ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF SCIENCE AND HIGHER EDUCATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

«І. ЖАНСҮГІРОВ АТЫНДАҒЫ ЖЕТІСУ УНИВЕРСИТЕТІ» КЕ АҚ
НАО «ЖЕТЫСУСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ И. ЖАНСУГУРОВА»
«ZHETYSU UNIVERSITY NAMED AFTER ILYAS ZHANSUGUROV»

«ӘЛ-ФАРАБИ ДҮНИЕТАНЫМЫ: ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ИДЕЯЛАР МЕН ТАРИХИ КОНТЕКСТ»

атты халықаралық ғылыми- тәжірибелік конференция

МАТЕРИАЛДАРЫ

МАТЕРИАЛЫ

международной научно-практической конференции

«МИРОВОЗЗРЕНИЕ АЛЬ-ФАРАБИ: ФИЛОСОФСКИЕ ИДЕИ И ИСТОРИЧЕСКИЙ КОНТЕКСТ»

MATERIALS

International Scientific and Practical Conference

«AL-FARABI'S WORLDVIEW: PHILOSOPHICAL IDEAS AND HISTORICAL CONTEXT»

Талдықорған, 2026

ӘОЖ 1/14
ҚБЖ 87.3
Ә49

Редакция алқасы: Е.А. Бурибаев (бас редактор), А.С. Бахтаулова (бас редактордың орынбасары), Л.Н. Карашолакова, Б.К. Оксикбаев, Р.С. Желдибаева, Б.Т. Калиева, Ж.У.Калелова, Ө. Қуанғанұлы

Редакционная коллегия: Е.А. Бурибаев (главный редактор), А.С. Бахтаулова (заместитель главного редактора), Л.Н. Карашолакова, Б.К. Оксикбаев, Р.С. Желдибаева, Б.Т. Калиева, Ж.У.Калелова, Ө. Қуанғанұлы

Editorial colleague: Ye. Buribayev (editor-in-chief), A. Bakhtaulova (deputy of editor-in-chief), L. Karasholakova, B. Oxikbayev, R. Zheldibayeva, B. Kaliyeva, Zh. Kalelova, O. Kuanganuly

«ӘЛ-ФАРАБИ ДҮНИЕТАНЫМЫ: ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ИДЕЯЛАР МЕН ТАРИХИ КОНТЕКСТ» *халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары*. – Талдықорған, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, 2026. – 205 б.

Ә49 Мат*ериалы международной научно-практической конференции* **«МИРОВОЗЗРЕНИЕ АЛЬ-ФАРАБИ: ФИЛОСОФСКИЕ ИДЕИ И ИСТОРИЧЕСКИЙ КОНТЕКСТ»**. – Талдыкорган, Жетысуский университет им. И. Жансугурова, 2026. – 205 с.

International Scientific and Practical Conference «**AL-FARABI'S WORLDVIEW: PHILOSOPHICAL IDEAS AND HISTORICAL CONTEXT»**. – Taldykorgan, Zhetysu University named after I.Zhansugurov, 2026. – 205 p.

ISBN 978-601-389-126-2

Жинақ материалдарына «Әл-Фараби дүниетанымы: философиялық идеялар мен тарихи контекст» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияға қатысушылардың баяндамалары мен ғылыми мақалалары енгізілген. Материалдарда әл-Фарабидің философиялық мұрасы мен дүниетанымдық идеялары тарихи контексте қарастырылып, Қазақстан тарихының өзекті мәселелері, ұлттық тарихи сана мен рухани құндылықтарды білім беру жүйесінде насихаттаудың ерекшеліктері талданған. Сонымен қатар, әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдардың заманауи даму тенденциялары, жаһандық философиялық ойдың сын-қатерлері және оларды зерделеудегі отандық ғылыми тәжірибе сараланған. Жинақ жоғары оқу орындарының оқытушыларына, докторанттар мен магистранттарға, білім алушыларға, ғылыми қызметкерлерге, сондай-ақ философия, тарих, білім беру және әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдардың өзекті мәселелеріне қызығушылық танытатын жалпы оқырман қауымға арналған.

ӘОЖ 1/14
ҚБЖ 87.3

ISBN 978-601-389-126-2

© І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, 2026
© Оқу-өндірістік цех, 2026

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің
Басқарма Төрағасы – Ректоры,
заң ғылымдарының докторы, профессор
Е.А. Бурибаевтың

АЛҒЫ СӨЗІ

Құрметті конференцияға қатысушылар, отандық және шетелдік ғалымдар, қонақтар мен студент жастар!

Құрметті оқырман.

Ұсынылып отырған жинаққа «Әл-Фараби дүниетанымы: философиялық идеялар мен тарихи контекст» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция аясында ұсынылған ғылыми мақалалар мен зерттеу материалдары енгізілді. Конференцияның негізгі мақсаты – адамзат өркениетінің көрнекті ойшылы, энциклопедист ғалым Әбу Насыр әл-Фарабидің философиялық мұрасын тарихи-мәдени контексте зерделеу, оның идеяларының қазіргі қоғам мен ғылым үшін маңызын айқындау, сондай-ақ әлеуметтік-гуманитарлық білім саласындағы өзекті мәселелерді ғылыми тұрғыдан талқылау.

Әл-Фараби мұрасы – Шығыс пен Батыс өркениеттерін өзара сабақтастырған, философия, логика, этика, саясат, білім және тәрбие мәселелерін тұтас дүниетанымдық жүйе негізінде қарастырған бірегей рухани қазына. Ойшылдың ізгі қоғам, парасатты адам, қайырымды қала, білім мен тәрбиенің бірлігі туралы тұжырымдары бүгінгі жаһандану жағдайында да өзінің ғылыми және қоғамдық маңызын жоғалтқан жоқ. Осыған байланысты конференция жұмысы әл-Фараби идеяларын тарихи-философиялық тұрғыдан пайымдаумен қатар, оларды қазіргі әлеуметтік, мәдени және білім беру үдерістерімен сабақтастыра зерттеуге бағытталды.

Қазақстан тарихын ғылыми тұрғыдан зерделеу – өткен оқиғаларды баяндаумен ғана шектелмейтін, ұлттық бірегейлікті қалыптастыруға және қоғамның тарихи санасын жаңғыртуға ықпал ететін маңызды үдеріс. Сондықтан секция материалдарында тарихи құбылыстарды жаңа деректер мен заманауи әдіснамалық ұстанымдар негізінде зерттеу, архивтік мұраларды ғылыми айналымға енгізу, тарихи тұлғалардың қызметін объективті бағалау және өлкетану материалдарын білім беру тәжірибесінде тиімді пайдалану мәселелері қамтылды. Рухани құндылықтарды насихаттау мәселесі әл-Фарабидің ізгілік, парасаттылық, әділеттілік және кемел адам туралы идеяларымен өзара сабақтастықта қарастырылды.

Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның өткізілуі ғалымдар, жоғары оқу орындарының оқытушылары, докторанттар, магистранттар мен жас зерттеушілер арасындағы академиялық байланысты нығайтып, ғылыми пікір алмасуға кең мүмкіндік берді. Конференция материалдары жаңа ғылыми идеялар мен зерттеу бағыттарының қалыптасуына, әл-Фараби мұрасын тереңірек танып-білуге және әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдардың өзекті мәселелерін кешенді зерттеуге ықпал етеді деп сенеміз.

Осы жинақ ғылыми қауымдастыққа, жоғары оқу орындарының оқытушылары мен білім алушыларына, тарих, философия, рухани құндылықтар және әлеуметтік-гуманитарлық зерттеулер мәселелеріне қызығушылық танытатын барша оқырманға пайдалы болады деген үміттеміз.

ЭСКТРЕМАЛ ВАЗИЯТЛАРДА ЖУРНАЛИСТ КААСБИНИНГ МУҲИМЛИГИ

Allambergenova P.Q.
O‘zbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti dotsenti, filologiya fanlari doktori (DSc), Toshkent shahri, O‘zbekiston Respublikasi
perkhanalla1975@gmail.com

Инсон ҳаёти доимо бир текисда, бир маромда ва бир йўналишда кечавермайди. Вақти-вақти билан Ер шарининг у ёки бу ҳудудида турли табиий офатлар, ҳарбий можаролар ва портлашлар содир бўлиб туради. Айрим минтақаларда вазият тинч, осойишта кечса, бошқа ҳудудларда халқ билан ҳокимият ўртасидаги қарама-қаршиликлар, минглаб инсонларнинг ҳаётига зомин бўлаётган террорчилик ҳаракатлари, зилзилалар, сув тошқинлари каби ҳодисалар рўй бериб туради. Экстремал вазиятлар жамият ҳаётининг одатий тартиби издан чиқиши, инсонларнинг ҳаёти ва соғлиғига, моддий бойликларга ёки ижтимоий хавфсизликка жиддий таҳдид юзага келиши билан тавсифланади. Табиий офатлар, зилзилалар, сув тошқинлари, йирик ёнғинлар, техноген авариялар, қуролли тўқнашувлар, террорчилик ҳаракатлари ва эпидемик инқирозлар шундай вазиятлар сирасига киради. Бундай экстремал вазиятлар сўнгги пайтларда ошиб бормоқда. Масалан, Непалда 2026 йил 11 октябрь куни сув тошқини юзберди[1]. Яқинда Испания, Греция, Туркия давлатларида кучли ёмғир ёғиб сел келди. 2022 йил 24 феврал куни Россия Украинага уриш эълон қилди. 2026 йил 28 февралда Исроил ва Америка Қўшма Штатлари бирлашиб, Эронга ҳужум бошлади. Мазкур ҳарбий можаролар шу кунгача давом этиб келмоқда. Ер шарининг айрим ҳудудларида кучли зиллиалар содир бўлмоқда. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Албатта, дунёда глобал ва маҳаллий миқёсда содир бўлаётган бундай экстремал воқеалардан Ер сайёраси аҳолиси хабардор бўлишни истайди. Ана шундай экстремал ҳодисалар ҳақида жамоатчиликка маълумот етказишда журналист касби майдонга чиқади.

Замонавий рақамли технологияларнинг ривожланиши туфайли «қайноқ нуқталар»дан узатилаётган телевизион, радио ва стриминг репортажлар аудиторияга илгаригидан ҳам кучли ҳиссий таъсир кўрсатиш имкониятига эга бўлди. Журналист ва ёзувчи М.Ю.Стороженконинг фикрича: «Қуролли можароларни ёритувчи журналистлар жаҳон жамоатчилигини содир бўлаётган воқеалар, инсон ҳуқуқларининг бузилиши ҳамда можаро ҳудудидаги гуманитар вазият ҳақида хабардор қилишда муҳим роль ўйнайдилар»[2].

Албатта, журналистика — бу ижод, касбий маҳорат ва муайян билим ҳамда кўникмаларни талаб этувчи профессионал фаолиятдир. Албатта, ҳақиқий журналистика, бу ибора қанчалик «баландпарвоз» туюлмасин, аввало, инсоннинг ички эҳтиёжи ва ҳаётий мақсади билан боғлиқ касбий даъватдир. Журналистиканинг энг мураккаб ва юксак маҳорат талаб этадиган йўналишларидан бири сифатида экстремал вазиятлар журналистикасини эътироф этиш мумкин. Зеро, ўз касбий даъватига содиқ қолган ҳолда, юқори даражадаги хавф мавжуд ҳудудларда фаолият юритувчи журналист ўз саломатлиги ва ҳаётини жиддий хавф остига қўяди.

Шубҳасиз, экстремал вазиятлар журналистикаси ўзига хос хусусиятларга эга. Жумладан, воқеа содир бўлаётган муҳитнинг хусусияти ва ёритилаётган мавзуларнинг ниҳоятда юқори ижтимоий аҳамиятга эгалиги журналистнинг касбий фаолиятига бевосита таъсир кўрсатади.

Экстремал вазиятлар журналистикаси — журналистиканинг алоҳида йўналиши бўлиб, унда оммавий ахборот воситалари учун материаллар тайёрлаш мақсадида ахборот тўплаш ва таҳлил қилиш ишлари бевосита ҳарбий ҳаракатлар олиб борилаётган ҳудудларда, этник-диний ва бошқа қуролли можаролар зоналарида, фавқулодда ҳолат эълон қилинган ҳудудларда,

---

1 https://daryo.uz/2026/10/12/nepalda-kuchli-suv-toshqini-uy-va-kopriklarni-yuvib-ketdi-video/

2 Стороженко М. Ю. Специфика работы журналиста в зоне военного конфликта (анализ российских СМИ) // издательство «Neicon». — 2017. —321 с.

шунингдек, табиий офатлар ва техноген хусусиятга эга ҳалокатлар содир бўлган жойларда амалга оширилади. Бунда журналистнинг касбий вазифаларини бажариши, бир томондан, у фаолият юритаётган вазиятнинг мураккаблиги, иккинчи томондан эса, унинг ҳаёти ва саломатлигига таҳдид солувчи хавф-хатарлар туфайли қийинлашадиз.

Экстремал вазиятларда фаолият юритувчи журналистлар ҳарбий фронтдаги воқеалар, терроризм, шунингдек, турли хил ҳалокат ва фожиалар ҳақида ахборот берадилар. Бундай шароитларда касбий фаолиятни амалга ошириш учун, энг аввало, муайян даражада жасоратга эга бўлиш талаб этилади.

Замонавий ахборот жамиятида журналистика нафақат воқеа-ҳодисаларни ёритувчи касбий фаолият, балки жамиятнинг ахборотга бўлган эҳтиёжини таъминловчи, ижтимоий барқарорликни мустаҳкамлашга хизмат қилувчи ва инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишда муҳим ўрин тутадиган ижтимоий институт ҳисобланади. Айниқса, экстремал вазиятларда журналистнинг касбий фаолиятининг аҳамияти янада ортади. Чунки бундай шароитда ахборотга бўлган талаб кескин кучайиши, жамоатчиликда хавотир ва ноаниқлик пайдо бўлиши, тасдиқланмаган хабарлар тез тарқалиши мумкин.

Экстремал вазиятларда журналист касбининг муҳимлиги унинг жамиятни ишончли ахборот билан таъминлаш, инсонлар хавфсизлигига хизмат қилувчи маълумотларни етказиш, жамоатчилик манфаатларини ҳимоя қилиш ва воқеаларни ҳужжатлаштиришдаги ўрни билан белгиланади. Табиий офатлар, қуролли можаролар, техноген ҳалокатлар ва бошқа фавқулодда ҳолатлар журналистдан тезкорлик, холислик, таҳлилий фикрлаш, психологик барқарорлик ва юқори даражадаги ахлоқий масъулиятни талаб этади.

Демак, экстремал вазиятларда журналист фаолиятининг муҳимлилиги шундаки, аҳолига ишончли ва асосланган ахборот таъминлашдир. Шунинг учун бугун дунёда глобал тус олаётган экстремал вазиятларда фаолият юритувчи журналист кадрларни тайёрлаш долзарб масалаларнинг биридир.

АДАБИЁТЛАР:

1. Howard, R. (2009). Conflict-Sensitive Reporting: State of the Art. A Course for Journalists and Journalism Educators. Paris: UNESCO.
2. International Federation of Journalists (IFJ). (2019). Global Charter of Ethics for Journalists. Tunis: IFJ.
3. United Nations. (2012). UN Plan of Action on the Safety of Journalists and the Issue of Impunity. New York: United Nations.
4. UNESCO. Safety of Journalists. ЮНЕСКОнинг журналистлар хавфсизлиги, касбий ҳуқуқлар ва жазосизликка қарши курашишга оид расмий материаллари.
5. UNESCO. Media in Crisis Preparedness and Response. Инқирозли вазиятларда оммавий ахборот воситалари фаолияти ва касбий мустақилликка оид материаллар.
6. Allambergenova, P. "Telejurnalistika janrlari." Toshkent: Yangi asr avlodi (2014).
7. Allambergenova, Perxan. "Mobil jurnalistika zamonaviy tendensiya sifatida." «ACTA NUUz» 1.1.3. 1 (2024): 252-256.
8. Allambergenova, Perxan. "Oav materiallarini tahlil va monitoring qilishning mezon va usullari." «ACTA NUUz» 1.11 (2025): 213-216.
9. Алламбергенова, Перхан Кудайбергеновна. "Genre issue in journalism." Иностранные языки в Узбекистане 1 (2020): 148-155.
10. Allambergenova, Perhan. "The Place of Non-state TV Channels in Our Society." Galaxy International Interdisciplinary Research Journal 10.3: 663-669.
11. Алламбергенова, П. "Қарақалпақстан телевидениесіндегі парламент журналистикасы." Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті конференция: Журналистика мен әдебиеттанудың өзекті мәселелері және даму парадигмалары Астана, 24 ноября 2023 года Организаторы: ЛН Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті.

з Амиров В.М. Журналистика экстремальных ситуаций: конспект лекций/В.М. Амиров; Урал. гос. ун-т им А.М.Горького, фак. Журналистики. – Екатеринбург. 2008. [Электронная версия] – URL: jourf.narod.ru/extrimsit.doc

ESKI TÜRK TARIHININ TEMEL EVRELERI VE TÜRK BOYLARININ TARIHSEL KÖKENLERI HAKKINDA

Ahmet Taşağıl

Prof.Dr., Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi
insan ve toplum bilimleri fakültesi tarih bölümü
(Стамбул қ., Түркия)

Avrasya bozkırları bilindiği gibi tarihin şafağından itibaren Türk kökenli halklara yurtluk etmiştir. Dolayısıyla İslam Öncesi Türk tarihi sadece Orta Asya'da değil Kafkaslar ve Karadeniz'in kuzeyinde, hatta Macaristan ovalarına uzanan geniş sahada da gerçekleşmiştir. Milyonlarca kilometre karelik bu alanlar coğrafi olarak aşağı yukarı aynı iklim özelliklerini göstermektedir. Tarihin ilk devirlerinden 11. yüzyıla kadar Türk kökenli topluluklar da Moğolistan'ın doğusundaki Kerulen Irmağından Tuna boylarına kadar doğu batı yönünde hareket etmişlerdir. Nitekim bu geniş alanda söz konusu halkların(boyların) izlerini takip etmek, bir bakıma erken dönem Türk tarihini aydınlığa kavuşturmaktır. İzlerini takip edebildiğimiz tarihi kaynakların çoğu Türk dilinde değil, komşu milletlerin dillerinde (Çin, Fars,Arap, Grek, Latin ve Rusça) yazılmıştır. Bu durum Eski Türk tarihini araştırmayı zorlaştırmaktadır. Ancak, söz konusu bu alanın tamamında Eski Türk Dilinin yadigarları bulunmaktadır. Runik Alfabe de denen bu oyma yazı çoğunlukla taşların üstüne kazınmıştır.

Eski Türk topluluklarının özellikle su kaynaklarına(ırmak, göl vs.) ve yaylak-kışlak hayatı üzerinde kurulu bir sistemleri vardı. Bu her boyun kendi insan topluluğu ve ekonomisinin temeli olan hayvanlarıyla birlikte yaşadığı belirli bir alan vardı anlamına gelmektedir. Aslında, genel bir bakışla burada söz konusu edilmesi gereken iki önemli karakteristik özellik ortaya çıkmaktadır. Bunlardan birincisi Türk göçleridir. Bu normal bir yaylak kışlak hayatı değil, çeşitli nedenlerle yaşadıkları bölgeyi kitleler halinde terk ederek, çok uzun mesafeler kat etmek suretiyle bir başka alana gitmeleridir. Çok önemli tarihi sonuçlar doğurmuştur. Siyasi ve ekonomik olmak üzere göçlerin iki temel sebebi vardır. Ekonomik sebep denince özellikle nüfusun artması nedeniyle otlakların yetersiz kalması, kuraklık veya ağır kış şartları yüzünden kıtlık çıkması, ve sair etkenler gösterilebilir. Siyasi sebebe gelince özellikle Çin, Hisen-pi, Moğol gibi kavimlerin baskısıyla yerlerini terk edip başka sahalara gitmeleridir.

İkinci karakteristik özellik Eski Türk toplumunun sosyal yapısıdır. Bu sosyal yapıyı aileden(oguş) başlayarak, uruk- boy, bodun şeklinde birbirinin içine geçen halkalar şeklinde belirtmek mümkündür. Tarihi kaynakların ışığında bu sosyal sistem halkaları içinde boy birimi ön plana çıkmaktadır. Boyların toplumsal özellik olarak taşıdığı sosyal dayanışma ve dinamizm, bireyleri arasında birlikte hareket etme arzusunu getirmiş, çok uzun mesafeleri yılmadan çetin mücadelelerle aşmalarını sağlamıştır.

Böyle bir sistemle zaman(derinlik) ve mekan(genişlik) denkleminde Türk boyları Avrasya bozkırlarında kendilerini gösterme fırsatı buldular. Özellikle kendilerine elverişli alanlarda hayvancılıkla uğraşarak(bozkır ekonomisi) hayatlarını sürdürürken kendi aralarında siyasi birlikler oluşturdular. Bu siyasi birliklerin bazıları imparatorluk seviyesine yükseldiler. Asya Hun İmparatorluğu bu alanda ilk örnektir. Diğer taraftan efsanevi ilk Çin metinlerini dikkate alırsak Türk tarihini M.Ö.2250'lere götürmek mümkündür. Hunların yıkılmasından sonra Orta Asya'da egemenlik Tunguz ve Moğol kökenli(Juan-juan) topluluklara geçti. Ama bu esnada bölgeden Çin'e göç edenler, Kuzey Çin'de küçük çapta Hun devletlerini ve Tabgaç devletlerini kurdular. Batıya yönünde göç edenler, Batı Türkistan, Afganistan'da Akhun, Orta ve Doğu Avrupa'da Avrupa Hun devletlerini kurdular(IV.yydan sonra).

552 yılında Juan-juan hakimiyetine son veren Gök-Türkler, tarihte Türk adıyla tanınan ilk devleti kurarlarken kısa sürede Orta Asya'nın tamamına hakim oluyorlardı. Bu yeni sosyal ve siyasi

sistem içinde ortaya çıkan urug, boy, bodun kompozisyonu 10. yüzyılın ikinci yarısında Selçukluların ortaya çıkışına kadar sürecektir. Göktürkler zamanında kurumsallaşmış bir bozkır devleti açıkça görülmektedir. Ayrıca bu dönemde Türkçe Yenisey ve Orhun ırmağı kıyıları başta olmak üzere bölgenin bir çok yerinde taşlar üzerinde kazınarak ilk örneklerini veriyordu. Sosyo-kültürel ve devlet teşkilatı bakımından Gök-Türk Devleti bütün Türk tarihi içinde model devlet olarak kabul edilmelidir. Uygur, Karahanlı, Gazneli, Selçuklu ve Osmanlı devletleri bu model üzerinde yükselmişlerdir.

Aynı modeli Avrupaya taşıyan Avarlar, 558-805 yılları arasında önce bir imparatorluk kurdular. Daha sonra Orta Avrupa'da derin etkiler bıraktılar. Bu arada Attila Hunlarının kalıntıları ile karışan Ogurlar, Bulgarları meydana getirdiler. Magna(Büyük) Bulgarya Devletinin yıkılmasından sonra Tuna, İtil(Volga) ve Kafkaslar üç ayrı Bulgar topluluğu doğdu. Bir kısmı Hıristiyanlık, bir kısmı Müslümanlık dinlerine girdiler. Neticede ayrı kaderleri yaşadılar. Bu arada özellik vurgulanması gereken bir başka Türk kökenli topluluk Sabarlardır. Batı Sibirya'dan kopup gelerek Kafkaslarda yaklaşık bir yüzyıl hakim olmuşlardır. Sabarlar , Bizans tarihi kaynaklarında özellikle teknolojilerinin gelişmişleriyle ün kazanmışlardır. Ayrıca 520'li yıllarda İncilin Türkçeye tercüme edildiği dahi bildirilmiştir. Üç yüzyıllık bir ömre sahip Hazar Kağanlığı farklı dinlere tanıdığı geniş hoş görü ile tanınmıştı. Zamanının iki büyük imparatorluğu Bizans ve İslam(Emevi ve Abbasi) imparatorluklarını Kafkaslarda başarı ile durdurmuşlardı. 860'larda Peçenekler, bir yüzyıl sonra Uzlar(Oğuzlar), devamında da Kuman-Kıpçaklar, Orta Asya'nın bozkırlarından koparak Doğu Avrupa ve Balkanlara gelerek önemli tarihi roller oynadılar.

Asya Hunlarının sonunda olduğu gibi Gök-Türk ve Uygur dönemlerinde de çok sayıda Türk kökenli topluluk Kuzey Çin yönüne doğru göç etmiştir. Gittikleri yerlerde(Kansu ve Ordos) önceleri küçük devletler kurdularsa da 50-100 yıllık bir süreçte asimile olarak çinlileştiler. Fakat, bu bölgelerde günümüze kadar kalan bazı unsurlar vardır.

Bu arada Turfan, Kaşgar, Yarkend, Kuca, Hoten gibi bölgelere yerleşen Uygurlar, yerleşik hayata geçtikten ve Budizm Maniheizm gibi dinleri kabul ettikten sonra yerleşik kültür ürünleri verdiler. Çok sayıda Uyguca dil malzemesi günümüze kadar ulaştı.

Sınırlarını çizmeye çalıştığımız bu geniş coğrafi alanda söz konusu Türk kökenli topluluklar arasında meydana gelen mesafeden dolayı zaman içinde bazı kültür farklılaşmalarının olacağı açıktır. Ancak, özünde her zaman bir ortak bozkır kültüründen bahsetmek mümkündür. Dil açısından bakıldığında zaman içerisinde mesafelerin uzaklığından dolayı değişikliklerin olduğunu görüyoruz. Bunun en güçlü örnekleri Çuvaşça ve Yakutça (Saka)'da belirmiştir. Diğer yandan farklı coğrafyalarda farklı milletlerle ilişki kurulması sonucu Eski Türkçe, yabancı dillere etki yaptığı gibi kendisi de etkilenmiştir. Bu yüzden Türklerin ilişki kurduğu bütün diğer milletlerin dillerinde Türkçe kelimelere rastlanması normaldir.

Neticede zaman derinliği ve mekan genişliğini belirttiğimiz Eski Türklerin, İslamiyetten önce sağlam bir sosyal yapıları, hareketli(göç eden) bir hayatları vardı. Bundan dolayı Eski Türkçe de farklı coğrafyalarda kendine farklı gelişme yolları buldu.

Bilindiği gibi tarihte Türk adıyla anılan ilk devleti kuran Gök-Türkler, tarihimizde bu özelliğinden dolayı seçkin bir yere sahiptir. Yaklaşık iki yüz yıl süren bağımsız tarihleri boyunca Gök-Türk devletinin dayandığı boy sisteminin iyi incelendiğinde daha sonraki asırlarda devam ederek, günümüz Türk Dünyasına ulaşan bir köprü olduğu anlaşılır. Gök-Türk tarihinde zaman içerisinde değişik isimler ve organizasyonlara bürünen bir boylar kompozisyonu söz konusudur. Bu kompozisyon başka bir deyişle boyların dağılımı ve hareketlenmesi Gök-Türk devletinin 744'te yıkılışından sonra da devam etmiş, hatta göçlerde baş rol oynamış, nihayet günümüze ulaşmıştır.

Gök-Türk devletini kuran kabilenin adı A-shih-na(Türkçe okunuşu Aşına) idi[4]. Devlet bağımsızlığını kazanıp kurulduktan sonra 941 yılında tarih sahnesinden silinene kadar bu

[4] Konuyla ilgili Çin kaynakları **Chou Shu 50, s.907 vd.; Suei Shu 84, 1864;Pei Shih 99,s.3285; T'ung Tien 197,1067c; Ts'e-fu Yüan-kuei 958, 23a; T'ung Chih 636, 1c; Wen-hsien T'ung-k'ao 343, 2687a; Hsin T'ang Shu 215A, s.6028**'dur. Ayrıca bkz.A.Taşağıl, *Gök-Türkler,* Ankara 1995 s.9.

kabileden çıkan beyler tarafından yönetilmiştir[5]. Bu arada ünlü vezir Tonyukuk'un da mensubu olduğu bir A-shih-te kabilesi vardır. 620'lerde tarih sahnesinde görülen adı geçen kabile II.Gök-Türk devletinin kuruluşunda büyük katkı sağlamıştır. Ancak, Tonyukuk'tan sonra(725 dolayları) kendilerinden haber alınamamaktadır. Dolayısıyla A-shih-na boyu yönetici olarak tektir. Zaten kökenleriyle ilgili rivayette de karizmatik olarak anlatılmakta ve başkanlığı bu ailenin hakkıyla aldıklarına işaret edilmektedir[6]. İşte bu halde 542 yılında tarih sahnesinde kesin olarak görünen ve 545 yılında Çin'deki Batı Wei devleti tarafından resmen tanınan Gök-Türkler, bağımsızlıklarını kazanabilecek güce ancak, Töles boylarını bağladıktan sonra kavuşabilmiştir. Çünkü, bundan önce doğudaki Hsien-pi asıllı Juan-juanlara vassal olarak bağlı yaşıyorlardı ve Altay dağlarının güney eteklerinden demir çıkarıyorlardı. Töleslerin Juan-juanlara saldırısını önleyen Gök-Türkler, onların 50 bin ailesini (bazı kaynaklarda 50 bin kişi veya 50 bin aile) bağladıktan sonra güçleri artmış; arkasından bağımsızlığa giden süreç başlamıştır.

Bu Töles ya da Töles boyları kimdir?

Kaynaklarda Tölesler için ilk cümle "Bütün boyların genel adı" şeklindedir[7]. Biraz daha eskilere gidersek, Büyük Hun İmparatorluğu zamanındaki Ting-ling'lerin, onların sonrasında Kao-ch'e'ların(M.S.3- yy) devamının Tölesler olduğu anlaşılmaktadır. Kısacası Büyük Hun İmparatorluğu zamanında geniş Orta Asya bozkırlarında yaşayan boyların genel adı Ting-ling iken, bu ad Juan-juan - Tabgaç devirlerinde Kao-ch'e(Kanglı)'ya dönüşmüş, Gök-Türkler ortaya çıktığında ise Töles haline gelmiştir. Aslında Tölesleri anlatan Suei Shu ve Pei Shih'daki bölümler bu konuda en aydınlatıcı bilgiye sahiptir. Buralarda Töleslerin durumu ve oynadıkları tarihi roller hakkında bilgi verilmiştir[8].

Coğrafi dağılımlarına bakılarak Töles boyları beş farklı bölgede değerlendirilmiştir:

Birinci bölge olarak Tola Irmağının kuzeyine işaret edilmekte ve burada P'u-ku(Bugu/Bugut), Tongra(T'ung-lo), Wei-ho, Bayırku(Pa-ye-ku), Fu-lo boylarının yaşadığı bildirilmektedir. Bu beş boy bir erkinde birleşmişlerdi. Dolayısıyla sayıları kalabalık idi. Yine aynı bölgede Meng-ch'en, T'u-jo-ho, Ssu-chie(İzgil), Hun, Hu-hsie gibi küçük boylar da vardı. Toplam yirmi bin yetişmiş asker çıkarabiliyorladı.

İkinci bölge olarak Hami'nin(İ-wu) batısı, Karaşar(Yen-ch'i) kuzeyi Akdağ(Pai-shan)'ın etekleri gösterilmektedir. Burada Ch'i-pi, P'u-lo-chihi İ-shih, Su-p'o, Na-ho, Wu-kuan, Ye-shih, Yü-ni-huan ve diğer küçük kabileler oturuyorlardı. Bunlar da yirmi bin iyi yetişmiş askere sahiptiler. Bu boylardan bazıları meyve sebze yetiştiriciliği ve benzeri işlerlerle uğraşıyordu. Dolayısıyla bu durum Türklerin tarıma başlaması konusunda bize bilgiler vermek suretiyle yeni ufuk açmaktadır[9].

Üçüncü bölge biraz daha kuzeyde Altay Dağlarının güney batısında idi. Sir Tarduş(Hsie-yen-t'uo), Shih-p'an, Ta-ch'i diğerlerinin on binden fazla askerleri vardı.

Dördüncü bölge Semerkand'ın daha doğrusu Maveraünnehrin kuzeyi Sır Derya ve onun bir kolu olan Arıs (A-te) Irmağı civarında idi. Ho-shih, Ho-chie, Po-hu, Pi-kan, Chü-hai, Ho-pi-hsi, Ho-ts'o-su, Pa-ye-wei ve Ho-ta gibi kabileler yaşıyordu. Bunların da otuz bin asker çıkarabilecek güçleri vardı.

Beşinci grup Töles boyları kütlesi Hazar denizi(Te-i Hai)nin doğusunda yaşıyordu. San-suo-yen, Mie-ts'u, Lung-hu gibi kabileler bulunuyor ise de bunların hepsini Töles saymak doğru olmasa gerektir. Çünkü buralarda bazı Oğur boyları yaşıyordu[10].

Altıncı grup Töles boyları Bizans(Fu-lin)'ın doğusunda muhtemelen Kafkaslarda En-chü, A-lan, Pei-ju-Chiou-li, Fu-wen-hun ve diğerleri bulunmaktaydı. Bunların sayısı yirmi bine yakındır. Hepsinin Türk olduğu söylenememekle beraber(mesela İran asıllı Alanlar gibi) çoğunluğunun Sabar ve Hazarların temellerini oluşturan Türk boyları olduğu söylenebilir.

---

5 **Hsin Wu-tai-shih**, 74,s.913. Ayrıca bkz. Taşağıl, *Gök-Türkler III*, Ankara 2004, s.62.

6 **Chou Shu 50,** s.909,910.

7 **Suei Shu 84; Pei Shih 99'**daki müstakil Töles bölümlerindeki ilk cümleler böyle başlamaktadır.

8 A.Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara 2004, s.41-48.

9 Taşağıl, 552-627 yılları arasında Töles Boylarının Coğrafi Dağılımına Bir Bakış, Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Ed.Fak.Dergisi, sayı 1, İstanbul 1992, s.33 vd.

10 K.Czegledy, Turan Kavimlerinin Göçü(terc. Günay Karaağaç, İstanbul 1999, s.57 vd.

Yukarıda bahsettiğimiz dağılım görüldüğü gibi doğudan batı yönüne doğru yapılmıştır. En doğu bölge olarak Tola ırmağının doğusu Kerulen civarına işaret edilirken, en batı uc Kafkasların kuzeyidir. Hatta Karadeniz'in kuzeyi de söz konusu edilebilir. Bu konuda Çinli tarihçilerin bilgisi yetmemiş olmalıdır. Güney Sibirya'da yaşayan Kırgızlar başta olmak üzere Kurıkan, Tu-po, To-lan-ko vesair boylardan bahsedilmemiş olması ilginçtir. Burada da kaynak eksikliğinin yanında Sibirya'nın her zaman farklı bölge olarak değerlendirildiğini göz önüne almak gerekir.

551'den önce Gök-Türklere bağlanan Töles boyları hakkında daha sonra malumat yoktur. Ancak 603 yılında Batı Gök-Türk devletinin kaganı Tardu'nun yenilip ortadan çekilmesi üzerine Töles boylarının dağıldığı kaydı vardır[11].

Bundan sonra Batı Gök-Türk kaganı Ch'u-lo'nun ağır vergilerle onların ellerinden mallarını topladığını, özellikle Sir Tarduşların isyan edeceğinden çekindiği için onların yüzden fazla reisini öldürttüğü bilinmektedir. Onun uyguladığı baskılara ve koyduğu fazla vergilere dayanamayan Ch'i-pi boyu ayaklanarak Ch'u-lo'yu ağır bir bozguna uğrattılar. Bunlara Sir Tarduşlar da katıldı. Böylece ani gelişen olaylar neticesinde bağımsızlığını kazanan Ch'i-pi'ler ve Sir Tarduşlar bu durumu uzun süre devam ettiremediler. She-kuei liderliğinde toparlanan Batı Gök-Türk devletine bağlandılar. Doğu daki Uygurların da aralarında bulunduğu altı boy ise Doğu Gök-Türk kaganı Shih-pi'ye bağlanmıştı. 621'den sonra ise batıdakilerin hepsi tamamen T'ung Yabgu'ya itaat etmişlerdi[12].

627 yılı Doğu Gök-Türk devletinde önemli bir dönüm noktasıdır. Bu tarihte söz konusu devletin idaresi zayıfladığı için Sir Tarduşlar, Bayırku'lar, Uygurlar gibi boylar başta olmak üzere baş kaldırdılar. Bundan sonra bilinen tarihte Töles boyları kavramı kullanılmadı. Yukarıda adını saydığımız boylar aynı isimlerle ya da değişik adlarla müstakil anılmaya başladı. Töles adı ise Baykal Gölünün batısında yaşayan sadece küçük bir boyun adı olarak Moğollar zamanına kadar (Tooles)[13], hatta Kırgızların arasında Döölös kabilesi adıyla ve Güney Sibirya'da günümüze kadar yaşadı[14].

Sir Tarduşlar, 7.asrın ilk yarısında Töles boylarının gerçekten en kuvvetlisi olarak ömür sürdüler ve çok önemli tarihi roller oynadılar[15]. Aslında Töles bölümündeki coğrafi dağılımda Altayların güneyinde 10 bin asker çıkarabilecek kadar güçlü oldukları vurgulanan Sir Tarduşlar, daha sonra sayılarını artırmışlar 70 bin çadırlık ahali haline gelmişlerdir. Doğu Gök-Türk devletinin zayıflaması üzerine biz onları birden bire söz konusu devletin doğu kanadının(Dokuz Oğuzların) lideri olarak görüyoruz.

628'den sonra bağımsız tam bağımsız hareket etmeye çalışan Sir Tarduşlar, daha 603'te haksız yere vergiler toplayan ve birkaç yüz önde gelen reisini idam eden Batı Gök-Türk devleti kaganı Ch'u-lo'yu ağır bir yenilgiye uğratmışlardı. Bu yılda yani 628'de T'ung Yabgu Kagan idaresindeki Batı Gök-Türk devleti karışıklığa sürüklenince, liderleri İ-nan (603'te zafer kazanan reisleri İ-shih-po'nun torunu) 70 bin çadırlık halk kütlesiyle Doğu Gök-Türk hükümdarı İl Kagan(Chie-li/Hsie-li)'a bağlılığını bildirdi. Fakat, çok geçmeden bu devlet de karışıklığa düştü. Ortaya çıkan siyasi boşluğu Sir Tarduşlar lider olarak doldurdu. Aslında önce bütün Dokuz Oğuz boyları İ-nan'a hükümdar olması için ısrar etmişlerdi. Bunlara Doğu Gök-Türk devletine karşı siyasi avantaj elde etmek isteyen Çin'deki T'ang hanedanı da katılınca Sir Tarduşlar kendi kaganlıklarını isyan ettiler. Onların bağımsızlığı 641 yılına kadar sürdü. 630 yılında Doğu Gök-Türk devletinin yıkılması üzerine Çin'e giden Türklerin geri gönderilmesi faaliyetleri esnasında Sir Tarduşlar, hem Gök-Türklerle hem de Çinlilerle savaştılar. Önceleri savaş meydanlarında gayet başarılı olan Sir Tarduşların gücü hükümdarlarının ölümü üzerine sarsıldı. İki oğlu kendi aralarında anlaşamayınca Çin ordularına mağlup oldular. 646 yılında tamamen dağılarak tarih sahnesinden çekildiler.

---

11 **Suei Shu 84, s.1876; Pei Shih 99, s.3300**

12 **Hsin T'ang Shu 217B, s.6134.**

13 A.Temir, *Moğolların Gizli Tarih*i, Ankara 1986, s.139,160

14 Olcabay Karataev, *Kırgız Etnonimder Sözdügü*, Bişkek 2003, s.63

15 B.Ögel, Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükselişi, *Belleten,* 75, 1955, s. 337; M.Mori, On the Chi-li-fa(Elteber) and Chi-chin of T'ie-le Tribes, *Acta Asiatica*, 9, 1966, s.32-40; A.Taşağıl, *Gök-Türkler II,* Ankara 1999, s.32-39 .

Bugu, Tongra, Tu-po, Bayırku, To-lan-ko, Hu-hsie, A-tie(Ediz), Ch'i-pi, Basmıl, Kurıkan, Kırgız, Hun, Karluklar, Uygurlar, 646, 647 ve 648'li yıllarda Çin'deki T'ang hanedanı imparatorluğu ile temas kurdular. Kendilerine Çin unvanları verilip her birine askeri valilik unvanları sunuldu. Bundan sonra Orta Asya'da Çin hakimiyeti ağır bir şekilde kendini gösterdi.

Türgişler, Batı Gök-Türk ülkesinde 635 yılını takip eden yıllarda çeşitli siyasi olaylarda yeni boy teşkilatlanmaları sırasında tarih sahnesine çıkmış bir boydur. Daha sonraki gelişmelerden onların Batı Gök-Türk hanedanından geldiği anlaşılmaktadır. 634 yılında kagan olan Işbara ülkesini on boya bölmüş, her boya birer ok verilmiş, bundan sonra unvanları On Şad ve On Ok şeklinde söylenmeye başlamıştı. Akabinde beş boya Beş Tuo-lu, diğer beşine ise Nu-shih-pi adları verilmişti. Beş Tuo-lu çorluklar halinde tesis edilmiş ve Tokmak(Suei-ye)'nin doğusunda oturmaya başlamışlardı. Sağ grubu oluşturan Nu-shih-pi'ler ise erkinlikler halinde teşkilatlandırılıp Tokmak'ın batısında ikamet edeceklerdi. Bu teşkilatlanmadan sonra genel olarak ortaya çıkan boylar On Ok(On boy/kabile) adıyla anıldılar. Bu beş Tuo-lu boyu arasında Türgiş adı anılmaktadır ki, bu isim daha sonra bütün On Ok boylarının adı olarak genelleşmiştir[16].

Tarih sahnesinde ilk göründükleri sırada Karluklar, Altay dağlarının batısında Pu-ku-chen Suyu kenarında idiler. Burası onların ilk yurdu olamayabilir.Ancak, bu kayıt 630 yılından önce Karlukların yaşadığı bölge konusunda bize fikir vermektedir[17].

Bilindiği gibi 627 yılını takiben Doğu Gök-Türk ülkesinde büyük bir boy hareketi oldu. O sırada Batı Gök-Türk ülkesi hükümdarı T'ung Yabgu'ya bağlı olan Sir Tarduşlar en kuvvetli boy idi. T'ung Yabgu ile anlaşamayan Sir Tarduşlar, Doğu Gök-Türk ülkesine göç ederek İl Kagan'a tabi oldular. Böylece Tanrı dağlarının kuzeyi boşaldı. Belki bu yüzden daha kuzeyde Altayların güney eteklerinde yaşayan Karluklar, ortaya çıkan fırsatı değerlendirip kuvvetlendiler[18].

Karluklar, Töles boyları listesinde gösterilmezler. Gök-Türk hanedanına yakın bir kabile oldukları vurgulanmıştır. Karluklar da 627'de bağlı oldukları Batı Gök-Türk devletinin hükümdarı T'ung Yabgu'ya isyan ettiler. Hatta parlak bir dönemini yaşayan Batı Gök-Türk devletinin sarsılıp yıkılmasına sebep oldular denilebilir.

Dokuz Oğuz kavramı 626 yılını takiben Doğu Gök-Türk Devletinin zayıflaması üzerine yukarıda açıklamaya çalıştığımız Töles boyları grubunun Tola Irmağı civarı ve Kerulen'e doğru yani Doğu Gök-Türk ülkesinin doğu kısmında yaşayanların kaynaklarda yazılış şeklidir. Genelde Dokuz Oğuz boyları şu isimleri taşıyordu: P'u-ku, Hun, Bayırku, Tonra(T'ung-lo), Ssu-chie(İzgil), Ch'i-pi, A-pu-sse, Ku-lun-wu-ku, Ediz(A-tie)[19].

679 yılında Çin hakimiyetine karşı başlayan Gök-Türk bağımsızlık hareketiini Dokuz Oğuz boyları ile çarpışacağı tabii idi. Bu yüzden Orhun yazıtlarında sık sık bahsedilen Dokuz Oğuz-Gök-Türk mücadeleleri çok sıklıkla meydana gelmiştir.

Genel olarak bakıldığında Gök-Türk hakimiyeti boyunca Töles, Sir Tarduş, Türgiş, Karluk, Kırgız, Dokuz Oğuz, Oğuz adı altında öne çıkan boy veya grupları tarih sahnesinde yer almışlardır. Hepsi de Türk tarihinde etkili roller oynamışlardır. Ancak, Töles boyları kavramının 603 yılından sonra ortadan kalkması ile birlikte çok sayıda küçük boylar söz konusudur. Gelişen savaş, siyasi ilişki, sosyal olayların oluşturduğu şartlarda boyların devletin en önemli dayanağı olduğu açıkça görülmektedir. Zaten daha devletin kuruluş aşamasından önce kurucu Bumın, Töles boylarının 50 bin ailelik kısmını kendine bağladıktan sonra gücüne güvenerek, bağımsızlık yolunda önemli adımlar atmıştı. Devletin merkezi idaresinin çok güçlü olduğu anlarda önemli bir temel dayanak noktasını oluşturan boylar, siyasi çözülmelerden anında etkilenmiş, istikrarsızlıkların daha da büyümesine yol açmıştır. Özellikle taht kavgaları, vergilerin artırılması, haksız yere çıkarılan savaşlar boyların isyanına

---

[16] **Chiou T'ang Shu 194B, 5182vd; Hsin T'ang Shu 215B, 6058 vd.**

[17] **Hsin T'ang Shu 217B, s.6143;** H.Salman, VII. Ve X. Asırlar arasında Önemli Türk Boylarından Karluklar ve Karluk Devleti, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 15, aralık 1981, s.170.

[18] **Wen-hsien T'ung-k'ao, 2725b;** E.Chavannes, *Documents sur les Tou-kieou Occidentaux,* Paris 1941, s. 33,62 .

[19] J.Hamilton, Toquz Oguz et On Ouighur*, Journal Asiatique,* CCL,1 1962,s.23-63; Masao Mori, *aynı makale*, 32-40;Ö.İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, Ankara 1987,s.13; Taşağıl, *Gök-Türkler II*, s.41-47.

yol açıyordu. Diğer taraftan boyların sıklıkla Çin entrikalarına uyarak huzursuzluk çıkardıklarını gözlemliyoruz. Bazı dönemlerde devletin yıkılmasına dahi yol açmışlardır. Bilindiği gibi Gök-Türk devleti Uygur, Basmıl ve Karluk boylarının ortak hareketi neticesinde yıkılmıştır.

Töles adı sadece bir boyun adı değildi. Bu konu tarihçiliğimizde çok karıştırılmıştır. Kaynaklar tarafından açıkça ifade edildiği gibi bütün boyların genel adıydı. Genel ad kaydı bizi daha eskilere götürmektedir. Büyük Hun İmparatorluğu zamanında devlete bağlı Ting-ling, Ke-k'un(Kırgız), Ho-chie gibi bazı boy isimlerinden bahis vardır. Bunların içerisinden geniş bozkır sahasında Altaylardan Urallara kadar uzanan bölgede yaşayan Ting-ling'lerde çok sayıda alt boya ayrılan bir boy grubu idi. M.S.II. asırdan sonra onların yerini Kao-ch'e'lar(Kanglılar) aldı. Kao-ch'e'lar da yani *Yüksek Arabalılar* da Ting-lingler gibi çok sayıda boyun adı idi. Kao-ch'e ismi tarih sahnesinden çekilince yerini Tölesler aldı. Töles adı da 603 yılına kadar aynı fonksiyonu icra etti.

Daha doğrusu bu tarihlerde siyasi ve sosyal karışıklıklar sonucu Doğu ve Batı Gök-Türk devletleri sarsıntı geçiriyordu. Sarsıntı boylara da yansıdı . Artık boy grupları değil, teker teker boylar ön plana çıkmaya başladılar. Bunların ilk ve en önemlisi Sir Tarduşlardır. Batı Gök-Türk ülkesinde yani Kırgızistan ve Kazakistan topraklarında 634'ten sonra On Ok organizasyonu ortaya çıktı. Bu organizasyon daha sonra Türgiş adını aldı ve Oğuzların alt yapısını oluşturdu. 766'dan sonra ise Batı Oğuzları diye adlandırıldı. Selçuklu ve Osmanlı imparatorluklarını kuran Oğuz Türkleri işte bunlardır. Karluklar, Gök-Türklerin ve Uygurların devletlerinin içinde yer aldıktan sonra bağımsız hareket etmeye başladılar. Nihayet en önemli tarihi rollerini Karahanlı devleti içinde oynadılar[20]. Günümüzde Fergana(Özbekistan ve Kırgızistan) vadisi ağırlıklı olmak üzere kuzey Afganistan'da yaşamaktadırlar. Dokuz Oğuzlar, en doğuda oturduklarından Uygur devletinin esas kütlesini teşkil ettiler. 840'da Büyük Uygur Kağanlığı yıkılınca bir kısmı Çin'e gitti. Bir kısmı da Turfan civarına gelerek Karahanlı devletine katıldılar. Kırgızlar zaten eskiden beri Yenisey bölgesinde yaşıyorlardı. Bu durum 1700'lü yıllara kadar devam etti. Sonra bugünkü yerlerine geldiler. Uygurlar, Tölestlerin doğu grubundan idiler. Dokuz Oğuzların üzerine devletlerini kurdular. Devletleri yıkılınca bir kısmı Çin'e bir kısmı Turfan'a geldi.

[20] İslam Öncesi devrede yaşayan Türk boyların coğrafi dağılımı ve tarihi gelişimleri daha detaylı bilgi için bkz. A.Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara 2004.

ӘОЖ 101.1

ӘЛЬ-ФАРАБИ ЖӘНЕ ТҰТАС ТҮРКІ ӘЛЕМІНІҢ РУХАНИ ФИЛОСОФИЯСЫ

Mesut Sönmez
PhD, Түрік тілі және әдебиеті кафедрасы, Ниде университеті, Ниде қ., Түркия

Әлемдік мәдениеттің құрамдас бөлігі болып табылатын мұсылман мәдениеті адамзат өркениетінің даму тарихында маңызды роль атқарған әрі бүгінгі күнге дейін түрлі әлем елдерінің түрлі өмір аясына әсер етуін жалғастыруда. Осыдан мұсылмандық Шығыс халықтарының рухани құндылықтарын философиялық зерделеуге деген табиғи ұмтылыс пайда болып отыр.

Ортағасырлық Ислам мәдениеті мен философиясы өз дәуірінен озып, бүгінгі күнде де адамзат игілігі үшін қызмет етуде. Екінші ұстаз атанған әл-Фараби сынды ғылымдағы ірі тұлға арқылы қазақ халқы өзін мақтан тұтады. Ол өзінің ке-ремет философиялық ілімдері арқылы түркілік ойлау, түркілік дүниетаным, түркілік интеллект мүмкіндігінің қаншалықты жоғары екендігін бүкіл Еуропаға паш етті. Ортағасырлық Ислам ренессансының Еуропа ғылымына жасаған ықпалы Еу-ропалық ренессанс дәуірінің басталуына алып келіп, әсі-ресе, жаратылыстану ғылымдарының дамуына жасаған әсері еуропалық өркендеу дәуірінің бетін ашты.

Ислам мәдениетінің гүлденуі ортағасырлық ислам фи-ло-софиясының ірі өкілдері әл-Кинди, әл-Фараби, ибн-Сина, әл-Ғазали, ибн-Рушд сынды алып тұлғаларды өмірге алып кел-ді. Ең бастысы, мұсылмандық Шығыс эллиндердің ұлы ру-хани мұраларын кейінгі ұрпаққа жеткізе білді.

Ортағасыр Ислам философтары Аристотель мен Платон трак-таттарын араб тіліне аударып, Шығыс перипатетизмінің негізін қалады. Испандық перипатетизм өкілдері араб ті-лі-нен латын тіліне аударды. Бұл аударма қолжазбалар бү-кіл Еуропаға таратыла бастады. Кейінгі ұрпақты естен шы-ға бастаған эллиндердің рухани мәдениеті мен еркін ой-лауға, өмірге деген сүйіспеншілік көзқарастар негізінде тәр-биеледі. Осы кітаптардан бастап ортағасырлық Еуропада ре-нессанс ұғымы дүниеге келді. Ренессанс – бұл эллинизмнің Еу-ропадағы өркендеуі. Ол Ежелгі Грекия мен Ислам әлемінде бас-тау алған генетикалық бай тұқым болды. Осыдан бастап Ба-тыстық алып өркениеттің алып ағашы өсіп шықты. Бұл Ба-тыс пен Ислам өркениетінің сұхбаттасуының дәлелі.

Ислам философиясының тарихына көз жүгіртетін болсақ, әл-Фараби рухани әлемінің қаншалықты жоғары дең-гей-де болғанына көз жеткіземіз. Философияда Фараби иж-ди-хад дәрежесіне көтерілді, сондықтан да ол фикх, қалам секілді ілімдер бойынша өз ойын білдіріп қана қоймай, сол мә-селелер бойынша лайықты шешім қабылдай алатын еді. Біз әл-Фараби және оның ізбасарларының ежелгі грек философиялық мектептерінің еңбектеріне тек қана ком-ментарий жасаумен шектеліп қалмағанын білеміз. Қа-зіргі кездегі белгілі неміс философы Мартин Хайдеггер ор-тағасырлық мұсылман философтары жайлы айтқанда былай ой тұжырымдайды: «Әрине, олардың (ортағасыр философтары) Аристотель философиясын түсінбеді деген жалған болар еді. Олар оның философиясын жаңа қырынан ғана көріп қоймай, оған жаңа мән мен талғам берді», – дейді.

Демек, әл-Фараби де және оның ізбасарларының да ежелгі грек философиясын соқыр танымmен зерттемей, оны терең түсіне білді. Аристотель мен Платон философиясы арасында қай-шы-лық бар, бірақ күмәнсіз оның себебі әл-Фарабидің олар-ды дұрыс аудармағанында емес. Әл-Фараби жаңа фи-ло-софиялық түсініктер орната отырып соларға сай нә---ти-желерге жетіп отырды. Бұл нәтижелердің көрінісін дінде, діни заңнамаларда, саясат пен ғылым салаларында бай-қай аламыз. Бұл енгізілген «жаңашылдықтарда» әл-Фа-ра-бидің философиялық принциптері мен философиялық көз-қарастарының ең алғашқы бастауы ретінде дін қара-лады, әрине дін бұл жерде ерекше фило-софиялық ғылым ретінде қаралды. Дін мен философия сонау софистер заманынан бері бір-біріне қарсы қарас-тырылып келді.

Сократқа тағылған айып-тардың бірі оның діни құндылықтарды мойындамай, оны-мен санаспауында еді (яғни ол философияны діннен жо-ғары қойды). Бірақ ортағасырларда дін мен философияның бірлігі мә-селесі Ислам философиясындағы алдыңғы тақырыптардың бірі болды. Әл-Кинди әл-Фарабидің ойына қарсы пікір айта отырып, философия мен дін екі түрлі қарама-қарсы күштер және олар дүниені түсіндіру мен ақиқатқа жету жолында әр түрлі позиция ұстанады деген ойда болды. Фарабидің ойынша философиялық ақиқат сияқты діни ақиқат та бар, бірақ бұл бір ақиқаттың екі түрлі көрінісі сияқты. Философия арнайы заңдар мен аргументтер, дәлелдерге негізделіп жасалатын болса, ал дінде осындай аргументациялар мен дәлелдердің үнделуі мен бұйырылуы түрінде көрініс береді. Жоғарыдағы сөздерді қорыта келе, әл-Фараби философияның дінмен салыстырғанда алғашқы бастама ретін-де атап өтеді. Әл-Фараби бұл жерде философияның алғашқы бастама болуы оның ең бірінші әрі айқын артықшылығы етіп көрсетуге тырыспайды. Бірақ ол философияның дінмен салыстырғанда пайда болу уақыты тұрғысынан алғашқы болуымен қатар ол барлық жағынан діннен жоғары тұратынын айтып өтеді. Әл-Фараби тіршілікте философия мен дін арасында ешқандай қарама-қайшылық көрмегендігін көрсетеді. Оның басты мақсаты – философия мен дінді татуластыру.

Әл-Фараби осы сынға жауап ретінде «Әл-джам бейб фай әл-хасимет Ефлбум әл-иляхи уа Аристо» («Екі дана Құдіретті Платон мен Аристотель көзқарастарының бірлігі») кітабын жазады, ол кітабында Платон мен Аристотель арасындағы айырмашылық тілдің әр түрлі қолданулары мен екі философтың бір-біріне ұқсамайтын өмір сүру салттарында екендігін көрсету-ге тырысты; негізі ойшылдардың философиялық көзқарастары мәні жағы-нан бірдей еді. Кітаптың басында әл-Фараби философияның пәні туралы айтады және ғылымға талдау жасайды, содан кейін Платон философиясынан қысқаша мазмұн келтіреді, ал кітап-тың соңғы бөлімінде Аристотель философия-сының негізгі сипаттамаларын көрсете келе, екі ойшылдың да ойларының бір-біріне ұқсайтындығын айтады. Баршамызға мәлім болғандай, екі гректің философиясын «татуластыруды» III ғ. өзінде александриялық философия мектебінің өкілдері Аммоний мен Порфирий жүргізген болатын; сонда да әл-Фарабидің қозғаған ойы басқаша еді. Әл-Фарабидің ойы бойынша, философия ақиқаттың өзі және Ақиқат туралы білімді іздеу үдерісінің атауы, сондықтан барлық ұлы ойшылдар мен философтар бірдей ойлайды және бір қорытындыға келеді; осы жағынан алған-да олардың барлығы Ақиқатты іздеу мектебінің шәкірттері, сондықтан әр түрлі философтардың арасындағы айырмашылық сол бір Ақиқатты әр түрлі әдіспен жеткізуден басқа ешнәрсе емес. Платон мен Аристотель философиясын татуластыруға әл-Фарабиді итермелеген тағы бір себеп – сол уақыттағы ислам дүниетанымына қарсы келген Аристотель философиясын Платонның философиялық оқуларымен «жұмсартуға» тырысу.

Әл-Фараби үшін адами ойлау ретіндегі философия мен құдайылық туындау жүйесі секілді даналық арасындағы ғасырлар бойы үзілген байланысты қалпына келтіру-ге тырысқан, құдайылық даналыққа қарсы тұрмайтын ақиқатты философияны көрсеткен Платон мен Аристотель өз дәуірінің прогрессивті ғалымдары болды. Ал енді әл-Фарабидің антика дәстүрімен байланыстылығы, осының арқасында оның Аристотельден кейінгі екінші ұстаз атанып, даңққа ие болғанын айтар болсақ, әл-Фараби жастайынан Ұлы Аристотель мен Платонның ерте дүниедегі Грецияның философтарының шығармаларымен түпнұсқасынан танысқаны жөнінде деректер бар. Әл-Фараби рухани әлемінің қалып-тасуы да осы антикалық философиялық дәстүрді бойына сіңірумен байланысты. Анығырақ айтсақ, Аристотель мен Платон философиясы әл-Фараби ойлары-ның теориялық қайнар көзі болды. Платонның (неоплотонизмнің) және Аристотельдің философиясы әл-Фарабидің философиясының теориялық негізі болғанымен, оның дүниетанымын тек қана плотонизм мен аристотелизмнің қосындысы деп білуге болмайды. Әл-Фараби Аристотель мен Платонның, әл-Киндидің ізін қуып, философия мен ғылымның барлық салалары бойынша үлкен жетістіктерге жетті. Оның рухани әлемі, интеллектуалды деңгейі өз заман-дастарын таң қалдырады. Әл-Фараби өз заманындағы өнер білімінің ең асылын таңдап алып, өз дәуірінің шынайы энцикло-педиясын

жасап берді. Оның терең мағыналы пікір айтпаған, зер салмаған, ғылыми болжам жасамаған бірде-бір ғылым саласы жоқ десек, артық айтқандық емес.

Әл-Фарабиді дүниеге танытқан музыка теориясына арналған шығармаларының бірі «Музыканың үлкен кітабы» еңбегі болып табылады. Ғұлама бұл еңбекте математикалық тәсілдер пайдалану арқылы музыкалық дыбыстарды тұңғыш рет қағаз бетіне түсіріп, нотаны алғаш дүниеге келтірді. Ол тек музыка теориясын жазып қоймай, музыкалық аспаптарды да қолдан жасап, сол аспаптарда керемет ойнай білген екен. Қазақ домбырасын дүниеге келтірген асқан музыкант ұлы бабамыз Әбу-Насыр әл-Фараби десек, біз қателеспеген болар едік. Оған бірнеше ғылыми дәлелдер, Фараби жасаған музыка-лық аспаптар түрі куә бола алады. Оның шебер орындаушылығы жөнінде шығыс халықтары арасында күні бүгінге дейін айтылып жүрген көптеген аңыздар да бар. Қазақстан ғалымдарының соңғы зерттеулері әл-Фарабидің жаратылыстану-математика ғылымдары бойынша да аса терең, салдарлы мұра қалдырғанын анықтап отыр. Бұл, әсіресе, оның математика, астрономия, физика, медицина, химия, биология салалары бойынша жазған еңбектерінен айқын көрінеді. Әл-Фараби, әсіресе, математика философиясы, геометрия, тригонометрия салалары бойынша ірі жаңалықтар ашқаны да бізге мәлім. Фараби «Бақыт жолын сілтеу» трак-татында: Бақытқа, оған жетуге бас-тайтын жолға айрықша назар аударады. Әл-Фараби өлгеннен кейінгі баянсыз бақыт туралы емес, тірі адамның бақыты туралы айтады. Оған жету үшін адам өзін-өзі жетілдіре отырып, қиын жолдан өтуі керек.

Әл-Фарабидің азаматтық саяси, адам, қоғам жөніндегі ойлары да, өзінің «Фусул ал-мадани» (Мемлекеттік қайраткердің нақыл сөздері) трактатында қаралады. Бұл трактаттың тақырыптары әр түрлі болса да негізінен бір мақсатқа – адам мен қоғамның ара-қатынасы, оның жетілуіне арналған. Еңбектің өзіне тән бір ерекшелік сипаты – денелік және рухани құбылыстардың салыстырылып отыратындығы. Жетік философ теориялық ғылымдарды да білуге, оны басқа ғылымдарда да қолдана білуге тиіс. Платон мен Аристотель нағыз философқа әкімнің міндеттері жүктелуге тиіс деп санады, бірақ Платонның пікірінше, философ өзгермейтін ақиқаттарды меңзеп, мемлекетті басқаруды жоғары мақсатқа жетуге бөгет жасайтын ауыртпа-лық деп есептейді, ал әл-Фараби, керісін-ше, тіршілік істерден бойын аулақ салмайды, қайта адамдардың ақиқатқа жету жолына түсуіне көмектесуге тырысады. Бұл арада әл-Фараби дін мен философияны салыстырады. Оның пікірінше, дін – философияның ұқсасы: екеуі де жоғары принциптерге бар заттардың бастамаларына түсінік береді. Бірақ философия дәлелдеуді, дін сенуді керек етеді. Фараби мемлекетті философтар басқару керек дейді. Заң шығарушы өте жақсы пайымдаудың арқасында адамның мүдделеріне сай келуге тиіс заңдарды дұрыс жүзеге асыра алады.

Сонымен, «философ», «заң шығарушы», «имам» және «бірінші басшы» ұғымдары бір нәрсеге келіп қосылады. Олар бір мақсатқа қызмет етеді, бірақ бұл мақсатты әр түрлі әдістермен жүзеге асырады. Адамдар бірлестіктерінің ерекшелік белгілері болып табылатын теориялық және практикалық қайырымдылықтарға тек философияның көмегімен жетуге болады деп тұжырымдайды ұлы ғұлама. Міне, көріп отырсыздар әл-Фарабидің әлеуметтік-этикалық саяси көзқарастарынан бүгінгі қоғамның көріністерінен пайдалы тиесілі үндестік табамыз. Адам, мемлекет, ел басқару жөніндегі Фарабидің өз заманында айтылған құнды пікірлерінің қазіргі таңда да қаншалықты маңызы барлығына көз жеткізіп отырмыз. Қорытындылап айтқанда, ұлы ғұлама Әбу-Насыр әл-Фарабидің философиялық, логикалық-гносе-логиялық, әлеуметтік пікірлерімен, эстетикалық, теориялық, жаратылыстану ғылымдары салаларындағы пікірлерімен, ғылыми тұжырымдарымен жете танысу, оның дәуірін терең түсінуге мүмкіндік береді. Оның ғылыми ой-пікірлері өзінен кейінгі дәуірдегі Шығыс пен Еуропа халықтарының философиялық, эстетикалық, қоғамдық этикалық ой-пікірін және өнердің дамуына, жалпы рухани құндылықтардың дамуына әсер етіп, үлкен ықпалын тигізіп отыр. Ұлы өркениет философы Әбу-Насыр әл-Фараби рухани әлемі адамзат өркениеті мен рухани құндылықтарының биік шыңы.

УДК 94

КОЛОНИАЛЬНЫЙ ФРОНТИР: ИСТОРИЯ СТРОИТЕЛЬСТВА ВОЕННЫХ ЛИНИЙ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В СЕВЕРНОМ РЕГИОНЕ КАЗАХСТАНА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII- ПЕРВОЙ ТРЕТИ XIX ВЕКА

Шалгимбеков А.Б
К.и.н., ассоциированный профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтұрсынұлы, г. Костанай, Республика Казахстан

Одной из актуальных проблем Отечественной истории является история регионов. Территория Костанайской области является пограничной, которой стала в результате исторического развития двух государств. Нынешняя граница начала формироваться с середины XVIII века. Много написано работ по истории Костанайской области и по истории Южного Урала. Однако следует отметить, что подавляющее большинство работ и исследований освещают историю региона только с середины XIX века с периода крестьянских переселений. Первые русские поселения на территории нынешней Костанайской области, появившиеся в середине XVIII века и вплоть до середины XIX века, носили военный характер.

В начале XVIII века для стремившейся на Восток Российской империи сложилась благоприятная политическая ситуация по экспансии казахских земель, обусловленная наступлением агрессивной Джунгарии на Иртышские крепости, захватами Хивы и Коканда в Южном Казахстане, распадом Казахского государства на три части. Исходным пунктом для продвижения России вглубь территории Казахстана стали форпосты Староишимской укрепленной линии, которая к этому времени полукольцом огибала Прииртышскую лесостепь и простиралась на 1000 верст. К середине XVIII века Староишимская линия имела уже ряд существенных недостатков: во-первых, часть ее укреплений находилась в ветхом состоянии; во-вторых, земляные угодья русского населения в ряде мест ушли за ее пределы и они нуждались в военной защите. В таком состоянии линия не могла выполнять свою военно-стратегическую задачу в наступлении на степь. Поэтому, для обеспечения политического, экономического, военного присутствия Российской империи в данном регионе потребовалось проведение ряда мероприятий.

Первым из них стала модернизация старых и строительство новых военных линий, к числу которых относилась и Новоишимская или Горькая линия. Существовало два проекта строительства этой военной линии. Первый был разработан в 1740 году подполковником Кутузовым и представлял собой сплошную линию укреплений от форпоста Чернолуцкого на Иртыше до форпоста Утяцкого на Тоболе. Второй был предложен в 1746 году командиром Сибирского корпуса генерал-майором С.В.Киндерманом, по поручению, которого премьер-майор Сташкеев и геодезии поручик Шишов спроектировали новую линию от реки Тобола (крепость Звериноголовская) до Омской крепости [1]. Одобрение Сената получил второй проект, поскольку, по мнению оренбургского губернатора И.И.Неплюева, предложенное в нем расположение новой военной линии, имело ряд преимуществ: во-первых, оно делало ее более удобной коммуникацией между Оренбургской и Иртышской линиями; во-вторых, позволяло существенно расширить пространство, разделяющее укрепления Староишимской и Новоишимской линий, что значительно уменьшало опасность внезапных набегов на русские поселения; в-третьих, давало возможность отторгнуть у казахов Среднего жуза территорию в 70 тысяч квадратных верст, что соответствовало реализации идеи надвижения на степь сплошной линией укреплений; в-четвертых, учитывало оборонительные возможности естественных географических условий, делая ее строительство более дешевым.

Строительство Новоишимской военной линии началось по Сенатскому указу от 26 марта 1752 года летом этого же года. Предполагалось построить 2 шестиугольных и 9 четырехугольных крепостей, 33 редута и 42 маяка [2].

Так как правительство предпочитало «те крепости строить без платы из казны Ея Императорского Высочества заработанных денег», наряду с солдатами, казаками широко использовался труд выписных казаков, крестьян и колодников [3]. Несмотря на трудности, к 1758 году Новоишимская военная линия, прозванная в народе Горькой, в основном была закончена, оставались только земляные работы, продолжавшиеся еще в течение 10 лет.

Вместе с тем, не стоит преувеличивать собственно военное значение этой линии. Так, недостаточность военного оснащения укреплений подтверждается архивными данными, согласно которым на всей новой линии в 1755г. числилось 56 пушек [4]. В фортификационном отношении укрепления отличались простотой и патриархальностью устройства, даже само выражение крепость на линии означало простое поселение, огражденное бревенчатым частоколом, рвом и рогатками, за исключением Петропавловской крепости.

Слабость фортификационных сооружений усугублялась нехваткой регулярных войск и невысокой боевой подготовкой линейных гарнизонов. Вместо предполагаемых 5-ти полков по 1000 человек в каждом в укреплениях фактически находилось 2 полка, что было явно недостаточно для военной линии протяженностью в 565 верст [5]. К тому же постоянная смена войск на линиях, перетасовка их по разным местам, нарушали естественный ритм службы и препятствовали эффективному управлению.

Кроме того, уровень военной готовности страдал из-за нецелевого использования солдат, которые помимо службы занимались строительством линий и казенным хлебопашеством, а также от неустроенности быта и офицерского произвола [6]. Не способствовала укреплению линии и частая замена линейных начальников, которые воспринимали службу в степи, как временную ссылку, и использовали ее для личного обогащения. Документы военно-походной канцелярии содержат многочисленные примеры злоупотреблений командующего Новоишимской линией генерал-майора Девица (1766-1770гг.) начальников Петропавловской крепости полковника Лестока (1760) и генерал-майора Станиславского (1772-1773гг.) и других [7]. Правительство не могло не замечать этих недостатков и предпринимало определенные действия по укреплению линии.

Так, чтобы компенсировать нехватку регулярных частей на линии, секретным указом Сената от 7 апреля 1752 года предлагалось привлекать на службу «служилых казаков и татар» [8].

Однако, мобилизованные, оторванные от своих семей и разоренные тяжелой службой городовые и выписные казаки, стремились от нее уклониться, и бегство с линии стало систематическим явлением [9]. Поэтому со временем линейная служба городовых и выписных казаков была заменена службой крепостных казаков, т.е. поселенных при укреплениях. Крепостное казачество – это совершенно новое образование для северного региона Казахстана, явившееся следствием колонизации Новоишимской линии. Его состав был гетерогенным.

Разнородное по социальному и национальному составу крепостное казачество первоначально не представляло собой обученную, монолитную военную организацию и было малочисленным. Однако, благодаря льготам правительства в отношении крепостного казачества [10] и принудительной колонизации к 1804 году их число выросло до 6 тысяч душ мужского пола. А образование в 1808 году Сибирского казачьего линейного войска решило задачу обеспечения Новоишимской линии стабильными военными кадрами.

Поскольку основной обязанностью линейных гарнизонов было несение пограничной службы, для усиления контроля над границей со степью был проведен ряд мероприятий. Так, охрана границы со степью осуществлялась разъездами и пикетами. По мнению чиновников колониальной администрации, защите линии должны были содействовать и ограничительные меры, такие как создание десятиверстной полосы (1765), запрет на переход казахов и их табунов за линию во время кочевок (1756), который распространялся и на линейных жителей. Однако эти меры не принесли желаемого результата, что подтверждается массой примеров из архивных источников [11]. И царские власти постепенно стали разрешать переход за линию военных укреплений сначала

отдельным, угодным им представителям казахской знати [12], затем через взятие аманатов [13]. Изменение политики колониальной администрации в отношении казахов имело далеко идущие планы: с одной стороны, полученные доходы позволяли содержать военную линию в надлежащем виде и строить новые укрепления; с другой стороны, переселение ряда казахских родов за линию вело к разделению единого народа и его территории, что ослабляло сопротивление колонизации [14].

Таким образом, ведущая роль в реализации колониальных устремлений России в северном регионе Казахстана принадлежала Новоишимской (Горькой) линии, которая решала военные, дипломатические и экономические задачи. На формирование границы Костанайской области оказало влияние существование военных линий с северно-западной стороны, со стороны Оренбурга. Важное стратегическое значение Оренбургской военной линии, обусловленное завершением формирования уральского промышленного комплекса и обострением противоборства России с Англией за влияние на Востоке, а также подъемом национально-освободительного движения казахов, потребовало наращивания военных сил в данном регионе. В течение второй половины XVIII века Оренбургская линия постоянно укреплялась: строились новые форпосты и редуты, совершенствовалась система охраны, как укреплений, так и полевых участков, увеличивалась численность находившихся в ней гарнизонов и команд.

В 1798 году в Оренбургском крае была введена кантональная система управления, позволившая увеличить общий состав Оренбургского войска до 10000 тысяч [15]. В дальнейшем в ходе военных реформ было ликвидировано разделение на регулярные и нерегулярные войска, создана на территории Оренбургского края 23-я пехотная дивизия общей численностью 18-20 тысяч человек, что сосредоточило в руках военного губернатора, возглавлявшего и дивизию, и казачьи войска, крупные военные силы на границе со степью.

К началу XIX века взаимоотношения между увеличивающимся русским населением на Оренбургской линии и казахами, кочевавшими в этом регионе, еще более обострились. В этих условиях царское правительство опасалось объединения казахов и башкир, поэтому особое внимание уделялось строительству и последующей военно-казачьей колонизации линии укреплений Орск-Троицк, которая должна была разделить кочевья казахов и башкир. Новая линия включала пять укреплений: Императорское, Наслединское, Константиновское, Николаевское, Михайловское (ныне на территории Костанайской области). На строительство согласно резолюции Оренбургского военного губернатора В.А. Перовского правительством было выделено 250 тысяч рублей [16], которые формировались на основе кибиточного налога. Таким образом, военная линия, отчуждающая у кочевников богатые водой и пастбищами земли, фактически была построена на их деньги [17].

Новая линия укрепления имела протяженность более 400 верст и для удобства управления была разделена на 8 дистанций. В зимнее время ее штат составлял 1057, из которых 8 были офицеры, 36 урядники, 1013 человек башкиры и казаки. В летнее время численность охраны возрастала за счет резерва и доходила до 6151 человека, из них: 125 – офицеры, 213 – урядники, 5813 – казаки, башкиры, мещеряки, калмыки [18]. Пятикратное увеличение войск на линии необходимо было в летний период, прежде всего для создания заслона на пути традиционных кочевий родов аргын, кыпчак, жагалбайлы [19].

Костяк населения станиц и укреплений Новой линии составили солдаты линейных батальонов, что, по мнению наказного атамана генерал-майора Г.В.Жуковского, принесло ощутимую пользу, как увеличению состава войск, так и усилению сторожевых нарядов казаков на полевую службу и в общественные повинности [20]. Однако для реализации стратегических задач необходимы были дополнительные людские ресурсы. Поэтому в 30-е годы XIX века было проведено «организованное» переселение назначенных к водворению на Новую линию казачьих семей из внутренних кантонов [21], государственных крестьян из ряда волостей Оренбургского, Троицкого и Челябинского уездов, нагайбаков [22], бело

пахотных солдат и крещеных калмыков. Как свидетельствуют данные Оренбургского архива, вся эта масса новоиспеченных казаков получила землю в 15 верстной полосе на всем протяжении Новой линии [23] и полагающиеся поселенцам льготы [24]. В течение первых двух лет служба на Новой линии проходила без особых осложнений. Однако, по мере осознания степняками потери значительной территории казахских земель, по данным «Тургайской газеты» она составила 4,5 млн. десятин, нарастал их протест против возведения в степи укреплений, что нашло выражение в участии казахов в антиколониальном движении Кенесары Касымова, которое царскому правительству удалось подавить, только благодаря сформированному в данном регионе мощному военно-казачьему контингенту [24].

Таким образом, в первой половине XIX века в связи с созданием Новой линии был завершен планомерный охват северного региона Казахстана системой военных укреплений, образовано мощное военное формирование и появилась возможность для форсированного продвижения на Восток. Свидетельством этого служит появление в течение четырех лет (1843-1847) таких крупных форпостов как Аман-Карагайское укрепление (Кушмурун) и Оренбургское (Тургай).

ЛИТЕРАТУРА:

1. Шалгимбеков А.Б. История военного продвижения и закрепления Российской империи в северном регионе Казахстана. Костанай, 2010г., 24 стр.
2. ГАОМО РФ Ф.1.ОП.1.Д.9. Л. 111-115
3. ГАОМО РФ Ф.1. Оп.1. Д.37. Л.136
4. ГАОМО РФ Ф.1. Оп.1.Д.53. Л.61
5. ГАОМО РФ Ф.1. Оп.1Д.62.Л.151-156
6. ГАОМО РФ Ф.1.Оп.1.Д.55.Л.78-80
7. ГАОО Ф.3.Оп.1.Д.103.Л.234
8. ГАОМО РФ Ф.1.Оп.1.Д.61.Л.277-278
9. ГАОО Ф.6.Оп.10.Д.3183.Л.12
10. ГАОМО ф.2. оп.1.д.127.лл.10-17
11. ГАОМО РФ Ф.1.Оп.1.Д.43. Л.325
12. ГАОМО Ф.1.Оп.1Д.231.Л.155а
13. ГАОО ф.2.оп.1.д.1.лл.45,48,52;
14. ГАОМО ф.1.оп.1.д.55.лл.60-61
15. Труды Оренбургской Ученой Архивной Комиссии. Вып. XIX Оренбург, 1907, 259-263с.; Оренбургский листок, 1881, № 42
16. ГАОО ф.6.оп.10.д.4290.л.76
17. ГАОО.ф.6.оп.10.д.5613.л.213
18. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в Оренбургской губернии. Оренбург, 1841- 38с.
19. ГАОО.ф.6.оп.10.д.5613.л.253-254
20. ГАОО.ф.И6,оп.11.д.2056.л.60
21. ГАОО ф.И6.оп.10.д.4318.л.113-124
22. Адрес-календарь и памятная книга Оренбургской губернии на 1895 год. – Оренбург, 1894. – 48-49 с.
23. ГАОО ф.6.оп.7.д.185.л.41-41об
24. ГАОО ф.6.оп.10.д.5902.л.167

УДК 37.013

РАЗВИТИЕ ПОЗНАВАТЕЛЬНОГО ИНТЕРЕСА К ИСТОРИИ У СТУДЕНТОВ ПОСРЕДСТВОМ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ РОДНОГО КРАЯ

Гиззатуллин И. Г.
К.п.н., Казанский кооперативный институт, АНОО ВО ЦС РФ «РУК», г. Казань, Российская Федерация
ildar.giz@inbox.ru

Сегодня курс "Отечественная история" обязателен в каждом российском вузе независимо от его профиля. В этом заключается положительная черта отечественной высшей школы - давать не только профессиональную, но и широкую гуманитарную подготовку. К сожалению, многие студенты смотрят на такое образование как на излишество, а гуманитарные дисциплины называют пустыми, не заслуживающими времени и внимания.

Одним из средств повышения познавательного интереса к предмету является, использование краеведческого материала. Ведь любовь к Родине, чувство патриотизма – это не абстрактные понятия, возникающие сами по себе. Их формирование начинается с далёкого детства и идёт пошагово – от воспитания любви к малой Родине, родному краю, дому, улице, населённому пункту, в котором живём, с познания истории своего народа, изучения семейной родословной.

Академик Д. Н. Лихачёв в этой связи говорил: «Если человек не любит старые улицы, пусть даже плохонькие, значит, у него нет любви к своему городу. Если человек равнодушен к памятникам истории своей страны, - он, как правило, равнодушен к своей стране» [1, с.122].

Сами по себе любовь к Родине и ответственность за её судьбу возникнуть не могут. Они формируются годами и в этом огромная роль принадлежит краеведению. Роль последнего в своё время подчёркивал К.Д. Ушинский, теоретически обосновавший родиноведческий принцип в обучении и показавший огромные возможности краеведения в воспитании и обучении подрастающего поколения [4].

А. С. Макаренко в своих трудах требовал как можно раньше начинать воспитывать у детей интерес к свой стране, её великим людям, населённому пункту, где они живут, предприятию, в котором трудятся их родители [2].

Учить детей сызмальства видеть красоту родного края призывал выдающийся педагог и гуманист В. А. Сухомлинский. В этом он видел главный источник воспитания любви к Родине [3].

Какие приёмы установления связи между историей России и историей Татарстана я использую в практике своей работы?

Одно из первых занятий со студентами провожу в Национальном музее Республики Татарстан, ведущем центре музейного дела Республики, где собрана вся история Татарстана с доисторических времен. Фонды музея насчитывают около миллиона памятников материальной и духовной культуры, многие из которых являются настоящими сокровищами. Среди них, подлинная карета Екатерины II, подарок императрицы после ее визита в Казань в 1767 г., оригинал ярлыка хана Сахиб-Гирея (1523 г.), Моабитские тетради – блокноты со стихами Мусы Джалиля, написанные им перед казнью в берлинской тюрьме «Моабит», самолёт По-2, произведенный во время войны на казанском авиазаводе и многое другое.

Знакомство с экспонатами музея позволяет погрузить студентов в историю города и республики, пробудить познавательный интерес к их изучению. Поскольку значительная часть обучающихся в ВУЗе, молодые люди, приехавшие из различных регионов России, посещение музея позволяет ближе познакомиться с историей и культурой Республики Татарстан, где им предстоит обучаться несколько лет. В дальнейшем же при прохождении тех или иных тем и разделов истории я обращаюсь к воспоминаниям обучающихся, чтобы воскресить в памяти увиденное и услышанное в музее.

Использование краеведческого материала при преподавании отечественной истории позволяет не только разнообразить обучение, но и делает его более конкретным и убедительным. На каждом лекционном и практическом занятии по истории студентам предлагается пример того, как-то или иное событие, происходившее в стране, отражалось в Казани и на территории Республики. Это позволяет конкретизировать общеисторические события, способствует лучшему усвоению учебного материала.

К примеру, при изучении темы «Гражданская война» рассказываю студентам о том, что судьба Восточного фронта решалась летом 1918 г. в боях под Казанью, что именно в них и родилась Красная армия. К практическому же занятию студенты готовят сообщения о событиях гражданской войны в нашем городе («Судьба золотого запаса страны, захваченного белыми в Казани», «История улиц, площадей Казани, названных в память о событиях Гражданской войны», «Роль латышских стрелков в освобождении Казани от белогвардейцев» и др.). От 5 до 20 процентов учебного времени на каждом занятии по истории отводится на изучение краеведческого материала.

Уважение к историческому наследию позволяет воспитать и самостоятельная работа студентов по подготовке докладов и сообщений, перечень которых даётся им в начале изучения предмета. Значительная их часть связана с историей города Казани и богатого исторического прошлого Татарстана. Так среди предлагаемых студентам тем выступлений следующие: «Кто такие булгары и какую роль они сыграли в происхождении татар?», «Россия как наследница Золотой Орды (что унаследовала Россия от Орды: в политике, экономике, быту?)», «История царицы Сююмбике-легенды и быль», «Кул Шариф в истории народа», «П.М. Гаврилов – руководитель обороны Брестской крепости», «Казанский обвод» - трудовой подвиг наших земляков».

С целью знакомства студентов института с историей города, Республики, расширения их кругозора, стимулирования мотивации молодёжи к изучению истории родной Республики, формирования интереса, уважения и гордости за прошлое своей страны уже ряд лет организую работу научного кружка «Молодой краевед». Его участниками являются студенты первого курса ВУЗа. Среди самых интересных мероприятий с кружковцами такие традиционные, как игра – квест «По страницам истории Советского района г. Казани» и квиз по истории Республики Татарстан. В ходе игры-квеста каждой команде вручается карточка - задание. Ознакомившись с полученной информацией, они должны определить – о каком объекте идёт речь и где он находится. Переместившись в указанное место команды получают карточку со сведениями о следующем объекте и двигаются дальше.

Во время квеста студенты знакомятся с пятью объектами района, находящимися в непосредственной близости от института и представляющими интерес в историко – культурном плане. Это историческое сооружение 1869 г. постройки – лечебница, в которой научным консультантом трудился знаменитый психиатр, физиолог и психолог Владимир Бехтерев, здание старого аэропорта, построенное в стиле «сталинского классицизма», культурный центр «Сайдаш» с его уникальными витражами.

По ходу квеста его участники узнают о истории «Октябрьского городка» (Арских казарм) и военного училища, находившегося здесь до 2011 г., а также с биографией Н.Ершова, чьё имя носит сейчас улица, на которой располагается наше учебное заведение.

Интерес у студентов вызывают и панельные дома, украшенные рисунками («Космос», «Пусть всегда будет солнце!»), сделанными на их торцах по технике сграффито – памятники недавнего советского прошлого. Эти композиции остаются актуальными и по сей день в своей задаче оживить окружающее пространство. Консультанты на их примере рассказывают о том, как эти рисунки создавались.

По итогам игры важным для студентов становится осознание факта - живя в таком уникальном в плане культурных и исторических ценностей городе, надо глубже вникать в её историю и находить время для знакомства с его достопримечательностями.

С целью повышения познавательного интереса к современной истории Татарстана ежегодно в начале ноября месяца проводится интеллектуально-познавательная викторина «Конкурс знатоков современной истории Республики Татарстан», приуроченная Дню Конституции Республики. Обычно в нём принимает участие несколько десятков студентов.

В ходе конкурса участвующим в нём предлагается ответить на 30 вопросов по истории родного края, выбрав при этом один из четырёх предложенных вариантов ответа. К примеру, задание: «Назовите имя легендарного советского разведчика, руководителя советской резидентуры в США в 1942 -1945 гг., имя которого носит одна из улиц в Советском районе Казани», предполагает выбор правильного ответа из следующего списка: Р. Зорге, К. Филби, И. А. Ахмеров, М. Абдулов.

Вопросы, включённые в викторину, связаны с узловыми периодами истории Татарстана. Среди них – провозглашение Татарской автономной республики, Великая Отечественная война, послевоенные годы, индустриальный рывок 70–80 гг. XX века, современный этап её развития.

Радует то, что половину участников конкурса (а участие в нём добровольное) ежегодно представляют студенты, прибывшие из других регионов России. Значит, им интересно знакомиться с историей и культурой Республики Татарстан и города Казани, где они в данный момент проживают и учатся.

Изучение истории и культуры родного края способствует воспитанию патриотических чувств и уважения к культурно-историческому наследию предков, расширяет кругозор, формирует чувство сопричастности истории.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Лихачёв Д. Н. «Письма о добром и прекрасном» (письмо сорок первое «Память культуры» - Письма о добром и прекрасном - М.: АСТ 2018, 192 с.).

2. Макаренко, А.С. О воспитании / Сост. и авт. вступит, статьи В. С. Хелемендик. - М.: Политиздат, 1988. — 256 с.

3. Сухомлинский, В.А. О воспитании \ Сост. и авт. вступит. очерков С. Соловейчик. - 5-е изд. - М.: Политиздат, 1985. - 270с.

4. Ушинский, К.Д. Избранные педагогические произведения / К.Д. Ушинский. – М.: «Просвещение», 1968. – 559 с.

УДК 101.1

НАУЧНЫЕ И ФИЛОСОФСКИЕ ВЗГЛЯДЫ АБУ НАСРА АЛЬ-ФАРАБИ: ЕДИНСТВО ЗНАНИЯ, РАЗУМА И НРАВСТВЕННОСТИ

Катенов А.К.
К.и.н., почетный профессор, Жетысуский университет имени И. Жансугурова, г. Талдыкорган, Республика Казахстан

Исабекова А.К.
PhD, преподаватель-лектор, Жетысуский университет имени И. Жансугурова, г. Талдыкорган, Республика Казахстан
a.kz.80@mail.ru

В докладе рассматриваются основные научные и философские взгляды выдающегося мыслителя средневекового Востока Абу Насра аль-Фараби. Анализируются его представления о природе философского знания, устройстве бытия, познавательных возможностях человека, роли логики и классификации наук. Особое внимание уделяется этическим, социально-политическим и педагогическим идеям учёного, его концепции счастья и модели добродетельного общества. Показано, что Аль-Фараби стремился создать целостную систему знания, объединяющую философию, естественные науки, математику, музыку, этику и учение о государстве. Обосновывается актуальность его наследия для современной науки, образования и общественного развития.

Ключевые слова: *Аль-Фараби, философия, наука, логика, познание, классификация наук, добродетельный город, счастье, образование, нравственность.*

Баяндамада ортағасырлық Шығыстың көрнекті ойшылы Әбу Насыр Әл-Фарабидің негізгі ғылыми және философиялық көзқарастары қарастырылады. Оның философиялық білімнің табиғаты, болмыстың құрылымы, адамның танымдық мүмкіндіктері, логика мен ғылымдардың жіктелуінің рөлі туралы идеялары талданады. Ғалымның этикалық, әлеуметтік-саяси және педагогикалық идеяларына, оның бақыт тұжырымдамасына және ізгі қоғам моделіне ерекше назар аударылады. Әл-Фараби философияны, жаратылыстану ғылымдарын, математиканы, музыканы, этиканы және мемлекет туралы ілімді біріктіретін біртұтас білім жүйесін құруға ұмтылғаны көрсетілген.

Кілт сөздер*: Әл-Фараби, философия, ғылым, логика, таным, ғылымдардың жіктелуі, Ізгі қала, бақыт, білім, адамгершілік.*

The report examines the main scientific and philosophical views of the outstanding thinker of the medieval East, Abu Nasr al‑Farabi His ideas about the nature of philosophical knowledge, the structure of existence, human cognitive capabilities, the role of logic, and the classification of sciences are analyzed. Special attention is paid to the scholar's ethical, socio‑political, and pedagogical ideas, his concept of happiness, and his model of a virtuous society. It has been shown that Al‑Farabi sought to create a holistic system of knowledge that would unite philosophy, the natural sciences, mathematics, music, ethics, and the doctrine of the state. The relevance of his legacy for modern science, education, and social development is substantiated.

Keywords: *Al-Farabi, philosophy, science, logic, knowledge, classification of sciences, virtuous city, happiness, education, morality.*

Введение

Абу Наср Мухаммад ибн Мухаммад аль-Фараби — один из крупнейших представителей средневековой восточной философии и науки. Он родился около 870 года в городе Фараб, известном также как Отрар, на территории современного Казахстана. Жизнь и научная деятельность мыслителя были связаны с крупнейшими культурными центрами

исламского мира — Багдадом, Алеппо и Дамаском. Аль-Фараби изучал философию, логику, математику, астрономию, музыку, естествознание, медицину, этику, политику и языкознание.

За глубокое осмысление и систематизацию философского наследия Аристотеля Аль-Фараби получил почётное наименование «Второй учитель». «Первым учителем» в средневековой философской традиции считался Аристотель. Однако значение Аль-Фараби не ограничивается комментированием античных авторов. Он разработал оригинальную философскую систему, в которой научное познание, нравственное совершенствование личности и разумная организация общества образуют единое целое.

Цель настоящего доклада — раскрыть содержание научных и философских взглядов Аль-Фараби и определить значение его интеллектуального наследия для современного общества.

1. Философия как рациональное познание мира. Аль-Фараби понимал философию как науку о наиболее общих причинах, принципах и закономерностях бытия. Её предназначение состоит в постижении истины с помощью разума и доказательства. Философское знание должно не просто описывать отдельные явления, а объяснять их происхождение, внутренние связи и место в общей системе мира.

Мыслитель исходил из того, что окружающая действительность обладает объективным порядком. Мир не является случайным или хаотичным соединением вещей. Он представляет собой закономерно устроенное целое, доступное человеческому познанию. Именно убеждённость в рациональности мира стала основанием научного подхода Аль-Фараби.

Важное место в его философии занимает вопрос о соотношении разума и веры. Аль-Фараби не противопоставлял философию религии, но различал способы выражения истины. Философия обращается к логическим доказательствам и понятиям, тогда как религия передаёт нравственные и мировоззренческие положения посредством образов, символов и предписаний. Следовательно, философия и религия могут быть направлены к единой истине, хотя используют различные методы её объяснения.

Такой подход способствовал развитию рациональной традиции в средневековой культуре. Аль-Фараби утверждал право человеческого разума самостоятельно исследовать природу, общество и самого человека.

2. Онтологическое учение Аль-Фараби. В учении о бытии Аль-Фараби стремился объяснить единство и многообразие мира. Центральным понятием его онтологии является Первосущее, или Первопричина. Первосущее обладает абсолютным совершенством, существует независимо от других вещей и выступает первоначалом всего существующего.

Все остальные формы бытия зависят от Первопричины и располагаются в определённой иерархии. Переход от единого первоначала к многообразию существующего Аль-Фараби объяснял посредством идеи эманации — последовательного происхождения уровней бытия. От Первосущего происходят нематериальные разумы, небесные сферы, деятельный разум, а затем материальный природный мир.

При этом природа имеет собственную структуру и развивается в соответствии с причинными связями. Каждое явление обладает определёнными основаниями возникновения и изменения. Поэтому исследование природы предполагает выявление причин, формы, материи, цели и условий существования предметов.

В философии Аль-Фараби соединились элементы аристотелизма и неоплатонизма. От Аристотеля он воспринял учение о причинах, материи и форме, а также представление о целесообразности природных процессов. Неоплатоническое влияние проявилось в идее последовательного происхождения множественного мира из единого первоначала. Вместе с тем Аль-Фараби творчески переработал античные концепции и включил их в собственную систему.

3. Логика и теория познания. Особую роль Аль-Фараби отводил логике. Он рассматривал её как универсальный инструмент правильного мышления. Подобно тому как грамматика устанавливает правила правильного употребления языка, логика определяет правила, позволяющие человеку правильно рассуждать и избегать интеллектуальных ошибок.

Логика, по мнению Аль-Фараби, помогает:

- точно определять понятия;
- устанавливать связи между суждениями;
- формулировать доказательства;
- отличать достоверное знание от предположения;
- обнаруживать противоречия и логические ошибки;
- вести научную дискуссию на рациональной основе.

Мыслитель изучал категории, понятия, суждения, силлогизмы и различные формы аргументации. Он различал доказательную, диалектическую, риторическую, поэтическую и софистическую формы рассуждения. Высшей формой научного познания Аль-Фараби считал доказательство, основанное на истинных и необходимых предпосылках.

В теории познания учёный подчёркивал единство чувственного опыта и рационального мышления. Познание начинается с воздействия предметов внешнего мира на органы чувств. Человек получает чувственные образы, которые сохраняются и преобразуются воображением. Затем разум обобщает данные опыта, выделяет существенные свойства предметов и формирует понятия.

Аль-Фараби выделял несколько состояний человеческого интеллекта. Потенциальный разум представляет собой способность человека приобретать знания. Актуальный разум возникает тогда, когда человек овладевает понятиями и способен сознательно ими пользоваться. Приобретённый разум выражает более высокую степень интеллектуального совершенства. Особое место занимает деятельный разум, благодаря которому потенциальные способности человека переходят в актуальное знание.

Таким образом, разум в учении Аль-Фараби является не просто природной способностью, а развивающейся силой. Его совершенствование требует образования, интеллектуального труда и нравственной дисциплины.

4. Классификация наук. Значительным достижением Аль-Фараби стала систематизация научного знания. В трактате «Перечень наук» он представил классификацию основных областей познания и раскрыл предмет каждой из них.

Мыслитель выделял следующие группы наук:

1. Наука о языке, изучающая слова, правила их употребления и законы речи.
2. Логика, исследующая формы и законы правильного мышления.
3. Математика, включающая арифметику, геометрию, оптику, астрономию, музыку, механику и науку о тяжестях.
4. Естествознание, рассматривающее материальные тела, движение, изменение и природные процессы.
5. Метафизика, изучающая общие основания бытия и Первопричину.
6. Гражданская наука, исследующая поведение человека, общество, управление и условия достижения счастья.
7. Правоведение и богословие.

Классификация Аль-Фараби основывалась на понимании науки как упорядоченной системы. Каждая дисциплина обладает собственным предметом и методом, но при этом связана с другими областями знания. Логика обеспечивает правильность мышления, математика раскрывает количественные отношения, естествознание исследует материальный мир, а гражданская наука определяет основы разумной общественной жизни.

Подобное представление противостояло разрозненному накоплению сведений. Знание, по мнению Аль-Фараби, должно быть последовательным, доказательным и внутренне организованным.

5. Естественно-научные и музыкально-теоретические идеи. Научные интересы Аль-Фараби охватывали широкий круг проблем. В области естествознания он рассматривал вопросы движения, времени, пространства, материи, формы и причинности. Природные

явления учёный стремился объяснять через присущие им закономерности, а не только посредством обращения к сверхъестественным силам.

В математике Аль-Фараби уделял внимание теоретическим основаниям арифметики и геометрии. Он рассматривал математическое знание как необходимое условие развития астрономии, оптики, механики и музыкальной теории.

Особенно значительным является вклад Аль-Фараби в изучение музыки. В фундаментальном труде «Большая книга о музыке» он исследовал физическую природу звука, музыкальные интервалы, ритм, мелодию, акустические закономерности и устройство музыкальных инструментов.

Музыку Аль-Фараби рассматривал одновременно как искусство и науку. Гармония музыкальных звуков, по его мнению, связана с определёнными числовыми отношениями. Следовательно, музыкальная теория имеет математическую основу. Одновременно музыка воздействует на психологическое состояние человека: она может успокаивать, вызывать радость, усиливать переживания и способствовать нравственному воспитанию.

Данный подход демонстрирует стремление Аль-Фараби соединить точное научное исследование с изучением человека. Для него музыка была не только системой звуков, но и важным средством интеллектуального и эмоционального развития личности.

6. Учение о человеке и душе. Аль-Фараби рассматривал человека как единство телесного и духовного начал. Душа связана с телом, но обладает различными способностями, которые располагаются в иерархическом порядке.

К основным способностям души мыслитель относил:

- растительную способность, обеспечивающую питание, рост и размножение;
- чувственную способность, связанную с ощущениями и восприятием;
- способность воображения, позволяющую сохранять и преобразовывать образы;
- стремящуюся способность, лежащую в основе желаний и волевых действий;
- разумную способность, благодаря которой человек познаёт сущность вещей.

Отличительным качеством человека является разум. Однако сама способность мыслить ещё не делает человека совершенным. Интеллект должен быть развит посредством обучения, практики и нравственного воспитания.

Аль-Фараби подчёркивал общественную природу человека. Ни один человек не может самостоятельно обеспечить все необходимые условия своей жизни и достичь полноты совершенства. Люди нуждаются во взаимной помощи, совместной деятельности и обмене результатами труда. Поэтому личностное развитие возможно только в обществе.

7. Этика и концепция счастья

Центральной категорией этики Аль-Фараби является счастье. Счастье он понимал как высшее благо и конечную цель человеческой деятельности. Оно не сводится к материальному богатству, удовольствиям, власти, славе или высокому социальному положению.

Подлинное счастье заключается в достижении интеллектуального и нравственного совершенства. Человек становится счастливым, когда познаёт истину, формирует добродетельные качества и направляет свою деятельность на общее благо.

Добродетель, согласно Аль-Фараби, формируется в процессе воспитания и повторения правильных действий. Человек приобретает нравственные качества не только благодаря теоретическому знанию, но и посредством практического поведения. Недостаточно знать, что такое справедливость: необходимо постоянно действовать справедливо.

Мыслитель выделял интеллектуальные и нравственные добродетели. Интеллектуальные добродетели связаны с развитием разума, способностью к доказательному мышлению и постижению истины. Нравственные добродетели выражаются в справедливости, умеренности, мужестве, ответственности и стремлении к общему благу.

Следовательно, этика Аль-Фараби имеет деятельностный характер. Счастье является результатом сознательной работы человека над собственным характером, знаниями и поступками.

8. Учение о добродетельном городе. Социально-политические взгляды Аль-Фараби наиболее полно представлены в трактате «О взглядах жителей добродетельного города». Добродетельный город — это идеальная модель общества, жители которого объединяются и сотрудничают ради достижения истинного счастья.

Аль-Фараби сравнивал государство со здоровым человеческим организмом. Каждый орган выполняет особую функцию, но деятельность всех органов направлена на сохранение жизни целого. Так и представители различных социальных групп должны выполнять свои обязанности и содействовать общему благу.

Во главе добродетельного государства должен находиться мудрый правитель. Он обязан обладать физическим здоровьем, развитым интеллектом, хорошей памятью, способностью ясно выражать мысли, любовью к истине, справедливостью, решительностью и нравственной ответственностью. Власть для такого руководителя является не средством личного обогащения, а формой служения обществу.

Добродетельному городу Аль-Фараби противопоставлял невежественные, заблудшие и безнравственные формы общественного устройства. Жители невежественного города ошибочно принимают за высшее благо богатство, удовольствия, почести, власть или господство над другими людьми. Такие цели не приводят к подлинному счастью, поскольку не обеспечивают интеллектуального и нравственного развития человека.

Политическая философия Аль-Фараби подчёркивает прямую зависимость качества государства от образования и нравственности его граждан и руководителей. Справедливое общество невозможно построить только с помощью законов и принуждения. Для этого необходимы воспитание, знания, сотрудничество и разделяемые нравственные ценности.

9. Педагогические идеи Аль-Фараби. В философской системе Аль-Фараби образование занимает особое место. Оно выступает главным средством развития разума, формирования добродетелей и подготовки человека к общественной жизни.

Мыслитель различал обучение и воспитание. Обучение направлено преимущественно на передачу теоретических знаний, тогда как воспитание формирует нравственные качества, привычки и практическое поведение. Эти процессы должны дополнять друг друга. Знания без нравственности могут использоваться во вред обществу, а нравственные намерения без знаний не позволяют человеку принимать обоснованные решения.

Педагог должен учитывать индивидуальные особенности обучающихся, соблюдать последовательность изложения и переходить от доступного материала к более сложному. Образование не должно ограничиваться механическим запоминанием сведений. Его задача заключается в развитии самостоятельного мышления, способности понимать причины явлений и применять знания на практике.

Аль-Фараби связывал образование с общественным развитием. Чем выше интеллектуальный и нравственный уровень граждан, тем устойчивее и справедливее государство. Поэтому обучение является не только личным делом отдельного человека, но и важнейшим условием благополучия общества.

10. Актуальность наследия Аль-Фараби. Научные и философские идеи Аль-Фараби сохраняют актуальность и в XXI веке. В условиях стремительного развития технологий особенно значимой становится его мысль о необходимости единства знания и нравственности. Научные достижения не гарантируют общественного прогресса, если они не сопровождаются ответственностью и ориентацией на благо человека.

Современному образованию близка идея Аль-Фараби о целостном развитии личности. Образовательный процесс должен формировать не только профессиональные компетенции, но и критическое мышление, культуру диалога, нравственную ответственность и готовность к сотрудничеству.

Актуальной остаётся и концепция добродетельного общества. Она позволяет рассматривать государство не только как систему власти и правового регулирования, но и

как объединение людей, связанных общей целью. С точки зрения Аль-Фараби, устойчивость общества зависит от справедливости, образования граждан, компетентности руководителей и ориентации политики на общее благо.

Междисциплинарный подход мыслителя также соответствует тенденциям современной науки. Аль-Фараби не проводил непреодолимой границы между философией, естествознанием, математикой, музыкой, психологией и политической теорией. Он стремился выявить связи между различными областями знания и определить их значение для развития человека.

Заключение

Абу Наср аль-Фараби занимает особое место в истории мировой философии и науки. Его интеллектуальное наследие представляет собой целостную систему, объединяющую учение о бытии, логику, теорию познания, классификацию наук, естествознание, музыкальную теорию, психологию, этику, политику и педагогику.

Основу мировоззрения мыслителя составляет убеждение в закономерности мира и способности человеческого разума познавать истину. Логика выступает у Аль-Фараби необходимым инструментом научного исследования, образование — способом развития разума и нравственности, а добродетельное общество — условием достижения общего счастья.

Аль-Фараби показал, что наука не должна существовать изолированно от нравственных и общественных задач. Знание приобретает подлинную ценность тогда, когда оно способствует совершенствованию личности, развитию справедливого общества и достижению общего блага.

Таким образом, наследие Аль-Фараби имеет не только историческое, но и современное значение. Его призыв к единству разума, знания, нравственности и общественной ответственности остаётся важным ориентиром для науки, образования и культуры XXI века.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Аль-Фараби. Философские трактаты. — Алма-Ата: Наука, 1970.
2. Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. — Алма-Ата: Наука, 1973.
3. Аль-Фараби. Логические трактаты. — Алма-Ата: Наука, 1975.
4. Аль-Фараби. Математические трактаты. — Алма-Ата: Наука, 1972.
5. Аль-Фараби. Трактаты о музыке и поэзии. — Алматы: Ғылым, 1993.
6. Аль-Фараби. Естественно-научные трактаты. — Алма-Ата: Наука, 1987.
7. Гафуров Б. Г., Касымжанов А. Х. Аль-Фараби в истории культуры. — Москва: Наука, 1975.
8. Касымжанов А. Х. Абу Наср аль-Фараби. — Москва: Мысль, 1982.
9. Сагадеев А. В. Восточный перипатетизм. — Москва: Издательский дом Марджани, 2009.
10. Хайруллаев М. М. Фараби: эпоха и учение. — Ташкент: Узбекистан, 1975.

ӘОЖ 101.1

ӘЛ-ФАРАБИ ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ ІЗГІЛІК ПЕН АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ

Аликенова К.Н.
Ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы
k-alikenova@mail.ru

Мақалада Әбу Насыр әл-Фарабидің философиялық мұрасындағы рухани-адамгершілік құндылықтардың мазмұны қарастырылады. Ғұламаның ақыл мен парасат, білім, ізгілік, ұстамдылық, бақыт, адам мен қоғамның өзара байланысы туралы пайымдары талданып, олардың этикалық және әлеуметтік-философиялық мәні ашылады. Сонымен қатар Қазақстанда фарабитану ғылымының қалыптасуына үлес қосқан Ақжан әл-Машанидың зерттеушілік қызметі мен әл-Фараби мұрасын насихаттаудағы рөліне назар аударылады. Әл-Фараби идеяларының қазіргі қоғамдағы рухани бағдарлармен сабақтастығы қорытындыланады.

Кілт сөздер: *Әбу Насыр әл-Фараби, рухани құндылықтар, ақыл, парасат, ізгілік, бақыт, этика, қоғам, фарабитану, Ақжан әл-Машани.*

В статье рассматриваются духовно-нравственные ценности в философском наследии Абу Насра аль-Фараби. Анализируются его представления о разуме, знании, добродетели, умеренности, счастье и взаимосвязи человека и общества. Отдельное внимание уделяется вкладу Акжана аль-Машани в становление казахстанской фарабистики и популяризацию наследия мыслителя. Обосновывается актуальность идей аль-Фараби для осмысления духовных ориентиров современного общества.

Ключевые слова: *Абу Наср аль-Фараби, духовные ценности, разум, добродетель, счастье, этика, общество, фарабистика, Акжан аль-Машани.*

The article examines the spiritual and moral values in the philosophical legacy of Abu Nasr al-Farabi. It analyzes his ideas about reason, knowledge, virtue, moderation, happiness, and the relationship between the individual and society. Special attention is paid to Akzhan al-Mashani's contribution to the development of Kazakhstani Farabiology and the popularization of the thinker's legacy. The relevance of al-Farabi's ideas for understanding the spiritual guidelines of modern society is substantiated.

Keywords: *Abu Nasir Al-Farabi, spiritual values, reason, reason, Virtue, Happiness, Ethics, Society, farabitology, Akzhan Al-Mashani.*

Әбу Насыр әл-Фараби — ортағасырлық философия мен ғылым тарихында айрықша орын алатын ойшыл. Аристотельден кейінгі «Екінші ұстаз» атанған ғұлама антикалық мұраны игеріп қана қоймай, оны өз дәуірінің интеллектуалдық және мәдени кеңістігімен сабақтастыра дамытты. Оның еңбектерінде логика, философия, музыка, саясат, этика және таным мәселелері өзара байланыста қарастырылады. Осы тұрғыдан алғанда, әл-Фараби мұрасы белгілі бір тарихи кезеңнің білімін жинақтаған энциклопедиялық сипатымен ғана емес, адам болмысы мен қоғамның жетілуіне қатысты тұжырымдарымен де құнды.

Мәдениеттер тарихы бір-бірінен оқшау дамитын құбылыстардың жиынтығы емес. Әртүрлі өркениеттердің өзара ықпалдастығы ғылым мен философияның дамуына жағдай жасайды. Әл-Фарабидің дүниетанымынан туған мәдени ортаның, антикалық философияның және исламдық интеллектуалдық дәстүрдің өзара әрекетін көруге болады. Ол Аристотель еңбектеріне түсіндірмелер жазып, күрделі философиялық мәселелерді жүйелеуге ұмтылды. Бұл қызметі Шығыс пен Батыс арасындағы ғылыми-философиялық байланысты нығайтуға ықпал етті.

Мақаланың мақсаты — әл-Фараби философиясындағы рухани құндылықтардың мазмұнын ашып, олардың адамды жетілдіру мен қоғамды ізгілендірудегі орнын көрсету, сондай-ақ Қазақстандағы фарабитану дәстүрінің қалыптасуына қатысты Ақжан әл-Машани еңбектерінің маңызын сипаттау.

Әл-Фарабидің философиялық көзқарастары антикалық ойлау дәстүрімен, әсіресе Платон мен Аристотельдің мұрасымен тығыз байланысты. Дегенмен ол алдыңғы ойшылдардың пікірлерін сол күйінде қайталаумен шектелмей, олардың тұжырымдарын талдап, өзара үйлесімді тұстарын айқындауға тырысты. Аристотель ілімін түсіндіруі мен жүйелеуі ортағасырлық философиялық ойдың дамуына елеулі әсер етті. Сондықтан әл-Фарабиді тек түсіндіруші ғалым ретінде емес, философиялық мәселелерді өзіндік пайыммен қарастырған дербес ойшыл ретінде бағалау қажет. Ортағасырлық ислам әлеміндегі ғылыми ізденістерде ақыл-ой мен сенімнің арақатынасы маңызды мәселелердің бірі болды. Әл-Фараби философия мен діннің қызметін салыстыра отырып, олардың дүниенің бастаулары мен адам өмірінің мәнін түсіндіруге ұмтылатынын көрсетеді. Сонымен бірге философиялық таным дәлелдеуге және рационалды пайымдауға сүйенсе, діни таным сенімге негізделеді деген айырмашылықты атап өтеді. Бұл салыстыру оның философиялық зерттеуде логикалық негіздеме мен ұғымдық айқындыққа мән бергенін танытады [1].

Әл-Фарабидің таным туралы көзқарасында ақыл мен логиканың орны ерекше. Адам ақиқатты тану үшін ойлаудың дұрыс әдістерін меңгеруі, пайымдарын негіздей білуі керек. Логика ойды реттеудің құралы ғана емес, білімге жүйелі түрде жетудің шарты ретінде түсіндіріледі. Осы мағынада ақыл мен парасат адамның рухани дамуына, өз әрекетін саналы бағалауына және өмірлік мақсатын айқындауына мүмкіндік береді.

Әл-Фараби философиясында білім адамның рухани кемелденуінің негізгі алғышарттарының бірі болып саналады. Білім алу дүниені танып-білумен шектелмейді; ол адамның өз мінезін, ниетін және әрекетін саралауына да жол ашады. Адам ақиқатты іздеу, пайымын жетілдіру және игерген білімін орынды қолдану арқылы рухани тұрғыдан дамиды. Сондықтан білім мен адамгершілік бір-бірінен ажыратылмайды: білімнің құндылығы оның адам мен қоғам игілігіне қызмет етуімен де өлшенеді.

Ойшыл адамды дайын күйінде қалыптасқан, өзгермейтін болмыс ретінде қарастырмайды. Керісінше, адам өзін тәрбиелеу, дағдыларын жетілдіру және саналы таңдау жасау арқылы кемелдікке ұмтылады. Жақсы мінез бір сәтте пайда болмайды; ол қайталанатын әрекеттер мен өзін-өзі бақылау арқылы қалыптасады. Бұл тұжырымда адамның жауапкершілігіне ерекше мән беріледі: ізгілікке жету сыртқы жағдайларға ғана емес, адамның өзінің талпынысы мен таңдауларына да байланысты. Әл-Фараби мұрасындағы рухани құндылықтардың өзегі — ақыл, білім және адамгершіліктің бірлігі. Ақыл әрекетті сараланбаған құмарлықтан ажыратып, мақсатқа сай бағыттайды; білім дүниені тереңірек түсінуге көмектеседі; ал адамгершілік осы мүмкіндіктерді ізгі мақсаттарға жұмсауға бағдар береді. Бұл үш қыр бір-бірін толықтырғанда ғана тұлғаның үйлесімді дамуына негіз қаланады.

Әл-Фарабидің этикалық көзқарастарында жақсылық пен жамандықты ажырату, ізгі мінез қалыптастыру және бақытқа жету мәселелері орталық орын алады. «Бақытқа жол сілтеу» трактатында бақыт адам өмірінің маңызды мақсаты ретінде қарастырылады. Мұнда бақытты тек өткінші ләззатпен немесе сыртқы игіліктермен теңестіруге болмайды: оған жету адамның ақыл-ойы мен мінезінің жетілуін, дұрыс әрекет етуін және ізгілікке ұмтылуын талап етеді. Әл-Фараби Аристотельдің этикалық дәстүрін жалғастыра отырып, мінез-құлықтағы ұстамдылық пен орта шаманың маңызын көрсетеді. Адам әрекетінде шектен шығу да, қажетті деңгейге жете алмау да үйлесімділікті бұзуы мүмкін. Сондықтан ізгі әрекет жағдайды дұрыс бағалауды, өз құмарлықтарын реттей білуді және орынды шешім қабылдауды қажет етеді. Ұстамдылық енжарлықты білдірмейді; ол адамның өз ісіне саналы түрде жауап беруі мен өлшемді сақтай алуын көрсетеді.

Ізгілік тек жеке адамның ішкі қасиеті ретінде қалмайды. Ол адамдар арасындағы қатынастан, ортақ іске қатысудан және өзгенің игілігін ескеруден көрінеді. Әл-Фараби адамның әрекеті шынайы ізгі ниеттен туындауы керектігін атап көрсетеді. Жақсылықты тек марапат немесе қайтарым күту үшін жасау оның моральдық мәнін әлсіретеді. Осы тұрғыдан алғанда, адамгершілік әрекеттің құндылығы оның сыртқы нәтижесімен қатар, ниеттің тазалығына да байланысты. Ойшылдың пайымдауынша, адамның табиғи қабілеттері өздігінен жақсы мінезге кепіл бола алмайды. Мінез тәрбиелеу мен саналы дағды қалыптастыруды қажет етеді. Жақсы әрекеттерді жүйелі түрде орындау адамның болмысын жетілдіріп, бақытқа жету жолын ашады. Демек, бақыт — кездейсоқ табыс емес, білімді, ізгілікті және өзін-өзі тәрбиелеуді ұштастыратын рухани үдерістің нәтижесі.

Әл-Фарабидің әлеуметтік-саяси көзқарастары адам мен қоғамның өзара тәуелділігін негізге алады. «Фусул ал-мадани» («Мемлекеттік қайраткерлердің нақыл сөздері») және «Азаматтық саясат» сияқты еңбектерінде жеке адамның жетілуі мен қоғамдық өмірдің ұйымдасуы бір-бірімен байланыста қарастырылады [2]. Адам өз қабілетін қоғамнан тыс толық жүзеге асыра алмайды; ал қоғамның сапасы оны құрайтын адамдардың біліміне, мінезіне және ортақ мақсатқа ұмтылысына тәуелді.

Әл-Фараби қоғамның әртүрлі деңгейін талдай отырып, отбасы мен қаланың байланысына да назар аударады. Отбасы — әлеуметтік қатынастар қалыптасатын бастапқы орта, ал қала немесе мемлекет адамдардың ортақ мақсаттарға жетуіне мүмкіндік беретін кеңістік ретінде сипатталады. Мұндай пайым жеке және қоғамдық мүдделерді бір-біріне қарсы қоюдан гөрі, олардың үйлесімді арақатынасын іздеуге бағытталған. Жеке адамның игілігі қоғамдық игілікпен сабақтасқанда ғана тұрақты сипат алады. Ізгі қоғам туралы ойларында әл-Фараби білімділік пен адамгершілікке негізделген басшылықты маңызды санайды. Философ, заң шығарушы, имам және бірінші басшы ұғымдары оның еңбектерінде әртүрлі қырынан сипатталғанымен, олардың ортақ мұраты — адамдарды игілікке және бақытқа бағыттау. Басқарушыға тек билік жүргізу қабілеті жеткіліксіз; оған терең білім, парасат, әділеттілік және адамдардың мүддесін түсіне білу қажет. Мұндай талап басқаруды жеке пайдаға емес, ортақ игілікке қызмет ететін жауапты қызмет ретінде түсінуге мүмкіндік береді.

Әл-Фараби үшін қоғамның жетілуі тек заңдар мен басқару құрылымына байланысты емес. Қоғам мүшелерінің өзара қарым-қатынасы, әділеттілікке ұмтылысы және ізгілікке негізделген мінез-құлқы да шешуші рөл атқарады. Осы себепті оның саяси философиясы этикадан бөлінбейді: ізгі басқару мен ізгі азамат бірін-бірі толықтырады. Бұл көзқарас қоғамдық жауапкершілік, азаматтық мәдениет және ортақ игілік мәселелерін талқылауда маңызды теориялық бағдар бола алады.

Әл-Фараби мұрасын зерттеу мен насихаттау Қазақстанда XX ғасырдың екінші жартысында жүйелі сипат ала бастады. Фарабитанудың қалыптасуында ғалым, геолог әрі ағартушы Ақжан Жақсыбекұлы әл-Машанидың еңбегі ерекше аталады [3]. Ол әл-Фарабидің өмірі мен шығармашылығына назар аударып, ойшылдың мұрасын қазақ оқырманына танытуға күш салды. Оның ізденістері әл-Фарабиді Қазақстанның рухани және ғылыми тарихымен байланыстыра қарастыруға ықпал етті.

Қазақстанда әл-Фараби мұрасын аудару, зерттеу және жариялау жұмыстары XX ғасырдың 1960–1970-жылдарында жанданды. 1968 жылы Қазақ КСР Ғылым академиясының Философия және құқық институтында әл-Фараби мұрасын зерттеуге арналған шығармашылық топ құрылып, оның жұмысын философ А.Х. Қасымжанов үйлестірді. 1970 жылы Алматыда әл-Фарабидің философиялық трактаттарынан үзінділердің аудармалары жарық көріп, кейін математика, логика және әлеуметтік-этикалық мәселелерге қатысты еңбектерінің аудармалары мен зерттеулері жариялана бастады.

Ақжан әл-Машани әл-Фараби мен Абайдың рухани сабақтастығын қарастыруға да үлес қосты. «Әл-Фараби және Абай» тақырыбындағы зерттеулері қазақ мәдениетінің тарихи жалғастығын пайымдауға жол ашты. Әл-Машанидың қызметі тек ғылыми еңбектер

жазумен шектелмей, ұлы ойшылдың мұрасын кеңінен танытуға деген ұмтылысымен де ерекшеленеді. Ол геомеханика саласының негізін қалаған ғалымдардың бірі, ғылыми-көпшілік және әдеби шығармалар авторы ретінде де белгілі. Оның көпсалалы қызметі ғылым мен мәдениетті біртұтас рухани кеңістік ретінде түсінуге мүмкіндік береді. Фарабитану тарихын қарастыру әл-Фараби идеяларының бүгінгі ұрпаққа жетуі өздігінен жүзеге аспайтынын көрсетеді [4]. Мұраның сақталуы, аударылуы, ғылыми тұрғыдан түсіндірілуі және қоғамға жеткізілуі үшін зерттеушілердің табанды еңбегі қажет. Осы тұрғыдан алғанда, әл-Машани бастаған ізденістер ұлттық ғылыми жадыны қалыптастырудың және әлемдік философиялық мұраны жергілікті мәдени контексте зерделеудің маңызды үлгісі болып саналады.

Әл-Фарабидің рухани құндылықтар туралы идеялары қазіргі қоғамда да маңызын жоғалтқан жоқ. Ақпарат көлемі ұлғайып, технологиялық өзгерістер жеделдеген кезеңде білімді жай ғана жинақтау жеткіліксіз; оны сыни пайыммен бағалап, жауапкершілікпен қолдану қажет. Ақыл мен логикаға сүйену жалған ақпарат пен үстірт пайымнан сақтануға көмектессе, адамгершілік бағдар білімнің қоғамға тигізетін ықпалын бағалауға мүмкіндік береді. Ғұламаның ізгілік пен ұстамдылық туралы ойлары тұлғалық даму, білім беру және қоғамдық қатынастар мәселелерімен сабақтасады. Өзін-өзі жетілдіру, ниеттің тазалығы, әділеттілік және ортақ игілікке қызмет ету қағидалары адамның кәсіби әрі азаматтық жауапкершілігін нығайтуға ықпал етеді. Сонымен бірге әл-Фарабидің көзқарастарын қазіргі заманға тікелей әрі өзгеріссіз көшіру дұрыс болмас еді: оларды тарихи контекстін ескере отырып талдап, негізгі этикалық бағдарларын бүгінгі мәселелермен мағыналық тұрғыдан байланыстыру қажет.

Ойшыл мұрасын білім беру үдерісінде пайдалану студенттердің философиялық ойлауын дамытуға, этикалық мәселелерді талқылауға және ғылым мен адамгершіліктің өзара байланысын түсінуге жағдай жасайды. Әл-Фараби идеяларының тәрбиелік әлеуеті дайын қағидаларды жаттатумен шектелмейді; керісінше, адамның өз әрекетін дәлелмен бағалауына, қоғамдық жауапкершілігін түсінуіне және саналы таңдау жасауына ынталандыруында. Ғұламаның философиялық мұрасында ақыл, білім, ізгілік, ұстамдылық, бақыт және қоғамдық жауапкершілік өзара сабақтас құндылықтар ретінде көрінеді [5]. Адамның рухани кемелденуі дүниені танып-білуімен ғана емес, білімін ізгі мақсатқа жұмсауымен және мінез-құлқын саналы түрде жетілдіруімен өлшенеді. Бақытқа жету жеке адамның еңбегін, дұрыс әрекетін және адамгершілік ұстанымын қажет ететін үдеріс ретінде түсіндіріледі.

Әл-Фарабидің әлеуметтік-саяси тұжырымдары қоғамның игілігі жеке адамдардың ізгі қасиеттерімен және жауапты басқарумен байланысты екенін көрсетеді. Оның идеяларының Қазақстандағы зерттелуіне Ақжан әл-Машани мен басқа да ғалымдардың еңбектері ықпал етті. Сондықтан әл-Фараби мұрасын зерттеу әрі насихаттау тарихи мұраны сақтаудың ғана емес, қазіргі қоғамның рухани бағдарларын терең түсінудің де маңызды жолы болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Алтаев Ж., Қасабек А. Философия тарихы. – Алматы: Қазақ университеті, 2017.
2. Әбу Насыр әл-Фараби (870–950): библиографиялық көрсеткіш. – Алматы, 2012. – 142 б.
3. Машанов А. Әл-Фараби еңбектері туралы // Қазақ КСР Ғылым академиясының хабаршысы. – 1961. – № 5. – Б. 105–106.
4. Машанов А. Әбу Насыр әл-Фараби еңбегі алғашқы рет қазақ тілінде // Білім және еңбек. – 1962. – № 1. – Б. 4.
5. Алтаев Ж., Қасабек А. Қазақ философиясы: оқулық. – Алматы: Қазақ университеті, 2017.

ӘОЖ 94

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ СОЦИАЛИЗМ: ТАП ТАРТЫСЫ ТУРАЛЫ ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫЛАРЫ ПІКІРІНІҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ

Башимбаев С.
Магистрант, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы

Мақалада қазақ және социализмі: тап тартысы туралы қазақ зиялылары пікірінің эволюциясы мазмұны қарастырылады. Дәстүрлі қазақ қоғамында тап тартысы болды ма, жоқ әлде бұл марксистердің қазақ қоғамына социализмнің жаңа дәстүрін қалай насихаттап енгізгені туралы ғылыми дәлелдер келтіреді.
Кілт сөздер: *социализм, дәстүрлі қоғам, тап тартысы.*

В статье рассматривается эволюция взглядов казахской интеллигенции на концепцию «классовой борьбы» в контексте социализма. В ней представлены научные доводы относительно того, существовала ли классовая борьба в традиционном казахском обществе на самом деле, или же это понятие было сконструировано марксистами для продвижения и внедрения новой социалистической традиции в казахское общество.
Ключевые слова: *социализм, традиционное общество, классовая борьба.*

This article examines the evolution of the Kazakh intelligentsia's perspectives on the concept of "class struggle" within the context of socialism. It presents scholarly arguments regarding whether class struggle actually existed in traditional Kazakh society, or if the concept was a construct devised by Marxists to promote and instill a new socialist tradition within Kazakh society.
Keywords: *социализм, традиционное общество, классовая борьба.*

Қазақтар арасында халқы толық сенетін,
және жаза болып жаңылса да,
жеке басының игіліктері мен пайдасын көздеп,
өз халқын ешқашанда саналы түрде сатып
кетпейтін зиялылардың белгілі бір бөлігі бар.
А. Байтұрсынұлының В. И. Ленинге хатынан (1)

Дәстүрлі қазақ қоғамында тап тартысы болды ма, жоқ әлде бұл марксистердің қазақ қоғамына социализмнің керек екенін дәлелдегісі келіп шығарған қиялы ма? Алаш қайраткерлерінің XX ғасыр басындағы басылымдарында неге осы таптық езгі туралы мақалалар аз немесе халық ауыз әдебиетінде, деректерде неге айқын көрінісі жоқ? Керісінше XX ғасырдың 20-30 жылдарынан бастап қазақ қоғамының әлеуметтік – экономикалық өмірін сипаттап жазғысы келген зиялылар таптың болғанын неге дәлелдеп баққысы келді? Төмендегі осы екі ойға қатысты деректер негізінде талдау жасап көрсек.

Жалпы қазақ жұрты 1917 жылы болған екі төңкерісті әр түрлі қабылдады. Патшалық билік құлатылған Ақпан төңкерісін халық жылы қабылдап, отарлық езгіден құтылуға, босауға үміт пайда болғаны сезілді. Бірақ Қазан айындағы төңкерісті қарапайым көшпенділер үшін неге орын алғанын ұға алмады, сәйкесінше я қолдарын, я қарсы шығарын түсінбеді. Қазақтардың осы халін Алаш зиялылыарының бірнеше мақалаларынан анық көруге болады. Мысалы М. Дулатұлының «Еңбекшілер автономиясы» мақаласынан: «Қапелімде жұрттың көбі Кеңес һүкіметінің соңынан еріп кете қоймады. Мұның себептері мыналар еді:

1) Россиядағы жалпы жұрттың төңкеріске даярсыздығы. Төңкерісшіл күштің кемдігі һәм саяси тәрбиенің жоқтығы;

2) уақ ұлттар арасында Еуропадағыдай капитал һәм жұмыскерлер болмауы. Сондықтан тап айырмасынан ұлтшылдық пікірінің күштілігі;

3) төңкеріс көктен түскендей көрінген соң, еңбекшілер туы Россияда көтеріліп, Кеңес һүкіметі де орыстың ордасы — Мәскеуде құрылған соң, қараңғы, езілген, орыс тепкісін көп көрген елдердің «сары орыстың бәрі орыс» деп, қапелімде сенімсіз көзбен қарауы;

4) социалды төңкеріс ерте көрініп, мұның күшеюіне, орнауына, өмірлі болуына көз жетпегендік, иманы бекімегендік»; (2, 48-49 бб.**)** Кез – келген тарихи оқиға қалыптасуы үшін оның алғышарттары болуы заңдылық. Алайда бұл үзіндіден біз төңкерістің саяси және экономикалық негізі империяның ұлттық шеткері аймақтарында тіптен байқалмайтынын көре аламыз.

Әлемдік тарих мысалында саяси және экономикалық тұрақсыздық әсерінен елде туындаған әлеуметтік дифференциация мәселелерін, өз мақсатын жүзеге асыру үшін пайдаланған, саяси билікке қол жеткізген тұлғалар мен режимдер аз емес. Дәл осындай жағдайды ұтымды пайдаланған, самодержавиені құлатып, оның орнына жаңа саяси құрылымды әкелген, тарихты мүлдем басқа арнаға бұрып жіберген Ресейдегі төңкеріс бұдан тысқары емес. Бұл революцияның Еуропа елдерінде жүзеге аспағанын ескерсек, XIX ғасыр 8о-9о жылдарынан басталған индустриялық дамуды жүзеге асырған Ресейде өнеркәсіптік төңкеріс индустриалды қоғамның негіздері қалыптаса бастады. осы қоғамда екі тап кәсіпорын иелері мен жалдамалы жұмысшылардың ушыққан қатынасын марксистер өз теориясында пайдаланды. Тап тартысы – марксизм идеологиясының негізі, онсыз идеяның негізі жүзеге аспайды. Сондықтан да марксистердің көсемі атанған В. Ленинніңүстем тапты жоюды екі сөздің бірінде қайталап айтумен өтті. Еуропадан біршама жылға артта болса да Ресейдің ірі орталық қалаларында пролетариат қалыптасып үлгергенімен, шеткері империяның ұлттық аймақтарында жағдай қандай еді?

Төңкеріске дейінгі Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуы империяның шикізаттық материалдарға үлкен сұранысының әсерінен болды. Бұл кезең Қазақстанда барлық бағыттар бойынша отаршылдық езгінің күшеюімен сипатталады. Қазақстан бүкілресейлік қоғамдық еңбек бөлінісіне қарқынды түрде тартылып, жалпыресейлік экономикалық нарыққа ене бастады. Қазақстан өзінің бай табиғи ресурстарымен, арзан жұмыс күшімен орыс және шетел буржуазиясын елітті, бұл тез байытуға, капиталды бастапқы жинақтауға және өткізу нарығына қолайлы жағдай жасады. Бірақ бұл жерден де көріп отырғанымыздай капиаталистік қатынастар өз ішімізден эволюциялық жолмен дамымай, ірі кен орындарды игеруде ағылшын немесе австрия капиталистері келіп, өндірілген капитал тағы да сыртқа ағып кетіп жатты. Екіншіден бұл бүкіл Қазақстан аумағын қамтыған жоқ, халық әлі де жаңа қатынасты сезген емес. Жалпы қазақ жұмысшы табының үлес салмағы аз болды, әрі олардың арасында маусымдық жұмыс негізінде жұмыс жасағандары да болды. Бұл тақырыпта зерттеу жасаған қазақстандық тарихшылар мынадай есептеулерді алға тартып отыр: «Советская историография, создавая миф о пролетарском характере октябрьской революции и гегемонии в ней рабочего класса, соответствующим образом выстраивала социальную структуру дореволюционного общества. Противоречия между трудом и капиталом, как главная движущая сила революции, распространялись историками даже на наиболее отсталые национальные окраины (в частности, на Среднюю Азию и Казахстан). Между тем накануне первой мировой войны численность фабрично-заводских и железнодорожных рабочих в Туркестане не превышала 6о тыс. человек, а в Степном крае — 47 тыс. (по другим оценкам — 52 тыс.). Следовательно, удельный вес рабочего класса во всей численности населения Туркестана не достигал даже одного процента (о,78 %), а в Степном крае был чуть выше (1,2—1,4 %)» (3, 426 б.)

Қазақ жұмысшы табы XX ғасыр басындағы және 1920 жылдан кейінгі, М. Шоқайдың «Совет билігіндегі Түркістан» атты жазбасында кеңестік газеттерде жарияланған мәліметтерге сүйене отырып жазғанына назар аударсақ: «Енді қазақ пролетариаты туралы. Қазақстандағы 148 мың кәсіподақ мүшесінің бар жоғы 43 мыңы, яғни 23 проценті қазақ. («За партию» журналының 3 –нөмірін қараңыз). осы 43 мыңның ішіндегі өнеркәсіп пролетариатының үлесі мүлде мардымсыз. Өнеркәсіптегі жұмысшы-қазақтардың саны жөнінде «Еңбекші қазақ» (7.11.1928ж.) мынандай дерек келтіреді: алтын өнеркәсібінде -14о адам; тоқымада – 121; тері өңдеуде – 124; спирт шығаруда – 33; тұз өндіруде – 129; тамақ өнеркәсібінде – 1; ағаш өңдеуде – 1; т.с.с. Қазақстандағы жұмысшылардың (өнеркәсіптік) жалпы санына шаққанда жұмысшы қазақтар 2,2 процентті құрайды». (4, 131-132 бб.).

Жоғарыда келтірілген тарихи дерек пен қазіргі заманғы зерттеуден алынған факті, қазақ жеріндегі төңкерістің болуы үшін жалдамалы жұмысшы табының үлес салмағының жеткіліксіз деңгейде екенін аңғару қиын емес. Қазақ жұмысшы табының саны мен сапасы туралы, олардың революциялық санасы қалыптасуы туралы айтпастан бұрын, қарапайым өмірдегі құқықтық жағдайы өте төмен болғандығын деректердің өзі сөйлеп тұр. Шетел және орыс кәсіпкерлерінің жергілікті халықты «бұратана, түземдік», яғни арзан жұмыс күші ретінде қарауы, кез-келген кәсіпорындарда үлес салмағының аз болуы, сауаттылық деңгейінің төмендігі әрі олардың құқықтарын қорғайтын кәсіподақтардың болмауы секілді жағдайлар төңкерістен кейін де өзгерген жоқ. Бұны А. Байтұрсынұлы өзінің 1919 жылғы «Төңкеріс және қазақтар» атты мақаласында қадап айтады: «...Тіпті, патша үкіметі тұсында орыстың жұмысшылары мен шаруалары пайдаланған азаматтық құқықтарға іс жүзінде ие болмаған оларға теория жүзіндегі идеалды социализм мен коммунизм туралы ойлау мен армандаудың өзі де мүмкін емес болатын. Қазақтардың барлық азаматтық құқықтары декларативті түрде мойындалғанымен, іс жүзінде олар әлі де бұрынғы билеп-төстеушілердің езгісі мен зорлық-зомбылығынан құтылған жоқ. Егер бұрын патша шенеуніктері деп аталатын адамдар тобы қазақтарды ешқандай жауапсыздықпен езіп-жаншып, зорлық-зомбылық жасап келсе, аймақтарда большевик-коммунистердің атын жамылған топ тура сондай әрекеттерді көрсетіп бағуда» (5).

Қазақстандағы негізгі экономикалық күш мал және егін шаруашылығымен айналысатын шаруалар болғандықтан, жұмысшы табының ауыр жағдайын осы шаруаларға аналогия жүргізу арқылы, тап тартысын жүзеге асыру керек болды. осы орайда большевиктік тарихшылар мен маркстік идеологияға ұрынған зиялылар қазақтардың феодалдық басыбайлылығы туралы мифті ғылыми айналымға енгізгісі келді.

Халықтың дәстүрлі әлеуметтік құрылымы ақсүйек пен қарасүйекті және қарапайым шаруаны үстем тап пен қаналушы тап ретінде көрсету қоғамның барлық тобына қолдану қателік ретінде саналады. Ұлы Даланың ариидтік және шұғыл континенталды климатында бірлесіп өмір сүрмей өту мүмкін емес. Сондықтан көшпелілер әрдайым да бір-бірінен тәуелділікте болды. Алайда бұл тәуелділік Еуропа жұртшылығындағы болған «құлдықтан» айырмашылығы болды. Даланың әрбір шаруасы өзінің қожайынымен тең дәрежеде сөйлесе алды, еркін қарым-қатынас жасай алды. Дәл осы уақыттағы Еуропа шаруалары толығымен өз феодалына басы байланған еді. Қарапайым құжаттарынан айырылып, тіпті сатылып та кететін, өмір бойы бір помещиктің шаруасын атқаруға міндетті болатын. Бұл сөзіміз дәлелді болуы үшін тарихты қазбалаудың керегі жоқ. Кешегі Степан Разин мен Емильян Пугачев шаруалар көтерілісі, Еуропа шаруалар көтерілістері яки Американдағы нәсілдік пен құлдыққа қарсы азамат соғысы өз еліндегі қанауға шыдай алмай, көтеріліс жасағаны аян. Қазақ тарихындағы шаруа көтерілістерінің барлығының ұлт-азаттық сипаты басым болды. Қазақ шаруаларының басындағы екі мәселе болатын. Біріншісі әрине ұлттық саясат, екіншісі өзі экономикалық тұрғыда байланған жайылым мен егістікке байланысты құқығының қысқармауына мүдделі болды. Жергілікті халық екінші мәселеге қатысты үстеп тап өкілдерінен гөрі, патшалық билік

саясаты нәтижесінде көшірілген, қоныс аударушы «переселендерден» жапа шеккенін біз сол кездегі бұқаралық ақпарат құралдарынан анықтап көреміз.

Алаш көсемі Әлихан Бөкейханның «Казахи и переселенцы» атты мақаласы 1914 жылы жарық көрсе де, бұл мәселенің ушыққанын байқаймыз: «...Недовно проежал по тракту из Колюбинской волости, Усть-Каменогорского уезда, в городе Кокпекты казах Кенжебай Кобеков. Дорогой к нему подскакали два казаха, у одного из которых все лицо было разбито и окровавлено. они разсказывали, что их били 9 крестьян Джолдыбаевкаго поселка за то, что в их участок зашел казахский скот, и что из казахов двое изувечены крестьянами» (6, 265-266 бб.). Яғни дала халқының мәселесі таптық негізден гөрі, ұлттық сипат алғанын көре аламыз.

Қазақ жеріндегі мал шаруашылығына қатысты пікір жазған барлық ғалымдардың ойы бір жерден шығарды. XX ғасырдың басына дейін тайпалық-рулық құрылым көшпелілер өмірінің негізі болғаны дау тудырмайды. Мал шаруашылығы да осы құрылым негізінде реттелгенін және аридтік дала зонасында тіршілік қалыптастырудың жалғыз көзі болды. Кеңес үкіметі рулық құрылымды жою арқылы, экономикалық қауіп-қатер тудыратынын болжаған емес. Атам заманнан бері қарай рулық деңгейдегі мәселелерді, жетім-жесірге қамқорлық барлығы ру ішіндегі кеңес арқылы шешілген. Сондықтан қазақ тарихына еуропалық көзбен немесе марксистік тарихшылар жүйесімен қарау ағаттық болар еді. Тарихи құжаттан мысал келтірсек, «Алаш-орданың» Батыс бөлімшесі өкілдерінің Қазревкомға оның құрылу тарихы мен саяси мақсаттары туралы баяндамасынан (1919 жылғы 26 желтоқсан): «Қырғыз (қазақ) даласында фабрика-зауыттық өнеркәсіптің мүлдем жоқ екені баршаға белгілі, оның салдары ретінде жұмысшы табының болмауы түсінікті. Заңды түрде жерді жеке меншікке беруге тыйым салатын қауымдық жер пайдалану жүйесі далада жер иеленуші-помещиктер табын қалыптастырмады. Қазақ халқының басым көпшілігі үшін күнкөріс көзі мал шаруашылығы болып табылады. Дала тұрмысында таптық күрес ұғымы да мүлдем жат. Мұндай жағдайларда, дала өмірінде қазақтарда таптық дифференциация дамымады және қазақ халқына таптық күрес мүлдем жат болды» (7, 386-388 бб.).

Тең қоғам немесе мінсіз қоғам орнату бағзы заманнан бері айтылып келе жатқанымен, оны орындау әлі ешбір мемлекеттің қолынан келген емес. Большевиктердің алғашқы толқыны да осыны қалады. Социалистік мемлекетті құру мен коммунизмге жету жолында, түрлі «эксперименттерді» жасады. XX ғасырдың басында мемлекеттік төңкеріс арқылы билікке келгендердің ойында эволюциялық жолмен даму туралы, мақсатында болмады. Барлығы да науқан арқылы, революциялық жолмен күшпен жүзеге асты. Бұның бәріне жап біреу болды: «мақсат іс-әрекетті ақтайды». Дүниежүзіндегі алғашқы ғаламдық соғыс адамның шынайы бет-бейнесін, жауыздық пен соғысқұмарлықтың шегін көрсетті. осы жағдайда адамның шынайы табиғатын өзгерту шынайы утопия болды. Халел Ғаббасұлы Ленин ұсынған теорияға күмәнмен қарап, бұл өзгерістердің империя халқы дайын еместігін ескертеді: «Большевиктер кесемі Лениннің екінші әмірі жер-су, өлі құрал (машиналар), тірі құралымен (өгіз, аттар) жер комитеттері аркылы еңбек қуған жұрттарга бөлініп берілсін деген. Бұл үстіміздегі заманда өмір жүзіне орын тебе алмапты. Әдемі ғана құр сөз. Жұрт бірімен-бірі пышақтасар, бірақ бәрін ортаға салып жөншілдікпен, бөлісіп алыспас. Түптің түбінде бұл іске асса асар, бірақ осы күнде емес. Жер-судың елдікпен жұртка бөлініп беру жағын біз де көздейміз. Һәм осы пікірге қызмет қылмақшымыз. Бірақ бір күнде найзаның ұшымен бар казынаны ортаға салдыруга баспаймыз. Біздің ойымызша ол максат өмірдің ағысына лайықты заңдарға тіреліп, рәсімге айланып барып, бірте-бірте жақындамақ. Бірақ қолмен жұлысып алынып келмекші емес. Россияны былай қоялық, әуелі жұрт билігі, бостандығы ерте қонган мәдениеті күшті Америка, Швецияларда мүліктің бәрін ортаға салу жоқ» (8, 304-305 бб.).

Тарих көрсеткендей алаш зиялылары жалпы жұрттың экономикалық теңдікке қол жеткізуін бар ықыласымен қалады. Ел арасындағы барлық алшақтықты жойып, кеңестердің

жариялаған декларативті жарлықтарын қолдады. Алайда ол жарлықтарды қалай және қандай әдістермен жүзеге асыру керектігіне келісе қоймады. Халел Ғаббасұлының айтқан ойларын Міржақып Дулатұлы қуаттап былай деп жазады. «Жержүзінде бай мен жарлы болмасын, жұрттың бәрі еншілес болсын, арасынан қыл өтпейтін тату болсын деген ең ізгі пікір. Бірақ бұған жұрт әлі жетіскен жоқ. Жұрттың бәрі бұл пікірге айналуға әлі де неше ғасырлар өту керек. Жетілді деген мәдени Еуропа мемлекеттері хайуандық дәрежесінен әлі ұзай алмай жүргенін төрт жылдық соғыс көрсетіп отыр. Дүниені қанға бояған, жетімжесірдің көз жасын көл қылған, неше мемлекетті жоғалтуға тақаған сол сұрапыл соғыс жерге жіберілген, малға құныққан күшті жұрттардың бастаған соғысы емес пе еді! Мұны көре тұра, биыл тұрғай, XX ғасыр біткенше жұрттың бәрі бір кісінің баласындай тату болады деу асығыс» (9, 336-339 бб.).

Қазақ зиялы өкілдерінің келесі бөлігі кеңес билігінің жергілікті өкілдері, лениншілреволюционерлер, орталықтағы идеяларды ұлттық аймақтарда барынша енгізуге тырысты. Ауыл –аймақтардағы таптық жіктелісті тудыру, билік тізгінін кедей шаруалардың қолына ұстату барлық мәселенін шешімі сияқты болып көрінді.

Тұрар Рысқұлов осы жайындағы ойын 1925 жылы жарияланған «Төңкеріс және Түркістанның жергілікті халқы» атты кітабында көрсетеді: «Если обратимся к Туркестанской действительности, мы увидим, что как кочевое, так и оседлое население до сего времени находится в средневековых условиях. Широкие слои населения находятся под влиянием родового быта, профессиональное движение развито слабо, мусулманские массы не организованны, и большинство наших коммунистов до сего времени не знают программы. Неотложной нашей задачей является подготовить почву, создать необходимые условия для развития класового самосознания» (10, 122 б.). Социалистік өмірге халықты тәрбиелеу керектігін, саяси сауатын ашуды түсінді: «Еңбек сіңірген жуан жұдырық, бай, манап дүниеге қатысы жоқ. ойда жүрген, қырда жүрген, һәркімнің қолында жүрген малмүлік-түпкілікті кедейлердікі. Кедей пайдасында, кедей билеуінде болады. Бірақ кедей жөндеп саяси тәрбие тауып, өз ара тәртіпті болып, жөндеп пайдалану, жөндеп билеуге әзірленуі керек» (11, 13 б.).

Ұлттық буржуазияның қалыптасу үдерісі мен қарқыны. Қазақстанда ұлттық буржуазия қалыптасу процесі елдің тәуелсіздік алуымен және экономикалық реформалармен тығыз байланысты. Кеңес одағы ыдырағаннан кейін Қазақстанда нарықтық экономикаға көшу басталды, бұл жеке меншікке, кәсіпкерлікке және ұлттық бизнес элитаның қалыптасуына жағдай жасады. Ұлттық буржуазия деп белгілі бір экономикалық және саяси ықпалы бар кәсіпкерлерді, бизнесмендерді және меншік иелерін атауға болады. Ұлттық буржуазия ұлттың материалдық игілігін жасақтап, молайтады әрі қорғайды; Ұлттық буржуазия болмаған елдің байлығы ұстағанның қолында, тістегеннің ауызында кетеді. Ұлттық буржуазиясы бар елге инвестиция іздеп, шарқ ұрудың да, өтірік-шын қақсаудың да керегі жоқ. Бірақ Қазақстанда олардың үлесі әлі де аз, қалыптасу үстінде. Мемлекетіміздегі негізгі ірі дәулетті байлар табиғи ресурстарды игеру және сату арқылы капитал жинағандар. Ал шын мәнінде буржуазияның сипаты, өз қабілетімен кәсіп ашып, қызмет көрсетіп, мемлекеттің қолдауынсыз өскен орта тапта, белгілі бір деңгейдегі еркіндік және тәжірибе пайда болады. Әрі олар ресурстарға байланған экономиканың дағдарыстан жеңіл өтіп шығуына кепілдік бере алатын жалғыз күш. Буржуазия сөзіне ұлттық сөзінің тіркесуі, оларға зор міндет пен жауапкершілік жүктейді. олар тек қазақ экономикасына ғана емес, мәдениет пен руханиятын, білімін қолдайды, жүрек жарды қалауымен көтеруге тырысады.

Кез – келген демократиялық қоғамның басты мақсаты – азаматтық қоғамды қалыптастыру. Азаматтық қоғам экономикалық тұрғыдан тәуелсіз, саяси құқықтарын білетін және қорғай алатын, өз ұрпағына сапалы білім мен кәсіби қызметті талап ете алатын орта тап. орта таптың үлесі барынша жоғары болған мемлекетте әрбір мәселе қоғамның талқысына түседі, олардың дауысы есепке алынады, билік санасады.

Қ. Ж. Тоқаев «Адал адам – Адал еңбек – Адал табыс» атты үшінші құрылтайдағы сөйлеген сөзінде «ұлттық буржуазия» ұғымының аясын кеңейту керектігін тілге тиек етті. «...Ұлттық деген сөз кәсіпкердің ұлтына емес, оның азаматтық сана – сезіміне қатысты айтылып отыр. Яғни, елімізге қоғам алдындағы жоғары жауапкершілігін сезінетін және Қазақстанды дамытуға елеулі үлес қосатын ұлттық буржуазия керек». (13) Әрине әр кім өзінің қарақан басының қамын ғана ойлайтын қоғамда, дамудың болуы мүмкін емес. Қоғам ішінен өскен, жарып шыққан тұлғалар түбі сол қоғамға қызмет етуі керек, қолынан келсе тәрбиелеп, өзгертуі керек. Мысал ретінде, бизнесмен Болат Өтемұратов қорының Ботаникалық бақ реконструкциясы, меценат Нұрлан Смағұловтың Алматы қаласындағы қазіргі заман музейі құрылысын жүргізуі, кәсіпкер Арманжан Байтасов IQanat білім беру орталығының негізін салушылардың бірі, медиа саласында көптеген жобалардың авторы, бизнесмен Бақытжан Бұқарбай тарихи – танымдық, тұлғалық даму кітаптарын шығаруы, жастарға кәсіптік тәжірибесін таратып, тур ұйымдастырған танымал меценат Марғұлан Сейсембай және т.б. тұлғалар. Бірақ осындай азаматтардың қатары аз және консолидация байқалмайды, қоғам өмірінде белсенділігі төмен. forbes.kz журналының деректерінде қазақ этносынан бөлек, байлық жинаған түрлі ұлт өкілдерін көре аламыз, бірақ олар туралы жаңалықтардан көрмейміз, азаматтық міндетін көрсетіп жатқаны байқалмайды. Бұл да ойландырар факт (14).

90-ыншы жылдардан бастап, Қазақстан саясатының баса көңіл аударған саласы шетел инвестициясы. Біршама жеңілдіктер жасау арқылы, елге шетелдің біраз капиаталистері келіп тоқтап қалған кен орындарының жұмысын қайта жандандырды. Алайда соңғы кездегі оқиғалар, осы процесстің кері жағын көрсетті. Елдегі жұмысшы табының жұмыс қауіпсіздігі мен әлеуметтік қамсыздандырылуы шетелдік компанияның басқа елдердегі стандарттарымен сәйкес емес. Дәлел келтірудің де қажеті шамалы: 2022 жылы Лакшми Митталдың Қазақстандағы кәсіпорнында қайғылы апаттар болғаннан кейін Қазақстан парламенті сенатының депутаты Сергей Ершов кейінгі 16 жылда кеніштерде 1оо-ге жуық адам қаза тапты деп мәлімдеді. Адам ең көп қырылған апат, 2023 жылғы 28 қазанда Қарағандыдағы Иван Костенко атындағы шахтада болды: 46 адам қаза тапты. осыдан мәліметтерге қарап-ақ шеттен келген инвестордан гөрі, ұлттық буржуазияның қаншалықты дәрежеде қажет екені айтпаса да түсінікті. Ендігі кезекте басты назарды отандық кәсіпкерлерге бұру керек, олардың санын көбейтіп, отандық өндіріс орындарына немесе жеңіл өнеркісіп дамытуға мүдделілердің қатарында болатындай жағдай жасалу тиіс.

Нарықтық экономика және жеке меншікке негізделген қатынастар мінсіз емес, мемлекет тарапынан реттеуді қажет етеді, көптеген әлеуметтік кемшіліктері бар болғанымен бірақ баламасы жоқ жүйе. Мемлекеттік институттардың салық алу, сот төрелігі жүзеге асыру секілді жұмыстары нарықтық экономиканың нәтижелерін элитаның өте шектеулі шеңбері ғана пайдалануына жол бермейді. Бәсекеге қабілетті жүйе құру үшін, демократиялық басқару түрі орнығу бірден – бір фактор. Себебі нарықтық экономиканы қалыптастыру үдерісінде ашықтықты қамтамасыз етеді.

Зерттеу мақаласын аяқтай келе, бірнеше қорытынды ойларды тізіп жазамыз. XX ғасырдың алғашқы онжылдықтарында қазақ халқының экономикалық өмірін социалистік құрылымға бейімдеу негізгі мақсаттардың бірі болды. Бұл мақсатқа жетуде біршама күрделі мәселелерді шешу кезек күттірмейтін іс еді. Әрине алаш және кеңестік қайраткерлердің ұсынған даму жолдарының айырмашылығы байқалды. Алайда олардың ортақ мақсаты қазақ халқының мүддесі, сондықтан екі тарапты бір-біріне қарсы қою арқылы тарихи әділдікке қол жеткізу қиын.

Таптық мәселеден гөрі, ұлттық негіздегі кемсітушілік пен жергілікті ұлттың шын мәніндегі саяси-экономикалық құқығын қалпына келтіру барлық талданған дереккөздер айғақтап тұр. Сонымен бірге қоғамның артта қалуы, отарлық саясаттың әкелген зардабын жою, дүние мүлікті теңдей бөлу, социалистік ойлау жүйесін қалыптастыру ұзақ уақыт пен

қаражатты талап етті. Бірақ та ондай күш пен қуат алашорда мүшелерінде де, кеңестік билік тізгінің ұстаған қайраткерлерде де жеткілікті деңгейде болмады. Қазақстан жерінде таптық жіктеліс деңгейі империяның орталық аймақтарымен салыстыруға келмейтінін, кеңестердің реформаларына қарапайым шаруа дайын еместігі, материалдық базаың жоқтығы туралы жоғарғы жаққа сансыз ескертулер жіберілгенімен, билік мақсатынан таңбады. Тағы да сол жоғарыдан төменге бұйрық жіберу арқылы орындалған диктаторлық саясат жүзеге асты. Қанаушы тап пен қаналушы тапты табу керектігі жөніндегі тапсырма екі сөзге келмей орындалуы тиіс болды. Сондықтан да ауылдағы үстем тап өкілдерін тауып оларды жойды. Бай халық жауы деп таңылып, мүлкі талан таражға салынды. Ел арасына жалған іріткі салып, жалған тап күресін туғызды. Қай аймақтан қанша адам жауапқа тартылып, қуғын сүргінге ұшырату керектігін де билік шешті. Сондықтан да Қазақстанда болған «тап күресі» жалған, әрі билікке қолы енді жеткен шала коммунистердің ұр да жық саясатының жемісі. Ғасыр басындағы «ұлттық буржуазия» социалистік теңдікке жетуден, бұрын отарлық саясаттың зардаптарымен күресуді қалады.

Тәуелсіз Қазақстанның жаңа ұлттық буржуазиясы қалыптаса бастады. Даму әзірше алғашқы сатысында. Жалпы олардың санын көбейту үшін орта таптың үлесін өркениетті дамыған елдердің деңгейіне жеткізу маңызды. Ірі қалаларда жұмыспен қамтылғандардың 9о%-дан астамы орта тапқа жатпайды. Әлеуметтік жағынан ең төмен қамтылған азаматтар мен ең жоғары қамтылғандар арасында табыс бойынша айырмашылық – 10 есе. Бұл, қоғамда әртүрлі тап арасында теңсіздік басым екенін көрсетеді. Жоғары инфляция да жеке қаржылық тұрақтылыққа және ақша жинақтауға кедергі келтіреді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1) Алаш қозғалысы: құжаттар мен материалдар жинағы ; [жауапты құраст. Е. М. Грибанова, С. о. Смағұлова ; құраст.: Қ. С. Алдажұманов [ж. б.]] ;- Алматы : Алаш , 2оо5. 2-том . Желтоқсан 1917 ж. - мамыр 192о ж.– 496 б.

2) Дулатұлы М. Алты томдық шығармалар жинағы. 3 - том: Көсемсөз, әдеби–сын және зерттеу мақалалары/Құраст: Г. Дулатова, С. Иманбаева. - Алматы: Мектеп, 2о13. — 4оо б.

3) Абусеитова М.Х., Абылхожин Ж.Б., Кляшторный С.Г., Масанов Н.Э., Султанов Т.И., Хазанов А.М. История Казахстана и Центральной Азии. Учебное пособие - Алматы: Білім, 2оо1. — 62о с.

4) Шоқай М. Таңдамалы шығармалар: Үш томдық. 3-т. – Алматы: «Қайнар» баспасы. – 2оо7. – 384 бет.

5) Казах. 1917. 3 ноября; Байтурсынов А. Революция и киргизы // Жизнь национальностей. 1919. № 29 (37), 3 августа.

6) Бөкейхан Әлихан Нұрмұхамедұлы (1866-1937). Шығармаларының 7 томдық толық жинағы. Полное собрание сочинений в 7 томах. – Астана: «Сарыарқа» БҮ, 2о1о. – 56о б. – Ү том.

7) Алаш қозғалысы: құжаттар мен материалдар жинағы ; [жауапты құраст. Е. М. Грибанова, С. о. Смағұлова ; құраст.: Қ. С. Алдажұманов [ж. б.]] ;- Алматы : Алаш , 2оо5. 2-том . Желтоқсан 1917 ж. - мамыр 192о ж.– 496 б.

8) Алаш көсемсөзі : [он томдық] ; [жалпы ред. басқ. Н. о. омашев ; басп. әзір.: Ғ. М. Ақсейіт, Ұ. Сәйдірахман]- Алматы : Өнер , 2о11. – Алаш көсемсөзі. – 9 кітап . Сарыарқа– 315, [4] б.

9) Дулатұлы М. Алты томдық шығармалар жинағы. 2 – том: Көсемсөз, әдеби – сын және зерттеу мақалалары/ Құраст: Г. Дулатова, С. Иманбаева. – Алматы: Мектеп, 2о13. – 392 б.

10) Т. Рыскулов Революция и коренное население Туркестана (Сборник главнейших статей, докладов, речей и тезисов). – Ташкент: Узбекское Государственное Издательство, 1925 г. – 218 с.

11) Қожанұлы С. Шығармалары / Сұлтанбек Қожанұлы (Құрастырып, кіріспесі мен соңғы сөзін жазған проф. А. Шәріп). – Алматы: «Арыс» баспасы, 2оо9. – 352 бет.

12) "Ресурсное проклятие": Нефть, газ, модернизация общества / под общ. ред. Н.А.Добронравина, о. Л. Маргания — СПб. : «Экономическая школа» ГУ ВШЭ, 2оо8.

13) https://akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-ulttyk-kuryltaydyn-adal-adam-adal-enbek-adal-tabys-atty-ushinshi-otyrysynda-soylegen-sozi-1525727

14) https://forbes.kz/ranking/object/76

ӘОЖ 94

ҚАЗАҚТАРДЫҢ КӨШПЕЛІ ТҰРМЫСЫ: ТАРИХИ АНАЛИЗ

Бегенов Н.В.
Магистрант, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
n_begenov04@mail.ru
Ғылыми жетекші: т.ғ.к., доцент **Байгабатова Н.К.**
І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
baigabatova_nk@zhgu.kz

Мақалада қазақтардың XV ғасырдан XX ғасырдың алғашқы ширегіне дейінгі көшпелі тұрмысының тарихи ерекшеліктері қарастырылады. Мал шаруашылығының табиғи ортаға бейімделуі, төрт маусымдық жайылым жүйесі, қоныс ауыстыру тәртібі, киіз үй мен тұрмыстық кәсіптердің қызметі талданады. Көшпелі қауымдағы әлеуметтік қатынастар мен меншік нысандарының өзара байланысы айқындалады. Сонымен қатар XIX ғасырдағы жер саясаты мен 1920-жылдардағы шаруашылық дағдарысының дәстүрлі өмір салтына әсері көрсетіледі. Зерттеу тарихи-салыстырмалы және жүйелік талдауға сүйеніп, көшпелілікті біртұтас әрі өзгермейтін құбылыс емес, табиғи және қоғамдық жағдайларға икемделген тарихи жүйе ретінде бағалайды.

Кілт сөздер: *көшпелі тұрмыс, мал шаруашылығы, маусымдық жайылым, киіз үй, қазақ қоғамы, отырықшылану.*

В статье рассматриваются исторические особенности кочевого быта казахов в XV — первой четверти XX века. Анализируются адаптация скотоводства к природной среде, система сезонных пастбищ, организация перекочёвок, значение юрты и домашних промыслов. Раскрывается взаимосвязь социальной организации, пользования пастбищами и семейной собственности на скот. Отдельное внимание уделено последствиям земельной политики XIX века и хозяйственным изменениям 1920-х годов. На основе историко-сравнительного и системного анализа кочевой образ жизни рассматривается как исторически изменчивая форма хозяйственной и культурной организации.

Ключевые слова: *кочевой быт, скотоводство, сезонные пастбища, юрта, казахское общество, оседание.*

The article examines the historical characteristics of Kazakh nomadic life from the fifteenth century to the first quarter of the twentieth century. It analyses pastoral adaptation to the environment, seasonal migration, the role of the yurt, and household crafts. Particular attention is paid to communal pasture use, family livestock ownership, and social relations. The study also considers the effects of nineteenth-century land policies and economic changes during the 1920s. Using historical-comparative and systemic approaches, it interprets nomadic life as a changing economic and cultural system rather than a uniform or static tradition.

Keywords: *nomadic life, pastoralism, seasonal pastures, yurt, Kazakh society, sedentarisation.*

Кіріспе

Қазақтардың көшпелі тұрмысы халықтың тарихи дамуын, шаруашылық құрылымын және мәдени тәжірибесін түсіндіретін маңызды құбылыстардың бірі болып саналады. Дәстүрлі мал шаруашылығы Қазақстан аумағындағы далалық, шөлейт, шөлді және таулы аймақтардың әркелкі табиғи жағдайында қалыптасты. Жыл бойы малды жайылымда бағу мүмкіндігі бір мекенде тұрақты отыруды емес, шөп қоры мен су көздерінің маусымдық өзгерістеріне сәйкес қоныс ауыстыруды қажет етті. Осы қажеттілік жайлау, күзеу, қыстау

және көктеу жүйесінің шаруашылық мәнін айқындады. Н.Э. Масанов көшпелі қоғамның өндірістік негізін түсіндіруде табиғи ресурстар мен малды бағу тәсілдерінің байланысына ерекше назар аударады [1, 64–66-бб.].

Көшпелі өмір салты тек өндіріс тәсілімен шектелген жоқ. Оның аясында қоныстану үлгісі, отбасындағы еңбек бөлінісі, қоғамдық өзара көмек, баспана жасау, тағам дайындау және қолөнер тәжірибелері орнықты. XV–XIX ғасырлардағы қазақтардың күнделікті тіршілігін талдаған А.Ш. Кадырбаев малдың азық-түлік, киім мен тұрғын үйге қажетті шикізат, көлік және айырбас құралы болғанын көрсетеді [2, 69-б.]. Демек, көшпелі тұрмысты шаруашылық пен мәдениеттің өзара сабақтас жүйесі ретінде қарастыру орынды.

Зерттеудің мақсаты – қазақтардың дәстүрлі көшпелі тұрмысының қалыптасу негіздерін, маусымдық қозғалыс ерекшеліктерін, әлеуметтік-мәдени қызметін және XIX–XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі тарихи өзгерістерін талдау. Мақалада ғылыми еңбектерді салыстырып қарастыру, тарихи құбылыстарды кезеңдеу және шаруашылық пен әлеуметтік қатынастарды өзара байланыста түсіндіру тәсілдері қолданылды. Негізгі назар көшпелі тіршіліктің ішкі ұйымдасуына және оның өзгермелі тарихи жағдайлармен байланысына аударылады.

Қазақстан табиғатындағы жауын-шашын мөлшерінің, өсімдік жамылғысының және су көздерінің біркелкі болмауы мал шаруашылығын ұйымдастыруға тікелей әсер етті. Н.Э.Масановтың талдауына сәйкес көшпелі шаруашылықтың негізгі белгісі – малды жылдың басым бөлігінде табиғи жайылымда ұстау; өсімдік қорының сиректігі мал бағылатын кеңістікті ұлғайтып, қоныс қозғалысын тұрақты шаруашылық қажеттілігіне айналдырды [1, 65-б.]. Сондықтан көшіп-қону кездейсоқ қозғалыс емес, жыл сайын қайталанатын табиғи-шаруашылық айналымның құрамдас бөлігі болды.

Жылқы, қой және түйе көшпелі шаруашылықта бірін-бірі толықтыратын қызмет атқарды. Қой еті, сүті, жүні және терісі арқылы күнделікті тұрмысқа қажетті бірнеше өнім берсе, жылқы міну, жүк тасу, табынды бағу және қысқы жайылымды игеру үшін маңызды болды. Түйе әсіресе жүк тасымалдауда, құрғақ өңірлердегі қозғалыста пайдаланылды. Масанов әр түлік түрінің азық пен суға төзімділігі, жайылымды пайдалану ерекшелігі әртүрлі екенін атап көрсетеді [1, 67–69-бб.]. Бұл айырмашылық мал құрамын табиғи ортаға сәйкес таңдаудың шаруашылық тиімділігін арттырғанын аңғартады.

Көшпелі шаруашылықтың барлық аймақта бірдей болмағанын ескеру қажет. Жазықтағы ұзақ қашықтыққа бағытталған көш жолдары мен таулы өңірдегі биіктік белдеулер арасындағы қозғалыс бір-бірінен ерекшеленді. Масанов Қазақстанның жазық бөлігінде меридиандық бағыттағы, ал тау мен тау бөктерінде тік бағыттағы көш үлгілерінің басым болғанын көрсетеді [1, 66-б.]. Сондықтан қазақтардың көшпелі тұрмысын тек шексіз даладағы ұзақ көш ретінде сипаттау оның өңірлік көптүрлілігін толық ашпайды.

Дәстүрлі төрт маусымдық жүйеде қыстау жыл бойғы шаруашылық айналымның тірек нүктесі саналды. Қыста малдың қар астынан азық табу мүмкіндігі, қатты желден ықтанатын жер және суға қолжетімділік ескерілді. Көктеу көктемгі төл алу мен әлсіреген малды қалпына келтіруге қолайлы кеңістік ретінде пайдаланылды; жайлау жазғы мол шөп пен салыстырмалы салқын ауа райына, ал күзеу қысқа дайындыққа байланысты таңдалды. Кадырбаев қыстау, көктеу, жайлау және күзеудің орналасуын, әр маусымдағы еңбектің ерекшелігін жеке талдайды [2, 69–70-бб.].

Қоныс ауыстыру бағыты белгілі бір жайылымның шөбіне ғана тәуелді болған жоқ. Мал басының саны, табынның түлік құрамы, суаттардың арақашықтығы, жолдың қауіпсіздігі және көрші ауылдармен қалыптасқан келісім де ескерілді. Көктемгі және күзгі өрістер қысқы қоныс пен жазғы жайылымды байланыстыратын өтпелі аймақ қызметін атқарды. Бұл жайында Масанов көктеу мен күзеудің табиғи ғана емес, шаруашылық-ұйымдастырушылық маңызын да атап өтеді [1, 66-б.]. Осылайша маусымдық қоныс жүйесі табиғи кеңістікті уақыт бойынша реттеп пайдаланудың тәжірибелік тетігіне айналды.

Жылдың әр мезгілі еңбек ырғағын өзгертті. Көктемде төл алу, мал күтімі және сүт өнімдерін дайындау қарқынды жүргізілді; жазда жайылымға шығу мен қоғамдық басқосуларға мүмкіндік көбейді; күзде қысқа арналған азық пен тұрмыстық қор дайындалды. Кадырбаев жазғы жайлауда той, ат жарысы, күрес, айтыс сияқты жиындардың көбірек өткізілгенін, ал қысқы кезеңнің тұрмыс талаптары өзгеше болғанын жазады [2, 70-б.]. Мұндай құбылыстар шаруашылық күнтізбесі мен мәдени өмірдің өзара ықпалдасқанын көрсетеді.

Көшпелі шаруашылыққа ауа райының қолайсыздығы айтарлықтай қауіп төндірді. Қардың қалың түсуі, мұз қатуы және жайылымның тозуы мал азығына қолжетімділікті қиындатты. Осыған байланысты түлікті кезекпен жаю, қолайлы қонысты алдын ала белгілеу, қысқы суаттарды бақылау сияқты практикалық білім маңызды болды. Н.Э.Масанов малды қысқы және жылы маусымдарда бағудың әртүрлі тәсілдерін арнайы талдап, бұл шешімдердің табиғи ортаның нақты мүмкіндіктеріне тәуелді болғанын көрсетеді [1, 88–90-бб.; 1, 102–104-бб.].

Көшпелі тіршілік ұжымдық үйлестіруді қажет етті: отбасылардың жеке малға иелік етуі ортақ жайылым мен су көздерін пайдалану мәселелерін толықтай жеке шешуге мүмкіндік бермеді. Масанов көшпелі қауымды өндірістік ынтымақтастық арқылы біріккен әлеуметтік бірлік ретінде түсіндіріп, отбасы мен қауымның атқаратын қызметтерін ажыратады [1, 133–134-бб.]. Малды бағу, қонысты қорғау, көш бағытын келісу және қиын жағдайда өзара жәрдемдесу секілді әрекеттер қоғамдық байланыстарды нығайтты.

Дегенмен қауым мүшелерінің экономикалық жағдайы бірдей болған жоқ. Мал саны мен оның сапасы отбасының шаруашылық дербестігіне, жұмыс күшін ұйымдастыруына және жайылым мүмкіндіктерін пайдалануына әсер етті. Масанов еңбегінде малға жеке-отбасылық меншік пен жайылымдарды қауымдасып пайдалану қатынастарының қатар өмір сүргені көрсетіледі [1, 144-б.; 1, 164-б.]. Мұндай жүйеде меншік пен ортақ пайдалануды бір-біріне қарама-қарсы қоюдан гөрі, олардың өзара шарттасқан сипатын ескеру қажет.

Материалдық мәдениеттің айқын көрінісі – киіз үй. Оның жиналмалы ағаш сүйегі мен киіз жабуы көшкенде тасуға, жаңа қоныста тез құруға және жылдың әр кезеңіндегі ауа райына бейімдеуге қолайлы болды. Кадырбаев киіз үйдің кереге, уық және шаңырақтан құралған құрылымын, алдыңғы дәуірлердегі арбалы баспанадан жиналмалы үйге көшу мәселесін сипаттайды [2, 71-б.]. Киіз үйді тек уақытша баспана деп қарастыру жеткіліксіз: ол отбасының күнделікті өмірі, еңбек әрекеті және әлеуметтік қатынастары шоғырланған кеңістік болды.

Киіз үйдің мәні тұрмыстық қызметімен ғана шектелмейді. Е.С. Аққожанова шаңырақты әулеттің жалғастығымен, ал үй кеңістігін дәстүрлі дүниетанымдағы рәміздермен байланыстыра түсіндіреді [3, 210-б.]. Мұндай түсіндіруді нақты тарихи кезеңдерге өзгеріссіз тән әмбебап ұғым ретінде емес, киіз үйдің мәдени мағынасын ашатын зерттеушілік пайым ретінде қабылдаған жөн. Көшпелі қоғамдағы материалдық заттың қызметі мен оның символдық мәні осылайша өзара қабысып отырды.

Үй ішіндегі тұрмыстық бұйымдар көбіне мал өнімдерінен және жергілікті табиғи материалдардан жасалды. Жүннен киіз басу, текемет пен сырмақ әзірлеу, басқұр және бау тоқу, теріден ыдыс пен ер-тұрманға қажетті жабдық жасау кең тараған. Аққожанова киіз, өрнекті ши, тоқыма баулар мен тері бұйымдарының үй жабдығында әрі тұрмыстық әсемдікте пайдаланылғанын баяндайды [3, 212-б.]. Бұл кәсіптер көшпелі отбасының қажеттіліктерін өтеп қана қоймай, көркемдік дәстүрдің сақталуына ықпал етті.

Еңбек міндеттері отбасы мүшелерінің жасына, шаруашылық жағдайына және қалыптасқан салтқа қарай бөлінді. Жүн өңдеу, киіз басу, киім тігу, тағам әзірлеу, мал сауу сияқты жұмыстарда әйел еңбегінің орны ерекше болды; ер адамдардың қызметі көбіне малды алысқа айдау, көлік пен қару-жарақ жабдығын дайындау және сыртқы қауіпсіздікпен байланысты сипатталды. Кадырбаевтың еңбегінде аталған міндеттер мен олардың тұрмыстық байланысы баяндалады [2, 71–72-бб.]. Алайда еңбек бөлінісін барлық кезең мен

өңірге бірдей қатаң қағида ретінде қарастыру дұрыс емес, өйткені отбасының нақты мүмкіндіктері міндеттердің бөлінуіне ықпал еткен.

Көшпелі мал шаруашылығы қазақтардың негізгі күнкөріс саласы болғанымен, егіншілік, аңшылық, балық аулау және айырбас саудасы толық жоққа шығарылған жоқ. Масанов мал бағуға негізделген шаруашылықпен қатар қосалқы кәсіптердің әртүрлі табиғи жағдайларда дамығанын, егіншіліктің кейбір өңірлерде көшпелі тіршілікпен қатар жүргенін көрсетеді [1, 74–76-бб.]. Сондықтан «көшпелі» мен «отырықшы» ұғымдарын бір-бірінен мүлде оқшау шаруашылық әлемдері ретінде бейнелеу тарихи шындықты қарапайымдандырады.

Әсіресе Жетісу мен Сырдария өңірінде мал шаруашылығы егіншілік дәстүрі қалыптасқан қоныстармен қатар дамыды. Кадырбаев қазақтардың оңтүстік аймақтарда тары егіп, өзен бойларында бау-бақша мен балықшылыққа да ден қойғанын атап көрсетеді [2, 73-б.]. Мұндай тәжірибелер табиғи ортаға және әлеуметтік-экономикалық жағдайға қарай шаруашылықтың бір түрінен екіншісіне икемделу мүмкіндігін білдіреді. Көшпелі отбасылардың барлығын бір үлгіге жатқызбаудың тағы бір себебі – осы.

Мал, тері, жүн, киіз және басқа өнімдер отырықшы егіншілік орталықтарымен сауда байланысын қамтамасыз етті. Өз кезегінде көшпелілер астық, мата, металл бұйымдары және күнделікті қолданылатын заттар алды. Кадырбаев малдың айырбас құралы ретіндегі маңызын көрсету арқылы көшпелі және отырықшы қоғамдардың өзара тәуелділігін ашады [2, 69-б.]. Ал С.К. Жетпысбаев даладағы көш қозғалысы мен сауда жолдарының түрлі мәдени кеңістіктер арасындағы байланысқа ықпал еткенін атап өтеді [4, 60-б.]. Дегенмен мұндай алмасудың көлемі мен сипаты уақытқа және аймаққа байланысты өзгеріп отырған.

XIX ғасырда Ресей империясының әкімшілік құрылымын кеңейтуі мен жерге қатысты саясаты қазақтардың дәстүрлі қоныс пайдалану тәртібіне өзгеріс енгізді. Масанов патшалық басқару жүйесінің орнығуын, салықтық міндеттердің өсуін және қоныс аударушыларға жер бөлу үдерісін көшпелі қоғамның экономикалық жағдайымен байланыстыра талдайды [1, 226-б.; 1, 229–231-бб.]. Жайылымдардың, әсіресе маусымдық қоныстар мен су көздерінің шектелуі көштің бұрынғы бағыттарын сақтау мүмкіндігіне әсер етті.

XX ғасырдың 1920-жылдарында шаруашылық құрылымындағы өзгерістер айқынырақ байқалды. Г.У. Орынбаева зерттеуінде жер мәселесінің күрделенуі, азық-түлік реквизициясы, мал шаруашылығының әлсіреуі және халықтың егіншілік пен өзге кәсіптерге бет бұруы қарастырылады [5, 60–61-бб.]. Бұл өзгерістерді тек көшпелі салттан ерікті түрде бас тарту ретінде түсіндіру жеткіліксіз. Көп жағдайда экономикалық қиыншылық пен мал санының азаюы шаруашылық таңдау мүмкіндігін шектеді.

Аталған кезеңде елді мекендердің тұрмысы да біркелкі болған жоқ. Зерттеуші көшпелі, жартылай көшпелі және жартылай отырықшы ауылдардың қатар өмір сүргенін, көктем-жаз айларында кейбір ауылдардың ұсақ малшы топтарына бөлініп қоныс ауыстырғанын атап өтеді [5, 62-б.]. Сол сияқты қыстағы тұрақты баспаналар мен жаздағы киіз үйлердің қатар қолданылуы халықтың өмір салтындағы өтпелі сипаттың айғағы еді [5, 66-б.]. Демек, жаңа шаруашылық нысандары бұрынғы тәжірибені бірден ығыстырып шығарған жоқ.

Орынбаева 1920-жылдардағы өзгерістерді бағалай отырып, тұрмыстық және мәдени жаңаруларға қарамастан дәстүрлі өмір салтының көптеген негізгі белгілері сақталғанын тұжырымдайды [5, 68-б.]. Бұл бақылау тарихи өзгерістің күрделі сипатын көрсетеді: жаңа әкімшілік және экономикалық талаптар күшейгенімен, адамдар күнделікті тіршілікте қалыптасқан әдістерді қолдануды жалғастырды. Сондықтан көшпелі тұрмыстың тарихын бір мезетте тоқтаған үрдіс емес, сыртқы ықпалдар мен ішкі бейімделулер тоғысқан ұзақ мерзімді өзгеріс ретінде түсіндіруге болады.

Қорытынды

Қазақтардың көшпелі тұрмысы табиғи орта жағдайына бейімделген мал шаруашылығымен бірге қалыптасқан көпқырлы тарихи жүйе болды. Оның өміршеңдігін маусымдық жайылымдарды ретпен пайдалану, әр түлік түрінің ерекшелігін ескеру, қоныс

қозғалысын үйлестіру және отбасы мен қауым арасындағы ынтымақтастық қамтамасыз етті. Дәстүрлі баспана, қолөнер, тағам әзірлеу, салт-жоралғылар мен қоғамдық басқосулар шаруашылық тәжірибесімен тығыз байланыста дамыды.

Тарихи талдау қазақ қоғамында көшпеліліктің жалғыз әрі өзгермейтін үлгісі болмағанын көрсетеді. Географиялық аймақтардағы табиғи айырмашылық, мал басының көлемі, егіншілікпен және саудамен байланыс, меншік қатынастары көшпелі тұрмыстың әртүрлі нұсқаларын қалыптастырды. XIX ғасырдағы жер саясаты мен XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі экономикалық дағдарыс дәстүрлі жүйені өзгертті, алайда оның кейбір материалдық және мәдени тәжірибелері жаңа жағдайға икемделіп сақталды. Осы тұрғыдан қазақтардың көшпелі тұрмысын зерттеу ұлттық мәдени мұраның қалыптасу жолын ғана емес, тарихи қоғамның табиғатпен және әлеуметтік өзгерістермен өзара байланысын да терең түсінуге мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности номадного общества. – Алматы: Социнвест; Москва: Горизонт, 1995. – 320 с.

2. Кадырбаев А.Ш. Бытовой уклад казахов XV–XIX веков как отражение хозяйственно-культурного типа кочевой цивилизации // Проблемы востоковедения. – 2018. – № 3 (81). – С. 68–73. – DOI: 10.24411/2223-0564-2018-10311.

3. Аккожанова Е.С. Жизнь кочевника и его мировоззренческое представление об окружающей среде обитания // Мартьяновские краеведческие чтения (2014–2015 гг.): сб. докладов и сообщений. – Вып. IX. – Минусинск: Издательские решения, 2016. – С. 209–212.

4. Жетпысбаев С.К. Великая степь и казахи: от кочевого образа жизни к мировой общественной цивилизации // Вестник БНЦ СО РАН. – 2022. – № 3 (47). – С. 58–62. – DOI: 10.31554/2222-9175-2022-47-58-62.

5. Орынбаева Г.У. Хозяйство и быт казахов в первое десятилетие советской власти (по исследованиям 20-х гг. XX в.) // Отан тарихы. – 2020. – № 4 (92). – С. 58–69.

ӘОЖ 94

«ЫДЫРЫС КӨШКІНОВ - ЖЕТІСУДЫҢ БІРТУАР ПЕРЗЕНТІ »: МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚОҒАМ ҚАЙРАТКЕРІНІҢ ӨМІРІ МЕН ҚЫЗМЕТІ

Нұрғалы А.Е.
Білімгер, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
@aiaulykzid@icloud.com
Ғылыми жетекшісі: г.ғ.м., оқытушы-дәріскер **Касымова Н.Б.**
І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
Dano4ka2017@mail.ru

Ұсынылған мақалада XX ғасырдың басындағы ұлт-азаттық қозғалыс пен күрделі қоғамдық-саяси өзгерістер дәуірінде ел болашағы үшін қызмет еткен көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері Ыдырыс Көшкіновтің өмір жолы мен қайраткерлік тұлғасы ғылыми тұрғыдан жан-жақты сараланады. Жетісу өңірінен шыққан білікті тұлғаның қарапайым шаруа ортасынан республикалық деңгейдегі жауапты басшылық лауазымдарға дейінгі өсу сатылары жүйелі түрде сипатталған. Зерттеу барысында оның қазақтың біртуар ақыны Ілияс Жансүгіровпен достық байланыстарына, ел басына күн туған ашаршылық жылдары халық мүддесін қорғаудағы табанды азаматтық ұстанымына ерекше тоқталып өтіледі. Сондай-ақ тоталитарлық жүйенің саяси қуғын-сүргініне ұшыраған трагедиялық тағдыры, жазықсыз жала жабылуы және есімінің кейінгі ұрпақ жадында қайта жаңғыруы шынайы архивтік деректер мен ғылыми айналымға түскен мәліметтер негізінде терең ашып көрсетілген.

Кілт сөздер: *Ыдырыс Көшкінов, Алаш қозғалысы, Жетісу, Жаркент, мемлекет қайраткері, саяси қуғын-сүргін.*

В представленной статье всесторонне с научной точки зрения анализируются жизненный путь и деятельность выдающегося государственного и общественного деятеля Идырыса Кушкинова, служившего во благо будущего страны в эпоху национально-освободительного движения и сложных общественно-политических перемен начала XX века. Системно описаны этапы становления уроженца Семиречья из простой крестьянской среды до ответственных руководящих должностей республиканского уровня. В ходе исследования особое внимание уделяется его дружеским связям с выдающимся казахским поэтом Ильей Жансугуровым, а также твердой гражданской позиции в защите интересов народа в суровые годы голода. Кроме того, на основе подлинных архивных документов и введенных в научный оборот сведений глубоко раскрыты трагическая судьба жертвы политических репрессий тоталитарной системы, фальсификация обвинений против него и последующее увековечение его имени в памяти будущих поколений.

Ключевые слова : *Идырыс Кушкинов, движение Алаш, Семиречье, Жаркент, государственный деятель, политические репрессии.*

The presented article comprehensively analyzes from a scientific perspective the life path and activities of Idyrys Koshkinov, a prominent statesman and public figure who served for the future of the country during the era of the national liberation movement and complex socio-political changes in the early 20th century. The stages of development of this native of the Zhetysu region, from a simple peasant background to responsible leadership positions at the republican level, are systematically described. The study pays special attention to his friendly ties with the prominent Kazakh poet Ilyas Zhansugurov, as well as his firm civic stance in protecting the interests of the people during the severe years of famine. In addition, based on authentic archival

documents and data introduced into scientific circulation, the article deeply reveals his tragic fate as a victim of the totalitarian system's political repressions, the false accusations brought against him, and the subsequent commemoration of his name in the memory of future generations.

Keywords: *Idyrys Koshkinov, Alash movement, Zhetysu, Zharkent, statesman, political repressions.*

Кіріспе

XX ғасырдың басы — қазақ халқының саяси санасы оянып, ұлттық мүдде мен мемлекеттілік идеясы қалыптасқан аса күрделі, сонымен бірге алмағайып кезең. Осы тұста тарих сахнасына шыққан Алаш зиялылары мен ұлтжанды қайраткерлер қазақ қоғамының рухани, әлеуметтік және саяси дамуына өлшеусіз үлес қосты. Осындай елдік істердің басы-қасынан табылып, Жетісу өңірінің өркендеуіне сүбелі үлес қосқан көрнекті тұлғалардың бірі — мемлекет және қоғам қайраткері Ыдырыс Көшкінов.

Жетісу топырағында түлеп ұшып, қарапайым шаруа отбасынан республикалық деңгейдегі жауапты басшылық қызметтерге дейін көтерілген Ыдырыс Көшкіновтің өмір жолы — туған жерге деген шексіз адалдық пен отансүйгіштіктің жарқын үлгісі. Оның Жаркент өңіріндегі қоғамдық-саяси қызметі, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс пен Кеңес үкіметі орнау кезеңіндегі белсенділігі, сондай-ақ қазақтың біртуар ақыны Ілияс Жансүгіровпен арадағы рухани достығы қазақ тарихының маңызды парақтары болып табылады. Алайда, сталиндік тоталитарлық жүйенің зобалаңына ұшырап, жазықсыз «халық жауы» атанған қайраткердің тағдыры сол дәуірдің қасіретін анық көрсетеді.

Бұл мақаланың өзектілігі — Жетісу өңірінде із қалдырған, алайда есімі мен еңбегі ұзақ жылдар бойы бұрмаланып келген білікті басшының өмір жолын архивтік деректер негізінде жүйелі түрде зерттеп, кейінгі ұрпаққа насихаттау қажеттілігімен тікелей байланысты.

XX ғасырдың басы – қазақ халқының тарихындағы аса күрделі әрі маңызды кезеңдердің бірі. Осы тұста елдің азаттығы мен болашағы үшін күрескен, халықты білімге, ғылымға және ұлттық бірлікке үндеген Алаш зиялылары тарих сахнасына шықты. Олар қазақ қоғамының саяси, әлеуметтік және мәдени дамуына өлшеусіз үлес қосты.

Алаш қозғалысының идеялары Қазақстанның әр өңіріне таралып, ел ішіндегі көзі ашық, ұлтжанды азаматтардың басын біріктірді. Солардың қатарында Жетісу өңірінің зиялылары да болды. Олар туған өлкесінің қоғамдық өміріне араласып, халықтың сауатын ашуға, жер мәселесін қорғауға және ұлттық сананы қалыптастыруға атсалысты.

Жетісудағы Алаш зиялыларының қызметі – қазақ тарихының әлі де терең зерттеуді қажет ететін маңызды беттерінің бірі. Олардың өмір жолы мен ел үшін атқарған еңбегін зерделеу арқылы сол кезеңдегі Жетісу қоғамының тыныс-тіршілігін, ұлттық қозғалыстың өңірдегі ерекшеліктерін және Алаш идеясының халық арасында қалай тарағанын түсінуге болады

Жетісу жерінде із қалдырған тұлға – Ыдырыс Көшкінов Жетісу, Жаркент өңірінде өшпес із қалдырған тұлғалардың бірі – Ыдырыс Көшкінов. Ол Ұлы жүздің Албан тайпасынан шыққан, Жаркент өңірінде ер жетіп, білім алып, ел қызметіне араласқан азамат. Оның бүкіл ғұмыры туған жерінің қоғамдық-саяси өмірімен тығыз байланысты болды.

Ыдырыс Көшкінов 1897 жылы Жетісу губерниясының Жаркент уезі Меркі болысында қарапайым шаруа отбасында дүниеге келген. Алғаш ауыл молдасынан білім алып, хат таныған. Кейін күнкөріс мақсатымен Шырғанақта қоныстанған орыс шаруаларының қолында еңбек етіп, орыс тілін үйренеді. Осылайша жас Ыдырыстың білімге деген қызығушылығы артып, өз заманының өзгерістерін түсінуге ұмтылады.

1911–1913 жылдары Нарынқолдағы орыс-қазақ мектебінде білім алған Ыдырыс 1913–1917 жылдары уезд орталығы Жаркент қаласындағы ауыл шаруашылығы мектебінде оқиды. Жаркент қаласы оның азамат болып қалыптасуына ерекше ықпал етеді. Осында жүріп білім алып қана қоймай, ел ішіндегі қоғамдық-саяси жағдайларға қанығып, 1916 жылдан бастап Жетісудағы қоғамдық-саяси қызметтерге араласа бастайды.

Бұл жылдары Жетісу өңірінде үлкен тарихи оқиғалар болып жатты. Ыдырыс Көшкінов 1916 жылғы Албан көтерілісінің куәсі болды. Сол кезеңдегі көтеріліс басшыларының бірі Әубәкір Солтанбековпен туыстық жақындығы да болған. Халықтың басынан өткерген ауыр жағдайларды көзімен көрген Ыдырыс үшін бұл оқиғалар оның дүниетанымының қалыптасуына әсер еткен маңызды кезең болды.

Жаркенттегі ауыл шаруашылығы мектебін бітіргеннен кейін Ыдырыс Көшкінов ел ісіне белсене араласады. 1919 жылы Жаркенттің тұңғыш атты әскер эскадроны құрамында болып, ақ гвардияшыларға қарсы күреске қатысты. Ал 1921–1924 жылдары Жаркент уездік атқару комитетінде бөлім меңгерушісі, кейін оның төрағасы қызметін атқарды.

Жаркенттен түлеп ұшқан Ыдырыстың қызмет жолы осымен тоқтаған жоқ. Оның ұйымдастырушылық қабілеті мен ел ісіне деген жауапкершілігі жоғары бағаланып, 1924–1926 жылдары Жетісу губерниясы атқару комитетінің төрағасы қызметіне тағайындалды. Осылайша ол Алматыға жол тартып, Жетісу өңірінің қоғамдық-саяси өміріне тікелей араласты.

Алматыда қызмет атқарған жылдары Ыдырыс Көшкінов белсенділігімен көзге түсті. Оның басшылық қызметі арқылы сол кезеңдегі көптеген өзгерістер жүзеге асырылды. 1926 жылы Жетісудағы Қарқара көтерілісіне қатысқан азаматтарды мәңгі есте қалдыру мақсатында Ереуілтөбе атанып кеткен жерге белгі орнату ісіне де атсалысты. Бұл іске қоғам қайраткерлері Ораз Жандосов және басқа да азаматтармен бірге қолдау көрсетті.

Ыдырыс Көшкіновтің өмірінде Жетісудың тағы бір көрнекті перзенті – ақын Ілияс Жансүгіров ерекше орын алды. Екі азаматтың достығы Жетісу жерінде қалыптасып, жылдар бойы жалғасты. Ілияс пен Ыдырыс туған өлкенің табиғатын бірге аралап, ел өмірі жайында әңгімелескен. Олардың достығы Ілиястың шығармашылығында да көрініс тапты.

Ілияс Жансүгіровтің «Жетісу суреттері» шығармасындағы:

«Тағыны тастан тауып тарсылдатып,
Жүргенбіз тауды ұзақ күн қыдырыспен,
Басына кешке таман Шырғанақтың,
Шыққаным әлі есімде Ыдырыспен», - деген жолдар Ыдырыс пен Ілиястың бірге жүрген кездерін еске түсіреді.

Белгілі мемлекет және қоғам қайраткері Ыдырыс Көшкінов Жетісу Губерниялық атқару комитетінің төрағасы қызметін атқарған. Ілияс Жансүгіров пен Ыдырыс Көшкінов ажырамас дос болған. Жетісудың небір керемет жерлерін бірге аралап, Жер-ана сұлулығына тамсанған. Ілиястың көптеген өлең-жырлары тууының тікелей куәгері. Ыдырыс 1918 жылдың ақпанынан 1920 жылға дейін Айт және Алжан болыстарында хатшы болып істейді. 1920 жылы жұмысшы-шаруа партиясының мүшелігіне қабылданады. 1921 жылы қарашада Зағира есімді Бұққан ауылының қызына үйленеді. Зағира Көшкінкеліні Ыдырыспен 17 жыл отасады. Ол кісі 1981 жылдың 1 шілдесінде қайтыс болады.

Ыдырыс 1938 жылы Мәскеуге кетіп бара жатқан сапарында пойыз ішінде ұсталған. 58-статья бойынша әуелі ату жазасына кесіліп, артынан оны 25 жыл түрмемен ауыстырады. Жазасын Архангельскі жақтағы Талаги деген селода өтеп жүргенде, 1944 жылы қайтыс болады.

Жазушы Рахметолла Ыдырысовтың естеліктерінде де олардың достығы ерекше суреттеледі. Ілияс жаңа жазған шығармаларын алдымен Ыдырысқа оқытып отырған. Ал Ыдырыс өзін ақын емес екенін айтып, сын айтуға қиналғанда, Ілияс оның «жаны ақын, зерделі азамат» екенін айтқан екен. Бұл сөздер Ыдырыс Көшкіновтің тек мемлекеттік қызметкер ғана емес, әдебиет пен мәдениетті бағалаған, ойлы азамат болғанын көрсетеді.

1926–1935 жылдары Ыдырыс Көшкіновтің қызмет жолы Қазақстанның басқа өңірлерінде жалғасты. Ол Батыс Қазақстан, Ақтөбе, Ақмола және Қарағанды облыстарының атқару комитеттеріне төраға болып қызмет атқарды. Қай жерде еңбек етсе де, ел басқару ісіне жауапкершілікпен қарап, халықтың жағдайына назар аударды.

Ыдырыс Көшкіновтің Қарағанды облыстық атқару комитетінің төрағасы болып қызмет атқарған кезінде қазақ халқының басына түскен ауыр қасіреттің шынайы көрінісін

баяндап, Ф.И. Голощекинге хат жазғаны белгілі. Хат мазмұнынан сол кездегі Қарағанды облысын жайлаған ашаршылықтың ауыр жағдайын аңғаруға болады. Бұл дерек Ыдырыс Көшкіновтің халықтың жағдайына бейжай қарамай, ел басындағы қиындықты жоғары жаққа жеткізуге тырысқанын көрсетеді.

1934 жылдың қазан айында қызметі оны қайтадан Алматыға алып келді. Қазақстан өлкелік бақылау комиссиясы төрағасының орынбасары және төрағасы қызметтерін атқарып, Қазақстан өлкелік комитеті мен Қазақстан өлкелік бақылау комиссиясының мүшесі болды.

Туған жеріне қайта оралу Ыдырыс Көшкінов үшін ерекше қуаныш еді. Жазушы Рахметолла Ыдырысов оның Алматыға қайтып келе жатқан сәтін былай суреттейді: «Москва-Алматы» пойызында келе жатқан Ыдырыс жол бойы өткен өміріне көз жүгіртіп, туған жері Жетісуды сағынышпен еске алады. Оның көз алдынан Алатау, туған-туыстары, дос-жарандары және сүйікті досы Ілияс Жансүгіров өтеді. Бұл көрініс Ыдырыстың туған жеріне деген ыстық ықыласын айқын көрсетеді.

Алайда елге адал қызмет еткен азаматтың тағдыры 1937 жылғы саяси қуғын-сүргін кезінде күрт өзгереді. Ыдырыс Көшкіновке жала жабылып, жазықсыздан-жазықсыз «халық жауы» атанды. Сол жылы қызметінен алынып, Сібірге жер аударылды. Арада бірнеше жыл өткеннен кейін, 1944 жылы оның сол жерде қайтыс болғаны туралы суық хабар жетті.

Осылайша еліне адал қызмет еткен азаматтың сүйегі туған жерінен жырақта қалды. Оның есіміне жала жабылып, еңбегі ұзақ уақыт бойы ескерусіз қалды. Ыдырыс Көшкіновті қаралау 1960 жылға дейін жалғасты. Тек 1960 жылы оның ісі қайта қаралып, қылмысы жоқ екендігі анықталып, толық ақталды.

Ыдырыс Көшкінов көзі тірісінде қазақ балаларының білім алуына да ерекше көңіл бөлген. Оның игі істерінің бірі – туған ауылы Ұзынбұлақта төрт сыныптық мектеп ашу ісіне ұйытқы болуы. Бұл мектеп ауыл балаларының білім алуына мүмкіндік беріп, елдің болашағы үшін жасалған маңызды қадамдардың бірі болды. Ыдырыс ақталғаннан кейін, 1964 жылдан бастап осы мектепке оның есімі берілді.

Бүгінде бұл білім ордасы – ауылдағы қасиетті әрі қастерлі білім ошақтарының бірі. Ыдырыс Көшкіновтің есімінің мектепке берілуі – оның ел үшін жасаған еңбегінің ұмытылмағанының белгісі. 1997 жылы Алматы облысы Райымбек ауданында Ыдырыс Көшкіновтің туғанына 100 жыл толуы жоғары деңгейде аталып өтті. Бұл – тарихи тұлғаның есімін қайта жаңғыртып, оның елге сіңірген еңбегін кейінгі ұрпаққа таныстыру жолындағы маңызды шаралардың бірі болды. Жоғарыда айтылғандай, Ыдырыс Көшкіновтің өмір жолы – Жетісу мен Жаркент өңірінің тарихымен тығыз байланысты. Ол қарапайым шаруа отбасынан шығып, білім алып, ел басқару ісіне араласқан, Жаркенттен бастап Жетісу губерниясына дейін жауапты қызметтер атқарған тұлға.

Оның өмірінде туған жерге деген сүйіспеншілік, елге қызмет ету, білімге деген құрмет және халық тағдырына алаңдау сияқты қасиеттер айқын көрінеді. Ол Ілияс Жансүгіров сынды қазақтың көрнекті перзенттерімен достық қарым-қатынаста болып, Жетісудың қоғамдық және мәдени өміріне өзіндік үлес қосты.

Қуғын-сүргін жылдарында жазықсыз жалаға ұшырап, туған жерден жырақта қайтыс болған Ыдырыс Көшкіновтің есімі кейін ақталып, халыққа қайта оралды. Бүгінде оның аты туған жеріндегі мектепке беріліп, өмірі мен қызметі зерттеліп, ұрпаққа насихатталып келеді.

Жетісу жерінде із қалдырған Ыдырыс Көшкіновтің өмір жолы – туған елге қызмет етудің, қиындыққа мойымай, халық мүддесін ойлаудың жарқын үлгісі. Оның есімін ұлықтау – өткен тарихты құрметтеп, ел үшін еңбек еткен тұлғалардың өнегесін кейінгі ұрпаққа жеткізу деген сөз.

Қорытынды

XX ғасырдың басы мен орта шеніндегі қазақ халқының тарихындағы алмағайып, күрделі кезеңдерде елдің азаттығы мен болашағы үшін аянбай қызмет еткен көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері Ыдырыс Көшкіновтің өмір жолы — бүгінгі ұрпақ үшін

өлшеусіз үлгі мен өнеге мектебі. Жетісу өңірінің топырағында, қарапайым шаруа отбасында дүниеге келіп, өз бетінше білім алуға ұмтылған жас Ыдырыстың өсу жолы оның табандылығы мен қайраткерлік қабілетін айқын көрсетеді. Жаркент уезінен бастап республикалық деңгейдегі жауапты басшылық лауазымдарға дейін көтерілген ол қай салаға жетекшілік етсе де, ел мүддесін әрқашан бірінші орынға қойды.

Зерттеу барысында оның 1916 жылғы Албан көтерілісінің куәгері болуы, Жаркенттің тұңғыш атты әскер эскадроны құрамында ақ гвардияшыларға қарсы күреске қатысуы, сондай-ақ Кеңес үкіметі жылдарында Жетісу, Батыс Қазақстан, Ақтөбе, Ақмола және Қарағанды облыстық атқару комитеттерін басқаруы оның ұйымдастырушылық қабілетінің жоғары болғанын дәлелдейді. Әсіресе, Қарағанды облысында қызмет атқарған тұста ел басына түскен ауыр ашаршылық зардабын көріп, Ф.И. Голощекинге хат жазып, халықтың жойқын трагедиясын билікке ашық жеткізуі оның шын мәніндегі халықшыл, әділ де қайсар азамат екенін паш етеді.

Сонымен қатар, қайраткердің қазақтың біртуар ақыны Ілияс Жансүгіровпен жылдар бойы жалғасқан шынайы достығы, рухани жақындығы қазақ әдебиеті мен мәдениетінің тарихында ерекше орын алады. Ілиястың «Жетісу суреттері» поэмасындағы жолдар мен жазушы Рахметолла Ыдырысовтың естеліктері оның тек мемлекеттік қызметкер ғана емес, әдебиетті терең түсінетін зерделі тұлға болғанын дәлелдейді.

Алайда, 1937 жылғы сталиндік тоталитарлық жүйенің жазықсыз саяси қуғын-сүргіні бұл білікті басшының да ғұмырын қиып, жала жабылған «халық жауы» ретінде тағдырын тәлкек етті. Архангельск облысындағы Талаги селосында айдауда жүріп қайтыс болған қайраткердің есімі мен еңбегі тек 1960 жылы ғана ақталып, тарихи әділдік орнады. Туған жеріндегі Ұзынбұлақ мектебіне оның есімінің берілуі және 1997 жылы 100 жылдық мерейтойының аталып өтуі — ұлт үшін еңбек еткен тұлғалардың есімі ешқашан ұмытылмайтынының айқын дәлелі. Ыдырыс Көшкіновтің өмір жолын зерделеу арқылы біз өткен тарихымыздың ақтаңдақ беттерін түсініп қана қоймай, отансүйгіштік пен адалдықтың жарқын үлгісін кейінгі ұрпақ санасына сіңіреміз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Мұхатова О.Х., Муканова Г.К., Ильясова К.М. және т.б. Жетісу өңіріндегі Алаш қозғалысы: тарихы, жеке тұлғалары. – Алматы: «Литера-М», 2024. – 320 б.

2. Ыдырысов Р. «Ер есімі – ел есінде» // Лениншіл жас. – 1977. – 15 қыркүйек. Бұл дереккөзді Ыдырыс Көшкінов туралы бұрынғы талқылауымызда қарастырғанбыз. Газеттің нақты нөмірі мен бетін түпнұсқадан тексерген дұрыс.

3. Нұрпейісов Қ. Алаш һәм Алашорда. – Алматы: Ататек, 1995. – 256 б.

4. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. – Алматы: Санат, 1995. – 368 б.

5. Ілияс Жансүгіров әдеби музейінің материалдары. Ыдырыс Көшкінов пен Ілияс Жансүгіровтің байланысына қатысты материалдар. Ресми сайт:

ӘОЖ 94

ҚАЗАҚ РОМАНДАРЫНДАҒЫ ҚАЙСАР ӘЙЕЛ БЕЙНЕСІ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ РУХ

Абдраманова П.А.
Докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы
pepi9090@mail.ru

Мақалада қазақ романдарындағы қайсар әйел бейнесінің көркемдік және идеялық ерекшеліктері қарастырылады. Жүсіпбек Аймауытовтың «Ақбілек» романы мен Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы әйел тұлғалары негізінде ұлттық рух, адамдық қадір-қасиет, рухани төзімділік, дәстүр мен жаңашылдық мәселелері талданады. Ақбілек, Зере және Ұлжан бейнелерінің мінездік ерекшеліктері мен ұлттық құндылықтарды танытудағы қызметі сараланады. Әйел тұлғасының қайсарлығы жеке адамның тағдырымен ғана шектелмей, қоғамның рухани дамуы мен ұлттық сананың көрінісі ретінде бағаланады.

Кілт сөздер: *қазақ романы, әйел образы, ұлттық рух, қайсарлық, ұлттық құндылық, әйел тағдыры, «Ақбілек», «Абай жолы».*

В статье рассматриваются художественные и идейные особенности образа стойкой и сильной женщины в казахских романах. На материале женских образов романа Жусипбека Аймауытова «Акбилек» и роман-эпопеи Мухтара Ауэзова «Путь Абая» анализируются вопросы национального духа, человеческого достоинства, духовной стойкости, традиций и новаторства. Раскрываются особенности характеров Акбилек, Зере и Улжан, а также их роль в отражении и сохранении национальных ценностей. Стойкость женского образа рассматривается не только в контексте судьбы отдельной личности, но и как отражение духовного развития общества и национального самосознания.

Ключевые слова: *казахский роман, женский образ, национальный дух, стойкость, национальные ценности, судьба женщины, «Акбилек», «Путь Абая».*

The article examines the artistic and ideological features of the resilient female image in Kazakh novels. Drawing on the female characters in Zhusipbek Aimauytov's novel Akbilek and Mukhtar Auezov's epic novel The Path of Abai, the study explores the concepts of national spirit, human dignity, spiritual resilience, tradition, and innovation. It analyzes the distinctive character traits of Akbilek, Zere, and Ulzhan, as well as their roles in representing and preserving national values. Female resilience is interpreted not merely in the context of an individual's fate but also as a reflection of society's spiritual development and national consciousness.

Keywords: *Kazakh novel, female image, national spirit, resilience, national values, women's fate, Akbilek, The Path of Abai.*

Кіріспе

Қазақ әдебиетінде әйел бейнесі – ұлттық болмысты, қоғамдық қатынастарды, адамгершілік құндылықтарды танытатын маңызды көркемдік категориялардың бірі. Қазақ романдарындағы әйел тұлғасы тек отбасының ұйытқысы немесе белгілі бір оқиғалардың қатысушысы ретінде ғана емес, рухани беріктіктің, ар-намыстың, төзімділіктің және адамдық еркіндіктің символы ретінде де көрінеді. Әйел тағдырын суреттеу арқылы қаламгерлер белгілі бір тарихи кезеңнің әлеуметтік қайшылықтарын, дәстүрлі қоғамның көзқарастарын және адамның ішкі әлеміндегі өзгерістерді бейнелейді.

Қазақ прозасындағы әйел бейнесінің көркемдік тұрғыдан жаңаша сипат алуын Жүсіпбек Аймауытовтың «Ақбілек» романы айқын танытады. Шығармада басты кейіпкердің ауыр тағдыры, қоғамдық қысымға қарсы тұруы және өмірін қайта құруға ұмтылысы бейнеленеді. Әдебиеттанушы Ғ. Әбдиман «Ақбілек» романындағы әйел

бейнесінің жасалу ерекшеліктерін талдай отырып, жазушының кейіпкердің ұлттық сипатын, мінезін және ішкі болмысын ашудағы шеберлігіне назар аударады [1].

Ал Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясында Зере мен Ұлжан секілді әйелдер бейнесі арқылы қазақ халқының рухани мұрасы, тәлім-тәрбиесі, аналық даналығы мен адамгершілік ұстанымдары көрініс табады. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ романдарындағы қайсар әйел бейнесін зерттеу ұлттық рухтың көркем әдебиетте қалай бейнеленетінін түсінуге мүмкіндік береді.

Зерттеудің мақсаты – қазақ романдарындағы қайсар әйел бейнесінің көркемдік ерекшеліктерін талдау және оның ұлттық рухпен байланысын анықтау.

Зерттеудің міндеттері:

- ✓ әйел бейнесінің қазақ романындағы идеялық-көркемдік қызметін анықтау;
- ✓ «Ақбілек» романындағы басты кейіпкердің рухани өзгерісі мен қайсарлығын талдау;
- ✓ «Абай жолы» шығармасындағы Зере мен Ұлжан бейнелерінің ұлттық құндылықтарды танытудағы орнын көрсету;
- ✓ әйел тұлғасы арқылы ұлттық рухтың көріну ерекшеліктерін тұжырымдау.

Зерттеуде салыстырмалы талдау, мәтіндік талдау және әдеби-көркемдік жинақтау әдістері басшылыққа алынды.

1. Қазақ әдебиетіндегі қайсар әйел бейнесі және ұлттық рух ұғымы. Ұлттық рух – халықтың тарихи жадымен, дүниетанымымен, тілімен, салт-дәстүрімен және адамгершілік мұраттарымен сабақтас ұғым. Көркем әдебиетте ұлттық рух белгілі бір халықтың өмір салтын суреттеу арқылы ғана емес, кейіпкерлердің мінезі, таңдауы, дүниеге көзқарасы және қиындыққа қарсы тұру қабілеті арқылы да танылады.

Қазақ әдебиетіндегі әйел бейнесі осы құндылықтарды жеткізудің маңызды көркемдік құралы саналады. Әсіресе қайсар әйел тұлғаларының бойынан намыс, сабыр, рухани беріктік, жауапкершілік және өмірге деген құштарлық сияқты қасиеттер байқалады. Дегенмен қайсарлықты тек төзімділікпен немесе дәстүрге мойынсұнумен шектеуге болмайды. Ол – адамның өз қадірін сақтауы, әділетсіздікке қарсы ішкі қарсылық білдіруі, қиын жағдайда таңдау жасай алуы және өз өміріне жауапкершілікпен қарауы.

Қазақ романдарында әйел тағдыры көбіне қоғамдық ортаның талаптарымен, отбасылық қатынастармен және тарихи өзгерістермен тығыз байланыста суреттеледі. Әйелдің еркіндігіне қойылған шектеулер оның жеке басына ғана емес, тұтас қоғамның адамгершілік деңгейіне қатысты мәселе ретінде көрінеді. Сондықтан әйел бейнесін талдау арқылы жазушының әлеуметтік көзқарасын, дәуір шындығына қатынасын және ұлттық құндылықтарды түсіну ерекшелігін байқауға болады.

Бұл тұрғыда Жүсіпбек Аймауытов пен Мұхтар Әуезов шығармаларындағы әйел тұлғаларының маңызы ерекше. Екі жазушы да әйелдердің ішкі дүниесіне назар аударып, олардың мінезі мен іс-әрекеті арқылы қазақ қоғамындағы рухани және әлеуметтік қайшылықтарды танытады. Алайда кейіпкерлерді бейнелеу тәсілдері әртүрлі: бірінде жеке адамның ауыр сынақтан өтіп, жаңа өмірге ұмтылысы алдыңғы орынға шықса, екіншісінде ұлттық тәрбие мен рухани сабақтастықты сақтаған әйелдердің орны айқындалады.

2. «Ақбілек» романындағы қайсарлық пен рухани жаңғыру. Жүсіпбек Аймауытовтың «Ақбілек» романы – қазақ әдебиетіндегі әйел тағдырын әлеуметтік және психологиялық тұрғыдан терең бейнелеген шығармалардың бірі. Романда Ақбілек басынан өткерген ауыр оқиғалар арқылы жеке адамның трагедиясы, қоғамдық көзқарастың қаталдығы және адамның өзін қайта табу мәселесі көтеріледі.

Ақбілектің тағдыры тарихи аласапыран кезеңмен сабақтас. Оның басынан өткен зорлық-зомбылық пен кейінгі қоғамдық қысым кейіпкердің өмірін күрт өзгертеді. Алайда романның идеялық мәні тек қасіретті баяндаумен шектелмейді. Жазушы Ақбілектің ішкі күйзелісін, қоршаған ортамен қарым-қатынасын және болашағына қатысты өзгерістерін суреттеу арқылы оның рухани қалыптасуын көрсетеді.

Ақбілек бейнесінің басты ерекшелігі – қиындықты бастан өткергеніне қарамастан, өмір сүруге және өз болашағын қалыптастыруға ұмтылуы. Кейіпкердің қайсарлығы сыртқы күшпен күресуден ғана емес, өзін кінәлі санауға итермелейтін қоғамдық түсініктерге қарсы тұруынан да байқалады. Осы арқылы роман әйел тағдырын жеке адамның мінезіне ғана тәуелді құбылыс ретінде емес, әлеуметтік ортаның ықпалымен қалыптасатын күрделі мәселе ретінде танытады.

Шығармада Ақбілектің басынан кешкен қасіретіне қоғамның көзқарасы ерекше мәнге ие. Әйелге жасалған зорлықтың салдарына қарамастан, айналасындағы адамдардың оны бағалауы мен қабылдауы кейіпкерге қосымша рухани салмақ түсіреді. Мұнда жазушы әйелдің ар-намысын сыртқы орта белгілейтін түсініктерге тәуелді етудің әділетсіздігін аңғартады. Ақбілектің тағдыры арқылы адам қадір-қасиетін қорғау мәселесі алдыңғы қатарға шығады. Ақбілек бейнесіндегі ұлттық рухты оның қандай да бір дәстүрді бұлжытпай орындауынан ғана іздеу жеткіліксіз. Керісінше, кейіпкердің рухани беріктігі ұлттық ортада қалыптасқан намыс, жігер және өмірге құштарлық қасиеттерімен қатар, ескі қоғамдық түсініктерді еңсеруге ұмтылуынан көрінеді. Оның жаңа өмірге қадам басуы әйелдің өз болашағын таңдауға құқығы бар екенін танытатын көркемдік шешім ретінде бағалануы мүмкін.

Әдебиеттанулық зерттеулерде «Ақбілек» романындағы әйел бейнесінің жаңашылдығы, кейіпкердің дара болмысы және жазушының психологиялық бейнелеу тәсілдері арнайы қарастырылады [1]. Бұл пікірлер Ақбілек тұлғасының қазақ прозасындағы әйел образын жаңаша түсінуге ықпал еткенін көрсетеді.

Осылайша, Ақбілек – қайсарлықтың күрделі әрі шынайы үлгісі. Оның тұлғасы ұлттық рухты адамның өз қадірін жоғалтпауынан, ауыр сынақтан кейін өмірін жалғастыруға талпынысынан және қоғамдық әділетсіздікті үнсіз қабылдамауынан танытады.

3. «Абай жолы» роман-эпопеясындағы Зере мен Ұлжан бейнелері. Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы қазақ халқының тарихи өмірін, қоғамдық құрылымын және рухани дүниесін кең көлемде бейнелейді. Шығармадағы әйелдер галереясы арқылы жазушы дәуірдің тұрмыс-тіршілігін ғана емес, ұлттық тәрбиенің, отбасылық қатынастардың және адамгершілік ұстанымдардың ерекшеліктерін де ашады. Романдағы Зере бейнесі – рухани даналықтың, мейірімнің және ұрпақ тәрбиесіне жауапкершіліктің көрінісі. Зере немересі Абайдың дүниетанымының қалыптасуына ықпал ететін тұлға ретінде суреттеледі. Оның әңгімелері, ертегілері мен халықтық мұраға негізделген тәлімі жас ұрпақтың рухани әлемін байытады. Зеренің қайсарлығы ашық қарсылықтан гөрі өмірлік тәжірибесі мен адамгершілік ұстанымынан байқалады. Зере бейнесі ұлттық рухтың ұрпақтан ұрпаққа берілу тетігін танытады. Халықтың ауыз әдебиетін, тарихи жадын және адамгершілік түсініктерін бойына жинаған әже жас ұрпаққа рухани бағдар береді. Оның тұлғасы арқылы жазушы әйелдің қоғамдағы орнын тек отбасы шеңберімен шектемей, ұлттық мәдениетті сақтаушы әрі жеткізуші ретіндегі қызметін көрсетеді.

Ұлжан бейнесі де қазақ әйеліне тән сабырлылықты, парасаттылықты және ішкі беріктікті танытады. Ол отбасылық қатынастардағы күрделі жағдайларды байыппен қабылдап, айналасындағы адамдарға адамгершілік тұрғыдан ықпал ете алатын тұлға ретінде көрінеді. Ұлжанның мінезінен жұмсақтық пен рухани беріктік өзара үйлесім табады. Оның сабырлылығы дәрменсіздікті білдірмейді; керісінше, күрделі ортада адамдық ұстанымын сақтай білу қабілетін аңғартады.

Зере мен Ұлжан бейнелерінің ұқсастығы – екеуінің де ұрпақ тәрбиесіне және рухани сабақтастыққа қосқан үлесінде. Ал олардың қайсарлығының көріну тәсілі Ақбілек бейнесінен ерекшеленеді. Ақбілек жеке тағдырын қайта құру арқылы рухани еркіндікке ұмтылса, Зере мен Ұлжан ұлттық құндылықтарды сақтап, кейінгі ұрпаққа жеткізетін тұлғалар ретінде көрінеді. М. Әуезовтің әйел-ана бейнесін басқа мәдени дәстүрлердегі әйел тұлғаларымен салыстыра зерттеген ғылыми еңбектерде де аналық даналық, ұлттық болмыс және рухани тәрбие мәселелеріне назар аударылады [2]. Бұл бағыт «Абай жолындағы» әйел

кейіпкерлерінің тек жеке мінез иелері емес, мәдени жадының көркемдік тасымалдаушылары екенін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Дегенмен Зере мен Ұлжан бейнелерін идеалдандырылған аналық тұлғалар ретінде ғана қарастыру жеткіліксіз. Олардың образдары арқылы дәстүрлі қоғамдағы әйелдің мүмкіндіктері мен шектеулерін де байқауға болады. Әйелдер отбасының рухани тірегі болғанымен, қоғамдық шешімдер қабылдауда олардың еркіндігі әрдайым бірдей бола бермейді. Осы қайшылықтар шығармадағы әйел бейнесінің әлеуметтік мазмұнын тереңдете түседі.

4. Қайсар әйел бейнесі – ұлттық рухтың көркемдік көрінісі. «Ақбілек» пен «Абай жолы» шығармаларын салыстыру қазақ романындағы әйел бейнесінің бірнеше қырын анықтауға мүмкіндік береді. Екі туындыда да әйел тұлғасы адамгершілік құндылықтарды танытып, қоғамдық ортаның сипатын ашатын көркемдік қызмет атқарады. Алайда олардың рухани беріктігі әртүрлі жағдайларда көрініс табады.

Біріншіден, Ақбілек бейнесінде жеке адамның ішкі қарсылығы мен өмірін қайта құруға деген талпынысы басым. Оның тағдыры арқылы әйелдің қоғам тарапынан таңылған айыптаулардан жоғары тұруы және жеке тұлға ретінде қалыптасуы мәселесі көтеріледі.

Екіншіден, Зере мен Ұлжан бейнелерінде рухани мұраны сақтау, бала тәрбиесі және адамгершілік қағидаларды кейінгі ұрпаққа жеткізу ерекшеленеді. Олардың қайсарлығы күнделікті өмірдегі сабырдан, парасаттан және жауапкершіліктен көрінеді.

Үшіншіден, аталған шығармаларда ұлттық рух бір ғана мінез үлгісімен шектелмейді. Ол тарихи жадты сақтау, рухани сабақтастықты жалғастыру, адамдық қадір-қасиетті қорғау және әділетсіздікке қарсы тұру секілді қасиеттердің жиынтығы ретінде танылады. Бұл тұрғыдан алғанда, ұлттық рухты әйелдің тек дәстүрлі міндеттерді орындауымен байланыстыру біржақты түсінік болар еді. Ұлттық болмыстың өміршеңдігі дәстүрді сақтаумен қатар, адам құқығы мен тұлғалық еркіндікті құрметтеуге де байланысты.

Төртіншіден, екі шығармадағы әйел бейнелері қазақ қоғамындағы әлеуметтік өзгерістерді әр қырынан танытады. «Абай жолында» әйелдердің рухани және тәрбиелік қызметі тарихи орта аясында көрінсе, «Ақбілек» романында әйелдің жеке тағдыры, қоғамның оған көзқарасы және жаңа өмірге бейімделу мәселесі өткір қойылады. Осы айырмашылықтар қазақ прозасындағы әйел образының мазмұндық және көркемдік тұрғыдан алуан түрлі екенін дәлелдейді [3].

Демек, қайсар әйел бейнесі ұлттық рухты өткеннің өзгермейтін ережелерінің жиынтығы ретінде емес, тарихи тәжірибеден нәр алатын және адамдық құндылықтар арқылы жаңарып отыратын рухани күш ретінде түсінуге жол ашады.

Қазақ романдарындағы қайсар әйел бейнесі – ұлттық әдебиеттің маңызды көркемдік жетістіктерінің бірі. Жүсіпбек Аймауытовтың «Ақбілек» романы мен Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы әйел тұлғасының рухани беріктігін әртүрлі көркемдік қырынан танытады. Ақбілек бейнесі ауыр сынақтан кейін де өмірін қайта құруға ұмтылған, өз қадір-қасиетін сақтауға талпынған әйел тұлғасын көрсетеді. Оның қайсарлығы жеке адамның рухани жаңғыруымен және қоғамдық әділетсіздікке қарсы ішкі қарсылығымен байланысты. Ал Зере мен Ұлжан бейнелері ұлттық тәрбиенің, аналық даналықтың, адамгершіліктің және рухани сабақтастықтың маңызын ашады [4].

Салыстырмалы талдау нәтижесінде қайсар әйел бейнесінің ұлттық рухты танытудағы қызметі бірнеше бағытта көрінетіні анықталды: адамдық қадір-қасиетті қорғау, ұлттық мәдени мұраны сақтау, ұрпақ тәрбиесіне үлес қосу және қоғамдық өзгерістер жағдайында рухани тұтастықты жоғалтпау. Осы қасиеттер әйел тұлғасын қазақ қоғамының рухани өміріндегі маңызды күш ретінде танытады.

Қорытындылай айтқанда, қазақ романдарындағы қайсар әйел – тек қиындыққа төзген кейіпкер емес, өз тағдыры арқылы адамгершілік құндылықтарды, ұлттық жадты және рухани еркіндікті танытатын тұлға. Сондықтан әйел образын зерттеу қазақ

әдебиетінің көркемдік табиғатын ғана емес, ұлттық рухтың тарихи өзгерістері мен қазіргі мағынасын түсінуге де мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Әбдиман Г. Ақбілек – қазақ әдебиетіндегі әйел бейнесінің көркемдік шыңы // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2014. – Т. 150, № 4–5. – URL: https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/kk/article/view/772 (қаралған күні: 13.10.2026).

2. Әбдиман Г. Қазақ және қытай романдарындағы әжелер бейнесі (М. Әуезовтің «Абай жолы» және Цао Сюециннің «Қызыл сарай түсі» туындыларына салыстырмалы талдау) // ҚазҰУ Хабаршысы. Журналистика сериясы. – 2015. – Т. 37, № 2. – URL: https://bulletin-journalism.kaznu.kz/index.php/1-journal/kk/article/view/445 (қаралған күні: 13.10.2026).

3. Аймауытов Ж. Ақбілек: роман. – Алматы: Раритет, 2003. – 240 б.

4. Қазақ әдебиетіндегі әйел образы // Әдебиет порталы. – URL: https://adebiportal.kz/kz/news/view/qazaq-adebietindegi-aiel-obrazy__20842 (қаралған күні: 13.10.2026).

ӘОЖ 93/94

XIX–XX ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ҚАЗАҚ ЖЕРІНДЕГІ ЖӘРМЕҢКЕЛЕРДІҢ ҚОҒАМДЫҚ ӨМІРГЕ ӘСЕРІ ЖӘНЕ АЛАШ ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫМЕН БАЙЛАНЫСЫ

Абылхан Қ.
Білімгер, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекші: п.ғ.м., оқытушы-дәріскер **Қуанғанұлы Ө.**
І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
Onerbek_86@mail.ru

Аталған мақалада XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басы Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық-саяси дамуында маңызды өзгерістер орын алған кезеңдегі тұтастай қазақ елінің жаңалықтар аренасы болып табылатын сауда жәрмеңкелерінің тарихи маңызы туралы ғылыми сипаттама мен баға берілген. Сонымен қатар сол жәрмеңкелердің тек сауда-саттық орталығы ғана емес ұлт санасының оянуына алып келген саяси жаңалықтардың барлық елге таралуына ықпал еткен маңызды қызметіне баға беруді көздейді. Және де осы бағыттағы зерттеу жұмыстарының жүйелі әрі көп жүргізілуіне назар аудартуға шақырады.

Кілт сөздер: *жәрмеңке, саяси жаңалықтар, сауда-саттық, экономикалық жаңалықтар, капитализм баспалдағы.*

В данной статье дается научное описание и оценка исторического значения торговых ярмарок, являющихся новостной ареной Казахстана в целом в период значительных изменений в социально-экономическом и общественно-политическом развитии Казахстана во второй половине XIX-начале XX веков. Он также предполагает оценку важной деятельности этих ярмарок, которая способствовала распространению по всей стране политических новостей, которые привели к пробуждению сознания нации, а не только торгового центра. И призывает обратить внимание на систематическое и большое количество исследовательских работ в данном направлении.

Ключевые слова: *ярмарка, политические новости, торговля, экономические новости, лестница капитализма.)*

This article provides a scientific description and assessment of the historical significance of trade fairs, which are the news arena of the Kazakh country as a whole during the period of significant changes in the socio-economic and socio-political development of Kazakhstan in the second half of the XIX-early XX centuries. It also provides an assessment of the important activities of these fairs, which contributed to the spread of political news throughout the country, which led not only to the center of trade, but also to the awakening of the nation's consciousness. It also calls for attention to the systematic and extensive research work in this area.

Key words: *Fair, Political News, trade, economic news, the ladder of capitalism.*

Кіріспе

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басы Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық-саяси дамуында маңызды өзгерістер орын алған кезең болды. Патшалық Ресей империясының отарлық саясаты, тауар-ақша қатынастарының кеңеюі, көшпелі шаруашылықтың нарықпен байланысының күшеюі қазақ қоғамының дәстүрлі құрылымына ықпал етті. Осы үдерістерде қазақ жеріндегі сауда жәрмеңкелері ерекше рөл атқарды. Олар тек мал мен қолөнер бұйымдары сатылатын сауда орындары ғана емес, сонымен қатар халықтың мәдени байланыстары дамыған, қоғамдық мәселелер талқыланған және саяси көзқарастар қалыптасқан әлеуметтік кеңістікке айналды.

Жәрмеңкелердің тарихи маңызын зерттеу қазақ қоғамының дәстүрлі шаруашылықтан нарықтық қатынастарға бейімделуін, ұлттық интеллигенцияның қалыптасуын және Алаш қозғалысының әлеуметтік негіздерін түсінуге мүмкіндік береді. Әсіресе Қоянды жәрмеңкесі мен 1905 жылғы Қарқаралы петициясының арасындағы байланыс сауда орталықтарының қоғамдық-саяси өмірге ықпалын көрсететін маңызды тарихи мысал болып саналады. Қоянды жәрмеңкесінің тарихына арналған ғылыми зерттеулерде оның сауда, мәдениет және қоғамдық байланыстар орталығы ретіндегі қызметі арнайы қарастырылған. Қазақ жеріндегі жәрмеңкелік сауданың кеңеюі XIX ғасырда Ресей империясының экономикалық саясаты мен аймақаралық сауда байланыстарының дамуымен тығыз байланысты болды. Көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылық жағдайында мал негізгі өндірістік ресурс әрі айырбас құралы қызметін атқарды. Жәрмеңкелер қазақ шаруаларына мал өнімдерін өткізіп, оның орнына астық, ұн, мата, шай, қант, темір бұйымдары және тұрмыстық қажетті заттарды сатып алуға мүмкіндік берді.

Қазақ даласындағы ірі жәрмеңкелердің қалыптасуы біркелкі жүрген жоқ. Олардың кейбірі XIX ғасырдың ортасында пайда болса, енді бірқатары ғасырдың екінші жартысында ресми сауда орталықтары ретінде дамыды. Мысалы, Қоянды жәрмеңкесі 1848 жылы Қарқаралы маңындағы Талды өзені бойында қалыптасты. Кейін оның атауы негізін қалаған көпес Варнава Ботовтың есімімен байланысты «Ботов» немесе «Қоянды-Ботов» жәрмеңкесі түрінде де қолданылды. Қарқара жәрмеңкесі 1893 жылы ресми түрде ұйымдастырылып, Жетісу өңіріндегі маңызды сауда орталығына айналды. Бұлармен қатар Петропавл маңындағы Тайыншакөл, Ақмола өңіріндегі Константинов-Еленов, Атбасардағы Петров, Ойыл, Темір және Шар жәрмеңкелері де өңірлік сауданың дамуына ықпал етті.

Қоянды жәрмеңкесінің ауқымын нақты тарихи деректер арқылы бағалауға болады. Г.Мұхтарова, А. Дадырова және М. Байбосынның 2020 жылы Eurasian Journal of Economic and Business Studies журналында жарияланған зерттеуінде жәрмеңкенің сауда инфрақұрылымы мен айналымына қатысты мәліметтер келтірілген. 1871 жылы сауда орындарының саны шамамен 200-ге жетсе, 1890 жылы 270-ке дейін өскен. Жәрмеңке кезінде 700-ге жуық киіз үй тігілгені көрсетіледі. Ал 1899 жылы ресми есеп бойынша сатылған түрлі тауарлардың құны 1 731 700 рубль болған. Бұл көрсеткіштер Қояндының жергілікті сауда орнынан ірі аймақаралық экономикалық орталыққа айналғанын дәлелдейді.

Жәрмеңкелердегі сауда Қазақстанды Ресейдің ішкі нарығымен ғана емес, Орта Азия және Қытаймен байланыстыратын экономикалық қатынастардың дамуына да ықпал етті. Саудагерлер мен делдалдар әртүрлі өңірлерден тауар жеткізіп, мал, тері, жүн және басқа да шикізат түрлерін сатып алды. Сонымен қатар жәрмеңкелерде жалдамалы еңбек, тасымал, уақытша сауда орындарын жалға беру, тамақтандыру және қолөнер қызметтері дамыды. Демек, жәрмеңкелердің экономикалық ықпалы сауда көлемінің артуымен шектелмей, ауылдық қоғамның кәсіптік құрылымы мен күнкөріс тәсілдерінің өзгеруінен де көрінді.

Дегенмен бұл үдерісті біржақты оң құбылыс ретінде бағалауға болмайды. Жәрмеңкелік сауданың дамуы қазақ шаруашылығын нарыққа тәуелді етіп, шикізат өндіруге бейімделуін күшейтті. Ресей империясының отарлық басқару жүйесі жағдайында жер мәселесі мен қоныс аудару саясаты да қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық қайшылықтарын тереңдете түсті. Сондықтан жәрмеңкелер бір мезгілде экономикалық мүмкіндіктерді кеңейтетін және отарлық нарықтық қатынастардың ықпалын күшейтетін институт болды [1.]

XIX ғасырдың екінші жартысында жәрмеңкелер қазақ қоғамындағы әлеуметтік байланыстардың кеңеюіне жағдай жасады. Көшпелі өмір салтында әртүрлі аймақтардағы халықтың тұрақты қарым-қатынас орнатуы әрдайым оңай бола бермейтін. Ал жыл сайын белгілі бір мерзімде өткізілетін жәрмеңкелерге саудагерлер, малшылар, қолөнершілер, билер, ақындар, әншілер және қарапайым тұрғындар жиналды. Осылайша жәрмеңкелер әртүрлі әлеуметтік топтардың кездесіп, тәжірибе алмасатын қоғамдық кеңістігіне айналды.

Жәрмеңкелердің маңызды ерекшелігі — сауда мен мәдениеттің өзара байланысы. Қоянды жәрмеңкесінде Біржан сал, Ақан сері, Үкілі Ыбырай, Естай Беркімбайұлы, Тәттімбет Қазанғапұлы сияқты өнер иелерінің шығармалары халық арасында кеңінен таралды. Кейінгі кезеңдерде Әміре Қашаубаев, Майра Уәлиқызы, Иса Байзақов және Қажымұқан Мұңайтпасов сияқты тұлғалардың да жәрмеңкелік мәдени ортамен байланысы аталады. Бұл деректер жәрмеңкелердің дәстүрлі өнерді насихаттау, орындаушылық мектептердің өзара ықпалдасуы және халықтың мәдени бірегейлігін сақтау қызметін көрсетеді. Жәрмеңкелердің мәдени маңызын тек ойын-сауықпен шектеуге болмайды. Мұнда ауыз әдебиетінің үлгілері таралып, ән-күй орындалып, қоғамдық оқиғалар туралы мәліметтер ауызша жеткізілді. Сауда жолдары арқылы әртүрлі өңірлерден келген адамдар жаңа тауарлармен қатар, жаңа идеялар мен ақпараттарды да алып жүрді. Сондықтан жәрмеңкелерді дәстүрлі қоғамдағы мәдени ақпарат алмасудың маңызды арналарының бірі ретінде қарастыруға болады.

Сонымен қатар жәрмеңкелер халықтың саяси және әлеуметтік мәселелер жөніндегі пікір алмасуына мүмкіндік берді. Әкімшілік басқару, жерді пайдалану, салық, оқу-ағарту және отарлық биліктің әрекеттері туралы мәселелерді талқылауға қолайлы орта қалыптасты. Алайда барлық жәрмеңкені бірдей саяси қозғалыс орталығы деп бағалау дұрыс емес: олардың қоғамдық-саяси ықпалы орналасқан өңіріне, қатысушыларына және нақты тарихи жағдайларға байланысты болды [2.]

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында жәрмеңкелердің қоғамдық қызметі жаңа сипат алды. Қазақ қоғамында ұлттық мүддені қорғау, жер мәселесін шешу, білім беру және саяси құқықтарды кеңейту жөніндегі талаптар күшейді. Осы кезеңде қалыптасқан қазақ зиялылары халықтың әлеуметтік жағдайын саяси-құқықтық деңгейде көтеруге ұмтылды. Қоянды жәрмеңкесі осындай қоғамдық мәселелер талқыланған маңызды орындардың бірі болды.

Алаш қозғалысының қалыптасуымен жәрмеңкелердің байланысын түсіндіруде 1905 жылғы Қарқаралы петициясы ерекше орын алады. XX ғасырдың басында Ресей империясындағы революциялық өзгерістер мен саяси еркіндік талаптарының күшеюі қазақ зиялыларының да белсенділігін арттырды. Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Жақып Ақбаев және басқа да ұлттық мүддені қорғаушылар қазақ халқының құқықтарын саяси талаптар арқылы білдіруге ұмтылды.

1905 жылғы 22 шілдеде ұсынылған Қарқаралы петициясы қазақ халқының отарлық басқару жағдайындағы талаптарын жүйелі түрде білдірген маңызды тарихи құжат болды. Онда жер мәселесі, қазақ тілінде білім беру, діни сенім бостандығы, баспасөз еркіндігі және халықтың басқару ісіне қатысуы секілді талаптар көтерілді. Петицияның негізгі тарихи маңызы — бұрын көбіне жергілікті деңгейде айтылып келген әлеуметтік наразылықтардың саяси-құқықтық талаптар түрінде тұжырымдалуында. Қазақстан Республикасы Сыртқы істер министрлігінің Алаш қозғалысы туралы тарихи шолуында да Қарқаралы петициясы ұлттық қозғалыстың бастапқы саяси кезеңдерінің бірі ретінде сипатталады. Қоянды жәрмеңкесінің бұл оқиғамен байланысы кездейсоқ емес. Жәрмеңке кезінде Қарқаралы өңіріне көптеген адамдар жиналып, түрлі әлеуметтік топтардың өзара байланысы күшейді. Мұндай орта халықтың талаптарын талқылауға, ортақ мәселелерді анықтауға және саяси үндеулерді таратуға қолайлы жағдай туғызды. Қоянды жәрмеңкесіне қатысты ғылыми зерттеулерде оның Алаш зиялылары кездесіп, елдің мұң-мұқтажын талқылаған қоғамдық кеңістік болғаны атап көрсетіледі.

Сонымен бірге ғылыми дәлдік үшін бір мәселені ажырата қарастыру қажет: Қарқаралы петициясының пайда болуын тек жәрмеңкенің қызметімен түсіндіруге болмайды. Оның қалыптасуына Ресей империясының отарлық саясаты, қазақ жерінің тартып алынуы, қоныс аудару үдерістері, ұлттық интеллигенцияның өсуі және 1905 жылғы революциялық жағдай сияқты бірнеше фактор әсер етті. Жәрмеңке осы факторлардың ықпалымен қалыптасқан қоғамдық-саяси белсенділіктің көрініс табуына мүмкіндік берген орталардың

бірі болды. Қарқаралы петициясы Алаш партиясының тікелей құрылтай құжаты болған жоқ. Дегенмен ол кейінгі ұлттық қозғалыстың саяси сабақтастығын түсіндіруге мүмкіндік береді. 1905 жылы қазақ зиялылары нақты қоғамдық талаптарды ұжымдық түрде білдірсе, кейін бұл ұмтылыс ұлттық баспасөз, саяси ұйымдар және жалпықазақ съездері арқылы дамыды. 1917 жылы Алаш партиясының қалыптасуы мен Алаш автономиясы идеясын көтеру осы ұзақ тарихи үдерістің нәтижесі болды. Алаш қозғалысының тарихына арналған ғылыми зерттеулерде де оның қалыптасуы бір ғана оқиғамен емес, бірнеше кезеңнен тұратын саяси және қоғамдық дамумен байланыстырылады.

Осы тұрғыдан алғанда, жәрмеңкелер Алаш партиясын тікелей құрған институт емес, ұлттық мүдделердің талқылануына, зиялылар мен халық арасындағы байланыстың нығаюына және қоғамдық мәселелердің кеңінен таралуына жағдай жасаған әлеуметтік орта болды. Бұл байланыс қазақ қоғамындағы экономикалық өзгерістер мен ұлттық саяси сананың қалыптасуы арасындағы өзара ықпалды көрсетеді [3.]

XX ғасырдың басында ұлттық сананың қалыптасуына баспасөз бен ағартушылық қызмет ерекше ықпал етті. «Айқап» журналы 1911 жылы, ал «Қазақ» газеті 1913 жылы жарық көре бастады. Бұл басылымдар жер мәселесі, оқу-ағарту, тіл, шаруашылықты жаңғырту және халықтың саяси құқықтары туралы пікірталастардың дамуына ықпал етті.

Жәрмеңкелер мен ұлттық баспасөздің байланысын ақпараттың таралуы және қоғамдық қарым-қатынастың кеңеюі тұрғысынан қарастыруға болады. Жәрмеңкеге келген адамдар өзара пікір алмасып, жаңалықтарды басқа аймақтарға жеткізуге мүмкіндік алды. Бірақ «Айқап» пен «Қазақ» басылымдарының дүниеге келуін жәрмеңкелердің тікелей нәтижесі деп көрсетуге болмайды. Олардың пайда болуына сауатты ұлттық интеллигенцияның қалыптасуы, баспа ісінің дамуы, қоғамдық сұраныс және саяси жағдайлар ықпал етті.

Жәрмеңкелердің тарихи рөлі осы үдерістермен қатар дамыған қоғамдық байланыстар жүйесінен көрінеді. Олар халықтың әртүрлі аймақтарын жақындастырып, ортақ мәселелерді талқылауға мүмкіндік берді. Бұл жағдай ұлттық мүдделерді бір арнаға тоғыстыруға ұмтылған зиялылардың қоғамдық қызметіне қолайлы орта қалыптастырды [4.]

Қорытынды. XIX–XX ғасырлардағы қазақ жеріндегі жәрмеңкелердің тарихы экономикалық, әлеуметтік, мәдени және саяси өзгерістердің өзара байланысын көрсетеді. Олар мал және ауыл шаруашылығы өнімдерінің айналымын кеңейтіп, Қазақстанның Ресей және Орта Азия нарықтарымен байланысын нығайтты. Сонымен бірге жәрмеңкелерде мәдени дәстүрлер таралып, өнер иелерінің шығармашылығы халық арасында танылды, әртүрлі әлеуметтік топтар арасында ақпарат пен тәжірибе алмасу жүрді.

Жәрмеңкелердің қоғамдық-саяси маңызын Қоянды жәрмеңкесі мен Қарқаралы петициясының тарихи байланысы айқын көрсетеді. 1905 жылғы петиция қазақ халқының жер, тіл, білім және саяси құқықтарға қатысты талаптарын жүйелі түрде білдіріп, ұлттық саяси қозғалыстың дамуына ықпал етті. Кейінгі Алаш қозғалысының қалыптасуы осы талаптардың саяси ұйым мен ұлттық автономия идеясына ұласқанын көрсетті.

Қорытындылай келе, жәрмеңкелерді Алаш партиясының құрылуының тікелей себебі ретінде емес, қазақ қоғамындағы экономикалық өзгерістер, қоғамдық пікірдің дамуы және ұлттық сананың өсуі тоғысқан маңызды әлеуметтік кеңістік ретінде бағалау ғылыми тұрғыдан негізді. Олардың тарихи маңызы — сауда қызметімен қатар, қазақ қоғамының жаңаруына және ұлттық мүддені ұжымдық түрде қорғау тәжірибесінің қалыптасуына жағдай жасауында [5.]

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Mukhtarova, G., Dadyrova, A., Baibossyn, M. A Scientific Expedition: Koyandy Fair and its Impact on the Development of Kazakh Traditional Culture. Eurasian Journal of Economic and Business Studies, 2020, № 4(58). DOI: 10.47703/ejebs.v4i58.35

2. Eurasian Exchanges: Central Asian Nomadic Pastoralists, Mountain Ecosystems, and Market Economies in the Early Twentieth Century. Journal of Global History, Cambridge University Press. Қарқара жәрмеңкесінің экономикалық және аймақаралық байланыстардағы орны туралы зерттеу. Cambridge Core

3. Қазақстан Республикасы Сыртқы істер министрлігі. Alash Political Movement. Қарқаралы петициясы мен Алаш қозғалысының қалыптасуы туралы тарихи шолу. GOV.KZ

4. Yertassova, G. K., Sak, K. O. Actuality of Alash People's Ideas About Independence. L.N. Gumilyov Eurasian National University, Journalism Series. buljourn.enu.kz

5. “Alash” Movement and Kazakh National Idea of the Early XX Century. Bulletin of the Karaganda University, History. Philosophy Series, 2025. DOI: 10.31489/2025hph1/93-101. Евразийский журнал истории.

ӘОЖ 94

КЕҢЕСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚАЗАҚ ЖАСТАРЫНЫҢ СПОРТТЫҚ МӘДЕНИЕТІ: 1950–1980 ЖЫЛДАР

Азимхан.Н.К.
Білімгер, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
nurlanazimkhan560@gmail.com
Ғылыми жетекшісі: т.ғ.м., оқытушы - дәріскер **Қаратаева Д.Ғ.**
І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы

Бұл мақалада 1950–1980 жылдар аралығындағы Кеңестік Қазақстандағы қазақ жастарының спорттық мәдениетінің қалыптасуы мен дамуы қарастырылады. Осы кезеңде мектептерде, жоғары оқу орындарында және еңбек ұжымдарында дене тәрбиесі мен спортқа көңіл бөлініп, түрлі спорттық үйірмелер мен жарыстар ұйымдастырылды. Мақалада жастар арасында кең тараған спорт түрлері, қазақ спортшыларының жетістіктері және спорттың жастардың қоғамдық өміріндегі рөлі талданады. Сонымен қатар спорттың жастардың тәртібін, жауапкершілігін және қоғамдық белсенділігін қалыптастыруға ықпалы көрсетіледі.

Кілт сөздер: *Кеңестік Қазақстан, қазақ жастары, спорттық мәдениет, дене тәрбиесі, спорт тарихы, қазақ спортшылары, Олимпиада ойындары.*

В данной статье рассматривается становление и развитие спортивной культуры казахской молодежи в Советском Казахстане в период с 1950 по 1980 годы. В этот период в школах, вузах и трудовых коллективах было уделено внимание физической культуре и спорту, организованы различные спортивные кружки и соревнования. В статье анализируются наиболее распространенные виды спорта среди молодежи, достижения казахских спортсменов и роль спорта в общественной жизни молодежи. Также будет показано влияние спорта на формирование порядка, ответственности и общественной активности молодежи.

Ключевые слова: *Советский Казахстан, казахская молодежь, спортивная культура, физическая культура, история спорта, казахские спортсмены, олимпийские игры.*

This article discusses the formation and development of the sports culture of Kazakh youth in Soviet Kazakhstan in the period from 1950 to 1980. During this period, attention was paid to physical education and sports in schools, universities and labor collectives, various sports clubs and competitions were organized. The article analyzes the most popular sports among young people, the achievements of Kazakh athletes and the role of sports in the public life of young people. In addition, the impact of Sports on the formation of discipline, responsibility and social activity of young people is demonstrated.

Keywords: *Soviet Kazakhstan, Kazakh youth, sports culture, physical education, history of sports, Kazakh athletes, Olympic Games.*

Кіріспе

1950–1980 жылдары Кеңестік Қазақстанда дене тәрбиесі мен спорт қоғамдық және мәдени өмірдің маңызды бағыттарының біріне айналды. Мектептерде, жоғары оқу орындарында және еңбек ұжымдарында спорттық секциялар ашылып, түрлі жарыстар мен спартакиадалар өткізілді. Жастар арасында жеңіл атлетика, футбол, волейбол, баскетбол, бокс, күрес және ауыр атлетика сияқты спорт түрлері кең тарады.Қазақстандағы дене шынықтыру мен спорттың даму тарихын зерттеуде М.Т. Таникеевтің еңбектері маңызды орын алады [1; 2]. Сонымен қатар Қазақстан Республикасы Ұлттық Олимпиада комитетінің материалдары мен мерзімді басылымдарда жарияланған деректер қазақ спортшыларының жетістіктерін қарастыруға мүмкіндік береді [3–6].

Мақаланың мақсаты – 1950–1980 жылдардағы қазақ жастарының спорттық мәдениетінің қалыптасуы мен дамуын қарастыру және оның қоғамдық өмірдегі маңызын анықтау. Осы мақсатқа жету үшін дене тәрбиесі мен спорттың даму ерекшеліктері, қазақ спортшыларының жетістіктері және спорттың жастар тәрбиесіндегі рөлі қарастырылады.

Зерттеудің өзектілігі

Кеңестік Қазақстандағы қазақ жастарының спорттық мәдениетін зерттеу еліміздің әлеуметтік және мәдени тарихын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. 1950–1980 жылдары спорт жастардың күнделікті өмірінде маңызды орын алып, олардың дене дайындығын жақсартуға, тәртібін қалыптастыруға және қоғамдық белсенділігін арттыруға ықпал етті. Осы кезеңдегі қазақ спортшыларының КСРО және халықаралық жарыстардағы жетістіктері жастардың спортқа деген қызығушылығын арттырды. Сондықтан кеңестік кезеңдегі спорт тарихын зерттеу жастардың тәрбиесі мен өмір салтының ерекшеліктерін анықтау тұрғысынан маңызды.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу барысында М.Т. Таникеевтің дене шынықтыру мен спорт тарихына арналған еңбектері, Қазақстан Республикасы Ұлттық Олимпиада комитетінің жарияланымдары және «ҚазАқпарат» ақпараттық агенттігінің материалдары пайдаланылды. Зерттеуде тарихи-сипаттамалық, салыстырмалы-тарихи және талдау әдістері қолданылды. Бұл әдістер арқылы спорттың даму ерекшеліктері, қазақ спортшыларының жетістіктері және спорттың жастардың қоғамдық өміріне ықпалы қарастырылды.

Талдау

1950 жылдардан бастап Қазақстанда дене шынықтыру мен спортты ұйымдастыру жүйесі біртіндеп дамыды. Мектептер мен жоғары оқу орындарында дене тәрбиесі сабақтары жүргізіліп, спорттық үйірмелер мен секциялар жұмыс істеді. Еңбек ұжымдарында да спорттық шаралар ұйымдастырылды. Жастар арасында жеңіл атлетика, футбол, волейбол, баскетбол, бокс, ауыр атлетика және күрес сияқты спорт түрлеріне қызығушылық артты. Мектеп оқушылары мен студенттер арасында жарыстар мен спартакиадалар өткізіліп, олардың спортпен жүйелі түрде айналысуына жағдай жасалды.М.Т. Таникеевтің еңбектерінде Қазақстандағы дене шынықтыру мен спорттың ұйымдастырылуы, даму кезеңдері және спортшылардың жетістіктері туралы мәліметтер берілген [1; 2]. Бұл кезеңде спорттық шаралардың кеңеюі жастардың дене дайындығын жақсартуға және спорттық қабілеттерін дамытуға мүмкіндік берді. Сонымен қатар қалыптасқан спорт жүйесі кейінгі жылдары жоғары нәтижелерге жеткен спортшылардың шығуына негіз болды.1960–1980 жылдары Қазақстан спортшылары КСРО көлеміндегі және халықаралық жарыстарда жоғары нәтижелер көрсетті. Олардың жетістіктері жастар арасында спортқа деген қызығушылықты арттырып, жас спортшыларға үлгі болды.

1960 жылы Рим Олимпиадасында Ғұсман Қосанов КСРО құрамасы сапында 4×100 метрлік эстафетадан күміс медаль жеңіп алды. Ол Олимпиада медалін алған алғашқы қазақ спортшысы ретінде Қазақстан спорт тарихында ерекше орын алады [3]. Бұл жетістік қазақ спортшыларының халықаралық деңгейде танылуына жол ашқан маңызды оқиғалардың бірі болды.1972 жылы Мюнхен Олимпиадасында Әлжан Жармұхаммедов КСРО баскетбол құрамасы сапында Олимпиада чемпионы атанды [4]. Оның жеңісі қазақстандық спортшылардың командалық спорт түрлерінде де жоғары нәтижелерге қол жеткізе алатынын көрсетті.1980 жылы Мәскеуде өткен Олимпиадада Жақсылық Үшкемпіров грек-рим күресінен алтын медаль жеңіп алды [5]. Сол жылы Шәміл Серіков те грек-рим күресінен Олимпиада чемпионы атанды. Ол бұған дейін 1978 жылы әлем чемпионы болып, 1979 жылы Еуропа чемпионатында жеңіске жеткен еді [6]. Бұл спортшылардың табыстары Қазақстандағы күрес спортының дамуына және жастар арасында осы спорт түріне қызығушылықтың артуына ықпал етті.

Аталған спортшылардың жетістіктері жеке жеңістермен ғана шектелмеді. Олар жастардың спортқа деген көзқарасына әсер етіп, табандылық пен еңбекқорлықтың маңызын көрсетті. Халықаралық жарыстарда жоғары нәтижелерге қол жеткізу спорттың қоғамдағы беделін арттырып, Қазақстандағы спорттық мәдениеттің дамуына ықпал етті.Кеңестік кезеңде спорт жастардың қоғамдық және мәдени өмірінің маңызды бөлігіне айналды. Мектептерде, жоғары оқу орындарында және еңбек ұжымдарында ұйымдастырылған жарыстар жастардың бос уақытын тиімді өткізуіне мүмкіндік берді. Спорттық үйірмелер мен секциялар олардың дене дайындығын жақсартып қана қоймай, тәртіптілік, табандылық және жауапкершілік қасиеттерін қалыптастыруға көмектесті. Ал командалық спорт түрлері өзара көмек көрсетуге, ортақ мақсатқа ұмтылуға және ұжыммен жұмыс істеуге үйретті. Жастардың спорттық мәдениетінің қалыптасуына спортшылардың жеке жетістіктерімен қатар, білім беру мекемелері, спорт ұйымдары және дене тәрбиесі жүйесі де әсер етті [1; 2]. Осы ортада спорт жастарды тәрбиелеудің, олардың қоғамдық белсенділігін арттырудың және салауатты өмір салтына қызығушылығын қалыптастырудың маңызды құралы болды.1950–1980 жылдардағы спорттық мәдениеттің тарихи маңызы оның жарыстар мен медальдар арқылы ғана емес, жастардың күнделікті өміріне ықпал етуімен де ерекшеленеді. Спортпен айналысу жастардың бос уақытын ұйымдастыруға, дене қабілеттерін жетілдіруге және қоғам өміріне белсенді араласуына жағдай жасады. Сондықтан бұл кезеңдегі спорт тарихын зерттеу кеңестік қоғамдағы жастардың тәрбиесін, өмір салтын және әлеуметтік белсенділігін түсінуге мүмкіндік береді.

Қорытынды

1950–1980 жылдар Қазақстандағы жастар спортының қалыптасып, дамуындағы маңызды кезең болды. Осы жылдары мектептерде, жоғары оқу орындарында және еңбек ұжымдарында спортпен айналысу мүмкіндіктері кеңейіп, түрлі жарыстар мен спорттық секциялар ұйымдастырылды. Бұл жағдай жастардың дене дайындығын жақсартуға және спортқа деген қызығушылығын арттыруға ықпал етті. Ғұсман Қосанов, Әлжан Жармұхаммедов, Жақсылық Үшкемпіров және Шәміл Серіков сияқты спортшылардың жетістіктері Қазақстан спорт тарихында маңызды орын алды. Олардың жеңістері жас ұрпаққа үлгі болып, спорттың қоғамдық беделін арттырды. Қорыта айтқанда, кеңестік кезеңдегі қазақ жастарының спорттық мәдениеті дене тәрбиесімен ғана шектелмей, жастардың тәртібін, жауапкершілігін, ұжымшылдығын және қоғамдық белсенділігін қалыптастыруға ықпал етті. Осы кезеңді зерттеу Қазақстандағы спорттың даму тарихын және оның жастар өміріндегі орнын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Таникеев М.Т. История физической культуры в Казахской ССР: учебное пособие. – Алма-Ата, 1973. – 162 с.
2. Таникеев М.Т. От байги до олимпиады. – Алма-Ата: Казахстан, 1983. – 206 с.
3. Қазақстан Республикасы Ұлттық Олимпиада комитеті. Абай облысы: Олимпиадада жүлде алған алғашқы қазақтың отаны. – 15.06.2024.
4. Қазақстандық олимпиадашылардың кеңес заманындағы жетістіктері // ҚазАқпарат ақпараттық агенттігі. – 01.08.2016.
5. Қазақстан Республикасы Ұлттық Олимпиада комитеті. Халықаралық Олимпиада күні: Қазақстан спорты тарихындағы Жамбыл облысының орны. – 23.06.2024.
6. Алматыда грек-рим күресінен халықаралық турнир өтеді // ҚазАқпарат ақпараттық агенттігі. – 2010.

ӘОЖ 94

1920-1930 ЖЫЛДАРДАҒЫ ЖЕТІСУ ӘЙЕЛДЕРІНІҢ ҚОҒАМДЫҚ ӨМІРГЕ АРАЛАСУЫ: “ЖЕТІСУ ӘЙЕЛІ” ЖУРНАЛЫ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ

Айтбек. А.А.
Білімгер, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі: PhD, оқытушы-дәріскер **Абиров. Д.А.**
І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
asemajtbek@gmail.com

Бұл мақалада 1920–1930 жылдардағы Жетісу өңірі әйелдерінің қоғамдық өмірге араласу ерекшеліктері қарастырылады. Зерттеудің негізгі мақсаты — әйелдердің әлеуметтік жағдайындағы өзгерістерді, білім алуын, сауат ашу үдерісіне қатысуын, еңбекке араласуын және қоғамдық-мәдени қызметін тарихи тұрғыдан талдау. Зерттеудің деректік негізін «Жетісу әйелі» журналының материалдары, сол кезеңдегі басқа мерзімді басылымдар және қазақ баспасөзінің тарихына арналған ғылыми еңбектер құрайды. Сонымен қатар «Әйел теңдігі» журналының, «Тілші» және «Еңбекші қазақ» газеттерінің материалдарын салыстырмалы түрде пайдалану мәселесі қарастырылады. Зерттеуде тарихи-салыстырмалы, деректанулық және мазмұндық талдау әдістерін қолдану көзделеді. Мақаланың маңыздылығы Жетісу әйелдерінің қоғамдық белсенділігін аймақтық тарих аясында қарастырып, XX ғасырдың алғашқы онжылдықтарындағы әлеуметтік өзгерістердің әйелдердің қоғамдағы орнына ықпалын анықтауға бағытталуымен сипатталады.

Кілт сөздер: *Жетісу, қазақ әйелдері, «Жетісу әйелі» журналы, әйелдер қозғалысы, қоғамдық өмір, 1920–1930 жылдар.*

В статье рассматриваются особенности участия женщин региона Жетысу в общественной жизни в 1920–1930-е годы. Основная цель исследования — исторический анализ изменений в социальном положении женщин, их доступа к образованию, участия в процессе ликвидации неграмотности, трудовой деятельности и общественно-культурной жизни. Источниковую основу исследования составляют материалы журнала «Жетісу әйелі», другие периодические издания того времени, а также научные труды, посвящённые истории казахской печати. Кроме того, рассматривается возможность сравнительного анализа материалов журналов «Әйел теңдігі» и газет «Тілші» и «Еңбекші қазақ». В исследовании предполагается использование историко-сравнительного, источниковедческого методов и метода контент-анализа. Актуальность статьи обусловлена стремлением изучить общественную активность женщин Жетысу в контексте региональной истории и определить влияние социальных преобразований первых десятилетий XX века на положение женщин в обществе.

Ключевые слова: *Жетысу, казахские женщины, журнал «Жетісу әйелі», женское движение, общественная жизнь, 1920–1930-е годы.*

This article examines the specific features of women’s participation in public life in the Zhetysu region during the 1920s and 1930s. The main objective of the study is to provide a historical analysis of changes in women’s social status, their access to education, participation in literacy campaigns, involvement in the workforce, and engagement in public and cultural activities. The study is based on materials published in the Zhetisu Aieli journal, other periodicals of the time, and scholarly works on the history of the Kazakh press. In addition, the article considers the comparative use of materials from the Aiel Tendigi journal and the Tilshi and Enbekshi Qazaq newspapers. The research is intended to employ historical-comparative and source-critical methods, as well as content analysis. The significance of the article lies in its examination of women’s public engagement in Zhetysu within the context of regional history and its exploration of the influence of social transformations in the first decades of the twentieth century on women’s position in society.

Keywords: *Zhetysu, Kazakh women, Zhetisu Aieli journal, women's movement, public life, 1920s–1930s.*

Кіріспе

XX ғасырдың 20–30-жылдары Қазақстан тарихындағы әлеуметтік-саяси және мәдени өзгерістер кезеңі болды. Кеңестік биліктің орнығуы, сауатсыздықты жою науқандары, білім беру жүйесінің дамуы және әйелдердің қоғамдық өмірге тартылуы қазақ қоғамының дәстүрлі құрылымына елеулі өзгерістер енгізді. Осы кезеңде әйелдердің қоғамдағы орны, құқықтары, білім алуы мен еңбекке араласуы қоғамдық пікірталастардың маңызды тақырыптарына айналды. Әсіресе, Жетісу өңіріндегі әйелдердің қоғамдық белсенділігін зерттеу аймақтың әлеуметтік тарихын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді [6]. 1920–1930 жылдардағы Жетісу әйелдерінің қоғамдық өмірге араласу үдерісін тарихи деректер негізінде зерделеу қажеттілігімен айқындалады. Бұл ретте мерзімді баспасөздің маңызы ерекше. Қазақ тіліндегі әйелдерге арналған басылымдардың бірі — «Жетісу әйелі» журналы. Зерттеулерде журналдың алғашқы саны 1923 жылғы 15 қаңтарда жарық көргені туралы мәлімет кездеседі. Ал басқа анықтамалық деректерде оның 1924 жылдың басында екі саны шыққаны көрсетіледі. Бұл мәліметтер басылымның тарихын нақтылау үшін түпнұсқа деректерді салыстыра зерттеудің маңызын көрсетеді [1]. «Жетісу әйелі» журналының тарихи маңызы оның қазақ әйелдерінің әлеуметтік жағдайын, қоғамдағы орнын және жаңа қоғамдық қатынастарға бейімделу мәселелерін баспасөз арқылы көтеруімен байланысты. Басылымда әйелдердің тұрмыс-тіршілігіне, қоғамдық өзгерістерге және олардың жаңа әлеуметтік ортаға бейімделуіне қатысты мақалалар, очерктер мен әдеби шығармалар жарияланған. Сондықтан журнал материалдарын зерттеу арқылы сол кезеңдегі әйелдер мәселесінің баспасөзде қалай көрініс тапқанын, әйелдердің қоғамдық белсенділігіне қандай мәселелердің ықпал еткенін және қоғамда әйел бейнесінің қалай қалыптасқанын анықтауға болады [1]. Зерттеу барысында қазақ әйелдерінің баспасөздегі және қоғамдық өмірдегі қызметін қарастыруда Л. Ахметованың «Қарлығаш қаламдастар» атты еңбегінің де маңызы бар. Бұл еңбекте қазақтың қаламгер әйелдері мен қоғам қайраткерлерінің қызметіне қатысты материалдар қамтылған. Атап айтқанда, Сара Есова, Алма Оразбаева және басқа да әйел қайраткерлердің қызметі зерттеу тақырыбының тұлғалық қырын ашуға мүмкіндік береді [2]. Сонымен қатар «Жетісу әйелі» журналының материалдарын «Әйел теңдігі» журналының жарияланымдарымен және «Еңбекші қазақ», «Тілші» газеттерінің сол кезеңдегі сандарымен салыстыру маңызды. Мұндай салыстырмалы талдау әйелдердің қоғамдық өмірге араласуы туралы мәселелердің аймақтық және жалпыұлттық баспасөзде берілу ерекшеліктерін анықтауға көмектеседі. Мәселен, «Әйел теңдігі» журналының материалдары қазақ әйелдерінің әлеуметтік жағдайы, сауатсыздықты жою және теңдік мәселелерінің баспасөзде талқылануын зерттеуге мүмкіндік береді [3]. Зерттеудің мақсаты — 1920–1930 жылдардағы Жетісу әйелдерінің қоғамдық өмірге араласу ерекшеліктерін «Жетісу әйелі» журналының материалдары негізінде анықтау және тарихи тұрғыдан талдау. Осы мақсатқа жету үшін төмендегідей міндеттер қойылады: 1920–1930 жылдардағы Жетісу өңірінің қоғамдық-саяси және әлеуметтік жағдайын сипаттау; «Жетісу әйелі» журналының қалыптасу тарихы мен негізгі бағыттарын қарастыру; журнал материалдарындағы әйелдердің білім алуы, сауат ашуы және еңбекке араласуы мәселелерін талдау; әйелдердің қоғамдық ұйымдар мен саяси-мәдени шараларға қатысуына қатысты жарияланымдарды зерделеу; «Жетісу әйелі» журналының материалдарын сол кезеңдегі басқа мерзімді басылымдармен салыстыру; баспасөз материалдары негізінде Жетісу әйелдерінің қоғамдық өмірдегі орны мен белсенділігінің тарихи маңызын бағалау. Зерттеудің хронологиялық шеңбері 1920–1930 жылдарды қамтиды. Бұл кезең Қазақстанда кеңестік биліктің орнығуымен, әлеуметтік өзгерістердің жүзеге асуымен және әйелдердің қоғамдық өмірге тартылуымен ерекшеленеді. Дегенмен «Жетісу әйелі» журналының қолжетімді сандарының нақты мерзімі анықталуы қажет. Сондықтан зерттеу кезеңі журналдың жарық

көрген жылдарымен шектелмей, өзге мерзімді басылымдар мен тарихи құжаттарды да қамтиды [1]. Зерттеудің деректік негізін «Жетісу әйелі» журналының сақталған сандары, «Әйел теңдігі» журналының материалдары, «Еңбекші қазақ» және «Тілші» газеттерінің жарияланымдары, сондай-ақ Қазақстан тарихы мен қазақ баспасөзінің дамуына арналған ғылыми еңбектер құрайды. Л. Ахметованың «Қарлығаш қаламдастар» еңбегі әйел қаламгерлер мен қоғам қайраткерлерінің қызметін қарастыруға пайдаланылса [2], Қ.М. Аллабергеннің қазақ мерзімді баспасөзінің тарихына арналған еңбегі зерттеудің тарихи және әдіснамалық негізін толықтыруға көмектеседі [6]. Жұмыста тарихи-сипаттамалық, салыстырмалы-тарихи, деректанулық және мазмұндық талдау әдістері қолданылады. Мерзімді басылымдардағы мақалаларды тақырыптық тұрғыдан жіктеу арқылы әйелдердің қоғамдық өмірге араласуының негізгі бағыттары анықталады. Сонымен бірге баспасөз материалдары тарихи жағдаймен байланыстырыла қарастырылып, жарияланымдардағы мәліметтердің мазмұны мен ерекшеліктері салыстырылады. Жетісу әйелдерінің қоғамдық өмірге араласуын мерзімді баспасөз материалдары негізінде қарастырып, аймақтық тарихтағы әйелдер мәселесінің көрінісін анықтауға бағытталуында. Зерттеу нәтижелері 1920–1930 жылдардағы әйелдердің әлеуметтік жағдайын, қоғамдық белсенділігін және қазақ баспасөзінің қоғамдық пікір қалыптастырудағы рөлін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді [6]. «Жетісу әйелі» журналының материалдарын зерттеу 1920–1930 жылдардағы Жетісу әйелдерінің қоғамдық өмірге араласу тарихын зерделеуде маңызды бағыт болып саналады. Журнал жарияланымдарын басқа мерзімді басылымдармен және ғылыми әдебиеттермен салыстыра талдау арқылы әйелдердің білім алу, еңбек ету және қоғамдық қызметке қатысу мәселелерінің тарихи ерекшеліктерін ашуға болады. Бұл зерттеу Жетісу өңірінің әлеуметтік тарихын толықтырумен қатар, қазақ қоғамындағы әйелдердің тарихи рөлін тереңірек түсінуге үлес қосады.

Талдау

1920–1930 жылдардағы Жетісу әйелдерінің қоғамдық өмірге араласуын зерттеу Қазақстан тарихындағы әлеуметтік өзгерістерді, әйелдердің қоғамдық мәртебесін және қазақ баспасөзінің даму ерекшеліктерін өзара байланысты қарастыруды қажет етеді. Осы тақырыпты зерделеуде мерзімді басылымдар, баспасөз тарихына арналған ғылыми еңбектер, тарихи зерттеулер мен энциклопедиялық басылымдар маңызды орын алады. «Жетісу әйелі» журналы - зерттеу тақырыбының негізгі дереккөзі. Оның сақталған сандарын талдау арқылы 1920-жылдардағы Жетісу өңірінде әйелдер мәселесінің мерзімді баспасөзде көрініс табу ерекшеліктерін анықтауға болады. Журнал материалдары әйелдердің білім алуы, сауат ашуы, еңбекке араласуы, отбасы жағдайы және қоғамдық белсенділігі туралы мәселелерді зерттеуге негіз бола алады [1]. Басылымды талдау барысында жарияланған мақалалардың тақырыбына, авторлар құрамына, көтерілген мәселелерге және олардың мазмұнына назар аудару қажет. Егер журналда әйелдерді білім алуға шақыратын, қоғамдық жұмыстарға қатысуын қолдайтын немесе әлеуметтік жағдайын сипаттайтын материалдар кездессе, оларды тарихи контексте қарастыруға болады. Мұндай талдау әйелдерге қатысты қоғамдық ұстанымдардың баспасөзде қалай ұсынылғанын анықтауға көмектеседі. Сонымен қатар журналды тарихи дереккөз ретінде пайдаланғанда оның жарық көрген жылдарын, нақты сандарын және сақталу жағдайын анықтау маңызды. Журналдың шыққан мерзіміне қатысты мәліметтерді нақтылау және оның мазмұнын түпнұсқа бойынша зерттеу ғылыми қорытындылардың дәлдігін қамтамасыз етеді. Л.Ахметованың «Қарлығаш қаламдастар» атты еңбегі қазақ әйелдерінің журналистика мен әдебиет саласындағы қызметін зерттеу үшін маңызды қосымша әдебиет болып табылады. Бұл еңбек әйел қаламгерлердің шығармашылық қызметін, баспасөздегі орнын және қоғамдық өмірге қатысуын қарастыруға мүмкіндік береді [2]. Зерттеу тақырыбы тұрғысынан аталған еңбектің маңызы әйелдердің қоғамдық белсенділігін тек әлеуметтік өзгерістермен ғана емес, олардың ақпарат тарату, пікір қалыптастыру және мәдени-ағарту жұмыстарына қатысуымен байланыстыра қарастыруында. Әйел журналистердің қызметі арқылы қазақ баспасөзіндегі әйелдер тақырыбының дамуын және әйелдердің қоғамдық мәселелерді талқылауға қатысуын

түсіндіруге болады. Сонымен бірге бұл еңбекті «Жетісу әйелі» журналының мазмұнын талдауда қосымша контекстік дереккөз ретінде пайдалануға болады. Әйел қаламгерлердің қызметіне қатысты мәліметтер журнал авторларының рөлін, әйелдер баспасөзінің қоғамдық маңызын және қазақ әйелдерінің шығармашылық белсенділігін зерттеуге көмектеседі. Қ.М.Аллабергеннің «Тарих және баспасөз» атты еңбегін мерзімді басылымдарды тарихи дереккөз ретінде зерттеудің әдіснамалық негіздерін түсіндіру үшін пайдалануға болады. Баспасөз тарихын зерттеу белгілі бір кезеңдегі қоғамдық өзгерістердің ақпараттық кеңістікте қалай көрініс тапқанын анықтауға мүмкіндік береді [3]. Зерттеу тақырыбына қатысты бұл еңбектің маңызын мерзімді басылымдардың қоғамдағы қызметін түсіндірумен байланыстыруға болады. Газеттер мен журналдар тарихи оқиғалар туралы мәлімет беріп қана қоймай, белгілі бір мәселелерге қоғамдық назар аударуға және әлеуметтік құбылыстарға қатысты көзқарастарды қалыптастыруға ықпал етуі мүмкін. Осы тұрғыдан алғанда, «Жетісу әйелі» журналының материалдарын талдағанда басылымның ақпараттық және ағартушылық қызметін өзара байланысты қарастыру маңызды. Әйелдердің білім алуы, еңбекке араласуы және қоғамдық қызметі туралы жарияланымдарды зерттеу арқылы журналдың әлеуметтік мәселелерді көтерудегі рөлін анықтауға болады. Қ.М. Аллабергеннің қазақ мерзімді баспасөзінің тарихына арналған еңбегі зерттеу тақырыбын кең тарихи контексте қарастыру үшін маңызды. Қазақ баспасөзінің қалыптасуы мен даму кезеңдерін зерттеу 1920-жылдардағы әйелдерге арналған басылымдардың пайда болу жағдайын түсінуге мүмкіндік береді [4]. Бұл еңбек зерттеу барысында «Жетісу әйелі» журналын қазақ мерзімді баспасөзінің жалпы даму үдерісімен байланыстыра қарастыруға негіз бола алады. Әйелдерге арналған басылымдардың қоғамдық маңызы олардың белгілі бір тарихи кезеңдегі әлеуметтік және мәдени өзгерістермен байланысын анықтау арқылы ашылады. Сонымен қатар аталған еңбек «Жетісу әйелі» журналын басқа мерзімді басылымдармен салыстыру қажеттігін негіздеуге көмектеседі. «Әйел теңдігі» журналы мен «Тілші», «Еңбекші қазақ» газеттерінің материалдарын қатар қарастыру әйелдер мәселесінің аймақтық және жалпыұлттық баспасөзде берілу ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді. «Әйел теңдігі» журналының 1925–1930 жылдардағы сандары Жетісу әйелдерінің қоғамдық өмірге араласуын салыстырмалы түрде зерттеуге мүмкіндік беретін маңызды дереккөз болып табылады [5]. Аталған басылымның материалдарын пайдалану арқылы әйелдердің білім алуы, сауат ашуы, еңбек етуі және әлеуметтік жағдайына қатысты мәселелердің баспасөзде қалай көтерілгенін анықтауға болады. «Жетісу әйелі» журналының жарияланымдарын «Әйел теңдігі» журналындағы материалдармен салыстыру аймақтық және жалпыұлттық деңгейдегі мәселелердің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын көрсетуге көмектеседі. Мысалы, екі басылымда да білім беру немесе әйелдердің қоғамдық белсенділігі туралы мақалалар анықталса, олардың тақырыптары, мазмұны және көтерген мәселелері салыстырыла алады. Бұл әйелдерге қатысты қоғамдық көзқарастардың өзгерісін және баспасөздің ағартушылық бағытын зерттеуге мүмкіндік береді. «Еңбекші қазақ» газетінің 1920-жылдардағы сандары Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірін зерттеуде қосымша дереккөз ретінде пайдаланылуы мүмкін. Газеттің тиісті материалдары әйелдердің қоғамдық қызметі, сауатсыздықты жою, білім беру және әлеуметтік өзгерістер мәселелерін жалпыұлттық контексте қарастыруға мүмкіндік береді [6]. Зерттеу тақырыбы аясында газеттің материалдарын пайдалану Жетісу өңіріндегі әйелдер мәселесінің республикалық деңгейде қалай көтерілгенін анықтауға көмектеседі. Егер газетте әйелдердің білім алуы, қоғамдық жұмыстарға қатысуы немесе еңбек қызметі туралы нақты мақалалар жарияланған болса, оларды «Жетісу әйелі» журналының материалдарымен салыстыруға болады. «Тілші» газеті Жетісу өңірінің 1920-жылдардағы қоғамдық-саяси және әлеуметтік тарихын зерттеуде аймақтық дереккөз ретінде маңызды болуы мүмкін. Өңірлік басылымдарды зерттеу жергілікті әлеуметтік мәселелерді, қоғамдық өзгерістерді және ағарту жұмыстарының ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді [7]. Зерттеу тақырыбына қатысты газеттің негізгі маңызы — Жетісу өңіріндегі жағдайды республикалық басылымдардағы ақпаратпен салыстыру

мүмкіндігінде. Егер газетте әйелдердің қоғамдық қызметі, сауат ашу шаралары, білім беру немесе мәдени-ағарту жұмыстары туралы материалдар кездессе, оларды «Жетісу әйелі» журналының жарияланымдарын толықтыру үшін пайдалануға болады. Аймақтық баспасөздің материалдары Жетісудағы қоғамдық өзгерістердің жергілікті ерекшеліктерін түсіндіруге көмектеседі. Сонымен бірге олар әйелдердің қоғамдық өмірге араласуына ықпал еткен әлеуметтік жағдайларды зерттеуде қосымша тарихи мәлімет бере алады. «Қазақстан. Ұлттық энциклопедия» басылымы зерттеуге қатысты тарихи тұлғалар, мерзімді басылымдар және қоғамдық-саяси оқиғалар туралы бастапқы анықтамалық мәліметтерді тексеруге көмектеседі [8]. Энциклопедиялық материалдарды пайдалану арқылы «Жетісу әйелі» журналының тарихы, қазақ баспасөзінің дамуы және сол кезеңдегі қоғамдық қайраткерлер туралы мәліметтерді нақтылауға болады. Сонымен қатар энциклопедия зерттеудің тарихи контекстін қалыптастыруға және қосымша әдебиеттерді іздеуге бағдар береді. «Қазақстан тарихы» көптомдық академиялық басылымы 1920–1930 жылдардағы Қазақстанның қоғамдық-саяси және әлеуметтік-экономикалық жағдайын зерттеу үшін маңызды жалпытарихи әдебиет болып табылады [9]. Аталған еңбектің тиісті томдарындағы материалдарды пайдалану арқылы кеңестік биліктің орнығуы, білім беру жүйесіндегі өзгерістер, сауатсыздықты жою науқандары және қоғамның әлеуметтік құрылымындағы өзгерістер туралы тарихи контексті түсіндіруге болады.

Зерттеу нәтижесі

XX ғасырдың 20-жылдары Қазақстанның қоғамдық-саяси және әлеуметтік-экономикалық дамуында елеулі өзгерістер орын алған кезең болды. Кеңестік биліктің орнығуы қоғамның дәстүрлі құрылымына ықпал етіп, білім беру, еңбек қатынастары, мәдениет және қоғамдық басқару салаларында жаңа өзгерістерге жол ашты. Бұл үдерістер әйелдердің қоғамдағы орны мен әлеуметтік мәртебесіне де әсер етті. Әйелдерді қоғамдық өмірге тарту, сауатсыздықты жою, білім алуға мүмкіндік беру және еңбекке араластыру кеңестік әлеуметтік саясаттың негізгі бағыттарының біріне айналды [9]. Жетісу өңірінде әйелдердің қоғамдық өмірге араласуы жергілікті халықтың әлеуметтік жағдайымен, дәстүрлі қоғамдық қатынастармен және жаңа саяси жүйенің қалыптасуымен тығыз байланысты болды. Әсіресе ауылдық жерлердегі әйелдердің жағдайы күрделі еді. Әйелдердің күнделікті тұрмыстағы міндеттері, бала тәрбиесі, үй шаруашылығы және шаруашылық жұмыстарына қатысуы олардың білім алуына әрі қоғамдық қызметке араласуына кедергі келтіретін факторлардың қатарында болды. Сонымен бірге әйелдердің қоғамдық белсенділігін шектейтін қалыптасқан әлеуметтік түсініктер де маңызды рөл атқарды [8]. Осы жағдайда әйелдердің құқықтары мен қоғамдық мүмкіндіктерін кеңейту мәселесі баспасөзде, саяси ұйымдардың қызметінде және ағарту жұмыстарында көрініс тапты. Әйелдерді сауат ашу курстарына тарту, мектептерде оқыту, қоғамдық ұйымдардың жұмысына қатыстыру және өндірістік еңбекке араластыру бағытында түрлі шаралар жүргізілді. Алайда бұл өзгерістердің жүзеге асуы барлық жерде бірдей болған жоқ. Қалалық және ауылдық жерлердегі әлеуметтік жағдайдың айырмашылығы, материалдық қиындықтар мен тұрмыстық міндеттер әйелдердің қоғамдық өмірге қатысу мүмкіндіктеріне ықпал етті [9]. 1920-жылдардағы әйелдер мәселесін тек кеңестік саясаттың нәтижесі ретінде қарастыру жеткіліксіз. Бұл кезеңде әйелдердің қоғамдық өмірге араласуы әлеуметтік өзгерістермен қатар, білімге ұмтылу, жаңа кәсіптерді меңгеру және қоғамдық мәселелерді талқылауға қатысу мүмкіндіктерінің кеңеюімен де сипатталды. Осы тұрғыдан алғанда, Жетісу әйелдерінің тарихы Қазақстандағы әлеуметтік жаңғыру үдерістерінің аймақтық ерекшеліктерін көрсететін маңызды зерттеу бағыты болып саналады [8]. Жетісу өңіріндегі әйелдердің қоғамдық өмірге араласуын зерттеу үшін мерзімді баспасөз материалдары ерекше маңызға ие. Өйткені баспасөз сол кезеңдегі қоғамдық мәселелерді көтеріп қана қоймай, әйелдердің білім алуы, еңбек етуі және қоғамдық міндеттерді атқаруы туралы түсініктердің қалыптасуына да ықпал етті. «Жетісу әйелі» журналының жарық көруі осы тарихи жағдайда әйелдерге арналған баспасөздің қалыптасуы мен дамуын қарастыруға

мүмкіндік береді [1]. Сонымен қатар «Әйел теңдігі» журналы мен «Еңбекші қазақ», «Тілші» газеттерінің материалдарын салыстыра пайдалану әйелдер мәселесінің аймақтық және жалпыұлттық деңгейде қалай көтерілгенін анықтауға көмектеседі. Бұл басылымдардан алынған нақты мақалалар мен хабарларды тарихи жағдаймен байланыстыра талдау арқылы сол кезеңдегі әйелдердің қоғамдық белсенділігіне қатысты негізгі мәселелерді айқындауға болады [3]. 1920-жылдардағы қазақ баспасөзінің дамуында әйелдерге арналған мерзімді басылымдардың орны ерекше болды. Олар әйелдердің әлеуметтік жағдайын, білім алуын, еңбекке араласуын және қоғамдық қатынастардағы өзгерістерді көрсетуге мүмкіндік берді. Осы тұрғыдан алғанда, «Жетісу әйелі» журналы Жетісу өңіріндегі әйелдер мәселесін тарихи деректер негізінде зерттеу үшін маңызды басылымдардың бірі болып саналады [1]. Журналдың тарихи маңызын оның әйелдер мәселесін қоғамдық талқылау кеңістігіне шығаруымен байланысты қарастыруға болады. Әйелдердің сауатсыздығы, білім алу мүмкіндіктері, отбасындағы орны және қоғамдық қызметке қатысуы сол кезеңдегі әлеуметтік жаңғыру үдерістерімен тығыз байланысты мәселелер еді. Әйелдерге арналған баспасөз осы мәселелерді көтеру арқылы оқырмандардың назарын әйелдердің қоғамдағы жағдайына аударуға мүмкіндік берді [3]. «Жетісу әйелі» журналының материалдарын зерттеу кезінде басылымның мазмұнына, көтерген тақырыптарына, авторлар құрамына және жарияланған мақалалардың сипатына назар аудару қажет. Мәселен, әйелдердің білім алуы, сауат ашуы, еңбек етуі, бала тәрбиесі және қоғамдық ұйымдардың жұмысына қатысуы туралы материалдар кездескен жағдайда, оларды жеке тақырыптық топтарға бөліп талдауға болады. Мұндай тәсіл журналдың негізгі бағыттарын анықтап, әйелдердің қоғамдық өмірге араласуы туралы мәселелердің баспасөзде қалай берілгенін түсінуге көмектеседі [1]. Журналды тарихи дереккөз ретінде қарастырғанда оның ақпараттық қызметімен қатар, қоғамдық пікір қалыптастырудағы рөлін де ескеру керек. Мерзімді басылымдар белгілі бір кезеңнің әлеуметтік мәселелерін көрсетіп қана қоймай, оқырмандарға сол мәселелерді түсіндіруге және қоғамдық өзгерістерге қатысты көзқарастар қалыптастыруға ықпал ете алады. Әйелдерге арналған басылымдардың қызметін осы тарихи контексте қарастыру қазақ мерзімді баспасөзінің қоғамдық рөлін түсінуге мүмкіндік береді [3]. Сонымен бірге журнал материалдарын сол кезеңдегі басқа басылымдармен салыстыру маңызды. Мысалы, «Әйел теңдігі» журналының жарияланымдары арқылы әйелдердің қоғамдық жағдайы туралы мәселелердің жалпыұлттық деңгейде қалай көтерілгенін зерттеуге болады [5]. Ал «Тілші» газетіндегі Жетісу өңіріне қатысты материалдар аймақтың қоғамдық-саяси жағдайын және әлеуметтік өзгерістерін кеңірек түсінуге мүмкіндік береді [7]. «Еңбекші қазақ» газетінің материалдары да әйелдер мәселесінің республикалық деңгейде талқылану ерекшеліктерін салыстыруға көмектеседі [6]. Осылайша, «Жетісу әйелі» журналының тарихи маңызын бағалау үшін оның мазмұнын жеке қарастырумен шектелмей, оны сол кезеңдегі қоғамдық өзгерістермен және басқа мерзімді басылымдардың материалдарымен байланыстыра зерттеу қажет. Бұл әдіс Жетісу әйелдерінің қоғамдық өмірге араласуының негізгі бағыттарын анықтауға мүмкіндік береді [4]. Дегенмен журналдың нақты сандарындағы мақалалардың атаулары мен мазмұны түпнұсқа материалдар арқылы тексерілуі тиіс. Басылымның сақталған сандары толық анықталмайынша, белгілі бір мәселенің журналда қаншалықты жиі көтерілгені немесе нақты авторлардың қандай пікір білдіргені туралы кесімді тұжырым жасауға болмайды. 1920–1930 жылдардағы Қазақстанның қоғамдық дамуында білім беру саласындағы өзгерістер маңызды орын алды. Сауатсыздықты жою, мектептер ашу және халықтың білім деңгейін көтеру жұмыстары әлеуметтік жаңғырудың негізгі бағыттарының бірі болды. Бұл үдерістер әйелдердің қоғамдық өмірге араласуына да ықпал етті, өйткені білім алу әйелдердің жаңа ақпаратқа қол жеткізуіне, өз құқықтары туралы түсінігін кеңейтуіне және қоғамдық қызметтің әртүрлі салаларына қатысуына мүмкіндік берді [9].

Жетісу өңіріндегі әйелдердің білім алу мәселесін қарастырғанда ауылдық жерлердегі әлеуметтік жағдайды ескеру қажет. Әйелдердің үй шаруашылығына қатысуы, бала тәрбиесі және отбасылық міндеттері олардың білім алуға бөлетін уақытын шектеуі мүмкін еді. Сонымен қатар оқу орындарының қолжетімділігі, материалдық жағдай және қалыптасқан қоғамдық көзқарастар да білім беру үдерісіне әсер етті [8]. Сауат ашу жұмыстары әйелдердің қоғамдық белсенділігін арттырудың маңызды алғышарттарының бірі болды. Жазу мен оқуды меңгерген әйелдер баспасөз материалдарымен танысуға, қоғамдық мәселелер туралы ақпарат алуға және білім беру мен мәдени-ағарту жұмыстарына қатысуға көбірек мүмкіндік алды. Осы тұрғыдан алғанда, сауатсыздықты жою шараларын тек білім беру саласындағы өзгеріс ретінде емес, әйелдердің әлеуметтік мүмкіндіктерін кеңейту үдерісі ретінде де қарастыруға болады [9]. Әйелдердің білім алу мәселесін «Жетісу әйелі» журналының материалдары негізінде зерттеу кезінде оқу-ағарту тақырыбына арналған мақалаларға, хаттарға, хабарларға және басқа да жарияланымдарға назар аудару қажет. Егер журналда әйелдерді оқуға шақыру, сауат ашу курстарын ұйымдастыру немесе қыз балалардың білім алуына қатысты материалдар жарияланған болса, олардың мазмұны мен авторлық ұстанымын талдау арқылы сол кезеңдегі ағартушылық көзқарастарды анықтауға болады [1]. Бұл мәселеде Л. Ахметованың «Қарлығаш қаламдастар» атты еңбегін де қосымша пайдалануға болады. Еңбек қазақ әйелдерінің журналистика мен әдебиет саласындағы қызметін қарастыруға мүмкіндік береді. Әйел қаламгерлердің қоғамдық және шығармашылық қызметін зерттеу арқылы білім мен баспасөздің әйелдердің қоғамдық белсенділігін арттырудағы маңызын кеңірек түсіндіруге болады [2]. Сонымен қатар «Әйел теңдігі» журналының материалдарын салыстырмалы дереккөз ретінде пайдалану пайдалы. Екі басылымда білім беру мәселелерінің берілу ерекшеліктерін салыстыру арқылы әйелдердің сауат ашуы мен білім алуына қатысты қоғамдық ұстанымдардың өзгерісін зерттеуге болады [5]. Алайда білім беру саласындағы өзгерістердің барлық әйелдерге бірдей мүмкіндік бергенін айтуға болмайды. Әйелдердің білім алу деңгейі олардың тұрғылықты жеріне, әлеуметтік жағдайына және оқу орындарының қолжетімділігіне байланысты ерекшеленді. Сондықтан Жетісу әйелдерінің білім алу тарихын зерттегенде жалпыұлттық көрсеткіштерді өңірлік жағдаймен салыстыру және нақты тарихи деректерге сүйену қажет [9]. Жетісу өңіріндегі әйелдердің еңбек қызметін зерттеу кезінде ауыл шаруашылығындағы еңбекті, үй шаруашылығын және қоғамдық мекемелердегі қызметті өзара байланысты қарастырған жөн. Ауылдық жерлердегі әйелдер отбасының күнделікті тіршілігін қамтамасыз етуге және шаруашылық жұмыстарына қатысуға елеулі үлес қосты. Дегенмен дәстүрлі тұрмыс жағдайында бұл еңбектің қоғамдық және экономикалық маңызы әрдайым бірдей бағалана бермеді [8]. Әйелдердің қоғамдық өндіріске қатысуы олардың әлеуметтік жағдайына ықпал етуі мүмкін еді. Еңбекке араласу арқылы әйелдер жаңа дағдыларды меңгеріп, қоғамдық қатынастарға көбірек қатысу мүмкіндігіне ие болды. Сонымен қатар жұмыс пен отбасылық міндеттерді қатар атқару әйелдер үшін қосымша қиындықтар туғызды. Осы себепті әйелдердің еңбек тарихын зерттегенде олардың қоғамдық қызметімен бірге күнделікті тұрмыстық жүктемесін де ескеру маңызды. Бұл мәселені «Жетісу әйелі» журналының материалдары арқылы қарастыру үшін әйелдердің еңбек етуі, кәсіп меңгеруі, ауыл шаруашылығына қатысуы және материалдық жағдайы туралы жарияланымдарды анықтау қажет. Егер журналда осы тақырыптарға арналған мақалалар кездессе, оларды мазмұндық тұрғыдан талдау арқылы әйелдер еңбегінің баспасөзде қалай сипатталғанын анықтауға болады [1]. «Әйел теңдігі» журналы мен «Еңбекші қазақ» газетінің материалдарын салыстырмалы түрде пайдалану да маңызды. Бұл басылымдардан әйелдердің еңбегі мен әлеуметтік жағдайына қатысты нақты жарияланымдар табылған жағдайда, оларды Жетісу өңірінің ерекшеліктерін түсіндіру үшін қолдануға болады [5]. «Еңбекші қазақ» газетіндегі материалдарды талдау әйелдер еңбегінің республикалық деңгейде қалай көрсетілгенін анықтауға мүмкіндік береді [6]. Мұндай салыстыру әйелдер еңбегінің тек аймақтық емес, жалпы Қазақстан көлеміндегі әлеуметтік мәселе болғанын көрсетуге көмектеседі. Дегенмен әйелдердің еңбекке араласуын

тек кеңестік саясаттың нәтижесі ретінде бағалау біржақты болар еді. Әйелдер шаруашылық пен отбасы өмірінде бұрыннан маңызды рөл атқарған. Сондықтан зерттеуде дәстүрлі еңбек түрлері мен жаңа қоғамдық еңбек формаларының арақатынасын қарастыру қажет. Бұл тәсіл әйелдердің әлеуметтік жағдайындағы өзгерістерді неғұрлым толық түсіндіруге көмектеседі. 1920–1930 жылдардағы әлеуметтік өзгерістер әйелдердің қоғамдық-саяси және мәдени өмірге қатысу мүмкіндіктерін кеңейтуге бағытталған шаралармен де сипатталды. Бұл кезеңде әйелдерді қоғамдық ұйымдардың қызметіне тарту, мәдени-ағарту жұмыстарына қатыстыру және жергілікті қоғамдық мәселелерді талқылауға араластыру міндеттері алға қойылды [9]. Әйелдердің қоғамдық өмірге қатысуы олардың тек жаңа міндеттерді орындауымен шектелген жоқ. Қоғамдық ортаға араласу әйелдердің тәжірибе жинақтауына, басқа адамдармен байланыс орнатуына және қоғамдық мәселелер туралы пікір алмасуына мүмкіндік берді. Осы тұрғыдан алғанда, қоғамдық белсенділікті әйелдердің әлеуметтік мүмкіндіктерінің кеңеюін сипаттайтын маңызды тарихи құбылыс ретінде қарастыруға болады. Мерзімді баспасөз әйелдердің қоғамдық қызметін көрсету мен насихаттауда маңызды құралдардың бірі болды. Егер «Жетісу әйелі» журналының сақталған сандарында әйелдердің қоғамдық жұмыстарға қатысуы, жергілікті ұйымдардың қызметі немесе мәдени-ағарту шаралары туралы хабарлар кездессе, оларды нақты тарихи мысал ретінде талдауға болады. Мұндай материалдар қоғамдық белсенділіктің қандай түрлері маңызды саналғанын және әйелдердің қоғамдағы рөлі қандай сипатта ұсынылғанын анықтауға көмектеседі [1]. Бұл бағытта әйел қайраткерлерінің қызметін де зерттеу маңызды. Л. Ахметованың «Қарлығаш қаламдастар» еңбегі қазақ әйелдерінің журналистика мен әдебиет саласындағы қызметін қарастыруға көмектесетін қосымша әдебиет болып табылады. Әйел қаламгерлер мен қоғам қайраткерлерінің өмір жолын зерттеу қоғамдық белсенділіктің жеке тұлғалар деңгейінде қалай көрініс тапқанын түсіндіруге мүмкіндік береді [2]. Сонымен бірге қоғамдық белсенділіктің ресми саяси міндеттермен ғана шектелмегенін ескеру қажет. Мәдени-ағарту жұмыстарына қатысу, білім беру саласындағы қызмет және баспасөз арқылы қоғамдық мәселелерді көтеру де әйелдердің қоғамдық өмірге араласуының маңызды көріністері бола алады. Сондықтан зерттеу барысында қоғамдық-саяси қызметпен қатар мәдени және ағартушылық бағыттарды да қамту орынды [5]. Жетісу әйелдерінің қоғамдық белсенділігін бағалау кезінде жарияланған материалдар мен нақты әлеуметтік тәжірибенің арасындағы айырмашылықты ескерген жөн. Баспасөзде әйелдердің қоғамдық өмірге белсенді араласуы насихатталғанымен, бұл барлық әйелдердің мұндай мүмкіндіктерді бірдей пайдаланғанын білдірмейді. Осы себепті мерзімді баспасөздегі мәліметтерді архивтік құжаттармен және әлеуметтік-экономикалық деректермен салыстыру зерттеудің ғылыми негізділігін арттырады. 1920–1930 жылдардағы қазақ мерзімді баспасөзі қоғамдық өзгерістерді бейнелейтін маңызды ақпараттық алаң болды. Газеттер мен журналдарда білім беру, әлеуметтік жағдай, еңбек, мәдениет және қоғамдық қатынастар мәселелері талқыланды. Әйелдерге арналған басылымдар бұл мәселелерді арнайы қарастыру арқылы әйелдердің қоғамдағы орны туралы пікір қалыптастыруға ықпал етті [3]. Қ.М. Аллабергеннің қазақ мерзімді баспасөзінің тарихына арналған еңбектерін осы кезеңдегі баспасөздің қалыптасуы мен даму ерекшеліктерін түсіндіру үшін пайдалануға болады. Баспасөз тарихын зерттеу мерзімді басылымдардың қоғамдық қызметін, олардың мазмұндық бағыттарын және тарихи жағдаймен байланысын анықтауға мүмкіндік береді [4]. «Жетісу әйелі» журналының мазмұнын талдау барысында әйелдер мәселесіне қатысты жарияланымдарды бірнеше бағыт бойынша жіктеуге болады: білім алу және сауатсыздықты жою; әйелдердің еңбек қызметі және әлеуметтік жағдайы; отбасы, бала тәрбиесі және күнделікті тұрмыс; қоғамдық-саяси белсенділік; мәдени-ағарту жұмыстары; әйелдердің құқықтары мен қоғамдағы орны.

Бұл жіктеу - зерттеу барысында қолдануға болатын тақырыптық талдау үлгісі. Әр бағыттың журналда нақты көрініс тапқанын анықтау үшін жарияланымдардың атауларын, авторларын, шыққан мерзімін және мазмұнын тіркеу қажет [1]. Мысалы, журналда білім алу мәселесіне арналған бірнеше мақала анықталса, олардың негізгі идеяларын

салыстыруға болады. Бір мақалада сауат ашудың маңызы көтерілсе, екіншісінде қыз балалардың білім алу мәселесі қарастырылуы мүмкін. Мұндай материалдар нақты анықталған жағдайда, олардың арасындағы мазмұндық байланыстарды талдау басылымның ағартушылық бағытын түсіндіруге көмектеседі.

Сонымен қатар баспасөз материалдарын тек ақпарат көзі ретінде емес, белгілі бір кезеңнің қоғамдық ұстанымдарын бейнелейтін тарихи дерек ретінде қарастырған жөн. Журнал авторларының әйелдердің қоғамдық рөлі туралы көзқарастары сол дәуірдің саяси және әлеуметтік жағдайымен байланысты болуы мүмкін. Сондықтан жарияланымдардың мазмұнын талдағанда олардың жазылған уақыты, авторлық ерекшелігі және басылымның жалпы бағыты ескерілуі керек [3]. «Әйел теңдігі» журналының материалдарымен салыстыру да зерттеу үшін маңызды. Екі басылымда көтерілген мәселелердің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтау арқылы Жетісу өңіріне тән тақырыптарды жалпыұлттық қоғамдық мәселелерден ажыратуға болады [5]. Ал «Тілші» газетіндегі тиісті жарияланымдар аймақтық баспасөздің әйелдер мәселесін көрсету ерекшеліктерін салыстыруға мүмкіндік береді [7]. «Еңбекші қазақ» газетіндегі жарияланымдарды да салыстырмалы дереккөз ретінде қарастыруға болады. Олардан әйелдердің қоғамдық өміріне қатысты нақты материалдар табылған жағдайда, аймақтық және республикалық баспасөздегі мәселелердің берілу ерекшеліктерін салыстыруға мүмкіндік туады [6]. Баспасөз материалдарын талдау кезінде олардың шектеулерін де ескерген дұрыс. Журналда белгілі бір мәселенің көтерілуі оның қоғамда толық шешілгенін білдірмейді. Керісінше, бір тақырыптың қайта-қайта жариялануы сол мәселенің өзекті болғанын көрсетуі мүмкін. Бірақ мұндай қорытындыға келу үшін жарияланымдардың жиілігін, мазмұнын және басқа деректерді салыстыру қажет. 1920–1930 жылдардағы Жетісу әйелдерінің қоғамдық өмірге араласуын зерттеу барысында бірнеше маңызды мәселені өзара байланысты қарастыру қажет. Біріншіден, әйелдердің қоғамдық белсенділігі білім беру мен сауат ашу үдерістерімен тығыз байланысты болды. Білім алу әйелдердің қоғамдық ақпаратқа қол жеткізуіне және жаңа әлеуметтік қатынастарға араласуына мүмкіндік берді [9]. Екіншіден, еңбекке араласу әйелдердің қоғамдағы әлеуметтік рөлінің өзгеруімен байланысты болды. Әйелдердің қоғамдық еңбекке қатысуы олардың экономикалық белсенділігін арттыруға бағытталған шаралармен ұштасқанымен, дәстүрлі тұрмыстық міндеттер мен әлеуметтік шектеулер өз маңызын сақтады. Сондықтан әйелдердің жағдайындағы өзгерістерді қарастырғанда жаңа мүмкіндіктермен қатар, сақталған қиындықтарды да ескеру қажет [8]. Үшіншіден, мерзімді баспасөз әйелдер мәселесін қоғамдық деңгейде көтерудің маңызды құралы болды. «Жетісу әйелі» журналы мен сол кезеңдегі басқа басылымдардың материалдары әйелдердің білім алуына, еңбегіне және қоғамдық қызметіне қатысты көзқарастарды зерттеуге мүмкіндік береді [1]. Алайда баспасөзде көрсетілген ұстанымдарды нақты әлеуметтік жағдаймен теңестіруге болмайды. Олар архивтік құжаттармен және өзге тарихи деректермен салыстырылғанда ғана толыққанды ғылыми қорытынды жасауға негіз болады. Төртіншіден, Жетісу әйелдерінің қоғамдық өмірге араласуын аймақтық ерекшеліктер тұрғысынан қарастыру маңызды. Өңірдің әлеуметтік-экономикалық жағдайы, ауылдық өмір салты және жергілікті қоғамдық қатынастар әйелдердің мүмкіндіктеріне әсер еткен факторлар ретінде зерттелуі тиіс. Мұндай тәсіл жалпы Қазақстанға тән өзгерістер мен Жетісу өңіріне тән ерекшеліктерді ажыратуға көмектеседі [8]. Осы мәселелерді кешенді зерттеу әйелдердің қоғамдық белсенділігін тек саяси науқандармен шектемей, білім беру, еңбек, мәдениет және әлеуметтік қатынастар аясында түсіндіруге мүмкіндік береді. Бұл Жетісу әйелдерінің тарихын Қазақстандағы XX ғасырдың алғашқы онжылдықтарындағы әлеуметтік өзгерістердің маңызды бөлігі ретінде қарастыруға негіз болады.

Қорытынды

1920–1930 жылдардағы Жетісу әйелдерінің қоғамдық өмірге араласуы Қазақстан тарихындағы әлеуметтік өзгерістермен тығыз байланысты маңызды тарихи үдерістердің бірі болды. Бұл кезеңде кеңестік биліктің орнығуы, білім беру жүйесінің дамуы, сауатсыздықты жою науқандары және әйелдерді қоғамдық еңбекке тарту шаралары

олардың қоғамдағы орнына ықпал етті. Әйелдердің білім алуына, еңбек етуіне және қоғамдық қызметке қатысуына жаңа мүмкіндіктер ашылғанымен, дәстүрлі қоғамдық қатынастар, тұрмыстық міндеттер мен әлеуметтік қиындықтар олардың белсенділігін шектеген факторлар қатарында сақталды. Зерттеу барысында әйелдердің қоғамдық өмірге араласуын бірнеше бағыт бойынша қарастырудың маңыздылығы айқындалады. Атап айтқанда, білім алу мен сауат ашу әйелдердің әлеуметтік мүмкіндіктерін кеңейтудің маңызды алғышарты болды. Еңбекке араласу олардың қоғамдық қатынастардағы рөлінің өзгеруіне ықпал етті. Ал мәдени-ағарту жұмыстары мен қоғамдық ұйымдардың қызметіне қатысу әйелдердің қоғамдық белсенділігін қалыптастырудың маңызды бағыттарына айналды. Дегенмен бұл өзгерістердің Жетісу өңіріндегі нақты көріністерін анықтау үшін жергілікті тарихи деректер мен архив құжаттарын кешенді түрде зерттеу қажет. Зерттеу тақырыбы аясында «Жетісу әйелі» журналының тарихи маңызы ерекше. Әйелдерге арналған мерзімді басылымдарды зерттеу сол кезеңдегі қоғамдық көзқарастарды, әйелдердің әлеуметтік жағдайына қатысты мәселелерді және жаңа қоғамдық қатынастардың қалыптасуын түсінуге мүмкіндік береді. Журналдың сақталған сандарын талдау арқылы әйелдердің білім алуы, еңбекке араласуы, отбасы жағдайы және қоғамдық қызметі туралы мәселелердің баспасөзде қалай көрініс тапқанын анықтауға болады. Сонымен бірге «Әйел теңдігі» журналының, «Тілші» және «Еңбекші қазақ» газеттерінің материалдарын салыстырмалы түрде пайдалану әйелдер мәселесінің аймақтық және жалпыұлттық деңгейде қарастырылу ерекшеліктерін ашуға көмектеседі. Зерттеудің маңызды бағыттарының бірі — әйелдердің қоғамдық өмірге араласуын кеңестік саясаттың нәтижесі ретінде ғана емес, әлеуметтік қатынастардың өзгеруімен байланысты күрделі тарихи үдеріс ретінде бағалау. Әйелдердің қоғамдық белсенділігіне білім беру, еңбек қатынастары, мәдени-ағарту жұмыстары және жергілікті әлеуметтік жағдайлар өзара ықпал етті. Сондықтан бұл кезеңдегі әйелдер тарихын зерттеу олардың жаңа қоғамдық мүмкіндіктерін ғана емес, күнделікті өмірдегі қиындықтары мен әлеуметтік шектеулерін де ескеруді талап етеді. 1920–1930 жылдардағы Жетісу әйелдерінің қоғамдық өмірге араласу тарихын зерттеу Қазақстандағы әлеуметтік жаңғыру үдерістерінің аймақтық ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді.«Жетісу әйелі» журналының материалдарын басқа мерзімді басылымдармен, ғылыми әдебиеттермен және архив құжаттарымен салыстыра талдау әйелдердің қоғамдық өмірдегі орны мен тарихи рөлін тереңірек түсінуге негіз болады. Бұл тақырыпты одан әрі зерттеу қазақ әйелдерінің тарихын толықтыруға, өңірлік баспасөздің қоғамдық пікір қалыптастырудағы қызметін бағалауға және XX ғасырдың алғашқы онжылдықтарындағы әлеуметтік өзгерістердің ерекшеліктерін ашуға үлес қосады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. «Жетісу әйелі» журналы. – 1924 ж. – № 1–2.
2. Ахметова Л. Қарлығаш қаламдастар: көмекші оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 1993. – 112 б.
3. Аллаберген Қ. М. Тарих және баспасөз. – Алматы, 2011. – 258 б.
4. Аллаберген Қ. М. Қазақ мерзімді баспасөзінің тарихы (1870–2010 жылдар). – Павлодар, 2010. – 292 б.
5. «Әйел теңдігі» журналы. – 1925–1930 жылдардағы сандары.
6. «Еңбекші қазақ» газеті. – 1920–1930 жылдардағы сандары.
7. «Тілші» газеті. – 1920-жылдардағы сандары.
8. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2005. – 2-т.
9. Қазақстан тарихы. Көптомдық академиялық басылым. – Алматы.

УДК 101. 8: 316.3 (574)

ПУТИ ДОСТИЖЕНИЯ СЧАСТЬЯ В СОЦИАЛЬНО-ЭТИЧЕСКОЙ КОНЦЕПЦИИ АЛЬ-ФАРАБИ

Берикова А.К.
К.ф.н., преподаватель-лектор, Жетысуский университет им. И. Жансугурова, г. Талдыкорган, Республика Казахстан
aganymberikova@mail.ru

Нурбосынова Л.С.
К.ф.н., преподаватель-лектор, Жетысуский университет им. И. Жансугурова, г. Талдыкорган, Республика Казахстан
73256@inbox.ru

В статье рассматривается понятие счастья и основные пути его достижения в социально-этическом учении Абу Насра аль-Фараби. На материале трактатов «О взглядах жителей добродетельного города», «О достижении счастья», «Указание пути к счастью» и «Гражданская политика» анализируется роль знания, разума, добродетели, свободы воли и нравственного воспитания в процессе совершенствования человека. Установлено, что в концепции аль-Фараби счастье представляет собой не только субъективное состояние личности, но и высшую цель ее интеллектуального и морального развития. Показано, что достижение подлинного счастья возможно не в изоляции, а в условиях добродетельного общества посредством сотрудничества и взаимодействия людей. Особое внимание уделяется деятельности правителя добродетельного города, принципам общественного единства, справедливости и общего блага. Социально-этические воззрения аль-Фараби оцениваются как целостная философская система, обосновывающая гармоничную взаимосвязь человека, общества и государства. Определяется значение идей мыслителя для духовно-нравственного воспитания и формирования социальной ответственности в современном обществе.

Ключевые слова: *аль-Фараби, счастье, добродетельный город, добродетель, разум, нравственность, совершенство, общее благо, социальная этика.*

Мақалада Әбу Насыр әл-Фарабидің әлеуметтік-этикалық іліміндегі бақыт ұғымы және оған жетудің негізгі жолдары қарастырылады. Ойшылдың «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары туралы трактат», «Бақытқа жету туралы», «Бақыт жолын сілтеу» және «Азаматтық саясат» еңбектеріне сүйене отырып, адамның кемелде-нуінде білімнің, парасаттың, ізгіліктің, ерік бостандығы мен моральдық тәрбиенің алатын орны талданады. Әл-Фараби тұжырымдамасында бақыт жеке адамның субъективті күйі ғана емес, ақыл-ой және адамгершілік тұрғысынан жетілудің жоғары мақсаты екені айқындалады. Шынайы бақытқа адамның өздігінен емес, қайырымды қоғам жағдайында, басқа адамдармен өзара әрекеттесуі арқылы жететіні көрсетіледі. Сонымен қатар қайырымды қала басшысының қызметі, қоғамдық ынтымақтастық, әділеттілік және ортақ игілік мәселелері сараланады. Әл-Фарабидің әлеуметтік-этикалық көзқарастары адам, қоғам және мемлекет арасындағы үйлесімді байланысты негіздейтін тұтас философиялық жүйе ретінде бағаланады. Оның бақыт туралы идеяларының қазіргі қоғамдағы рухани-адамгершілік тәрбие мен әлеуметтік жауапкершілікті қалыптастырудағы маңызы тұжырымдалады.

Кілт сөздер: *әл-Фараби, бақыт, қайырымды қала, ізгілік, парасат, адамгершілік, кемелдік, қоғамдық игілік, әлеуметтік этика.*

The article examines the concept of happiness and the principal ways of attaining it within Abu Nasr al-Farabi's social and ethical philosophy. Drawing on The Opinions of the People of the Virtuous City, The Attainment of Happiness, Directing Attention to the Way to Happiness, and Political Regime,

the study analyzes the role of knowledge, reason, virtue, free will, and moral education in human perfection. It argues that, in al-Farabi's thought, happiness is not merely a subjective state but the ultimate goal of intellectual and moral development. Genuine happiness cannot be achieved in isolation; it becomes possible within a virtuous society through cooperation and constructive interaction among individuals. Particular attention is paid to the role of the ruler of the virtuous city and to the principles of social unity, justice, and the common good. Al-Farabi's social and ethical views are interpreted as an integrated philosophical system that establishes a harmonious relationship between the individual, society, and the state. The article also highlights the relevance of his ideas to moral education and the development of social responsibility in contemporary society.

Keywords: *al-Farabi, happiness, virtuous city, virtue, reason, morality, perfection, common good, social ethics.*

Как считают многие исследователи философского наследия великого мыслителя, ученого аль-Фараби, жившего в средневековье, его социально-этическая концепция является завершающей частью всей его философской системы. Она была окончательно разработана в трактатах, написанных в последний период жизни мыслителя, из которых важнейшие — «Трактат о взглядах жителей добродетельного города» и «Трактат о достижении счастья». Следует подчеркнуть, что те или другие стороны социально-этической концепции рассматривались аль-Фараби в трактатах «Гражданская политика», «Книга о войне и мирной жизни», «Книга изучения общества», «Добродетельные нравы». Отличительными чертами его учения об обществе являются этический интеллектуализм, рационализм, гуманизм [2]. Не случайно созданная аль-Фараби просветительная социальная утопия получила отражение, уточнение и развитие во взглядах арабоязычных мыслителей от Ибн Сины (X-XI вв.) до Алишера Навои (XV в.). Основываясь на причинно-следственную связь аль-Фараби отстаивать положение о свободе воли человека, о возможности земного счастья, которое позволило ему построить социальную утопию в «Трактате о взглядах жителей добродетельного города». Аль-Фараби считал, что высшей целью совершенной социальной организации является достижение счастья, а практическая реализация этой идеи требует мудрости и рассудительности. По мысли философа, «мудрость – это то, что дает знание об истинном счастье, а рассудительность – то, что дает знание о действиях, которые необходимо совершать для достижения счастья. И то и другое совместно способствует совершенствованию человека» [1, с.132]. Достижение счастья возможно только в обществе, организованном на принципе справедливости. Это общество отличается тем, что в нем «жители помогают друг другу в достижении самых превосходных вещей, с которыми связано истинное бытие человека, его существование, пропитание и сохранение жизни». Но главной их целью является все же достижение «последнего совершенства, то есть высшего счастья» [1, с.235]. Такое невозможно в несовершенной социальной организации. Для достижения счастья, считал аль Фараби, необходима активная деятельность всех членов общества. В трактатах, посвященных жизни общества, аль-Фараби проводил аналогию между добродетельным городом и здоровым организмом. «Добродетельный город подобен совершенному, здоровому телу, все органы которого помогают друг другу с тем, чтобы сохранить жизнь живого существа и сделать ее наиболее полной» [1, с.236]. Но мыслитель тут же подчеркнул метафорический, условный смысл этой аналогии: «...органы тела являются естественными органами, тогда как члены городского объединения, хотя и являются естественными, тем не менее положения и способности, по которым они осуществляют свои действия ради города, не являются естественными, но имеют своим источником волю» [1, с.237]. Мыслитель категорически отрицал, врожденную природу человека. Человек обладает волей, способен выбирать тот или иной род деятельности. Ни добродетели, ни профессиональные умения не даны человеку изначально. «Человек не может быть наделенным с самого начала от природы добродетелью или

пороком, так же как он не может быть прирожденным ткачом или писцом... Неправдоподобно и невероятно, чтобы существовал кто-то, от природы полностью предрасположенный ко всем добродетелям, этическим и интеллектуальным, так же как неправдоподобно, чтобы существовал кто-то, от природы имеющий предрасположение ко всем искусствам» [1, с.275]. В вопросе об источниках нравственных качеств и в характеристике добродетелей аль Фараби следует Аристотелю: «Мы говорим, что все нравственные качества, как прекрасные, так и безобразные, приобретаются. Когда человек не обладает сложившимся нравом, то, соприкасаясь с хорошим или плохим нравом, он может по своей воле перейти к противоположному нраву. То, благодаря чему человек приобретает нрав или переходит от одного нрава к другому, с которым он соприкасается, — это и есть привычка, а под привычкой я подразумеваю частые, долгие повторения какого-либо одного действия. Поскольку прекрасный нрав тоже приобретается привычкой, то нам следует сказать как о тех вещах, привыкая к которым мы вырабатываем у себя хороший нрав, так и о тех, привыкая к которым, мы получаем дурной нрав» 394. Согласно аль-Фараби проблема счастья как таковая состоит из положительных и отрицательных моментов и условия, от которых зависит достижение его должно содержать похвалу и порицание. Эти условия являются факторами, которые составляют основу поступков человека – безобразных и прекрасных. Прекрасные действия совпадают с доброй волей и свободным выбором, а принуждение, непостоянство к счастью не приводит. Следует отметить, что обстоятельства, которые имеют место в жизни человека, делятся на такие, которые не влекут за собой похвалу и порицание, и на такие, которые влекут за собой похвалу или порицание. Человек не достигает счастья при обстоятельствах, которые могут повлечь за собой [либо] похвалу, либо порицание. Он достигает счастья при со вокупности обстоятельств, которые влекут за собой и похвалу и порицание. Таких обстоятельств, которые влекут за собой и похвалу и порицание — три, считает аль-Фараби: 1. Действия, которые нужны человеку для того, чтобы использовать свои телесные органы, например, для вставания, сидения, езды, видения, слушания 2. Аффекты души (страсть, наслаждения, радость, гнев, страх, тоска, сострадание, ревность и тому подобное) 3. Здравомыслие, которое свойственно человеку либо на протяжении всей его жизни, либо по временам. Каждое из них либо похвально, либо порицаемо в человеке. Он заслуживает порицания за свои поступки, когда они бывают безобразными, и похвалы, когда они бывают прекрасными. Он заслуживает порицания за аффекты души, когда они бывают не такими, какими им следует быть, и похвалы, когда они бывают такими, какими им следует быть. Он заслуживает порицания, когда он [проявляет] плохое здравомыслие, и похвалы, когда [проявляет] хорошее здравомыслие [1, с.287]. Согласно аль-Фараби, необходимые человеку умственные и нравственные качества оказываются результатом воспитания, основной функцией правителя является просвещение жителей города — обучение и воспитание всех с целью достижения каждым счастья. Глава идеального государства должен обладать мудростью, знанием законов и правил государственного управления, умением их применять, знанием военного искусства, справедливостью, любовью к правде и т. п. — всего двенадцатью необходимыми качествами, но на первом месте оказываются его качества как воспитателя. «Обучение — это наделение теоретическими добродетелями народов и городов. Воспитание — это способ наделения народов этическими добродетелями и искусствами, основанными на знаниях. Обучение осуществляется только словом, тогда как при воспитании народам и горожанам прививают привычку совершать действия, исходящие из свойств, основанных на знании, побуждая их к этим действиям, возбуждая в них желание совершать их, делая так, чтобы эти свойства и связанные с ними действия завладели душами [людей] и чтобы [люди] как бы воспылали к ним страстью» Аль-Фараби проводил идею этического интеллектуализма и настаивал на органическом сочетании знания и нравственности: «Тот, кто приступает к изучению наук, должен быть

молодым и скромным, иметь хорошее здоровье, быть нравственным и воспитанным, принципиальным, далеким от хитрости и обмана... знание должно быть украшено хорошим поведением... [ибо вся деятельность, все стремления человека] ...подытоживаются нравственностью, подобно тому как плодом увенчивается [все то, что происходит] в дереве» [1, с.294]. Воспитание, обеспеченное мудрым управлением, и добровольная взаимозависимость жителей обеспечивают благополучие и стремление к счастью в добродетельном городе. Аль Фараби создал утопический общественно-политический и нравственный идеал: «Город, в котором объединение людей имеет своей целью взаимопомощь в делах, коими обретается счастье, является добродетельным городом, и общество, где люди помогают друг другу в целях достижения счастья, есть добродетельное общество. Народ, все города которого помогают друг другу в целях достижения счастья, есть добродетельный народ. Таким образом, вся земля станет добродетельной, если народы будут помогать друг другу для достижения счастья» [1, с.297]. Аль-Фараби осуждал войны, причиной которых были захватнические и корыстолюбивые амбиции правителей. Он отвергал взгляд, уподоблявший человеческое общество миру животных с его вечной и беспощадной борьбой. Он отрицал идею всеобщей вражды и доказывал естественную взаимозависимость людей и целесообразность возникающего на ее основе сотрудничества. «По природе своей каждый человек устроен так, что для собственного существования и достижения наивысшего совершенства он нуждается во многих вещах, которые он не может доставить себе один и для достижения, которых он нуждается в некоем сообществе людей, доставляющих ему каждый в отдельности какую-либо вещь из совокупности того, в чем он испытывает потребность. При этом каждый человек по отношению к другому находится точно в таком же положении. Вот почему лишь через объединение многих помогающих друг другу людей, где каждый доставляет другому некоторую долю того, что необходимо для его существования, человек может обрести то совершенство, к которому он предназначен по своей природе» [1, с. 299]. Разумеется, идеальный город аль-Фараби является социальной утопией: в нем есть богатые и бедные группы и слои, типичные для городов Арабского халифата — будь то Багдад или Алеппо, Дамаск или Рея. Социальное неравенство принимается мыслителем как вполне закономерное, он осуждает только институт рабства. Но даже такой город, отличающийся веротерпимостью, управляемый «просвещенным правителем», не допускающим произвола и насилия, решающим дела горожан исходя из разумных принципов, а не из догмы и узкого религиозного фанатизма, город, в. котором религии отведена весьма скромная роль, не мог не вызвать обвинения в ереси. Противники аль-Фараби считали его атеистом, поскольку он отдавал предпочтение философии как инструменту познания, тогда как религия — лишь недостоверное, недоказуемое, аллегорическое знание. Она полезна как удобная форма просвещения масс, далеких от философии. Пока в добродетельном городе есть массы невежественных, обращение к религии выражает идеологическую и политическую необходимость. Противоречило религиозно-этической традиции и суждение о привитии нравственных качеств, убежденность аль-Фараби в том, что человек по собственной воле совершает и добрые, и злые поступки, что такие добродетели, как правдивость, мудрость, храбрость, щедрость, сообразительность, суть приобретенные качества и заслуживают одобрения так же, как заслуживают осуждения такие пороки, как жестокость, скупость, малодушие, алчность, стремление к богатству и телесным наслаждениям. Размышления аль-Фараби о счастье тесно связаны с его толкованием проблемы долга и с его пониманием бессмертия» Добродетельный человек не стремится к смерти, напротив, продлевая жизнь, он оказывается способным совершить больше добродетельных поступков, полезных его согражданам и делающих его счастливым. На смерть человек должен идти только тогда, когда своей смертью (скажем, защищая от врагов родной город) он принесет жителям города большую пользу». Аль-Фараби отрицал учение о воскресении человека после

смерти, считал «химерой» учение Корана об аде, рае и загробной жизни. Счастье достижимо в земной жизни. Правда, «абсолютное добро», как и совершенное счастье, наступает тогда, «когда устранено всякое зло и человеческая душа и разум сливаются с мировым деятельным разумом... являющимся вечным... Души, достигшие счастья... соединяются друг с другом, что ведет к возрастанию добродетельных качеств, которые служат для последующих поколений. И каждое поколение оставляет после себя нечто такое (в форме достигшей счастья души), что сливается в общее счастье, пополняя его и облегчая жизнь потомков» [1, с.334]. В своих рассуждениях о счастье аль-Фараби отдает дань мистицизму. Если освободить от мистической оболочки и перевести на философский язык рассуждение аль Фараби о счастье, то он подразумевает «достижение при помощи разума и науки такого уровня духовной культуры, которая после смерти отдельного человека или целого поколения могла бы служить человечеству». В трактате «Китап ат-танбих`ала сабил асса`ада» («Указание пути к счастью») аль Фараби сосредоточивает внимание на пути, ведущим к достижению счастья. Также он пишет о человеческом счастье, а не о каком-то эфемерном явлении, достигаемом после смерти. Путь к счастью в этой жизни лежит через самоусовершенствование. Излагая цель и назначение человека, он показывает путь и средства достижения этой цели, приходит к выводу, что достигнуть счастья можно только посредством совершенствования человека, а оно осуществляется через познание истины. Аль-Фараби первым из мыслителей Востока не только довел свою систему до постановки проблем общественной жизни, но и попытался представить справедливое и гуманное устройство общества. Главным в учении аль-Фараби была убежденность в силе знания, в том, что человек активен и свободен в своих действиях, что люди равны по рождению, и каждый может стремиться к знанию, добродетели и счастью. Именно эти идеи вдохновляли его последователей, именно за эти идеи богословы- обскуранты обвиняли его в ереси и безбожии.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. – Алматы: Наука, 1975. – 357 с.
2. Сатыбекова С.Х. Гуманизм аль-Фараби. – Алма-Ата: Наука, 1975. – 143 с.

ӘОЖ 94

СОЦИАЛИСТІК ЕҢБЕК ЕРЛЕРІ(САРЫСУ АУДАНЫ НЕГІЗІНДЕ): ТАРИХИ ЗЕРТТЕЛУІ ЖӘНЕ СЛАНОВ ӘБІТАЙДЫҢ ЕҢБЕК ЖОЛЫ

Жеңісбаев Е.Б.
Білімгер, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
erbolat1402@icloud.com,
Ғылыми жетекші: т.ғ.м., оқытушы-дәріскер **Калелова Ж.У.**
І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
Kalelova1991@mail.ru

Мақалада кеңестік кезеңдегі Социалистік Еңбек Ерлерінің қалыптасу тарихы, олардың қоғамдық мәртебесі және Қазақстанның ауыл шаруашылығын дамытудағы қызметі Сарысу ауданының тарихымен байланыстыра қарастырылады. Зерттеудің негізгі нысаны – Жамбыл облысы Сарысу ауданында еңбек еткен Социалистік Еңбек Ері Әбітай Слановтың өмірі мен еңбек жолы. Мақалада оның шопандық қызметке араласуы, мал шаруашылығындағы өндірістік көрсеткіштері, мемлекеттік марапатқа ие болуы және кейінгі еңбек қызметі туралы деректер талданады. Сонымен қатар кеңестік марапаттау жүйесінің ерекшеліктері, еңбек адамдарының қоғамдық беделі және олардың тарихи жадтағы орны зерделенеді. Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы, хронологиялық және өмірбаяндық талдау әдістері қолданылды. Әбітай Слановтың еңбек жолын қарастыру арқылы соғыстан кейінгі кезеңдегі Сарысу ауданының мал шаруашылығына тән ерекшеліктерді және қарапайым еңбек адамдарының жергілікті экономиканы дамытудағы үлесін көрсету көзделеді. Зерттеу нәтижелері өңірлік тарихты жеке тұлғалардың өмірбаяны арқылы зерделеудің маңызын айқындайды.

Кілт сөздер: *Социалистік Еңбек Ері, Әбітай Сланов, Сарысу ауданы, Жамбыл облысы, кеңестік кезең, мал шаруашылығы, шопан еңбегі, тарихи зерттеу, өлкетану.*

В статье рассматриваются история становления института Героев Социалистического Труда в советский период, их общественный статус и вклад в развитие сельского хозяйства Казахстана в контексте истории Сарысуского района. Основным объектом исследования являются жизнь и трудовой путь Героя Социалистического Труда Абитая Сланова, работавшего в Сарысуском районе Жамбылской области. Анализируются сведения о начале его деятельности в качестве чабана, производственных показателях в животноводстве, награждении государственной наградой и последующей трудовой деятельности. Кроме того, изучаются особенности советской наградной системы, общественный авторитет людей труда и их место в исторической памяти. В исследовании использованы историко-сравнительный, хронологический и биографический методы анализа. На примере трудового пути Абитая Сланова раскрываются особенности животноводства Сарысуского района в послевоенный период и вклад простых тружеников в развитие местной экономики. Результаты исследования подтверждают значимость изучения региональной истории через биографии отдельных личностей.

Ключевые слова: *Герой Социалистического Труда, Абитай Сланов, Сарысуский район, Жамбылская область, советский период, животноводство, труд чабана, историческое исследование, краеведение.*

The article examines the history of the emergence of Heroes of Socialist Labour during the Soviet period, their social status, and their contribution to the development of agriculture in Kazakhstan in connection with the history of the Sarysu District. The main focus of the study is the life and career of

Abitai Slanov, a Hero of Socialist Labour who worked in the Sarysu District of the Zhambyl Region. The article analyses his involvement in shepherding, achievements in livestock farming, receipt of a state award, and subsequent career. It also explores the distinctive features of the Soviet award system, the social prestige of workers, and their place in historical memory. The study employs historical-comparative, chronological, and biographical methods of analysis. By examining Abitai Slanov's career, the article seeks to reveal the distinctive features of livestock farming in the Sarysu District during the post-war period and demonstrate the contribution of ordinary workers to the development of the local economy. The findings highlight the importance of studying regional history through the biographies of individuals.

Keywords: *Hero of Socialist Labour, Abitai Slanov, Sarysu District, Zhambyl Region, Soviet period, livestock farming, shepherding, historical research, local history.*

Қазақстан тарихын зерттеуде саяси оқиғалармен қатар елдің әлеуметтік-экономикалық дамуына үлес қосқан еңбек адамдарының қызметін қарастырудың да маңызы зор. Өйткені қоғамның даму тарихы тек мемлекет басшыларының немесе белгілі саяси қайраткерлердің өмірімен шектелмейді. Ауыл шаруашылығында, өнеркәсіпте, білім мен ғылымда еңбек еткен қарапайым азаматтардың күнделікті қызметі де тарихи үдерістердің маңызды бөлігін құрайды. Кеңес дәуірінде еңбек адамдарының қоғамдағы орны мемлекеттік саясатпен тығыз байланысты болды. Еңбек өнімділігін арттыру, шаруашылық жоспарларын орындау және өндірістік жетістіктерге қол жеткізу сол кезеңдегі экономикалық саясаттың негізгі бағыттарының бірі саналды. Осы мақсатта еңбек озаттарын марапаттау, олардың тәжірибесін насихаттау және өндірістік көрсеткіштерін көпшілікке үлгі ету кеңінен қолданылды.1938 жылғы 27 желтоқсанда КСРО-да Социалистік Еңбек Ері атағы белгіленді. Бұл марапат шаруашылық пен мәдени құрылыс салаларындағы айрықша жетістіктерді мемлекеттік деңгейде мойындаудың жоғары нысандарының біріне айналды. Кейінгі жылдары аталған атақ өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы, көлік, құрылыс және басқа да салаларда еңбек еткен азаматтарға берілді [1].

Қазақстанда Социалистік Еңбек Ері атағын алған азаматтардың елеулі бөлігі ауыл шаруашылығында қызмет атқарды. Мұны республика экономикасында егіншілік пен мал шаруашылығының маңызды орын алуымен байланыстыруға болады. Әсіресе ауылдық өңірлерде мал басын көбейту, төл алу көрсеткішін жақсарту, өнім сапасын арттыру және шаруашылық шығынын азайту еңбек нәтижесін бағалаудың басты өлшемдерінің қатарына кірді. Жамбыл облысының Сарысу ауданы да ауыл шаруашылығы қалыптасқан өңірлердің бірі болды. Ауданның табиғи жағдайы, жайылымдық жерлердің болуы және жергілікті халықтың мал өсіру тәжірибесі қой шаруашылығының дамуына негіз қалады. Бұл салада еңбек еткен шопандардың қызметі тек мал бағумен шектелмей, бүкіл шаруашылықтың өндірістік нәтижесіне ықпал етті. Сарысу өңірінің еңбек тарихын қарастыруда Социалистік Еңбек Ері Әбітай Слановтың өмір жолы ерекше назар аударуға лайық. Оның еңбек қызметі XX ғасырдың 30-жылдарының соңынан басталып, соғыстан кейінгі ауыл шаруашылығын қалпына келтіру және дамыту кезеңімен жалғасты. Әбітай Слановтың 1949 жылы жоғары мемлекеттік марапатқа ие болуы оның еңбегінің сол кездегі шаруашылық талаптары тұрғысынан жоғары бағаланғанын көрсетеді [2].

Бұл тақырыптың өзектілігі бірнеше жағдаймен түсіндіріледі. Біріншіден, өңірлік тарихты зерттеу барысында жергілікті еңбек адамдарының өмірбаянын жүйелеу қажеттілігі сақталып отыр. Екіншіден, кеңестік кезеңдегі ауыл шаруашылығының дамуын жеке еңбеккерлердің қызметімен байланыстыра талдау тарихи үдерістерді нақтырақ түсінуге мүмкіндік береді. Үшіншіден, Социалистік Еңбек Ерлері туралы мәліметтерді бүгінгі тарихи көзқарас тұрғысынан қайта қарастыру олардың еңбегін сол дәуірдің саяси және экономикалық жағдайымен бірге бағалауға жол ашады.

Зерттеудің мақсаты – Сарысу ауданының еңбек тарихы негізінде Социалистік Еңбек Ерлерінің қоғамдық және тарихи орнын анықтау, Әбітай Слановтың еңбек жолын деректер арқылы зерделеу. Осы мақсатқа жету үшін Социалистік Еңбек Ері атағының қалыптасу тарихын қарастыру, кеңестік ауыл шаруашылығындағы шопандардың қызметін сипаттау, Әбітай Слановтың өмірбаяндық мәліметтерін жүйелеу және оның еңбек жетістіктерін тарихи тұрғыдан талдау міндеттері қойылды. Зерттеудің нысаны – кеңестік кезеңдегі Сарысу ауданының еңбек тарихы. Зерттеу пәні – Әбітай Слановтың еңбек қызметі мен оның Социалистік Еңбек Ері ретіндегі тарихи орны.

Тарихи тұлғаның өмірі мен қызметін зерттеу әртүрлі дереккөздерді өзара салыстыруды талап етеді. Әсіресе кеңестік кезеңдегі еңбек адамдарының өмірбаянын қарастырғанда мемлекеттік марапаттау құжаттары, энциклопедиялық анықтамалар, мерзімді баспасөз материалдары және жергілікті архив қорлары маңызды дереккөздер болып саналады. Бұл мақалада Әбітай Сланов туралы қолжетімді өмірбаяндық анықтамалар, Социалистік Еңбек Ерлеріне қатысты жарияланған материалдар және кеңестік ауыл шаруашылығы тарихына қатысты мәліметтер пайдаланылды. Негізгі деректердің бірі – «Герои страны» электрондық өмірбаяндық анықтамалығындағы Әбітай Слановқа арналған материал. Онда оның туған жылы, еңбек қызметі, марапатталған күні және шаруашылық жетістіктері көрсетілген [2].

Зерттеуде бірнеше тарихи әдіс басшылыққа алынды.Тарихи-хронологиялық әдіс арқылы Әбітай Слановтың еңбек жолындағы негізгі кезеңдер уақыт ретімен қарастырылды. Бұл тәсіл оның еңбек қызметінің басталуы мен мемлекеттік марапатқа ие болуы арасындағы байланысты анықтауға мүмкіндік береді. Тарихи-салыстырмалы әдіс кеңестік кезеңдегі еңбек озаттарын марапаттау тәжірибесін жалпы ауыл шаруашылығы саясаты аясында бағалау үшін қолданылды. Аталған әдіс жеке адамның жетістігін сол уақыттағы шаруашылық міндеттерінен бөліп қарастырмауға негізделеді. Өмірбаяндық әдіс Әбітай Слановтың жеке еңбек жолын зерттеудің негізгі тәсілі ретінде алынды. Өйткені бір адамның қызметі арқылы белгілі бір тарихи кезеңдегі еңбек қатынастарының ерекшеліктерін байқауға болады. Деректанулық талдау әдісі жарияланған мәліметтердің сипатын, олардың берілу ерекшелігін және тарихи сенімділігін бағалау үшін пайдаланылды. Мысалы, кеңестік марапаттау материалдарында еңбек көрсеткіштері мен жетістіктерге басымдық беріледі. Ал еңбек жағдайындағы қиындықтар, шаруашылықты ұйымдастыру мәселелері немесе еңбеккерлердің күнделікті тұрмысы мұндай материалдарда толық көрініс таппауы мүмкін.

Сондықтан зерттеуде марапаттау деректері маңызды тарихи айғақ ретінде қарастырылғанымен, олар еңбек өмірінің барлық қырын толық сипаттайтын құжат ретінде қабылданбайды. Зерттеудің деректік шектеуі де бар. Әбітай Слановтың отбасылық өмірі, жеке естеліктері және еңбек қызметінің кейбір кезеңдері туралы мәліметтер қолжетімді жарияланымдарда толық сақталмаған. Осыған байланысты мақалада расталмаған өмірбаяндық оқиғалар немесе ойдан құрастырылған естеліктер пайдаланылмайды [3].

Социалистік Еңбек Ері атағының пайда болуын Кеңес Одағының экономикалық және идеологиялық дамуымен байланысты қарастыру қажет. XX ғасырдың 30-жылдарында мемлекет өндіріс көлемін арттыруға, ауыл шаруашылығын қайта ұйымдастыруға және еңбек өнімділігін көтеруге ерекше көңіл бөлді. Осы кезеңде еңбек озаттарын көпшілікке таныстыру, олардың көрсеткіштерін насихаттау және өндірістік жарыстар ұйымдастыру кеңестік басқару жүйесінің маңызды құралдарына айналды. Социалистік Еңбек Ері атағы да осындай тарихи жағдайда қалыптасты. Атақтың ресми белгіленуі еңбек жетістіктерін марапаттаудың жаңа мемлекеттік деңгейін көрсетті. Кейінгі жылдары бұл марапатқа ие болған азаматтар кеңестік баспасөзде, анықтамалықтарда және мерейтойлық жинақтарда жиі аталды. Мұндай материалдардың тарихи маңызы зор болғанымен, олардың жазылу ерекшеліктерін ескеру қажет. Кеңестік кезеңдегі жарияланымдарда еңбеккерлердің

табыстары көбіне мемлекеттік экономикалық саясаттың нәтижесі ретінде сипатталды. Жеке адамның еңбекқорлығы, ұйымдастырушылық қабілеті және тәжірибесі айтылғанымен, жетістіктің әлеуметтік-экономикалық жағдайлары әрдайым бірдей терең талданған жоқ. Социалистік Еңбек Ерлерінің тарихын зерттеуде өмірбаяндық жинақтар маңызды орын алады. Солардың бірі – 1969 жылы Алматыда жарық көрген «Герои Социалистического Труда – казахстанцы» атты екі томдық басылым. Бұл еңбек Қазақстаннан шыққан Социалистік Еңбек Ерлері туралы мәліметтерді жүйелеуге арналған анықтамалық сипаттағы дереккөз ретінде құнды [3]. Оның екінші томы Әбітай Слановпен бір кезеңде еңбек еткен Әбілдә Үздембаев туралы өмірбаяндық материалдың дереккөздері қатарында да көрсетілген. Мұндай жинақтарды пайдаланғанда олардың жарық көрген уақытын ескеру қажет. 1960-жылдардағы анықтамалықтар кеңестік қоғамдық-саяси көзқарас аясында дайындалғандықтан, олардағы бағалаулар мен тарихи тұжырымдарды қазіргі зерттеу әдістері негізінде талдаған жөн. Социалистік Еңбек Ерлері туралы мәліметтерді зерттеудің тағы бір бағыты – өңірлік өлкетану. Облыстық және аудандық баспасөз, жергілікті кітапханалардағы қорлар, музей құжаттары мен тарихи естеліктер белгілі бір ауданнан Қазақстанның әр өңіріндегі еңбек озаттарының өмірбаяндарын салыстыру ауыл шаруашылығы саласында марапаттаудың қандай көрсеткіштерге сүйенгенін анықтауға мүмкіндік береді. Мәселен, қой шаруашылығында төл алу, мал басын сақтау және өнім сапасын арттыру нәтижелері маңызды болды. Ал егіншілік саласында өнімділік көрсеткіштері басты орын алды. Осы ерекшеліктерді ескере отырып, Әбітай Слановтың еңбек жетістігін тек жеке марапаттау оқиғасы ретінде емес, кеңестік ауыл шаруашылығы жүйесінің нақты бір көрінісі ретінде қарастыруға болады. Социалистік Еңбек Ерлерінің тарихи мұрасын зерттеу тәуелсіз Қазақстан жағдайында да өз маңызын жоғалтқан жоқ. Дегенмен кеңестік кезеңдегі марапаттау жүйесін бүгінгі көзқараспен бағалағанда екі мәселені ажырату қажет. Біріншісі – сол кезеңдегі мемлекеттік идеология мен экономикалық саясат. Екіншісі – нақты еңбек адамдарының күнделікті қызметі мен кәсіби жетістіктері. Мемлекеттік саясатқа қатысты тарихи сын жеке еңбеккерлердің қызметін жоққа шығармайды. Керісінше, еңбек адамдарының өмірін кеңірек тарихи жағдайда қарастыру олардың қоғамдағы нақты орнын анықтауға мүмкіндік береді.

Сарысу ауданының шаруашылық тарихы Қазақстанның оңтүстік өңірлеріндегі ауыл шаруашылығының қалыптасу және даму үдерістерімен тығыз байланысты. Өңірдің табиғи-климаттық ерекшеліктері, жайылымдық жерлердің орналасуы және халықтың дәстүрлі шаруашылық тәжірибесі мал өсіру кәсібінің маңызын арттырды [4].

Қазақ қоғамында мал шаруашылығы ұзақ уақыт бойы халықтың күнкөріс көзі ғана емес, әлеуметтік және экономикалық қатынастардың маңызды негізі болды. Мал өсіру тәжірибесі табиғат жағдайына бейімделген шаруашылық жүргізу тәсілдерімен ерекшеленді. Жайылымды маусымға қарай пайдалану, малдың қоңын сақтау, төл алу және табиғи қауіп-қатерден қорғау сияқты жұмыстар ұрпақтан-ұрпаққа берілген тәжірибеге сүйенді. Кеңестік билік орнағаннан кейін бұл шаруашылық жүйесі елеулі өзгерістерге ұшырады. Ұжымдастыру саясаты нәтижесінде жеке шаруашылықтардың орнына колхоздар құрылып, ауыл шаруашылығы мемлекеттік жоспарлау жүйесіне бағындырылды. Бұл өзгерістер Қазақстан ауылдарына ауыр әлеуметтік-экономикалық салдар әкелді. Мал шаруашылығының бұрынғы ұйымдастыру жүйесі бұзылып, ауыл тұрғындарының тұрмыс жағдайы күрделене түсті. Кейінгі кезеңдерде кеңестік билік мал шаруашылығын қайта дамытуға көңіл бөлді. Колхоздардағы өндірістік жұмыстарды ұйымдастыру, мал басын көбейту және өнім көлемін арттыру негізгі міндеттердің қатарына енді.

Осындай тарихи жағдайда шопандардың еңбегі ерекше маңызға ие болды. Қой шаруашылығындағы табыс көбіне мал бағатын адамдардың кәсіби тәжірибесіне, жауапкершілігіне және табиғи жағдайларды дұрыс пайдалануына байланысты еді. Шопанның күнделікті қызметі сырттай қарағанда қарапайым көрінгенімен, ол үлкен

тәжірибені талап етті. Малдың жайылымын таңдау, азықтануын қадағалау, төлдеу кезеңіне дайындалу, жас төлді күтіп-баптау және малды қолайсыз ауа райынан қорғау – бір-бірімен тығыз байланысты жұмыстар. Мұндай қызметте бір ғана маусымның нәтижесі емес, бірнеше жыл бойы жинақталған тәжірибе маңызды орын алды. Сондықтан мал шаруашылығында жоғары көрсеткішке жеткен еңбеккерлердің қызметін зерттеу ауыл экономикасының даму ерекшеліктерін түсінуге көмектеседі. Сарысу ауданында еңбек еткен Әбітай Слановтың өмір жолы осы тұрғыдан қарастырылғанда ерекше мәнге ие болады. Оның еңбек қызметі ауыл шаруашылығындағы өндірістік нәтижелердің нақты көрсеткіштері арқылы белгілі болған. Сарысу өңіріндегі еңбек тарихын зерттеуде жергілікті баспасөздің де маңызы бар. Аудандық газеттерде шаруашылықтардың қызметі, еңбек озаттарының жетістіктері және ауыл өміріндегі өзгерістер туралы мәліметтер жарияланып отырған. Мұндай материалдар сол уақыттағы қоғамдық көзқарасты анықтауға мүмкіндік береді. Дегенмен мерзімді баспасөз деректерін пайдаланғанда олардың ақпараттық және идеологиялық қызметін ажырату қажет. Кеңестік газеттерде шаруашылық жетістіктері кеңінен насихатталғанымен, еңбек жағдайындағы қиындықтар немесе жоспарлы экономиканың қайшылықтары толық көрсетілмеуі мүмкін. Сондықтан, аудан тарихын зерттеуде баспасөз материалдарын архивтік құжаттармен және өмірбаяндық анықтамалармен салыстыра қарастыру ғылыми тұрғыдан маңызды [5].

Әбітай Сланов 1922 жылы қазіргі Жамбыл облысы Сарысу ауданы аумағындағы Саудакент ауылында дүниеге келген. Кеңестік кезеңде бұл елді мекен Байқадам атауымен белгілі болды. Оның балалық және жастық шағы Қазақстан ауылдарындағы әлеуметтік-экономикалық өзгерістермен тұспа-тұс келді [2]. XX ғасырдың 20–30-жылдары қазақ ауылдары үшін күрделі тарихи кезең болды. Елде жаңа шаруашылық қатынастары қалыптасып, дәстүрлі мал шаруашылығы ұжымдық өндіріс жүйесіне бейімделді. Бұл өзгерістер ауыл тұрғындарының күнделікті өміріне, еңбек қатынастарына және әлеуметтік жағдайына ықпал етті.

Әбітай Слановтың еңбекке араласуы да осы кезеңге сәйкес келеді. Өмірбаяндық деректерге сүйенсек, ол жергілікті жетіжылдық мектепті аяқтағаннан кейін Молотов атындағы колхозда шопан болып жұмыс істей бастаған. 1939 жылдан бастап осы шаруашылықта аға шопан қызметін атқарған [2]. Бұл мәлімет оның жас кезінен мал шаруашылығымен айналысқанын көрсетеді. Аға шопан қызметіне тағайындалуы шаруашылықтағы белгілі бір жауапкершілікті өз мойнына алғанын білдіреді. 1939 жыл – Әбітай Слановтың еңбек өміріндегі маңызды кезеңдердің бірі. Осы уақыттан бастап оның қызметі жеке еңбек міндеттерін орындаумен ғана шектелмей, өзіне бекітілген отардың сақталуы мен өнімділігіне жауап берумен байланысты болды. Аға шопан қызметі ұйымдастырушылық қабілетті де талап етті. Мал басын сақтау, жайылымды дұрыс пайдалану және төл алу нәтижесін жақсарту шаруашылықтың жалпы көрсеткішіне әсер ететін міндеттер еді. Әбітай Сланов еңбек еткен Молотов атындағы колхоз кеңестік жоспарлы шаруашылық жүйесінің құрамында болды. Колхоз қызметінің нәтижесі өндірілген өнім көлемі, мал басының сақталуы және жоспарлы көрсеткіштердің орындалуы арқылы бағаланды. Мұндай жағдайда шопанның еңбегі тек жеке кәсіптік шеберлікпен емес, шаруашылықтың экономикалық міндеттерімен де тығыз байланысты болды. 1941 жылы Ұлы Отан соғысы басталғаннан кейін Қазақстан ауыл шаруашылығының алдында жаңа міндеттер тұрды. Соғыс жылдарында майданды және ел ішіндегі халықты азық-түлікпен қамтамасыз ету маңызды мәселеге айналды. Ауылдық жерлердегі еңбек ресурстарының азаюы шаруашылық жұмыстарының ауырлауына әсер етті. Әбітай Слановтың осы жылдардағы жеке қызметін сипаттайтын толық архивтік мәліметтер қолжетімді дереккөздерде көрсетілмеген. Сондықтан оның соғыс кезеңіндегі нақты жетістіктері немесе атқарған қосымша міндеттері туралы тұжырым жасауға негіз жеткіліксіз. Алайда оның 1939 жылдан бастап аға шопан болғаны және кейінгі жылдары осы саладағы қызметін

жалғастырғаны еңбек жолының ұзақ уақыт мал шаруашылығымен байланысты болғанын көрсетеді. Бұл жағдай Әбітай Слановтың кәсіби тәжірибесінің қалыптасуына негіз болған деп пайымдауға мүмкіндік береді.

Соғыстан кейінгі жылдары Кеңес Одағының ауыл шаруашылығында өндірісті қалпына келтіру және өнім көлемін арттыру міндеттері алдыңғы қатарға шықты. Қазақстанның мал шаруашылығы дамыған өңірлерінде мал басын сақтау, төл алу көрсеткішін жақсарту және шаруашылық өнімділігін арттыру мәселелеріне ерекше көңіл бөлінді. Әбітай Слановтың еңбек қызметіндегі маңызды жетістіктері осы кезеңмен байланысты. Өмірбаяндық анықтамада келтірілген мәлімет бойынша, 1948 жылдың басында оның қарауында 458 бас құйрықты қой болған. Сол жылдың қорытындысында әрбір жүз саулықтан орта есеппен 120 қозы өсірілген. Ал қозыларды енесінен бөлген кездегі орташа салмағы 40,3 килограмға жеткен. Бұл көрсеткіштер мал шаруашылығындағы еңбек нәтижесін бағалау үшін маңызды. Әсіресе әрбір жүз саулықтан алынған төл саны қой шаруашылығының өнімділігін сипаттайтын негізгі өлшемдердің бірі болып саналады. Мал шаруашылығында жоғары нәтижеге жету бірнеше жағдайға байланысты. Біріншіден, саулықтардың күйін сақтау және оларды дұрыс азықтандыру маңызды. Екіншіден, төлдеу кезеңінде малды бақылау және жас қозыларды күтіп-баптау қажет. Үшіншіден, жайылымды тиімді пайдалану мен қолайсыз табиғи жағдайларға дайындық шаруашылық нәтижесіне әсер етеді [6].

Әбітай Слановтың 1948 жылғы көрсеткіштері оның отарында төл өсіру жұмысының нәтижелі болғанын көрсетеді. Дегенмен нақты қандай әдістер қолданылғанын анықтау үшін сол кезеңдегі шаруашылық есептері мен өндірістік құжаттарды зерттеу қажет. 1949 жылғы 12 шілдеде КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының Жарлығымен Әбітай Слановқа 1948 жылы мал шаруашылығының жоғары өнімділігіне қол жеткізгені үшін Социалистік Еңбек Ері атағы берілген. Ол Ленин орденімен және «Орақ пен Балға» алтын медалімен марапатталған [«Герои страны» анықтамалығында алтын медальдің нөмірі 4121, ал Ленин орденінің нөмірі 105639 екені көрсетілген. Бұл мәліметтер марапаттау тарихын нақтылауға мүмкіндік береді. Аталған марапаттың тарихи мәнін бірнеше қырынан қарастыруға болады.

Ең алдымен, Әбітай Слановтың еңбегі аудандық немесе облыстық деңгеймен шектелмей, одақтық деңгейде бағаланды. Бұл оның шаруашылық көрсеткіштерінің сол кезеңдегі мемлекеттік марапаттау талаптарына сәйкес келгенін білдіреді.

Екіншіден, марапат мал шаруашылығы саласындағы нақты өндірістік нәтижелермен байланысты болды. Демек, еңбек жетістігі ресми көрсеткіштер негізінде бағаланған.

Үшіншіден, Әбітай Слановтың марапатталуы Сарысу ауданындағы ауыл шаруашылығы қызметкерлерінің еңбегін зерттеу үшін маңызды тарихи дерек болып табылады.

Сонымен бірге мемлекеттік марапаттың берілуін сол кезеңдегі еңбек саясатының құрамдас бөлігі ретінде бағалау қажет. Кеңестік басқару жүйесінде жоғары нәтижеге жеткен еңбеккерлерді марапаттау басқа шаруашылық қызметкерлерін еңбек өнімділігін арттыруға ынталандыру мақсатында да пайдаланылды. Сондықтан Әбітай Слановтың жетістігін талдағанда оның жеке еңбегі мен мемлекеттік марапаттау саясаты арасындағы байланысты ескерген жөн.

Социалистік Еңбек Ері атағын алғаннан кейін Әбітай Сланов мал шаруашылығындағы қызметін жалғастырған. Жарияланған өмірбаяндық мәліметтерде оның кейінгі жылдары да қой шаруашылығында жоғары нәтижелер көрсеткені айтылады. Атап айтқанда, 1966 жылы әрбір жүз саулықтан орта есеппен 150 қозы өсіргені көрсетілген. Бұл дерек Әбітай Слановтың еңбек жетістіктері бір ғана 1948 жылмен шектелмегенін көрсетеді. 1948 жылғы және 1966 жылғы нәтижелерді салыстырғанда әрбір жүз саулыққа шаққандағы өсірілген қозы саны 30 басқа артқанын байқауға болады. Дегенмен бұл айырмашылықты тек шопанның жеке тәжірибесінің артуымен түсіндіру дұрыс емес. Себебі екі кезең арасындағы шаруашылық жағдайы, мал тұқымы, азықтандыру жүйесі және

өндірісті ұйымдастыру ерекшеліктері жөнінде қосымша мәліметтер қажет.1957 жылы шаруашылық құрылымындағы өзгерістер нәтижесінде Байқадам қой совхозының қалыптасуы Әбітай Сланов еңбек еткен ортаның ұйымдастырушылық жағынан өзгергенін көрсетеді. Жарияланған өмірбаяндық материалдарда оның кейінгі еңбек қызметі осы шаруашылықпен байланыстырылады .Кеңестік ауыл шаруашылығында колхоздар мен совхоздардың ұйымдастыру жүйесі бірдей болған жоқ. Колхоз ұжымдық шаруашылық түрі болса, совхоз мемлекеттік ауыл шаруашылығы кәсіпорны ретінде қызмет атқарды. Сондықтан шаруашылықтың қайта ұйымдастырылуы еңбек қатынастары мен басқару тәртібіне ықпал етуі мүмкін.

Әбітай Слановтың зейнетке шыққанға дейін мал шаруашылығы саласында еңбек еткені туралы мәлімет оның кәсіби өмірінің негізгі бөлігі шопандық қызметпен өткенін көрсетеді. Оның кейінгі өмірі туралы толық деректер сақталмаған. Атап айтқанда, қайтыс болған жылы қолжетімді өмірбаяндық анықтамаларда нақты көрсетілмейді. Осы себепті мақалада оның өмірінің соңғы кезеңі туралы болжамды мәліметтер келтірілмейді. Тарихи зерттеу үшін мұндай деректік олқылықтарды ашық көрсету маңызды. Өйткені зерттеудің сенімділігі тек жиналған мәліметтердің көлемімен емес, олардың нақтылығымен және тексерілу мүмкіндігімен анықталады [7].

Сарысу ауданының еңбек тарихын зерттеу барысында Әбітай Слановтың қызметін осы өңірдегі басқа еңбек озаттарының өмір жолымен салыстыру маңызды. Мәселен, Әбілдә Үздембаев та Сарысу ауданындағы қой шаруашылығында еңбек етіп, 1949 жылғы 12 шілдеде Социалистік Еңбек Ері атағын алған азаматтардың бірі ретінде белгілі. Оның марапатталуы да 1948 жылғы мал шаруашылығы өнімділігінің жоғары көрсеткіштерімен байланысты болған. Екі еңбеккердің бір кезеңде және бір өңірде жоғары мемлекеттік марапатқа ие болуы Сарысу ауданындағы қой шаруашылығының сол жылдардағы нәтижелерін арнайы зерттеу қажеттігін көрсетеді. Бұл деректерден бірнеше маңызды мәселе туындайды.

Біріншіден, 1948 жылғы өндірістік көрсеткіштер Сарысу ауданындағы мал шаруашылығы үшін маңызды кезең болғанын болжауға негіз береді. Алайда аудан бойынша жалпы өнім көлемі, мал саны және шаруашылықтардың салыстырмалы нәтижелері анықталмайынша, мұндай тұжырымды түпкілікті қорытынды ретінде қабылдауға болмайды.

Екіншіден, бір өңірден бірнеше еңбеккердің жоғары марапатқа ие болуы олардың жеке тәжірибесімен қатар шаруашылықты ұйымдастыру ерекшеліктерін де зерттеуге мүмкіндік береді.

Үшіншіден, Әбітай Сланов пен Әбілдә Үздембаевтың еңбек жолдарын салыстыру арқылы шопандардың кәсіби қызметіне қойылған талаптарды анықтауға болады [8].

Мұндай салыстырмалы зерттеу үшін марапаттау құжаттары, колхоздың жылдық есептері, мал шаруашылығының өндірістік көрсеткіштері және аудандық баспасөз материалдары қажет.

Сарысу ауданындағы Социалистік Еңбек Ерлерінің тарихын толық зерттеу тек жекелеген өмірбаяндарды жинақтаумен шектелмеуі тиіс. Олардың еңбек еткен шаруашылықтарының жағдайын, өндірістік нәтижелерін және жергілікті қоғамдағы орнын қатар қарастыру маңызды. Осы тұрғыдан алғанда Әбітай Слановтың өмір жолы өңірдегі еңбек тарихын зерттеудің бір бағыты ретінде құнды.

Тарихи тұлғаның маңызын анықтауда оның алған марапаттары ғана емес, қызметінің қоғамдық және экономикалық нәтижелері де ескерілуі қажет. Әбітай Слановтың еңбек жолы кеңестік Қазақстандағы ауыл шаруашылығы қызметкерлерінің тарихын зерттеуге мүмкіндік береді. Оның өмірбаяны арқылы XX ғасырдың орта кезеңіндегі шопан еңбегінің ерекшеліктерін, мал шаруашылығының өндірістік талаптарын және мемлекеттік марапаттау тәжірибесін қарастыруға болады. Біріншіден, Әбітай Слановтың қызметі мал шаруашылығындағы кәсіби тәжірибенің маңызын көрсетеді. Қой шаруашылығында

тұрақты нәтижеге жету күнделікті еңбекпен қатар табиғи жағдайларды түсінуді және шаруашылық міндеттерін дұрыс ұйымдастыруды талап етеді. Екіншіден, оның еңбек жетістіктері жеке адамның қызметі мен ұжымдық шаруашылық арасындағы байланысты көрсетеді. Кеңестік кезеңде өндірістік көрсеткіштер көбіне ұжымдық еңбек жағдайында қалыптасты. Сондықтан жеке еңбеккердің жетістігін бағалағанда ол қызмет атқарған шаруашылықтың жағдайын да ескеру қажет. Үшіншіден, Әбітай Слановтың өмірбаяны жергілікті тарихты зерттеуде маңызды орын алады. Қазақстанның жалпы тарихында белгілі бір кезеңдер ірі экономикалық өзгерістер арқылы сипатталса, өңірлік тарихта сол өзгерістердің нақты адамдардың өміріне қалай әсер еткені айқын көрінеді. Төртіншіден, оның қызметін зерттеу тарихи жад мәселесімен байланысты. Уақыт өткен сайын еңбек адамдары туралы мәліметтердің бір бөлігі ұмытылып, құжаттардың сақталуы күрделене түседі. Сондықтан өмірбаяндық деректерді жинақтау, салыстыру және ғылыми айналымға енгізу маңызды. Әбітай Слановтың тарихи орнын бағалауда кеңестік кезеңдегі еңбек идеологиясын да назардан тыс қалдыруға болмайды. Социалистік Еңбек Ері атағы мемлекеттік марапат қана емес, еңбек адамын қоғамдық үлгі ретінде көрсету құралы болды. Сонымен бірге тарихи зерттеу марапатталған тұлғаның өмірін тек жағымды сипаттамалар арқылы баяндаумен шектелмеуі тиіс. Оның қызметі сол кезеңдегі әлеуметтік-экономикалық жағдаймен, ауыл шаруашылығы саясатымен және еңбек қатынастарымен байланыстыра қарастырылғанда ғана ғылыми мазмұны тереңдей түседі.

Жүргізілген деректік талдау Әбітай Слановтың өмірі мен еңбек қызметіне қатысты бірнеше маңызды нәтижені анықтауға мүмкіндік берді. Ең алдымен, оның еңбек жолының негізгі кезеңдері жүйеленді. Қолжетімді өмірбаяндық мәліметтер Әбітай Слановтың 1922 жылы дүниеге келгенін, жергілікті жетіжылдық мектептен кейін мал шаруашылығында жұмыс істегенін және 1939 жылдан бастап аға шопан болғанын көрсетеді. Екінші нәтиже – оның Социалистік Еңбек Ері атағын алуына негіз болған өндірістік көрсеткіштердің анықталуы. 1948 жылғы мал шаруашылығы нәтижелері Әбітай Слановтың еңбегі ресми түрде жоғары бағаланғанын дәлелдейді. Үшіншіден, оның еңбек қызметінің 1949 жылғы марапатпен аяқталмағаны анықталды. 1966 жылғы көрсеткіштер туралы мәлімет Әбітай Слановтың кейінгі кезеңде де қой шаруашылығындағы қызметін жалғастырғанын көрсетеді. Төртіншіден, Әбітай Слановтың еңбек жолын Сарысу ауданының шаруашылық тарихымен байланыстыра қарастыру қажеттілігі айқындалды. Өйткені жеке еңбеккердің жетістігі сол кезеңдегі өндірістік қатынастардан бөлек қалыптаспайды. Бесіншіден, зерттеу барысында деректік шектеулер анықталды. Әбітай Слановтың отбасылық өмірі, жеке естеліктері, еңбек әдістері және өмірінің соңғы кезеңі туралы толық мәліметтердің болмауы тақырыпты одан әрі зерттеу қажеттігін көрсетеді.

Осы нәтижелерге сүйене отырып, Әбітай Слановтың еңбек жолын үш негізгі кезеңге бөліп қарастыруға болады.

Бірінші кезең – еңбекке араласуы және кәсіби тәжірибесінің қалыптасуы. Бұл кезең 1930-жылдардың соңымен байланысты.

Екінші кезең – соғыстан кейінгі жылдардағы өндірістік жетістіктері және 1949 жылы Социалистік Еңбек Ері атағын алуы.

Үшінші кезең – жоғары мемлекеттік марапат алғаннан кейінгі еңбек қызметі және қой шаруашылығындағы жұмысын жалғастыруы.

Мұндай кезеңдеу оның өмірбаянын хронологиялық тұрғыдан жүйелеуге мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижелері Социалистік Еңбек Ерлерінің өмірін тек марапаттау тарихы ретінде қарастыру жеткіліксіз екенін көрсетеді. Олардың қызметін әлеуметтік-экономикалық тарих, еңбек қатынастары және жергілікті қоғамның дамуы аясында талдау қажет. Бұл тәсіл кеңестік кезеңдегі еңбек адамдарының тарихи орнын неғұрлым объективті бағалауға мүмкіндік береді.

Қорытынды

Социалистік Еңбек Ерлерінің тарихы – Қазақстанның XX ғасырдағы әлеуметтік-экономикалық дамуымен тығыз байланысты зерттеу бағыттарының бірі. Олардың еңбек қызметін зерделеу арқылы кеңестік кезеңдегі шаруашылық жүйесінің ерекшеліктерін, еңбек қатынастарының сипатын және мемлекеттік марапаттау саясатының қоғамдық маңызын анықтауға болады. Сарысу ауданының еңбек тарихы осы тұрғыдан ерекше назар аударуға лайық. Өңірдегі мал шаруашылығының дамуы көптеген еңбеккерлердің күнделікті қызметімен байланысты болды. Солардың бірі – Социалистік Еңбек Ері Әбітай Сланов. Зерттеу барысында Әбітай Слановтың өмірі мен еңбек жолына қатысты негізгі мәліметтер жүйеленді. Оның 1922 жылы дүниеге келгені, жас кезінен мал шаруашылығында еңбек еткені және 1939 жылдан бастап аға шопан қызметін атқарғаны анықталды. 1948 жылғы жоғары өндірістік көрсеткіштері үшін 1949 жылғы 12 шілдеде Социалистік Еңбек Ері атағына ие болуы оның еңбек жолындағы маңызды оқиға болды. Әбітай Слановтың қызметін талдау мал шаруашылығындағы жоғары нәтижелердің кәсіби тәжірибемен, күнделікті еңбекпен шаруашылықты ұйымдастыру ерекшеліктерімен байланысты екенін көрсетеді. Әбітай Слановтың еңбек жолы Сарысу ауданының ауыл шаруашылығы тарихындағы маңызды өмірбаяндық мысалдардың бірі болып табылады. Оның қызметін ғылыми тұрғыдан зерттеу өңір тарихын толықтыруға, еңбек адамдарының тарихи орнын анықтауға және жергілікті тарихи мұраны жүйелеуге мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Социалистік Еңбек Ерлері // ARNA NEWS. – 19.08.2022. –
2. Электрондық материал.
3. Сланов Абитай // Герои страны: биографический справочник. – Электрондық өмірбаяндық анықтама.
4. Герои Социалистического Труда – казахстанцы. – Т. 1–2. – Алма-Ата: Казахстан, 1969. Басылымның библиографиялық деректері.
5. Уздембаев Абильда // Герои страны: биографический справочник. – Электрондық өмірбаяндық анықтама.
6. Еңбек майдангерлері қайда? // Айқын. – Электрондық мақала.
7. Социалистік еңбек ері атағын алған тұлғалар // El.kz. – 04.09.2014. – Электрондық материал.
8. Қазақстан Республикасының «Ардагерлер туралы» Заңына қатысты ақпарат // Қазақстан Республикасының мемлекеттік органдарының ресми интернет-ресурсы. – Ресми ақпарат.

ӘОЖ 94 (574)

1916 ЖЫЛҒЫ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ КӨТЕРІЛІСТІ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ АРҚЫЛЫ ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ

Жолдасқан Ә.Е.
Магистрант І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
zh.adilet04@mail.ru

Мақалада 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісті оқытуға жасанды интеллект (ЖИ) құралдарын енгізудің тарихи-әдістемелік негіздері қарастырылады. Қазақстандық тарихшылар Т. Омарбеков, М. Қойгелдиев, М. Қозыбаев еңбектерінің зерттеушілік ұстанымдары және Ж. Аймауытұлының психологиялық-педагогикалық идеялары негізінде дереккөздерді салыстыру, цифрлық картамен жұмыс, визуалды реконструкция және қалыптастырушы бағалау тәсілдері ұсынылады. Нақты сабақ тапсырмалары мен бағалау өлшемдері беріліп, ЖИ жасаған материалдардың ғылыми дәлдігін тексеру алгоритмі көрсетіледі. Мақала теориялық-әдістемелік сипатта; тәжірибелік тиімділік туралы статистикалық тұжырым жасалмайды.

Кілт сөздер: *1916 жылғы көтеріліс, Қазақстан тарихы, жасанды интеллект, тарихи дерек, цифрлық педагогика, сыни ойлау, тарихи карта.*

В статье рассматриваются историко-методические основы внедрения инструментов искусственного интеллекта (ИИ) в преподавание национально-освободительного восстания 1916 года. На основе исследовательских подходов казахстанских историков Т. Омарбекова, М. Койгельдиева и М. Козыбаева, а также психолого-педагогических идей Ж. Аймауытова предлагаются методы сопоставления исторических источников, работы с цифровыми картами, визуальной реконструкции и формативного оценивания. Представлены конкретные учебные задания и критерии их оценивания, а также алгоритм проверки научной достоверности материалов, созданных с помощью ИИ. Статья носит теоретико-методический характер; статистические выводы о практической эффективности предложенных методов не приводятся.

Ключевые слова: *восстание 1916 года, история Казахстана, искусственный интеллект, исторический источник, цифровая педагогика, критическое мышление, историческая карта.*

The article examines the historical and methodological foundations for integrating artificial intelligence (AI) tools into the teaching of the 1916 national liberation uprising. Drawing on the research approaches of Kazakhstani historians T. Omarbekov, M. Koigeldiev, and M. Kozybayev, as well as the psychological and pedagogical ideas of Zh. Aimauytov, the article proposes methods for comparing historical sources, working with digital maps, conducting visual reconstructions, and implementing formative assessment. It presents specific classroom tasks and assessment criteria and provides an algorithm for verifying the scholarly accuracy of AI-generated materials. The article is theoretical and methodological in nature; therefore, it does not offer statistical conclusions regarding the practical effectiveness of the proposed methods.

Keywords: *1916 uprising, history of Kazakhstan, artificial intelligence, historical source, digital pedagogy, critical thinking, historical map.*

Кіріспе

Тарихты оқытудың басты міндеті – оқушының өткен оқиғаларды жай есте сақтауын емес, деректерге сүйеніп түсіндіруін қалыптастыру. 1916 жылғы көтеріліс осы міндетке қолайлы тақырып: оның алғышарттары жер қатынастары, отарлық басқару, соғыс жағдайы,

әлеуметтік қайшылықтар және саяси шешімдермен өзара сабақтас. 1916 жылғы 25 маусымдағы патша жарлығы көтерілістің тікелей түрткісі болғанымен, қозғалыстың себептерін тек осы құжатпен шектеу тарихи процесті қарапайымдандырады.

Қазіргі сабақта оқулық мәтініне қосымша архив құжатының үзіндісін, сол кезеңдегі баспасөзді, тарихи картаны және зерттеушілердің әртүрлі түсіндірулерін салыстыру маңызды. ЖИ мәтінді ықшамдап, сұрақтар дайындап, деректерді топтастыра алады. Бірақ оның жауабы – тарихи дәлел емес: дереккөзге сілтемесі, мерзімі мен атауы мұғалім тарапынан тексерілуге тиіс [6].

Зерттеудің мақсаты – 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісті оқытуға арналған, тарихи дәлдік пен оқушының дербес талдауын ұштастыратын ЖИ-ге негізделген әдістемелік үлгіні әзірлеу. Міндеттері: отандық тарихнамалық еңбектердің оқу мазмұнына ықпалын айқындау; үш практикалық тапсырма құрастыру; оқу нәтижелерін бағалау көрсеткіштерін ұсыну; цифрлық қауіптерді шектеу жолдарын белгілеу.

Зерттеу әдістері: тарихи-педагогикалық әдебиеттерді талдау, салыстырмалы әдіс, оқу тапсырмаларын модельдеу және критериалды бағалау. Бұл жұмыс нақты мектепте өткізілген эксперименттің есебі емес; ұсынылған тәсілдерді тәжірибелік тексеруге арналған теориялық жоба.

Талдау

Т. Омарбековтің «Қазақстан тарихының XX ғасырдағы өзекті мәселелері» еңбегі XX ғасыр тарихындағы күрделі құбылыстарды деректік негізде қайта пайымдаудың маңызын көрсететін зерттеулер қатарына жатады [1]. Мұғалім үшін оның әдістемелік мәні – бір оқиғаға берілген дайын тұжырымды қайталамай, себептерді кең тарихи жағдаймен байланыстыру. Мәселен, оқушы 1916 жылғы жарлықты талдағанда жердің тарылуы мен отарлық әкімшілік жүйесінің ықпалын да қарастыруы қажет.

М. Қойгелдиевтің «Алаш қозғалысы» монографиясы XX ғасыр басындағы ұлттық зиялылардың қоғамдық-саяси қызметін талдауға мүмкіндік береді [2]. Көтеріліс тақырыбында «Алаш» қайраткерлерінің ұстанымын бір ғана қарапайым бағаға сыйғызбай, нақты мәтін, уақыт және саяси жағдай арқылы түсіндіру керек. Оқушыларға әртүрлі дерек негізінде «зиялылардың пікірлері неге біркелкі болмады?» деген проблемалық сұрақ ұсынылады. М. Қозыбаевтың 1916 жылғы қозғалыстың тарихнамасына арналған пайымдаулары да көтерілісті зерттеу тарихының өзін талдау қажеттігін еске салады [3].

Педагогикалық негіз ретінде Ж. Аймауытұлының «Психология» еңбегіндегі оқушының қабылдауы, зейіні, қызығушылығы мен ойлау ерекшеліктерін ескеру туралы идеялар мәнді [4]. Бұларды қазіргі цифрлық оқытуда оқушыға бірдей көлемдегі дайын жауап ұсынудан гөрі, деңгейленген сұрақтар мен өз бетінше пайымдау тапсырмаларын құрумен байланыстыруға болады. UNESCO-ның 2023 жылғы нұсқаулығы ЖИ-ді адамға бағдарланған, жас ерекшелігіне сай және деректер қауіпсіздігін сақтай отырып қолдануды ұсынады [6].

Бірінші қағида – тарихи деректің басымдығы. ЖИ құрастырған сөйлемдер түпнұсқа жарлықпен, баспасөз материалдарымен және зерттеу әдебиетімен салыстырылмайынша дәлел ретінде қолданылмайды. Екінші қағида – көпқырлы талдау: Торғай мен Жетісу оқиғаларының айырмашылығын, көтерілістің әлеуметтік құрамын және аймақтық жағдайын ескеру. Үшінші қағида – цифрлық материалдың шартты сипатын ашық көрсету: генерацияланған сурет тарихи фотосурет немесе құжат емес.

Төртінші қағида – оқушы авторлығы. ЖИ сұрақ құрастыруға және бастапқы құрылым ұсынуға көмектескенімен, қорытынды пікірді оқушы дерекке сүйеніп өзі жазады. Бесінші қағида – мұғалімнің бақылауы: тарихи атаулар, даталар, тұлғалар және картографиялық нысандар сабаққа дейін тексеріледі.

1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісті оқытуға жасанды интеллект (ЖИ) құралдарын енгізудің тарихи-әдістемелік негіздері қарастырылады.Сол бойынша зерттеу нәтижелері:

1-мысал. «Көтерілістің себептері» деректанулық тапсырмасы. Мұғалім 25 маусым жарлығы туралы тексерілген қысқа үзіндіні және оқулықтағы отарлық жер саясаты жөніндегі мәтінді береді. ЖИ-ге: «Берілген екі мәтінге сүйеніп, оқушыларға ұзақ мерзімді алғышарт пен тікелей түрткіні ажырататын бес сұрақ құрастыр; жаңа тарихи факт қоспа» деген нұсқау беріледі. Оқушылар жауаптарын «дерек – түсіндіру – қорытынды» үлгісімен рәсімдейді. Нәтижесінде олар жарлықты жалғыз себеп деп қарастырмауға үйренеді.

2-мысал. «Торғай мен Жетісу» цифрлық картасы. Мұғалім тексерілген картаға көтеріліс ошақтарының шартты белгілерін орналастырады. ЖИ оқушыларға картаға қатысты тапсырмалар әзірлейді: «Екі аймақтың географиялық жағдайын салыстыр», «Жетісудағы босқыншылықтың себептерін тарихи контексте түсіндір», «Картадан қандай қорытынды жасауға болмайды?». Картадағы атаулар мен бағыттарды ЖИ өздігінен ойдан құрастырмауы тиіс; олар алдын ала анықталған деректерден енгізіледі. Мұнда басты нәтиже – кеңістіктік ойлау және карта шектеулерін түсіну.

3-мысал. «Тарихи пікірді тексер» тапсырмасы. ЖИ-ден 1916 жылғы көтеріліс туралы қысқа түсіндірме мәтін дайындау сұралады. Мұғалім бұл мәтінді дайын тарихи ақиқат ретінде емес, тексеруге арналған материал ретінде береді. Оқушылар әр тұжырымды үш санатқа бөледі: «дерекпен расталды», «қосымша тексеру қажет», «қате немесе тым жалпылама». Мәселен, «көтеріліс барлық өңірде бірдей ұйымдастырылды» деген жалпылауды Торғай мен Жетісудың ерекшеліктерімен салыстыру арқылы сынайды.

4-мысал. Визуалды реконструкцияны сыни оқу. Генеративті сурет құралымен 1916 жылғы қазақ ауылының шартты көрінісі жасалады. Оқушылар бейнедегі киім, тұрғын үй, құрал-жабдық және табиғи орта белгілерін оқулық иллюстрацияларымен немесе музей материалдарымен салыстырады. Тапсырма: «Қай бөлшек дерекпен расталады, қайсысы суретшінің немесе алгоритмнің жорамалы?». Сурет астында міндетті түрде «ЖИ жасаған тарихи реконструкция» деген белгі қойылады.

5-мысал. Дифференциацияланған бағалау. Бастапқы деңгейге хронологияны реттеу, орта деңгейге екі деректі салыстыру, жоғары деңгейге «көтерілістің тарихи маңызы» туралы дәлелді шағын эссе ұсынылады. ЖИ рубрика нобайын дайындай алады, бірақ мұғалім оның тарихи мазмұны мен бағалау әділдігін тексереді.

Ұсынылатын сабақ тақырыбы: «1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс: себептері, аймақтық ерекшеліктері және тарихи маңызы». Оқу мақсаты: оқушы екі дереккөзді салыстырып, кемінде екі ұзақ мерзімді алғышартты және бір тікелей түрткіні ажыратады; картадан негізгі көтеріліс ошақтарын көрсетеді; өз пікірін тарихи дәлелмен негіздейді.

Алғашқы 7 минутта мұғалім проблемалық сұрақ қояды: «25 маусым жарлығы болмаса, қоғамдағы қайшылықтар жойылар ма еді?». Келесі 12 минутта оқушылар жұппен екі деректі салыстырады; ЖИ дайындаған сұрақтарды пайдаланады. Одан кейінгі 10 минутта топтар карта бойынша Торғай мен Жетісуды салыстырады. Келесі 10 минутта ЖИ мәтініндегі екі тұжырымның дұрыстығын тексереді. Соңғы 6 минутта әр оқушы «бір дәлел – бір қарсы уәж – қорытынды» тәсілімен рефлексия жазады. Бұл уақыт бөлінісі 45 минуттық сабаққа арналған үлгі болып табылады. Бағалау үшін төрт өлшем ұсынылады. Біріншісі – тарихи нақтылық (0–3 балл): даталар, тұлғалар, өңірлер дұрыс қолданылған ба? Екіншісі – дерекпен жұмыс (0–3 балл): пікір нақты дерекке сүйене ме, дерек пен болжам ажыратылған ба? Үшіншісі – себеп-салдарлық байланыс (0–2 балл): ұзақ мерзімді себеп пен тікелей түрткі ажыратылған ба? Төртіншісі – қорытынды сапасы (0–2 балл): тұжырым дәлелді және қисынды ма? Ең жоғары нәтиже – 10 балл.

Ұсынылған модельді қолдану тарихи мәтінге қызығушылықты арттыруға, деректерді салыстыруға жұмсалатын уақытты тиімді ұйымдастыруға және оқушының сыни сұрақ қоюына жағдай жасауға бағытталған. Дегенмен бұл күтілетін нәтижелер, нақты өлшенген көрсеткіштер емес. Тиімділікті дәлелдеу үшін бақылау және эксперименттік топтарда бірдей бастапқы және қорытынды тапсырмалар өткізіп, нәтижелерді салыстыру қажет.

Негізгі тәуекелдер: ЖИ-дің жоқ дәйексөзді немесе архивтік сілтемені ойдан құрастыруы; тарихи картаны қате бейнелеуі; тұлғаларға дәлелсіз сөз телуі; оқушының дайын жауапты көшіріп алуы. Бұлардың алдын алу үшін дереккөздің авторы, атауы, жарияланған жылы және мәтіндік дәлелі тексеріледі. Жеке мәліметтер ЖИ жүйесіне енгізілмейді; жас ерекшелігіне сәйкес қауіпсіз пайдалану талаптары сақталады [6].

Қорытынды

1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісті ЖИ арқылы оқыту тарихи мазмұнды технологиямен алмастыру емес, тарихи зерттеу әрекетін жетілдіру болып табылады. Омарбеков, Қойгелдиев және Қозыбаев еңбектері тарихи контекст пен тарихнамалық көпқырлылықты сақтауға бағдар берсе, Аймауытұлының педагогикалық-психологиялық мұрасы оқушының дербес танымын ескерудің маңызын көрсетеді. ЖИ көмегімен жасалған сұрақ, карта және реконструкция ғылыми тексеруден өткенде ғана құнды оқу құралына айналады. Ұсынылған модельді алдағы уақытта педагогикалық экспериментпен бағалау қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Омарбеков Т. Қазақстан тарихының XX ғасырдағы өзекті мәселелері: көмекші оқу құралы. – Алматы: Өнер, 2003. – 552 б.

2. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы: екі томдық монография. 1-т. – 2-бас., өңд., толықт. – Алматы: Мектеп, 2008. – 474 б.

3. Қозыбаев М. 1916 жыл: ұлт-азаттық революция тарихнамасының кейбір мәселелері // 1916 жылғы көтеріліс тарихнамасына қатысты зерттеу. – Басылым деректері нақтылауды қажет етеді.

4. Аймауытұлы Ж. Психология: оқулық. – Алматы: Рауан, 1995. – 312 б.

5. Асфендияров С. 1916 жылғы Қазақстандағы ұлт-азаттық көтерілісі. – 1936 жылғы зерттеу (нақты баспа деректерін кітапхана каталогы бойынша толықтыру қажет).

6. Miao F., Holmes W. Guidance for Generative AI in Education and Research. – Paris: UNESCO, 2023. – 44 p. – DOI: 10.54675/EWZM9535.

ӘОЖ 94 (574)

ДӘСТҮРЛІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІМЕН ЖАҢА БІЛІМ БЕРУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫНЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МҮМКІНДІКТЕРІ

Жұмаділ Қ.
Магистрант, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
zhumadilk2005@gmail.com
Ғылыми жетекшісі: т.ғ.к., оқытушы-дәріскер **Буланов Е.О.**
І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
erzhan_bulanov@mail.ru

Бұл мақалада қазіргі білім беру жүйесіндегі дәстүрлі оқыту әдістері мен жаңа білім беру технологияларының педагогикалық мүмкіндіктері ғылыми-теориялық тұрғыдан қарастырылады. Білім беру парадигмасының өзгеруі жағдайында оқыту үдерісін жаңғырту, білім алушылардың танымдық белсенділігін арттыру, функционалдық сауаттылығын қалыптастыру және шығармашылық қабілеттерін дамыту мәселелері талданады. Дәстүрлі оқыту әдістерінің дидактикалық ерекшеліктері, олардың білімді жүйелі меңгертудегі, оқушылардың дүниетанымын қалыптастырудағы және оқу әрекетін ұйымдастырудағы маңызы айқындалады.

Мақалада Қазақстан тарихы пәнін оқыту мысалында дәстүрлі түсіндіру, тарихи дереккөздермен жұмыс, пікірталас, цифрлық картография және жобалық-зерттеу технологияларын үйлестірудің практикалық мүмкіндіктері ұсынылады. Теориялық талдау негізінде дәстүрлі және жаңа білім беру технологияларын мақсатты түрде интеграциялау оқушылардың тарихи ойлауын, сыни талдауын, зерттеушілік дағдыларын және цифрлық құзыреттілігін дамытуға қолайлы педагогикалық жағдайлар қалыптастыратыны тұжырымдалады.

Кілт сөздер: *дәстүрлі оқыту, жаңа білім беру технологиялары, педагогикалық мүмкіндіктер, инновациялық әдістер, интеграция, цифрлық білім беру, тарихи ойлау, функционалдық сауаттылық, оқыту әдістемесі.*

В статье рассматриваются педагогические возможности традиционных методов обучения и современных образовательных технологий в системе образования с научно-теоретической точки зрения. Анализируются вопросы модернизации образовательного процесса в условиях изменения образовательной парадигмы, повышения познавательной активности обучающихся, формирования функциональной грамотности и развития творческих способностей. Раскрываются дидактические особенности традиционных методов обучения, их значение в систематическом усвоении знаний, формировании мировоззрения учащихся и организации учебной деятельности.

На примере преподавания истории Казахстана представлены практические возможности сочетания традиционного объяснения, работы с историческими источниками, дискуссионных методов, цифровой картографии и проектно-исследовательских технологий. На основе теоретического анализа делается вывод о том, что целенаправленная интеграция традиционных методов и современных образовательных технологий способствует созданию благоприятных педагогических условий для развития исторического мышления, критического анализа, исследовательских навыков и цифровых компетенций обучающихся.

Ключевые слова: *традиционное обучение, современные образовательные технологии, педагогические возможности, инновационные методы, интеграция, цифровое образование, историческое мышление, функциональная грамотность, методика обучения.*

This article examines the pedagogical potential of traditional teaching methods and modern educational technologies in contemporary education from a scientific and theoretical perspective. It analyzes the modernization of the educational process in the context of changing educational paradigms, with particular attention to enhancing students' cognitive engagement, developing functional literacy, and fostering creative abilities. The study explores the didactic characteristics of traditional teaching methods and their role in the systematic acquisition of knowledge, the formation of students' worldviews, and the organization of learning activities.

Using the teaching of Kazakhstan's history as an example, the article presents practical approaches to combining traditional instruction, historical source analysis, classroom discussions, digital mapping, and project-based research activities. Based on the theoretical analysis, the article concludes that the purposeful integration of traditional teaching methods and modern educational technologies can create favorable pedagogical conditions for developing students' historical thinking, critical analysis, research skills, and digital competencies.

Keywords: *traditional teaching methods, modern educational technologies, pedagogical potential, innovative teaching methods, integration, digital education, historical thinking, functional literacy, teaching methodology.*

Кіріспе

Қазіргі кезеңде әлемдік білім беру жүйесі қоғамдық дамудың жаңа талаптарына сәйкес түбегейлі өзгерістерді бастан өткеруде. Ғылыми-техникалық прогрестің қарқынды дамуы, ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың кеңінен таралуы, цифрлық қоғамның қалыптасуы және жаһандану үдерістерінің күшеюі білім беру мазмұны мен оқыту әдістемесін жаңғырту қажеттілігін туындатып отыр. Бүгінгі білім беру жүйесінің алдында тұрған басты міндеттердің бірі – білім алушыларға ғылыми білім негіздерін меңгертумен қатар, олардың сыни ойлау қабілетін, шығармашылық әлеуетін, зерттеушілік дағдыларын, ақпараттық сауаттылығын және өзгермелі қоғамдық ортаға бейімделу қабілетін дамыту.

Дәстүрлі оқыту әдістерінің қалыптасуы педагогика ғылымының тарихи дамуымен тығыз байланысты. Атап айтқанда, Я.А. Коменскийдің дидактикалық қағидалары, И.Г.Песталоццидің дамыта оқытуға қатысты идеялары, К.Д. Ушинскийдің оқытудың тәрбиелік сипаты туралы тұжырымдары білім беру жүйесінің теориялық негіздерін қалыптастыруға елеулі үлес қосты. Я.А. Коменский өзінің «Ұлы дидактика» еңбегінде оқытудың жүйелілік, бірізділік, көрнекілік және қолжетімділік қағидаларын негіздеп, білім беру үдерісін ұйымдастырудың ғылыми-әдістемелік бағыттарын айқындады [1]. Бұл қағидалар қазіргі білім беру жүйесінде де өзінің педагогикалық маңызын сақтап отыр.

Дәстүрлі оқыту әдістері білім мазмұнын жүйелі меңгертуге, ғылыми ұғымдарды қалыптастыруға, оқушылардың логикалық ойлауын дамытуға және оқу әрекетін белгілі бір тәртіппен ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Түсіндіру, әңгімелеу, сұрақ-жауап, дәріс, көрнекілік, мәтінмен жұмыс және жаттығу әдістері білім алушылардың негізгі теориялық білімді меңгеруіне жағдай жасайды. Сонымен бірге мұғалімнің тікелей педагогикалық ықпалы оқушылардың оқу әрекетін бағыттауға, олардың жіберген қателерін түзетуге және оқу материалын түсіну деңгейін бақылауға мүмкіндік береді.

Алайда қазіргі білім беру жағдайында тек дәстүрлі оқыту әдістерімен шектелу оқушылардың барлық танымдық қажеттіліктерін толық қамтамасыз ете бермейді. Ақпарат көлемінің үздіксіз артуы, цифрлық ресурстардың қолжетімді болуы және білім алушылардың ақпаратты қабылдау тәсілдерінің өзгеруі оқытудың мазмұны мен ұйымдастырылуына жаңа талаптар қояды. Бүгінгі оқушы ақпаратты тек қабылдаушы емес, оны іздеуші, талдаушы, салыстырушы, бағалаушы және жаңа білімді қалыптастырушы белсенді тұлға ретінде қарастырылуы тиіс.

Л.С. Выготскийдің әлеуметтік-мәдени даму теориясында білім алушының танымдық дамуы әлеуметтік қарым-қатынас пен бірлескен әрекет арқылы жүзеге асатыны негізделген. Ғалымның жақын арадағы даму аймағы туралы тұжырымы оқыту барысында педагогикалық қолдаудың, ынтымақтастықтың және оқушының жеке мүмкіндіктерін ескерудің маңызын түсіндіреді [4]. Бұл идеялар қазіргі саралап оқыту, бірлескен оқу әрекеті және интерактивті технологияларды ұйымдастырудың ғылыми негіздерін айқындауға мүмкіндік береді. Ж. Пиаженің танымдық даму теориясында білім алушының интеллектуалдық дамуы белсенді танымдық әрекетпен байланысты қарастырылады [5]. Ал Дж. Брунер оқыту барысында білім алушылардың ғылыми ұғымдарды өздігінен түсінуіне, танымдық құрылымдарды қалыптастыруына және оқу мазмұнын жүйелі ұйымдастыруға ерекше мән берді [6]. Аталған теориялық тұжырымдар оқытудың дәстүрлі және инновациялық тәсілдерін өзара байланыстырудың ғылыми негіздерін қалыптастырады.

Сонымен бірге цифрлық технологияларды білім беру үдерісінде тиімді қолдану педагогтің технологиялық, педагогикалық және пәндік білімдерінің өзара байланысын талап етеді. П. Мишра мен М. Келер ұсынған технологиялық-педагогикалық-пәндік білім моделі (TPACK) мұғалімнің цифрлық құралдарды тек техникалық тұрғыдан меңгеруі жеткіліксіз екенін, оларды нақты пән мазмұны мен оқыту әдістемесіне сәйкес қолдану қажеттігін негіздейді [10]. Бұл тұжырым дәстүрлі және инновациялық оқыту әдістерін интеграциялау мәселесін ғылыми тұрғыдан түсіндіруде маңызды орын алады. Өйткені сабақта жаңа технологияларды қолданудың тиімділігі цифрлық құралдардың санымен немесе олардың жаңашылдығымен ғана анықталмайды. Негізгі мәселе – технологияның нақты оқу мақсатына сәйкестігі, білім алушының танымдық әрекетіне ықпалы және оқу нәтижесіне қосатын педагогикалық үлесі.

Қазіргі педагогикалық зерттеулерде аралас оқыту технологиясына да ерекше назар аударылады. Д. Гаррисон мен Х. Канука аралас оқытудың дәстүрлі бетпе-бет білім беру мен онлайн оқыту мүмкіндіктерін біріктіру арқылы білім беру тәжірибесін жаңғырту әлеуетін қарастырған [11]. Аралас оқыту білім алушылардың дербес жұмысын ұйымдастыруға, оқу материалдарына қолжетімділікті кеңейтуге және сабақ уақытын белсенді танымдық әрекетке бағыттауға жағдай жасайды.

Дегенмен цифрлық технологияларды кеңінен енгізу олардың білім сапасына автоматты түрде оң әсер ететінін білдірмейді. UNESCO ұйымының 2023 жылғы білім берудегі технологияларға арналған жаһандық баяндамасында технологияларды пайдаланудың тиімділігі педагогикалық мақсаттарға, қолжетімділікке, мұғалімдердің даярлығына және білім беру жүйесінің ерекшеліктеріне байланысты екені атап көрсетіледі [15]. Бұл жағдай білім беру технологияларын қолдануда ғылыми негізділік пен педагогикалық мақсаттылық қағидаларын сақтаудың маңызын көрсетеді. Соңғы жылдары жасанды интеллект технологияларының дамуы білім беру үдерісін ұйымдастыруға жаңа мүмкіндіктер ұсынуда. Жасанды интеллект құралдары оқу материалдарын дайындау, тапсырмаларды саралау, білім алушыларға кері байланыс беру, ақпаратты жүйелеу және оқыту мазмұнын бейімдеу сияқты міндеттерді орындауға көмектесе алады. Сонымен қатар аталған технологияларды пайдалану академиялық адалдық, ақпараттың шынайылығы, жеке деректерді қорғау және білім алушының дербес ойлау қабілетін сақтау мәселелерін өзекті етеді. UNESCO ұйымының генеративті жасанды интеллектті білім беру мен зерттеу саласында қолдануға арналған ұсынымдарында технологияларды адамға бағдарланған, қауіпсіз және жауапты түрде пайдалану қажеттігі көрсетілген [16].

Дәстүрлі оқытуға түсіндіру, әңгімелеу, дәріс, көрнекілік, жаттығу, мәтінмен жұмыс және сұрақ-жауап жатады. Бұл әдістер жаңа ұғымдардың логикалық құрылымын көрсетуге, негізгі білімді жүйелеуге, білімдегі олқылықты түзетуге және оқушыға уақтылы педагогикалық қолдау беруге қолайлы. Коменскийдің жүйелілік пен көрнекілік туралы идеялары оқу мазмұнын бірізді ұйымдастырудың тарихи негіздерінің бірі болып саналады

[1]. Оқыту үдерісін жобалауда «оқушы не істейді?» деген сұрақ жетекші орын алады. Ақпаратты қабылдау, салыстыру, талдау, дәлелдеу және рефлексия әрекеттерінің әрқайсысына сәйкес тапсырма қажет. Мысалы, тарихи оқиғаға қатысты екі дереккөзді салыстыру үшін оқушы алдымен олардың авторын, уақытын және мақсатты аудиториясын анықтауы керек. Сонан соң ғана деректердің қайшылықтары мен ортақ тұстарын түсіндіруге көшеді [6; 8].

Сабақтың құрылымын жасағанда оқу материалының күрделілігін ескеру маңызды. Жаңа тақырыптың бастапқы кезеңінде мұғалім қысқа түсіндіру мен үлгі көрсетуді қолдана алады. Оқушы негізгі ұғымдарды меңгергеннен кейін дербес талдау үлесін біртіндеп арттыру орынды. Осылайша қолдау көлемі оқу міндетінің қиындығына қарай өзгеріп отырады [6; 9].

Бағалаудың ашық өлшемдері оқу әрекетін түсінікті етеді. Тарихи пайымға арналған рубрикада деректің нақтылығы, түсіндірудің қисындылығы, қарсы дәлелді ескеру және қорытындының негізділігі бөлек көрсетілуі мүмкін. Мұндай рубрика тек қорытынды баға қою үшін емес, оқушыға келесі қадамын көрсету үшін де қажет [7; 8].

Мұғалімнің рефлексиясы да интеграцияның маңызды бөлігі. Сабақтан кейін қандай тапсырма оқушыны мазмұнды талдауға жетелегенін, қай жерде артық уақыт кеткенін және қандай құралдың қажетсіз болғанын анықтау келесі сабақты жетілдіруге көмектеседі. Бұл шешімдер жеке әсерге ғана емес, оқушы жұмыстары мен кері байланысқа сүйенуі тиіс. Түсіндіру оқушының бастапқы білімі жеткіліксіз болғанда маңызды ұғымдар мен байланыстарды ашуға мүмкіндік береді. Тарих сабағында мұғалім саяси өзгерістердің алғышарттарын қысқаша жүйелеп, оқушыларға кейінгі дерек талдауына қажет контекст береді. Әңгімелеу тарихи кезеңді елестетуге көмектескенімен, баяндау дерек пен интерпретацияның айырмасын көмескі етпеуі тиіс [1; 6].

Сұрақ-жауап әдісі білімді еске түсірумен қатар себеп-салдарды талдауға бағытталуы мүмкін. Көрнекі материал, әсіресе тарихи карта мен уақыт сызығы, күрделі ақпаратты құрылымдауға көмектеседі. Қайталау мен жаттығу негізгі ұғымдардың орнығуын қолдайды. Бұл тәсілдердің нәтижесі тапсырманың сапасына және мұғалім ұсынған кері байланысқа тәуелді [7; 8].

Оқушы ұзақ уақыт тек тыңдаушы болып қалса, ақпаратты талдау және өз ойын дәлелдеу мүмкіндігі азаяды. Бірдей қарқын мен тапсырма әр оқушының қажеттілігін ескере бермейді. Алайда бұл шектеулер әдістің табиғатынан ғана емес, оны ұйымдастыру тәсілінен туындайды: проблемалық сұраққа негізделген дәстүрлі әңгіме де белсенді ойлауға жағдай жасай алады. [12]

Білім беру технологиясы цифрлық құрылғыны қолданумен шектелмейді; ол мақсат, мазмұн, әрекет, бағалау және кері байланыс арасындағы байланысты жобалау тәсілі. Мұғалімнің технологиялық, педагогикалық және пәндік білімінің үйлесуі құралды орынды таңдаудың маңызды шарты [10]. Оқыту үдерісін жобалауда «оқушы не істейді?» деген сұрақ жетекші орын алады. Ақпаратты қабылдау, салыстыру, талдау, дәлелдеу және рефлексия әрекеттерінің әрқайсысына сәйкес тапсырма қажет. Мысалы, тарихи оқиғаға қатысты екі дереккөзді салыстыру үшін оқушы алдымен олардың авторын, уақытын және мақсатты аудиториясын анықтауы керек. Сонан соң ғана деректердің қайшылықтары мен ортақ тұстарын түсіндіруге көшеді[4; 6].

Сабақтың құрылымын жасағанда оқу материалының күрделілігін ескеру маңызды. Жаңа тақырыптың бастапқы кезеңінде мұғалім қысқа түсіндіру мен үлгі көрсетуді қолдана алады. Оқушы негізгі ұғымдарды меңгергеннен кейін дербес талдау үлесін біртіндеп арттыру орынды. Осылайша қолдау көлемі оқу міндетінің қиындығына қарай өзгеріп отырады[9]. Бағалаудың ашық өлшемдері оқу әрекетін түсінікті етеді. Тарихи пайымға арналған рубрикада деректің нақтылығы, түсіндірудің қисындылығы, қарсы дәлелді ескеру және қорытындының негізділігі бөлек көрсетілуі мүмкін. Мұндай рубрика тек қорытынды баға қою үшін емес, оқушыға келесі қадамын көрсету үшін де қажет.

Мұғалімнің рефлексиясы да интеграцияның маңызды бөлігі. Сабақтан кейін қандай тапсырма оқушыны мазмұнды талдауға жетелегенін, қай жерде артық уақыт кеткенін және қандай құралдың қажетсіз болғанын анықтау келесі сабақты жетілдіруге көмектеседі. Бұл шешімдер жеке әсерге ғана емес, оқушы жұмыстары мен кері байланысқа сүйенуі тиіс. Бейне, интерактивті карта, уақыт сызығы және электрондық құжат тарихи оқиғаларды әртүрлі формада көрсетуге мүмкіндік береді. Бірақ экрандағы ақпаратты көбейту әрдайым түсінуді жақсартпайды. Мультимедиалық материалды қысқа, мақсатты және тапсырмамен байланыстырылған түрде беру қажет [9]. UNESCO технологияны пайдалануда тең қолжетімділік, дәлелге негізделген шешім және педагогикалық қажеттілік қағидаларын атап көрсетеді [15].

Проблемалық оқытуда оқушы сұрақты түсініп, болжам ұсынады, дәлелдерді тексеріп, қорытынды жасайды. Жобалық оқытуда осы әрекеттер нақты өніммен аяқталады: цифрлық карта, дерекке негізделген буклет немесе таныстырылым. Мұндай тапсырмаларда мұғалімнің бағыттаушы сұрақтары мен сапалы дереккөздер қажет. Дьюидің тәжірибе арқылы оқу туралы көзқарастары осы бағыттың теориялық негіздерінің бірі [2; 3]. Пікірталас, шағын топтағы талдау және бірлескен құжат дайындау оқушылардың дәлел келтіру және қарым-қатынас жасау дағдыларын қолдануға жағдай жасайды. Аралас оқытуда бастапқы танысу онлайн жүргізіліп, сыныптағы уақыт талдау мен кері байланысқа бөлінуі мүмкін. Алайда бұл тәсіл үйдегі интернетке қолжетімділік пен дербес жұмыс дағдысын ескеруді талап етеді [11].

Сараланған тапсырмалар мазмұн, күрделілік және қолдау көлемі бойынша өзгеруі мүмкін. Генеративті жасанды интеллект тапсырма нұсқаларын құрастыруға, мәтінді ықшамдауға немесе сұрақтар ұсынуға көмектеседі. Оның жауаптары міндетті түрде тексерілуі керек; жеке деректерді қорғау, жас ерекшелігін ескеру және академиялық адалдық талаптары сақталуы тиіс [16]. Дәстүрлі әдістер күрделі ұғымдарды құрылымды түсіндіру және бірізді бекіту міндеттеріне қолайлы; инновациялық тәсілдер дерек іздеу, пікірталас, жоба жасау және дараланған кері байланысты ұйымдастыру мүмкіндігін кеңейтеді. Екі бағыт та оқушыны белсенді етуі немесе формалды орындалуы мүмкін. Сондықтан тиімділік туралы шешім құралдың жаңалығына емес, мақсат пен нәтиженің сәйкестігіне сүйенуі керек [12].

Оқыту үдерісін жобалауда «оқушы не істейді?» деген сұрақ жетекші орын алады. Ақпаратты қабылдау, салыстыру, талдау, дәлелдеу және рефлексия әрекеттерінің әрқайсысына сәйкес тапсырма қажет. Мысалы, тарихи оқиғаға қатысты екі дереккөзді салыстыру үшін оқушы алдымен олардың авторын, уақытын және мақсатты аудиториясын анықтауы керек. Сонан соң ғана деректердің қайшылықтары мен ортақ тұстарын түсіндіруге көшеді.

Сабақтың құрылымын жасағанда оқу материалының күрделілігін ескеру маңызды. Жаңа тақырыптың бастапқы кезеңінде мұғалім қысқа түсіндіру мен үлгі көрсетуді қолдана алады. Оқушы негізгі ұғымдарды меңгергеннен кейін дербес талдау үлесін біртіндеп арттыру орынды. Осылайша қолдау көлемі оқу міндетінің қиындығына қарай өзгеріп отырады. [9; 12]. Бағалаудың ашық өлшемдері оқу әрекетін түсінікті етеді. Тарихи пайымға арналған рубрикада деректің нақтылығы, түсіндірудің қисындылығы, қарсы дәлелді ескеру және қорытындының негізділігі бөлек көрсетілуі мүмкін. Мұндай рубрика тек қорытынды баға қою үшін емес, оқушыға келесі қадамын көрсету үшін де қажет.

Мұғалімнің рефлексиясы да интеграцияның маңызды бөлігі. Сабақтан кейін қандай тапсырма оқушыны мазмұнды талдауға жетелегенін, қай жерде артық уақыт кеткенін және қандай құралдың қажетсіз болғанын анықтау келесі сабақты жетілдіруге көмектеседі. Бұл шешімдер жеке әсерге ғана емес, оқушы жұмыстары мен кері байланысқа сүйенуі тиіс. Интеграция – әдістерді механикалық қатар қою емес, оқу мақсаттарына сәйкес бір-бірін толықтыратын әрекеттер тізбегін құру. Жүйелілік тұғыр мақсат, мазмұн, әдіс пен нәтижені

байланыстырады; іс-әрекеттік тұғыр білімді қолдануды алға шығарады; әлеуметтік-мәдени көзқарас бірлескен жұмыс пен қолдаудың маңызын түсіндіреді [4]. Конструктивистік түсіндіру оқушының бұрынғы білімі мен жаңа деректі байланыстыруын назарға алады [5; 6].

Біріншіден, әр құрал нақты оқу мақсатына қызмет етуі тиіс. Екіншіден, мұғалімнің түсіндіруі зерттеу тапсырмасына негіз қалайды. Үшіншіден, деректер сенімді көздерден алынады. Төртіншіден, саралау мен қолжетімділік ескеріледі. Бесіншіден, қалыптастырушы бағалау тек дұрыс жауапты емес, дәлелдің сапасын да қамтиды. [10; 12] «Алаш қозғалысы және ұлттық мемлекеттілік идеясы» тақырыбында сабақ алдымен қысқа тарихи контекст беруден басталады. Оқушыларға кезеңнің саяси жағдайы мен негізгі ұғымдары түсіндіріледі. Кейін шағын топтар дереккөз үзінділерін талдап, автордың ұстанымын, деректің жасалу жағдайын және оның шектеулерін анықтайды. Үшінші кезеңде оқушылар оқиғаларды цифрлық уақыт сызығына орналастырады. Соңында «Алаш қозғалысының тарихи маңызы неде?» деген сұраққа дерекке сүйеніп жауап жазады. Бұл құрылым тарихи ойлаудың дерекпен жұмыс және интерпретация компоненттерін дамытуға бағытталған [13; 14].

Оқыту үдерісін жобалауда «оқушы не істейді?» деген сұрақ жетекші орын алады. Ақпаратты қабылдау, салыстыру, талдау, дәлелдеу және рефлексия әрекеттерінің әрқайсысына сәйкес тапсырма қажет. Мысалы, тарихи оқиғаға қатысты екі дереккөзді салыстыру үшін оқушы алдымен олардың авторын, уақытын және мақсатты аудиториясын анықтауы керек. Сонан соң ғана деректердің қайшылықтары мен ортақ тұстарын түсіндіруге көшеді. Сабақтың құрылымын жасағанда оқу материалының күрделілігін ескеру маңызды. Жаңа тақырыптың бастапқы кезеңінде мұғалім қысқа түсіндіру мен үлгі көрсетуді қолдана алады. Оқушы негізгі ұғымдарды меңгергеннен кейін дербес талдау үлесін біртіндеп арттыру орынды. Осылайша қолдау көлемі оқу міндетінің қиындығына қарай өзгеріп отырады.

Бағалаудың ашық өлшемдері оқу әрекетін түсінікті етеді. Тарихи пайымға арналған рубрикада деректің нақтылығы, түсіндірудің қисындылығы, қарсы дәлелді ескеру және қорытындының негізділігі бөлек көрсетілуі мүмкін. Мұндай рубрика тек қорытынды баға қою үшін емес, оқушыға келесі қадамын көрсету үшін де қажет. Мұғалімнің рефлексиясы да интеграцияның маңызды бөлігі. Сабақтан кейін қандай тапсырма оқушыны мазмұнды талдауға жетелегенін, қай жерде артық уақыт кеткенін және қандай құралдың қажетсіз болғанын анықтау келесі сабақты жетілдіруге көмектеседі. Бұл шешімдер жеке әсерге ғана емес, оқушы жұмыстары мен кері байланысқа сүйенуі тиіс.

Ұсынылатын модель бес компоненттен тұрады: мақсаттық (пәндік білім мен тарихи ойлау), мазмұндық (тақырып пен дереккөздер), әдістемелік (түсіндіру, талдау, жоба және цифрлық құрал), диагностикалық (критерийлер мен кері байланыс), нәтижелік (дәлелді тарихи пайым). Бұл – теориялық модель; оның тиімділігін растау үшін эмпирикалық зерттеу қажет [8; 10; 14].

Бағалау үшін негізгі ұғымдарды түсіну, себеп-салдарлық талдау, дереккөздің сенімділігін бағалау, дәлелді жазбаша қорытынды, топтық өзара әрекет және цифрлық сауаттылық өлшемдері қолданылады. Әр өлшемге дескриптор жасалып, бастапқы және қорытынды жұмыстар салыстырылады. Қажет болған жағдайда салыстырмалы топ, бірдей бағалау рубрикасы және сапалық бақылау жазбалары пайдаланылады [7; 8; 14]. Интеграция мұғалімнің пәндік-әдістемелік даярлығын, уақытты ұтымды бөлуді, техникалық қолжетімділікті және деректердің сапасын талап етеді. Цифрлық теңсіздік, назардың бөлінуі, тексерілмеген ақпарат, плагиат және дербес деректер қауіпсіздігі ескерілуі тиіс. Жаңа технология дәстүрлі әдісті алмастыру үшін емес, нақты оқу қиындығын шешу үшін таңдалуы керек [15; 16].

Қорытынды

Теориялық талдау дәстүрлі және инновациялық әдістердің бірін-бірі толықтыра алатынын көрсетеді. Түсіндіру мен жаттығу базалық білімді жүйелеуге, ал дерек талдау, пікірталас, жоба және цифрлық ресурстар оны қолдануға мүмкіндік береді. Қазақстан

тарихы сабағында мұндай үйлесім тарихи ойлауды дамытуға бағытталған жүйелі тапсырмалар құруға негіз бола алады. Ұсынылған тәсілдің нақты әсерін бағалау үшін оқу жетістіктерінің динамикасын эмпирикалық әдістермен тексеру қажет [10; 12; 15].

Оқыту үдерісін жобалауда «оқушы не істейді?» деген сұрақ жетекші орын алады. Ақпаратты қабылдау, салыстыру, талдау, дәлелдеу және рефлексия әрекеттерінің әрқайсысына сәйкес тапсырма қажет. Мысалы, тарихи оқиғаға қатысты екі дереккөзді салыстыру үшін оқушы алдымен олардың авторын, уақытын және мақсатты аудиториясын анықтауы керек. Сонан соң ғана деректердің қайшылықтары мен ортақ тұстарын түсіндіруге көшеді.

Сабақтың құрылымын жасағанда оқу материалының күрделілігін ескеру маңызды. Жаңа тақырыптың бастапқы кезеңінде мұғалім қысқа түсіндіру мен үлгі көрсетуді қолдана алады. Оқушы негізгі ұғымдарды меңгергеннен кейін дербес талдау үлесін біртіндеп арттыру орынды. Осылайша қолдау көлемі оқу міндетінің қиындығына қарай өзгеріп отырады.

Бағалаудың ашық өлшемдері оқу әрекетін түсінікті етеді. Тарихи пайымға арналған рубрикада деректің нақтылығы, түсіндірудің қисындылығы, қарсы дәлелді ескеру және қорытындының негізділігі бөлек көрсетілуі мүмкін. Мұндай рубрика тек қорытынды баға қою үшін емес, оқушыға келесі қадамын көрсету үшін де қажет.

Мұғалімнің рефлексиясы да интеграцияның маңызды бөлігі. Сабақтан кейін қандай тапсырма оқушыны мазмұнды талдауға жетелегенін, қай жерде артық уақыт кеткенін және қандай құралдың қажетсіз болғанын анықтау келесі сабақты жетілдіруге көмектеседі. Бұл шешімдер жеке әсерге ғана емес, оқушы жұмыстары мен кері байланысқа сүйенуі тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Comenius J.A. Didactica Magna (Ұлы дидактика). XVII ғасыр. (Түпнұсқа еңбек; басылым деректері пайдаланылған нұсқаға қарай нақтыланады).
2. Dewey J. Democracy and Education. New York: Macmillan, 1916.
3. Dewey J. Experience and Education. New York: Macmillan, 1938.
4. Vygotsky L.S. Mind in Society. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.
5. Piaget J. The Origins of Intelligence in Children. New York: International Universities Press, 1952.
6. Bruner J.S. The Process of Education. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1960.
7. Bloom B.S. (Ed.). Taxonomy of Educational Objectives. Handbook I. New York: David McKay, 1956.
8. Anderson L.W., Krathwohl D.R. (Eds.). A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing. New York: Longman, 2001.
9. Mayer R.E. Multimedia Learning. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
10. Mishra P., Koehler M.J. Technological Pedagogical Content Knowledge: A Framework for Teacher Knowledge // Teachers College Record. 2006. Vol. 108, No. 6. P. 1017–1054.
11. Garrison D.R., Kanuka H. Blended Learning: Uncovering Its Transformative Potential in Higher Education // The Internet and Higher Education. 2004. Vol. 7, No. 2. P. 95–105.
12. Hattie J. Visible Learning. London: Routledge, 2009.
13. Wineburg S. Historical Thinking and Other Unnatural Acts. Philadelphia: Temple University Press, 2001.
14. Seixas P., Morton T. The Big Six Historical Thinking Concepts. Toronto: Nelson Education, 2013.
15. UNESCO. Global Education Monitoring Report 2023: Technology in Education – A Tool on Whose Terms? Paris: UNESCO, 2023.
16. UNESCO. Guidance for Generative AI in Education and Research. Paris: UNESCO, 2023.

ӘОЖ 94

THE STRUCTURE OF STATE ADMINISTRATION AMONG THE TURKS DURING THE GOLDEN HORDE PERIOD

Zh.U. Kalelova
Master's degree, Lecturer, Zhetysu University named after I. Zhansugurov,
Taldykorgan, Republic of Kazakhstan
Kalelova1991@mail.ru

B.T. Kaliyeva (corresponding author)
PhD, Lecturer, Zhetysu University named after I. Zhansugurov,
Taldykorgan, Republic of Kazakhstan
tynysbekovna@mail.ru

This article provides a comprehensive examination of the role of the Golden Horde, which occupied an important place in the history of the formation of state governance traditions and political institutions among medieval Turkic peoples, in the establishment and further development of the military structure of the Kazakh Khanate. It also analyzes the characteristics of the military-administrative system of governance established in the Golden Horde, the principles of military organization, the role of military service within the system of state administration, and its relationship with institutions of political power. Particular attention is paid to the influence of military traditions and administrative experience that developed during the Golden Horde period on the political and military systems of the subsequent Kazakh Khanate.

The article also examines the issue of historical continuity between the Golden Horde and the Kazakh Khanate. In particular, it analyzes the common features in the organization of military units, the command and control of armed forces, the military command system, the maintenance of military discipline, and the provision of state defense capabilities. Furthermore, the study explores the development of military organizational traditions originating in the era of Genghis Khan and further developed during the Golden Horde period, as well as their continuity during the era of the Kazakh Khanate in accordance with the specific historical circumstances of that time.

The main objective of the study is to identify the influence of the military institutions and state governance institutions of the Golden Horde on the formation of the military structure of the Kazakh Khanate, as well as to provide a historical analysis of the continuity and changes in the military systems of the two states. In this regard, the article aims to contribute to a deeper understanding of the distinctive features of medieval Turkic statehood, the evolution of military institutions, and the historical foundations of Kazakh statehood.

Keywords: *Golden Horde, state, governance, khanate, army.*

Мақалада ортағасырлық түркі халықтарының мемлекеттік басқару дәстүрлері мен саяси институттарының қалыптасу тарихында маңызды орын алған Алтын Орданың Қазақ хандығының әскери құрылымының қалыптасуы мен одан әрі дамуындағы рөлі жан-жақты қарастырылады. Сонымен қатар Алтын Орда мемлекетінде қалыптасқан әскери-әкімшілік басқару жүйесінің ерекшеліктері, әскерді ұйымдастыру қағидаттары, әскери қызметтің мемлекеттік басқару жүйесіндегі орны және билік құрылымдарымен өзара байланысы талданады. Зерттеу барысында Алтын Орда кезеңінде дамыған әскери дәстүрлер мен басқару тәжірибесінің кейінгі Қазақ хандығының саяси және әскери жүйесіне ықпалына ерекше назар аударылады.

Мақалада Алтын Орда мен Қазақ хандығы арасындағы тарихи сабақтастық мәселесі де қарастырылады. Атап айтқанда, әскери жасақтарды ұйымдастыру, әскерді басқару, қолбасшылық жүйесі, әскери тәртіпті сақтау және мемлекеттің қорғаныс

қабілетін қамтамасыз ету бағыттарындағы ортақ белгілер сараланады. Сондай-ақ Шыңғыс хан дәуірінен бастау алған әскери-ұйымдастырушылық дәстүрлердің Алтын Орда тұсында дамуы және олардың Қазақ хандығы кезеңінде тарихи жағдайларға сәйкес жалғасын табуы мәселелері зерделенеді.

Зерттеудің негізгі мақсаты – Алтын Орда мемлекетінің әскери және мемлекеттік басқару институттарының Қазақ хандығының әскери құрылымының қалыптасуына тигізген ықпалын анықтау, екі мемлекеттің әскери жүйелеріндегі сабақтастық пен өзгерістерді тарихи тұрғыдан талдау. Осы тұрғыдан алғанда, мақала ортағасырлық түркі мемлекеттілігінің даму ерекшеліктерін, әскери институттардың эволюциясын және қазақ мемлекеттілігінің тарихи негіздерін тереңірек түсінуге бағытталған.

Кілт сөздер: *Алтын Орда, мемлекет, басқару, хандық, әскер*

В статье всесторонне рассматривается роль Золотой Орды, занимавшей важное место в истории формирования традиций государственного управления и политических институтов средневековых тюркских народов, в становлении и дальнейшем развитии военной структуры Казахского ханства. Кроме того, анализируются особенности военно-административной системы управления, сложившейся в государстве Золотой Орды, принципы организации войска, место военной службы в системе государственного управления, а также её взаимосвязь с институтами власти. В ходе исследования особое внимание уделяется влиянию военных традиций и управленческого опыта, получивших развитие в период Золотой Орды, на политическую и военную систему последующего Казахского ханства.

В статье также рассматривается проблема исторической преемственности между Золотой Ордой и Казахским ханством. В частности, анализируются общие черты в организации военных отрядов, управлении войском, системе военного командования, поддержании воинской дисциплины и обеспечении обороноспособности государства. Наряду с этим исследуются вопросы развития военно-организационных традиций, берущих начало в эпоху Чингисхана и получивших дальнейшее развитие в период Золотой Орды, а также их преемственности в эпоху Казахского ханства с учётом конкретных исторических условий.

Основная цель исследования заключается в определении влияния военных институтов и институтов государственного управления Золотой Орды на формирование военной структуры Казахского ханства, а также в историческом анализе преемственности и изменений в военных системах двух государств. В этом контексте статья направлена на более глубокое понимание особенностей развития средневековой тюркской государственности, эволюции военных институтов и исторических основ казахской государственности.

Ключевые слова: *Золотая Орда, государство, управление, ханство, армия.*

The vast Eurasian space is the homeland where the civilization of the Turkic peoples emerged and developed, enabling them to establish their identity and maintain their prominent position throughout history. In ancient times, the Great Turkic realm emerged through the formation of various ethno-political unions and confederations, including the Saka, Huns, Wusun, Kangju, Xianbei, Tabgach, and Rouran peoples. Over the centuries, these historical processes contributed to the establishment of a powerful empire. This empire laid the foundation for the unification of numerous nomadic tribes speaking Turkic languages under a single banner.

It is well known that the Turkic people, who established such an empire, possessed their own distinctive civilization and steppe culture. Ancient stone statues and ritual enclosures, burial mounds, and rock paintings serve as significant evidence of this rich cultural heritage.

The culture of the Turkic period in the history of Kazakhstan is regarded as a substantial contribution to the cultural heritage of the world. By studying the history of the culture of this period, it becomes possible to analyze cultural developments in subsequent historical eras and to form objective historical perspectives on related issues [1, pp. 43-45].

Understanding the meaning and significance of medieval Turkic inscriptions, which constitute a priceless heritage passed down through the centuries and a source of pride for our independent country, is one of the pressing issues of the present day. Preserving and studying this heritage is also a responsibility shared by each of us. One notable example is the first-ever scholarly replica of the famous Kül Tigin stele, installed in the main atrium of the principal building of Eurasian State University in the heart of Astana to commemorate the tenth anniversary of Kazakhstan's independence. There is no doubt that the site where the Kül Tigin stone monument stands will become one of the most sacred and educationally significant places for our compatriots.

While acknowledging the considerable achievements made in the study of Turkic monuments before Kazakhstan gained independence, it is necessary to recognize that the historical perspectives established in earlier research do not always fully meet the requirements of contemporary historical scholarship. In this regard, conducting historiographical research into the subject, identifying the stages and main directions of its study, and tracing the evolution of established scholarly interpretations are particularly important. It is equally essential to assess the achievements and shortcomings of previous research and draw conclusions regarding the issues that require greater attention in future studies.

Furthermore, continued research into Turkic monuments scattered throughout Kazakhstan and across the Eurasian space, in collaboration with international scholars, remains one of the pressing challenges of the modern era. Such cooperation can contribute significantly to the preservation, comprehensive study, and promotion of Turkic cultural heritage on the international stage [2, pp. 132-136].

The state institutions of the medieval Turkic peoples were subsequently inherited and further developed within the military administration systems of the Golden Horde and the Kazakh Khanate. Since the institutions of the Turkic military administration were reflected in state structures established in later historical periods, we consider it necessary to examine them as historical documentary heritage. A clear example of this continuity is the correspondence between the titles of qağan and bek, which existed in the Turkic Khaganates, and the institutions of the khan and biys that developed within the system of state administration of the Kazakh Khanate. Therefore, this study attempts to analyze the military administrative titles mentioned in ancient Turkic written monuments, as well as in Arabic, Chinese, and Persian sources, as an important part of the historical documentary heritage [3, pp. 14-18].

Aighuchi - This title is mentioned in connection with the eighth-century Göktürk Khaganate, among the titles associated with Tonyukuk (T 10, 21). It means the “chief adviser” of the state. According to one interpretation, the term is a derivative formed by combining the ancient verbal root ay with the suffix -ghuchi. The title was also used in later Turkic states. For instance, the following expression appears in the Turfan manuscripts: “is ayuchi avlush (aylush) tarkhan.” V. Radlov translated the expression is ayuchi as “adviser” and proposed reading the entire phrase as “Counsellor Aylush Tarkhan.” L. Ligeti also interpreted the word ayghuchi found in this manuscript as a civil administrative title meaning “speaker” or “spokesperson.” In Kutadgu Bilig, the term ayghuchi, generally meaning “one who speaks” or “one who expresses an opinion,” is associated with a high-ranking state position during the Göktürk period. This position may have corresponded to that of a chief adviser, chairman of a council, or possibly a prime minister. Alpagut - This was one of the official titles used among the ancient Turkic peoples. It appears in the Kül Tigin inscription in the form alpagu (more accurately, alpagut) (Kk 7). The term is also found in the Kara-Yüs inscription. In the eighth century, the title was used among the Uyghurs to denote a warrior and, in some cases, as a personal name. In Mahmud al-Kashgari’s dictionary, it is interpreted as meaning “brave” or “heroic.” F.Köprülü considered the word to have served several functions: as a personal name, an adjective describing a characteristic, and a title indicating rank or status.

According to one interpretation, alpagut was equivalent in rank to tarkhan in Turkic usage. Forms of this title are found in the Kazan, Cuman, and Karaim dialects or languages as alpagut; in

the Tobol dialect as alpagyt; and in the Chagatai dialect as alpagut. The term is associated with meanings such as "aristocrat" and "wealthy person." It entered the Mongolian language in the form albagut, acquiring the meaning "taxpayer." The word is also found in Russia, Mari El, and Azerbaijan as a geographical place name [4, pp. 56-58].

Apa (Aba) — Among the kinship terms of the ancient Turkic peoples, this word had several different meanings. In certain contexts, it was also used as an official title. For example, in the eighth-century Orkhon inscriptions, the title appears in the expression "Inanchu Apa Yargan Tarkhan" when referring to Tonyukuk's official designation (Tb 2). The Berge inscription contains the expression "Tör Apa," while the Chakül inscription includes the phrase "Ben Külüg Apamın." A Chinese source relating to the expression Apa Tarkhan in the Tonyukuk inscription indicates that this title referred to a commander-in-chief (42, 11 ind.). The title was widely used among the Cuman-Kipchaks and Oghuz peoples. Furthermore, Kühl Buyruq, an envoy from the Kangzhou (Turfan) region who travelled to China in 935, also held the title Apa.

Baga — The title baga appears in the Bilge Khagan and Tonyukuk inscriptions in the expressions "Tonyukuk Boyla Baga Tarkhan" (Bt 14, Tb 6), as well as in the ninth-century Suji inscription in the phrase "I am the head of the buyruqs of Qutlugh Baga Tarkhan." The same title is also found in the name of Tun Baga Tarkhan (779-789), who first served as a vizier and later became the Khagan of the Uyghur Khaganate. U-che-le, the leader of the Türgesh in the late seventh century, also held the title Baga Tarkhan. Furthermore, the envoy sent from Turfan to China in 948 held the title Baga. This term was also used in the Avar Khaganate in Europe, from where it entered the Slavic and Hungarian languages in the form ban.

Some researchers argue that the word baga has Persian origins. T. Tekin, however, considers it a relatively low-ranking title and associates its origin with the Mongolian word baa, meaning "small." Others believe that it is related to the word baqa, found in the compound word tasbaqa ("turtle"). B.Ögel suggests that baga and bahadur may share a common etymological origin [5, pp. 60–64].

Beg (Bek) - This word occurs in various forms across different Turkic dialects and languages, including beg in Göktürk, bäg in Uyghur, beh and peh in Khazar, bi and pi in Kazakh and Kyrgyz, bi and bey in Uzbek, big and beg in Turkmen, and bey in Ottoman Turkish. It was primarily used with the following meanings: (1) official position, title, or rank; (2) master, head of a household, or man; (3) lord or nobleman; and (4) prince.

Bilge - This title is known to have been used during the Xiongnu period. It was granted to the heir to the throne or to the ruler's closest relative. In Xiongnu society in Asia, the leaders of the right and left wings were referred to in Chinese as Xian Wang ("Wise King"). This was the highest-ranking position after the Xiongnu emperor, known as the Chanyu. The leader of the left wing held a higher rank than the leader of the right wing.

Boyla - In the Orkhon inscriptions, Boyla appears as a title held by Tonyukuk, while in the ninth-century Suji inscription, it is recorded as a title or official designation associated with Yaghlakar Khagan. The first Khagan of the Uyghur Khaganate had previously held the title Ku-li Pei-lo (Boyla). Another Uyghur prince bore the name Qutlugh Boyla. It is also known that this title was used in the Turkic-Bulgar Khaganate during the ninth and tenth centuries.

Buku - The Buku were one of the major tribes that played an important role during the Göktürk period. A large tribe known as the Buku was also part of the Toquz Oghuz confederation under Uyghur rule.

Buyruq - This official title appears in the Orkhon inscriptions (Kb 3, Bt 14). Some researchers suggest that the name of Mei-lu Chuo, who poisoned and killed Bilge Khagan of the Göktürks in 735, should be interpreted as "Buyruq Chor." An envoy of the Kangzhou (Turfan) state in 935 also held the title Buyruq. In 967, another official bearing this title in the same state occupied the position of chief vizier [6, pp. 70-75].

Elteber (Ilteber) - This term appears in runic stone inscriptions as a title held by the leaders of the Uyghur, Karluk, and Az tribes. It was used to designate a high-ranking state official who

served under the authority of a supreme ruler. Erkin, Kul Erkin (Irkin, Kul Irkin) - In the state structure of the Turkic peoples, this was an official rank positioned between the khagan and the bek. Among the Western Göktürks, five erkin leaders governed the five Nushibi tribes within the On-Ok confederation. The leader of the Bayirqu tribe was also known as Ulugh Irkin. This title was used in the Uyghur Khaganate as well, particularly among the Karluk leaders. Among the Oghuz, the deputy of the state ruler, the yabghu, held the title Kul Erkin. The Chinese sources also mention several Turkic titles in the forms sse-kin, i-kin, ssu-kin, chi-chin, and isieh-chin, which are believed to derive from the root erkin.

Yabghu (Yabgu) - In the state structure of the Turkic peoples, yabghu was an official title that had long been used to designate a high-ranking military and administrative position. This title was also present in the state of the Asian Xiongnu before the Common Era. It frequently appears in the Orkhon inscriptions. Tu-uyu, the grandfather of Bumin Khagan, the founder of the Göktürk Khaganate, held this title in 535. Its Chinese transcriptions include Ta-shih-hu and Ta-ye-hu, interpreted as “Great Yabghu.”

Yin-chu (Yen-chih, Yen-kih) and Ishi - These were titles associated with the Xiongnu empress. K. Shiratori suggests that the term may derive from the Tungusic word achi, meaning “woman.” F. W. K. Müller associates it with the Sogdian word inch, also meaning “woman.” Based on the form hat-tu found in Chinese sources, B. Laufer considered it appropriate to connect the term with the word khatun. V. Eberhard, however, proposed reading this ancient title as yen-kih. In his view, the aforementioned etymological interpretations lack sufficient justification. Some researchers believe that the term shares a common root with the Uyghur word ebchi, meaning “wife” or “woman,” or is directly related to evshi, interpreted as “housewife” or “woman of the household.” This issue requires further investigation and clarification [7, pp. 58–60].

Yughrush (Yugurus, Jugurus, Jugur) - During the eighth to twelfth centuries, this title appeared in the Uyghur and Karluk states, as well as in the European Avar Empire (sixth to ninth centuries), in various forms, including yughrush, yugurus, jugurus, and jugur. The latter forms are also recorded in chronicles from the Carolingian period (eighth to tenth centuries). The title was granted to high-ranking state officials. Mahmud al-Kashgari’s dictionary and Kutadgu Bilig describe it as a title held by individuals who did not belong to the ruling dynasty but occupied the position of vizier in Islamic states.

This title was adopted by the Croats from the Avars. In the eleventh-century Karakhanid state, it was used in place of the earlier title shad and was considered higher in rank than yabghu. During the twelfth to fourteenth centuries, it also appeared among the titles of the Khalji emirs in the Turkic states of India. In the European Avar Khaganate, the term was associated with the meanings “wise,” “intelligent,” and “perceptive.” It has also been compared with the Turkic word oghur (ughur). Yula (Jula, Giula) -This title appears in the Kemchik-Jirgak inscription, which dates back to the Göktürk period, indicating that it was widely used in Turkic states. In the west, the title spread from the Bulgars to the Hungarians. The Hungarian title Gyula is considered to be related to the Bulgar word Dulo, which appears in the list of Bulgar khagans as the name of a ruling dynasty. In some Turkic languages, the title also occurs in the form Jula. Among the Pechenegs, there was a clan bearing this name. The Altai Turks also used the form Jula.

It has been suggested that the duties of a Yula were approximately similar to those of a Buyruq. Some researchers propose that the title originated from the word yula, meaning “light-bringer,” “torch,” or “lamp,” which appears in Uyghur texts, Mahmud al-Kashgari’s dictionary, Kutadgu Bilig, and among the Kipchaks. Khagan (Kaghan, Khaqan) - Beginning in the sixth century, the title Khagan gradually replaced the earlier title Chanyu (Shanyu) in the ancient Turkic states and became the highest political title within the state structure. It continued to be used for centuries. Various theories have been proposed concerning the origin and emergence of this title [8, pp. 20-23].

Khan (Khan) — Among the ancient Turkic states, the word Khan was one of the most widely used titles for rulers. In the original Turkic sources, it first appears in the Tonyukuk

inscription in the Orkhon region. It is generally considered to have denoted a rank below that of the Khagan (emperor), corresponding approximately to the title of king. However, in ancient Turkic sources, the titles Khagan and Khan were often used interchangeably. The Göktürks, Uyghurs, Khazars, Avars, and Türgesh referred to their rulers as Khagans, whereas the rulers of the Bulgars were generally known as Khans. The leaders of the Cuman-Kipchaks and the military commanders of the Pechenegs also bore the title Khan. In the Karakhanid state, whose official designation included the term Khaqaniyya, both titles were used concurrently.

Qapghan (Qapghan, Qavkhan) - This title is first associated with Qapghan Khagan (692–716), the renowned ruler of the Second Göktürk Khaganate. In earlier scholarship, his name was also read as Qapaghan. J. Marquart considered the title Kichik Qavkhan, borne by the brother of Khan Krum, ruler of the Danube Bulgars (803-814), to be identical to the title of the aforementioned Göktürk ruler. In Byzantine sources, the title appears in the form Kavchanos.

Khatun (Khatun, Qatun) - In the Turkic states, particularly from the sixth century onward, the term Khatun was used alongside the title Khagan and has survived to the present day in various forms. It first appears as the title of the wife of Bumin Khagan (552), the founder of the Göktürk Khaganate. The term is also found in later Orkhon inscriptions (8, 4 ind.), Uyghur texts, and Mahmud al-Kashgari's dictionary. Given that the title Khatun generally existed wherever the title Khagan was used, it is highly likely that it was also present in the Hephthalite (White Hun) and Avar states. Within the state structure, the title denoted a "princess," "empress," or "queen," indicating the high political and social status of the ruler's wife [9, pp. 16–18].

Sagun (Kök-Sagun) - This title appears in the form Ata Sagun and means "physician" or "healer." The title Sagun became more common from the tenth century onward and was held by Karluk leaders. Envoys of the Turfan state in 981 and 1009, as well as a minister of that state in 1008, are recorded as bearing this title. In addition, a Uyghur minister in 1025 and a Uyghur envoy sent to Khotan in 1063 also held the title Sagun. One of the rulers of Samarkand bore the title Kök-Sagun.

Tabghach -The original meaning of this term is associated with "great," "honorable," and "respected," as well as "head of state" and "leader of the people." The term refers to a powerful state known in Chinese sources as Tuoba or Topa, which ruled over northern China during the fourth to sixth centuries and is frequently mentioned in the Orkhon inscriptions. In Byzantine sources, it appears in the form Taugasat. Later, some Karakhanid rulers also used this word as an official title or designation in the forms Tafghach and Tamghach. Taman (Ataman) - In the Orkhon inscription of Bilge Khagan, the leader of the representatives arriving from the north to attend the enthronement ceremony is referred to as Taman Tarkhan (Bt 14). R. Giraud considers this expression not to be a personal name but a combination of two official titles. He interprets the first element as Ataman, formed by adding the intensifying suffix -man to the word ata, meaning "father" or "elder." The term later entered the Mongolian language and is also considered by some scholars to be the root of the Slavic term hetman. The word came to denote a military commander. Some researchers have also suggested that the name of Osman, the sultan who founded the Ottoman Empire, may have originated from the word Ataman [10, pp. 40-42].

Chanyu (Tanhu) - In the language of the Xiongnu, this title meant "emperor" and was associated with the concepts of "infinity," "height," and "greatness." Its Chinese transcriptions vary and include Tanzhu, Shan-yu, Shen-hu, Zhen-hu, Yenuiye, Shanyu, Zen-zhu, Zen-ku, and Shang-yu.

From the third century BCE until the spread of the title Khagan among the Turkic peoples in the sixth century CE, this title was used in various Asian Turkic and Xiongnu-related states. These included the Great Xiongnu Empire, the Southern and Northern Xiongnu states, the First and Second Zhao states, the Xia state, the Northern Liang state, and the Loulan kingdom. Although it is difficult to determine precisely when the title first emerged, it may have been used even before the reign of Modu Chanyu (209-174 BCE), the son of Tuman. Some scholars maintain that only members of the Modu ruling dynasty were entitled to hold this title.

Tardu - In ancient Chinese chronicles, particularly the fifth-century Wei Shu, this title appears in the forms Ta-tu, Ta-tou, and Ta-tun. A prominent Xiongnu leader who lived in the late second century also held a title of this kind. Later records mention an individual named Yixie who, in 380, received the title Tat-ou and entered the service of the Tabghach rulers.

The first ruler of the Eastern Göktürks is also referred to as Tardu (rendered in Chinese as Ta-tu). A Chinese report dated to 635 mentions an individual named Ihe-ri Tardou Shad. F. Hirth translated this designation as "Shad of the Tardush." It has been established that the term Tardush, found in the Orkhon inscriptions, can be divided into the elements Tardu and -sh. In this context, the designation may have referred to the name of a particular tribe [11, pp. 10-11].

Tarkhan (Tarqan) - Until recently, relatively little research had been devoted specifically to the title Tarkhan. The first two short articles written in English on this subject were published by G. Beveridge in 1917 and 1918. Later, in 1932, A. Alföldi published another article in Hungarian. The work on the title Tarkhan published in German by G. Doerfer is considered one of the most valuable and comprehensive studies, as well as the latest major contribution to this subject. Tarmash (Tarmach) - This was the title of a Khazar general who conquered Armenia in 730. The original form of the word may have been talmash (interpreter or translator), since the interchange of liquid consonants is a relatively common phenomenon in Turkic languages. The title may have referred to an official responsible for foreign affairs. In Chinese sources concerning Central Asia, it is mentioned among the high-ranking officials of the state. Tegin (Tigin) - This title was granted to members of the ruling dynasty, particularly princes and the sons of rulers. The title Tegin appears on Hephthalite (White Hun) coins, while the Uyghur genealogical tradition mentions Or-Tegin as one of the Turkic titles. Between 924 and 926, it was also used as a title by the ruler of Kangzhou (Turfan). The title existed among the Khitans in the tenth century as well. In Turkic-Bulgarian inscriptions, it denoted "the brother or son of the khan." Among the Danube Bulgars, names such as Qantigin and Boritigin are recorded, although these may have been personal names rather than official titles. Suluk, the Türgesh Khagan who ruled from 717 to 738, did not belong to the ruling dynasty by birth; nevertheless, the Chinese also referred to him as a Tegin. Historical sources indicate that when princes bearing the title Tegin were entrusted with troops and assigned responsibility for governing a particular region, they could receive the titles Yabghu or Shad. F. Altheim interprets the term Il-Tegin as meaning "prince of the empire." Tarkan (Terken) - This term appears in Uyghur texts and in works from the Islamic period, including Dīwān Lughāt al-Turk and Kutadgu Bilig. It has been associated with the ancient Turkic title Tengri-Ken. Some scholars have suggested that it referred to a position below the Khagan in the state hierarchy but with authority approaching that of the supreme ruler. However, this interpretation has not been conclusively established.

In Kutadgu Bilig, the term is explicitly defined as a title or rank designated for women, whereas Mahmud al-Kashgari's dictionary does not make this distinction. Nevertheless, historical evidence from the Seljuk Empire indicates that women bearing the title Terken Khatun could exercise considerable political influence, sometimes comparable to that of the sultan himself. Among them were Jalaliye Khatun, a princess of the Karakhanid dynasty and wife of Sultan Malik-Shah and mother of Sultan Sanjar, and Terken Khatun, the wife of Khwarazmshah Tekish and mother of Sultan Ala al-Din Muhammad. The latter reportedly exercised extensive control over state affairs.

The title was also used among the Kara-Khitai, Karluks, Salghurids, Mongols, and Timurids to designate a female ruler or queen. In light of such historical evidence, modern researchers generally interpret Terken as a title intended for women, corresponding to "lady," "queen," or "empress" [12, pp. 10-12].

REFERENCES

1. Aidarov, G. The Kül Tigin Monument. Almaty, 1995, p. 43.
2. Gumilev, L. N. The Ancient Turks. Moscow, 1993, p. 132.

3. Malov, S. E. Monuments of Ancient Turkic Writing in Mongolia. Moscow–Leningrad, 1959, p. 14.

4. Gabain, A. Eski Türkçenin Grameri [Grammar of Old Turkic]. Translated by Mehmet Akalın. Ankara, 1988.

5. Doerfer, G. Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen [Turkic and Mongolian Elements in New Persian]. Vols. I–IV. Wiesbaden, 1963, 1965, 1967, 1975.

6. Ligeti, L. “Sur quelques transcriptions sino-ouïgoures des Yuan” [On Some Sino-Uyghur Transcriptions of the Yuan Period]. UAJb, Vol. XXXIII, Nos. 3–4, 1961.

7. Arat, R. R. Kutadgu Bilig. Vol. I: Text. Istanbul, 1947; Vol. II: Translation into Modern Turkish. Ankara, 1959; Vol. III: Index. Istanbul, 1979.

8. Orkun, H. N. Eski Türk Yazıtları [Old Turkic Inscriptions]. Vols. I–III. Istanbul, 1936, 1938, 1940.

9. Köprülü, F. “Alp.” İslâm Ansiklopedisi [Encyclopaedia of Islam], 1950.

10. Liu Mau-Tsai. Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T’u-küe) [Chinese Sources on the History of the Eastern Turks (T’u-küe)]. Wiesbaden, 1958.

11. Kafesoğlu, İ. “Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihinde Oğuz İsyanı” [The Oghuz Revolt in the History of the Great Seljuk Empire]. DTCF Dergisi, Vol. V, No. 2, 1947.

12. Kafesoğlu, İ. Harezmşahlar Devleti Tarihi [The History of the Khwarazmian State]. Ankara, 1956.

ӘОЖ 94(574)

ТҰРАР РЫСҚҰЛОВ: КЕҢЕСТІК ЖҮЙЕ АЯСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ҚЫЗМЕТ МӘСЕЛЕСІ

Кайруллаев М.Е.
Білімгер, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
mansurkairullaev@gmail.com
Ғылыми жетекші: PhD, оқытушы-дәріскер **Калиева Б.Т.**
І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
tynysbekovna@mail.ru

Мақалада кеңестік дәуірде қызмет еткен қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси қызметі мен ұлттық мұрасы қарастырылады. Автор большевиктік идеологияны ресми қолдай отырып, ұлт мүддесін де естен шығармаған зиялылар феноменін талдайды, олардың тіл, білім және мемлекет құрылысы саласындағы еңбегіне тоқталады. Негізгі фокус — Тұрар Рысқұловтың саяси қызметі мен «ұлттық коммунизм» идеясындағы орны. Мақалада сондай-ақ осы буын өкілдерінің трагедиялық тағдыры мен тарихи мұрасын бағалау мәселесі көтеріледі.

Кілт сөздер: *Тұрар Рысқұлов, қазақ зиялылары, ұлттық коммунизм, Түркістан, саяси репрессия, ұжымдастыру.*

В статье рассматриваются общественно-политическая деятельность и национальное наследие казахской интеллигенции, работавшей в советскую эпоху. Автор анализирует феномен интеллигенции, которая, официально поддерживая большевистскую идеологию, не упускала из виду интересы нации; рассматривается её деятельность в сфере языка, образования и государственного строительства. Основной фокус — политическая деятельность Турара Рыскулова и его место в идее «национального коммунизма». В статье также поднимается вопрос о трагической судьбе представителей этого поколения и об оценке их исторического наследия.

Ключевые слова: *Турар Рыскулов, казахская интеллигенция, национальный коммунизм, Туркестан, политические репрессии, коллективизация.*

The article examines the socio-political activity and national legacy of the Kazakh intelligentsia who served during the Soviet era. The author analyses the phenomenon of intellectuals who, while officially supporting Bolshevik ideology, did not lose sight of national interests, and considers their contribution to the fields of language, education and state-building. The main focus is on the political activity of Turar Ryskulov and his place in the idea of "national communism". The article also raises the question of the tragic fate of this generation's representatives and the assessment of their historical legacy.

Key words: *Turar Ryskulov, Kazakh intelligentsia, national communism, Turkestan, political repression, collectivization.*

Кіріспе

Қазақ халқының тарихында 20 ғасырдың бірінші жартысы аса күрделі әрі қайшылықты кезең болды. Кеңестік билік орнап, жаңа саяси-әлеуметтік жүйе қалыптасқан сәтте қазақ зиялыларының алдында жауапты міндет тұрды: жаңа биліктің идеологиялық талаптарына сырттай сай келе отырып, ұлттың тілін, мәдениетін және мемлекеттілік дәстүрін сақтап қалу.

Зерттеудің өзектілігі - тарихты схемалық түрде емес, дәуірдің нақты қайшылықтарын ескере отырып қарастыру қажеттілігінен туындайды. Кеңестік жүйеге қызмет еткен зиялыларды кейде толықтай теріс бағалау, кейде керісінше олардың саяси

таңдауын елемей, тек «ұлт қайраткері» ретінде дәріптеу үрдісі кездеседі. Алайда көптеген қайраткерлер бір мезгілде жүйеге адалдық танытып, ұлттық мүддені де қорғады.

Осы тұрғыдан Тұрар Рысқұловтың тұлғасы ерекше мәнге ие: ол большевиктік партия қатарында қызмет етіп, Түркістанның саяси мәртебесін, жергілікті халықтың жер мен нан мәселесіндегі құқығын қорғауға тырысты, ал тағдыры өзі қызмет еткен жүйенің құрбанына айналуымен аяқталды. Зерттеудің мақсаты — Рысқұловтың қызметін «ұлттық коммунизм» құбылысы және замандас зиялылардың тәжірибесі контекстінде талдау.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Зерттеуде тарихи-салыстырмалы, тарихи-биографиялық, құжаттық-деректанулық, сын тұрғысынан талдау және контекстуалды-тарихи әдістер қолданылды: Рысқұлов қызметі замандас зиялылармен салыстырылып, саяси жолы хронологиялық тәртіппен талданды, кеңестік ресми тарихнама мен тәуелсіздік кезеңіндегі бағалар сыни тұрғыдан салыстырылды, ал оның идеялары Орталық Азиядағы ұлт-мемлекеттердің қалыптасу үдерісі аясында қарастырылды. Рысқұлов тұлғасын зерттеу тарихы бірнеше кезеңнен тұрады. Алғашқы кезеңде оның қызметі негізінен өз мақалалары мен ресми құжаттар арқылы көрінді [1]. 1938–1956 жылдары есімі тарихнамадан шығарылды; ақталғаннан кейін В.М. Устинов сияқты зерттеушілердің еңбектері жарық көрді [2; 3], алайда бағалауда идеологиялық шектеу сақталып, оның қызметі «ұлтшылдық ауытқу» ретінде көрсетілді. Тәуелсіздік кезеңінде қызығушылық күрт артты: Г.З. Қожахметов пен Р.Б. Ботағариннің зерттеуі [4] және Ж.Б. Абылхожин бастаған авторлар ұжымының ашаршылық тарихына арналған еңбегі [5] осы бағыттағы жаңа толқынды көрсетеді. Халықаралық тарихнамада Рысқұлов тұлғасы «ұлттық коммунизм» тұжырымдамасы аясында да қарастырылған — бұл бағыттың классикалық еңбегі А.Беннигсен мен С. Уимбаштың кітабы [6]. 1937–1938 жылдардағы репрессия тақырыбы қазіргі отандық және шетелдік тарихшылардың назарында [7; 8]. Дегенмен Рысқұлов тағдыры көбіне жеке өмірбаян форматында беріледі, ал оны замандас зиялылармен салыстыра отырып, «ұлттық коммунизм» контекстінде зерттейтін қазақстандық жұмыстар жеткіліксіз; осы олқылықты толтыру — мақаланың міндеттерінің бірі.

Талдау

1. Кеңестік дәуірдегі басқа қазақ зиялылары Рысқұловпен қатар С.Сейфуллин, І.Жансүгіров, Б. Майлин, С. Мұқанов сияқты қайраткерлер де кеңес өкіметін ресми қолдай отырып, қазақ тілі мен әдебиетінің, баспасөз бен білім жүйесінің дамуына үлес қосты. Сейфуллин, Жансүгіров және Майлин 1937 жылы репрессияға ұшырап, 1957 жылы ақталды [9]; Мұқанов репрессиядан аман қалған аз ғана замандастарының бірі болды. Бұл буынның ортақ тағдыры жүйеге қызмет ету сол жүйенің сенімсіздігінен сақтандырмағанын көрсетеді.

2. Рысқұловтың қалыптасуы және саяси қызметінің басталуы Рысқұлов 1894 жылы Жетісу облысы, Верный уезінің Шығыс Талғар болысында көшпелі шаруа отбасында дүниеге келген [10]. 1910–1914 жылдары Пішпектегі ауыл шаруашылығы мектебінде оқыды, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс кезінде Меркіде тұтқындалып, айыбы дәлелденбегендіктен босатылды [4; 10]; 1917 жылы большевиктік партия қатарына өтті [4]. 1918 жылы Түркістан АКСР-інің Денсаулық сақтау халық комиссары болып тағайындалып, аштықпен күрес жөніндегі Орталық комиссияны басқарды [10]; 1920 жылы қаңтарда Түркістан Орталық Атқару Комитетінің (ТурОАК) төрағасы болып сайланды [4].

3. «Түркі Кеңес республикасы» жобасы: ұлттық идея мен орталық билік арасындағы қақтығыс 1920 жылы Рысқұлов Түркістан АКСР-ін «Түркі Кеңес республикасы», ал оның құрамындағы Компартияны «түркі халықтарының Компартиясы» деп өзгерту жобасын ұсынды — бұл түркі тектес халықтардың негізгі халық ретіндегі мәртебесін мойындайтын ұлттық негіздегі құрылым болатын [4]. Жоба Түркістан Компартиясының V конференциясында алдымен мақұлданғанымен, 22 ақпанда Түрккомиссия тарапынан қабылданбады; Мәскеуге барған делегация В.И. Лениннің өзімен кездескенімен, жоба

қайтадан қабылданбады [4]. 1920 жылы 18 шілдеде Рысқұлов Крайком мүшелігі мен ТурОАК төрағалығынан бас тартты, бірақ қуғынға ұшырамай, тамызда РСФСР Ұлт істері жөніндегі халком орынбасары болып тағайындалды [4].

4. Мемлекеттік қызметі: Түрксіб және ашаршылық туралы хаттар 1924 жылы Рысқұлов Коминтерн Атқару комитеті Шығыс бөлімі меңгерушісінің орынбасары, кейін Моңғолиядағы Коминтерн өкілі болып тағайындалды [10]. 1926–1937 жылдары РСФСР Халком Кеңесі төрағасының орынбасары қызметін атқарды, 1927–1930 жылдары Түрксіб теміржолы құрылысына жәрдемдесу жөніндегі комитетті басқарды [4]. Бұл магистраль Орта Азия мен Қазақстанның экономикалық дамуына серпін берді, дегенмен өлкенің Ресей өнеркәсібіне шикізат көзі ретіндегі рөлін де күшейтті [4].

Рысқұловтың азаматтық ұстанымы әсіресе ұжымдастыру жылдарында көрінді: ол Ф.И. Голощекиннің «Қазақстандағы кіші Қазан» идеясына ашық қарсы шықты [10]. 1932 жылы 29 қыркүйектегі жазбасында Қазақстандағы мал шаруашылығының апатты жағдайын, 1933 жылғы наурыздағы хатында аштықтан қаза тапқан жүздеген мың отандасы туралы деректерді Сталинге жеткізді [4; 5]. Осы хаттардан кейін ғана ВКП(б) Орталық Комитеті Қазақстанға азық-түлік көмегі туралы мәселені шешті [9].

5. «Ұлттық коммунизм» феномені аясындағы Рысқұлов тағдыры. Рысқұловтың саяси жолы — тек жеке оқиға емес, Орталық Азия мен Еділ бойына тән кеңірек тарихи құбылыстың — «ұлттық коммунизмнің» көрінісі. Бұл тұжырымдама бойынша жергілікті коммунист-зиялылар большевиктік идеологияны шынайы қабылдай отырып, оны өз халқының ұлттық-мемлекеттік мүддесіне бейімдеуге тырысты [6]. Осы тұрғыдан Рысқұловтың жолы татар қайраткері Мирсаид Сұлтан-Ғалиевтің тағдырымен үндес: екеуі де партияға адал болып қала отырып, ұлт мәселесіндегі орталықтандырылған биліктің догматизміне қарсы шықты.

6. Репрессия, ақталу және тарихи жады. 1937 жылы 21 мамырда Қисловодскіде демалып жүрген Рысқұлов «пантүрікшіл», «халық жауы» деген айыппен тұтқындалды [10]. 1938 жылы 10 ақпанда ату жазасына кесілді [9] (кейбір баспасөз материалдарында түрмеде қайтыс болды деп те көрсетіледі [10]). 1956 жылы 8 желтоқсанда КСРО Жоғарғы Соты Әскери коллегиясының шешімімен қайтыс болғаннан кейін ақталды [10]. Тәуелсіздік кезеңінде оның мұрасы қайта зерделене бастады: 2024 жылы туғанына 130 жыл толуына орай Таразда халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция өтті [11].

Зерттеу Тұрар Рысқұловтың тағдырын «сатқын» немесе «қаһарман» деген екіжақты бағадан тыс қарастырудың қажеттігін көрсетті. Ол большевиктік партияға шынайы сеніммен қызмет ете отырып, сол жүйенің ішінде ұлттық мүддені — жерді, нанды, саяси мәртебені — қорғауға батыл әрекет жасады. Оның 1920 жылғы «Түркі Кеңес республикасы» жобасы мен 1932–1933 жылдардағы ашаршылық туралы хаттары осының айқын дәлелі.

Сейфуллин, Жансүгіров, Майлин, Мұқанов сияқты замандастарымен салыстырғанда, Рысқұлов тағдыры «ұлттық коммунизм» құбылысының Қазақстандағы ең толық әрі трагедиялық көрінісі болды. Тақырыпты зерттеу қазіргі Орталық Азия мемлекеттерінің қалыптасу тарихын және зиялы қауымның саяси жүйемен қарым-қатынасын түсінуге мүмкіндік береді; болашақта мұрағат деректерін кеңірек тарту арқылы Рысқұловты М. Шоқай, М. Сұлтан-Ғалиев сияқты қайраткерлермен салыстыра зерттеу перспективалы бағыт болып қала бермек.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Рыскулов Т.Р. Избранные труды. – Алма-Ата: Казахстан, 1984. – 259 с.
2. Устинов В.М. Турар Рыскулов: Очерк политической биографии. – Алматы: Казахстан, 1996. – 462 с.
3. Устинов В.М. Служение народу (Партийная и государственная деятельность Рыскулова). – Алма-Ата: Казахстан, 1984. – 231 с.

4. Кожахметов Г.З., Ботагарин Р.Б. Государственная и политическая деятельность Турара Рыскулова в Казахстане в 20–30-е годы XX века // Вестник Карагандинского университета. Серия «Право». – 2013. – № 1(69). – С. 35–39.

5. Абылхожин Ж.Б., Козыбаев М.К., Татимов М.Б. Новые факты о коллективизации в Казахстане // История Казахстана: белые пятна / сост. Ж.Б. Абылхожин. – Алма-Ата: Казахстан, 1991. – 348 с.

6. Bennigsen A., Wimbush S.E. Muslim National Communism in the Soviet Union: A Revolutionary Strategy for the Colonial World. – Chicago: University of Chicago Press, 1979. – 267 p.

7. Kalshabayeva B. Historical aspects of political repression among Kazakhs of Uzbekistan (30s of the 20th century) // Хабаршы. Тарих сериясы. – 2021. – № 2(101). – DOI: 10.26577/JH.2021.v101.i2.11

8. Çetin N., Topsakal İ. Great Purge Period of the Soviet Union in Kazakhstan (1937–1938) // Avrasya İncelemeleri Dergisi. – 2023. – Vol. 12, No. 1. – P. 1–18. – DOI: 10.26650/jes.2023.001

9. Знаменитые казахстанцы, репрессированные в 1937–1938 годах // Newtimes.kz. – 17.11.2018. – URL: https://newtimes.kz/obshchestvo/81606-znamenitye-kazakhstantsy-repressirovannye-v-1937-1938-godakh (дата обращения: 20.10.2026).

10. «Түрме баласы» атанған Тұрар Рысқұловтың өмір жолы // Tengrinews.kz. – 26.12.2019. – URL: https://tengrinews.kz/story/turme-balasy-atangan-turar-rysqulovtyn-omir-zoly-387483/ (қаралған күні: 20.10.2026).

11. Тұрар Рысқұловтың туғанына 130 жыл: Таразда халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция өтті // Жамбыл облысы әкімдігінің ресми сайты (gov.kz). – URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/zhambyl/press/news/details/888176 (қаралған күні: 20.10.2026).

ӘОЖ 94 (574) 17/18

XVIII-XIX ҒАСЫРЛАР БАСЫНДАҒЫ РЕСЕЙ ЗЕРТТЕУШІЛЕРІ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ДАЛАСЫ: ЖЕТІСУ ӨҢІРІНІҢ ТАРИХЫ

Калиева Б.Т.
PhD, оқытушы-дәріскер, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
tynysbekovna@mail.ru

Калелова Ж.У. (корреспондент-автор)
Т.ғ.м., оқытушы-дәріскер, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
Kalelova1991@mail.ru

Мақалада XVIII ғасыр мен XIX ғасырдың басындағы Ресей зерттеушілерінің еңбектерінде Жетісу өңірінің тарихы мен Қазақ даласының бейнелену ерекшеліктері қарастырылады. Ресей империясының ғылыми-танымдық және саяси мүдделері аясында ұйымдастырылған экспедициялар барысында жинақталған тарихи, географиялық, этнографиялық және статистикалық мәліметтерге деректанулық талдау жасалады. Зерттеушілердің еңбектеріндегі Жетісудың табиғи-географиялық жағдайы, қазақ халқының дәстүрлі шаруашылығы, қоғамдық құрылымы, этникалық құрамы, тұрмыс-тіршілігі мен рухани мәдениетіне қатысты деректер жүйеленеді. Сонымен қатар аталған еңбектердегі авторлық ұстаным, отарлық дискурс және еуроцентристік көзқарастардың ықпалы сыни тұрғыдан бағаланады. Зерттеу нәтижесінде Ресей зерттеушілерінің жазбалары Жетісу өңірінің XVIII–XIX ғасырлар тоғысындағы тарихи дамуын зерделеуде маңызды дереккөз болып табылатыны анықталады. Алайда оларды пайдалану барысында еңбектердің жазылу мақсаты мен тарихи-саяси контексін ескеру қажеттігі негізделеді.

Кілт сөздер: *Қазақ даласы, Жетісу өңірі, Ресей зерттеушілері, тарихи дерек, экспедиция, этнография, дәстүрлі қоғам, отарлық дискурс.*

В статье рассматриваются особенности отражения истории Жетысу и Казахской степи в трудах российских исследователей XVIII — начала XIX века. Осуществляется источниковедческий анализ исторических, географических, этнографических и статистических сведений, собранных в ходе экспедиций, организованных в контексте научно-познавательных и политических интересов Российской империи. Систематизируются данные о природно-географических условиях Жетысу, традиционном хозяйстве казахского населения, общественном устройстве, этническом составе, повседневной жизни и духовной культуре. Особое внимание уделяется критической оценке авторских позиций, колониального дискурса и влияния европоцентристских представлений на содержание исследовательских трудов. Установлено, что сочинения российских исследователей являются важным источником для изучения исторического развития Жетысу на рубеже XVIII–XIX веков. Вместе с тем обосновывается необходимость учитывать цели создания данных трудов и историко-политический контекст их появления.

Ключевые слова: *Казахская степь, Жетысу, российские исследователи, исторический источник, экспедиция, этнография, традиционное общество, колониальный дискурс.*

This article examines the representation of the history of Zhetysu and the Kazakh Steppe in the works of Russian researchers of the eighteenth and early nineteenth centuries. It provides a source-critical analysis of historical, geographical, ethnographic, and statistical information collected during expeditions organized within the framework of the scientific, cognitive, and

political interests of the Russian Empire. The study systematizes evidence concerning the natural and geographical conditions of Zhetysu, the traditional economy of the Kazakh population, social organization, ethnic composition, everyday life, and spiritual culture. Particular attention is paid to a critical assessment of the authors' perspectives, colonial discourse, and the influence of Eurocentric views on the content of these works. The findings demonstrate that the writings of Russian researchers constitute valuable historical sources for studying the development of Zhetysu at the turn of the eighteenth and nineteenth centuries. At the same time, the article emphasizes the necessity of considering the purposes for which these works were produced and the broader historical and political context of their creation.

Keywords: *Kazakh Steppe, Zhetysu region, Russian researchers, historical source, expedition, ethnography, traditional society, colonial discourse.*

Кіріспе

Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алған жылдардан кейін өзінің ішкі мәселелерін шешумен қатар, сыртқы мәселелерге де үлкен зер салды. Соның қатарында әлемдік қауымдастықта өзін таныту, бейбіт және достық қарым-қатынастар орнату басымдықтары бар. Осы тұрғыдан келгенде қазақ елі, жері және халқы туралы қандай орыс деректері бар, сол деректердегі орыс зерттеушілерінің ойлары мен пікірлері қаншалықты шынайы және тарихи зерттеулер үшін құнды екендігін анықтау бізді толғандыратын мәселенің бірі. Аталған мәселені шешу жолында мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша көптеген деректер зерттеліп, талдану үстінде. Соның бірі «Қазақстан тарихы орыс деректемелері бойынша» атты 10 томдық жинақ болып жарық көрді. Ендігі таңда сол орыс зерттеушілерінің еңбектерін саралай отырып қарастыру біздің негізгі міндетіміз болып табылады.

Қазақ еліне XVIII-XIX ғасырлардада Ресей үкіметі тарабынан көптеген саяхатшылар, тарихшылар, есептеу бөлімдері және шенеуніктер зерттеу жұмыстарын жүргізіп, орталық басқармаға есептерін жіберіп отырған. Қазақ халқына, даласына келген орыс саяхатшылары, тарихшылары әр түрлі мақсатпен келген еді. XVIII ғасырдың І-ші ширегінен бастап қазақ даласына әр қилы бағытта экспедициялар жүргізіле бастады. Бұл экспедициялар басшылары қазақ халқын әр түрде сипаттап, жазып қалдыра бастады. Сол кездегі жүргізілген экспедициялардың алғашқысы - Кіші Жүзге 1718 ж 5 наурызда Б.Брянцев бастаған елшілік [1]. Оның мақсаты 1717 жылы Әбілхайыр хан ұстап алған тұтқындарды қайтару, оның жері арқылы өтетін керуендер мен елшілерге тиіспеу туралы келісімін алу және жергілікті Кіші Жүз халқы жөнінде мәлімет жинау болған еді.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің деректік негізін XVIII ғасыр мен XIX ғасырдың басында Қазақ даласы мен Жетісу өңірі туралы мәліметтер қалдырған Ресей зерттеушілерінің, саяхатшыларының, әскери қызметкерлері мен шығыстанушыларының еңбектері құрайды. Атап айтқанда, П.И.Рычков, П.С. Паллас, И.Г. Георги, И.П. Фальк, Г.Ф. Миллер, Я.П. Гавердовский және басқа да авторлардың тарихи-географиялық, этнографиялық және экспедициялық сипаттағы жазбалары қарастырылды. Сонымен қатар Ресей империясының Қазақ даласын зерттеуге бағытталған экспедициялары барысында жинақталған мәліметтер, саяхат күнделіктері, статистикалық сипаттамалар, картографиялық материалдар мен ресми құжаттар пайдаланылды. Бұл деректерде Жетісу өңірінің табиғи-географиялық ерекшеліктері, этникалық құрамы, дәстүрлі шаруашылығы, қоғамдық-саяси қатынастары, қоныстану жүйесі, тұрмыс-тіршілігі мен мәдениеті туралы құнды мәліметтер кездеседі.

Мақаланы дайындау барысында тарихилық, объективтілік және жүйелілік қағидаттары басшылыққа алынды. Зерттеу материалдарын зерделеу үшін деректанулық талдау, тарихи-салыстырмалы, тарихи-генетикалық, проблемалық-хронологиялық және жүйелеу әдістері қолданылды. Деректанулық талдау арқылы Ресей зерттеушілері еңбектерінің пайда болу себептері, жазылу мақсаты, авторлардың әлеуметтік және қызметтік жағдайы, ақпарат жинау

тәсілдері мен деректерінің шынайылық дәрежесі анықталды. Тарихи-салыстырмалы әдіс әртүрлі зерттеушілердің Жетісу туралы мәліметтерін өзара салыстырып, олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын айқындауға мүмкіндік берді. Тарихи-генетикалық әдіс өңір туралы ғылыми түсініктердің қалыптасуы мен даму үдерісін тарихи сабақтастық тұрғысынан қарастыру үшін пайдаланылды.

Талдау

1734 жылы 18 мамырда 41 тармақтан тұратын нұсқау беріледі. Нұсқау бойынша өте құпия топ жасақталып, ол «белгісіз экспедиция» немесе «Орынбор экспедициясы» деп аталады. Оның басшысы болып И.К. Кириллов (бұрын сенатор хатшысы болып істеген), оның көмекшісі болып сыртқы істер коллегиясының тілмашы А.И Тевкелев сайланды. Бұл тармақтарға сәйкес қазақ жеріне әскери барлау экспедицияларын аттандыру жоспарланып, оларға қазақ хандығының жерін, оның көлемін, тұрғындарын, әскери-саяси жағдайы мен әлеуметтік-экономикалық құрылымын зерттеу мәселелері қатаң тапсырылады. Осындай мақсатта 1734-1737 жылдары алдымен Орынбор өлкесін игеру бағытының негізін қалаған И.К. Кирилловтың экспедициясы өз жұмысын бастайды. Нәтижесінде экспедиция басшысының Орынбор өлкесінің халқы мен шаруашылығы туралы «Цветущее состояние Всероссийского государства» атты еңбегі жарық көреді [2]. Топ құрамында әр түрлі мамандағы 200-дей адамдар болған. 15 маусым күні олар Петербургтен шығады да, 15 тамызда белгіленген жерге жетеді [3]. Кирилловтың Ресей сыртқы істер министрлігіне жолдаған хатында: «...Қырғыз-қайсақтар сол сияқты, қалмақтар мен башқұрттар бірдей жағдайдағы жабайы, жеңіл мінезді халық» - деп оларды жек көрінішті етіп жазады. Қазақ халқына жүргізілген экспедициялардың басшыларының Ресей патшалығына бұлай қазақ халқы туралы сипаттауы олардың сол кезеңдегі өмірін дамымаған мәдениет етіп көрсетуінің себептері әр түрлі еді.

И.И. Лепехин, П.С. Паллас, В.Ф. Зуев, И.Г. Георги, П.Б. Иноходцев, И.П. Фальк, И.П. Рычков және т.б. көптеген зерттеушілер қатысқан Екінші академиялық экспедиция жүргізілген болатын. Сол жүргізілген экспедициялардың нәтижесінде И.П. Рычковтың 1759 жылы «История Оренбургская (1730-1750)» деп аталатын еңбегі жарық көрді. Бұл еңбекте үш жүздің ру-тайпалық құрылымы мен олардың жерге қоныстануы туралы этнографиялық мәліметтер, қазақ халқының шығуы туралы аңыздар және қазақтардың кәсібі, әдет-ғұрпы, салт - дәстүрі, діни нанымдары мен қарулары туралы қысқаша мәліметтер берілген. Сонымен қатар Қазақстанның тарихына, қазақтардың Ресейдің қол астына қалай көшкеніне, орыс-қазақ қарым-қатынастарының дамуына арналған тұңғыш ғылыми еңбек болатын [4]. Еңбектен көретініміз ғалымның қазақ халқының өміріне қызығушылықпен қарап, оларды зерттегенде түрлі жағдайларға тап болғанын айта аламыз. Ал енді бұл кісілерге толығырақ тоқталып кететін болсақ. Рычков бұл фамилия ғылыми ортаға, тарих мәселелеріне ден қойып жүрген зерттеушілермен бірге, жалпы көзі қарақты оқырман қауымға да кеңінен мәлім десек. Артық айтқандық болмас. Ал Рычков біреу емес екеу еді. XVIII ғасырда өмір сүрген оның екеуі де тарих және география мәселелерімен айналысқан. Әкелі-балалы Рычковтардың үлкені – Петр Иванович Птербург Ғылым академиясының тұңғыш корреспондент-мүшесі болған адам.

Зерттеу нәтижесі

И.Г. Георги өз зерттеулерімен жазбаларын жинастырып, оған қоса өзіне дейінгі танымал саяхатшылардың шығармаларын қолдана отырып, неміс тілінде «Описание всех в Российском государстве обитающих народов, также их житейских обрядов, вер, обыкновений, жилищ, одежд и прочих достопомятностей» атты еңбегін жазып қалдырды. Орыс тіліндегі бұл еңбек 1776-1779 жылдары 4 бөлім болып шығады. Қазақ елінің мәдениетін, дәстүрін, сол кездегі өмірін зерттеп, қазіргі таңда тарихшыларымыздың көтеріп отырған микротарих, яғни күнделікті тарихқа қажетті материалдарды алуға болатындығын атап өткен дұрыс болар.

Қазақ даласы туралы еңбекті Рычковтың ұлы – Николай Петрович Рычков «Қырғыз-қайсақ даласына сапар кезіндегі күнделігі» [5] атты еңбек Санкт-Петербургтағы империялық Ғылым Академиясынанда басылып шығады. Алғашқыда әскер қатарында қызмет атқарған кіші Рычковтың ғылымға келуіне әкесінің әсері болғанын кім жоққа шығарсын. Бұл кезде ол небәрі 26 жаста болатын. Николай бұдан бес жыл бұрын капитан отставкаға шыққан болатын. Кіші Рычков аталмыш еңбегінде қазақтардың әскери өнері мен қару-жарақтарына көп көңіл аударады. Сондай-ақ оның күнделігінен қазақ жүздері, халық саны мен этнографиясы, әдет-ғұрып, шығу тегі жөнінде аңыз әңгімелерді де көптеп ұшыратасыз. Әкесі секілді халқымыздың тарихына осылайша ден қойған кіші Рычков, өкінішке қарай аз жасаған. Ол 38 жасында көз жұмған. Бұл туынды әкесі мен баласының Қазақстанға келгендегі іс-сапары барысында алғашында күнделік болып жазылып, кейін жинақ болып басылады. Жоғарыда атап өтілген экспедициялар қазақ халқының тұрмысын, дінін, өмір сүру ерекшеліктері туралы көптеген жазбаларда, күнделіктерде жазып қалдырған болатын. Қорыта келгенде, сол кезде жүргізілген экспедициялар болсын, ресми іс-сапарлар болсын белгілі бір мақсатқа жету жолында жазылып қалдырылған болатын. Бұлай дейтін себебіміз бұл жылдары қазақ өлкесін зерттеп, оның табиғи ресурстары мен танысу үшін де жіберілген экспедициялар болды. Біздің бұл жерден көретініміз орыстың келген ғалымдарының біреуі арнайы жіберілген болса, ал басқа біреулері өзіндік қызығушылық танытып келген ғалымдар еді. Сондықтан да олардың жазып қалдырған еңбектеріне сыни көзбен қарауымыз қажет. Мемлекет тарапынан жүргізілген экспедициялар мемлекеттің мүддесі үшін қазақ елін жабайы тұрпатта сипаттаса, ал өз еркімен келген саяхатшылар қазақ халқының мәдениетіне, өмір сүруіне қызығушылықпен қарағандарын көреміз.

Қазақ жерінің Ресейге қосылуы елдің географиялық жағдайы мен қазба байлықтарын, экономикасын, тарихын, этнографиясын зерттеу үшін орыстың ғалымдары мен саяхатшыларының жүйелі түрде жұмыстар жүрпзуіне мүмкіндіктер ашылды. 1779 жылы Қазақ жеріне алғашқы ғылыми экспедицияның бірін П.С. Паллас басқарып келді. Оның экседициясының жемісі «Ресей империясының әртүрлі аймақтарына саяхат» (1773 ж.) атты еңбек болды. Орыс ғалымдарының Қазақ жерін зерттеудегі ірі жетістік 1832 жылы шыққан А.И. Левшиннің «Қырғыз-қазақ немесе қырғыз-қайсақ ордалары мен далаларының сипаттамасы» дөген еңбегі болып табылады. Қазақ өлкесін зерттеуде орыс мәдениетінің көрнекті өкілдерінің ішінде В.И. Дальдың алатын орны ерекше. Ол 1833-1841 жылдары Орынбор губернаторы жанындағы ерекше тапсырмалар жөніндегі қызметкер болып істеген көзінде қазақ халқының ауыз әдебиетін, әдет-ғұрпы мен тұрмыс тіршілігін зерттеді XIX ғасырда Қазақстанды зерттеушілердің ішінде ғалым П.П. Семенов-Тянь-Шаньский (1827-1914) болды. Ол Орталық Тянь-Шаньды зерттеді, Алтай, Жетісу, Орта Азияға саяхат жасады. Оның басшылығымен «Ресей. Біздің Отанымыздың толық географиялық жазбалары» деген көптомдық зерттеулері жарық көрді. Бұл еңбектің «Қырғыз өлкесі» және «Түркістан өлкесі» деген екі томы Қазақстан мен Орта Азияға арналған. Мұнда географиялық орта, табиғат, қазба байлық, тарих, қазақтардың тұрмыс-тіршілігі жөнінде ғылыми мәліметтер топтастырылды. Қазақстанның географиясын, өсімдіктер және жануарлар дүниесін, оның қазба байлығын зерттегендердің келесі бір өкілдері Н.А. Северцев пен И.В. Мушкетов болды. Сондай-ақ қазақ халқының мәдениеті мен этнографиясының беймәлім сырларын ашуда белгілі шығыстанушы, түркітанушы, этнограф, Петербор академиясының академигі В.В. Радловта (1837-1918) қомақты үлес қосты. Ол Алтай, Солтүстік Қазақстан, Жетісу қазақтары мен басқа да халықтарының салт-дәстүрі мен әдет-ғұрыптары, фольклоры туралы құнды еңбектер қалдырды. Оның «Түрік тайпаларының халықтық әдебиетінің үлгілерінде» қазақтың ертегілері, эпикалық шығармалары мен лирикасы жинақталған. Қазақ халқының тарихы туралы құнды деректерді ірі шығыстанушы ғалым, археолог, лингвист, академик В.В. Вельяминов-Зерновтың (1830-1904) еңбектерінен ала аламыз. Ол «Қасымдық патшалар мен ханзадалар

туралы зерттеу», «Қырғыз-қайсақтар туралы тарихи мәліметтер» және басқа да еңбектерінде Қазақ тарихының өзекті мәселелері талданады. Қазақ өлкесінің тарихын А.И.Добросмыслов, Н.Н. Аристов, М Красовский сынды ғалымдар да зерттеді.

Қорытынды

Еліміздің тарихы, этнографиясы, географиясы туралы мәліметтерді саяси жер аударылғандар, патшалық әкімшіліктің қызметкерлері, Бас штабтың офицерлері өздерінің есептерінде, күнделіктерінде жинақтап отырған. XVIII ғасыр мен XIX ғасырдың басындағы Ресей зерттеушілерінің еңбектері Қазақ даласының, соның ішінде Жетісу өңірінің тарихын зерттеуде маңызды деректер кешенін құрайды. Бұл еңбектерде өңірдің табиғи-географиялық жағдайы, тарихи топонимдері, халықтың этникалық құрамы, дәстүрлі шаруашылығы, көші-қон бағыттары, қоғамдық қатынастары, тұрмыс-тіршілігі, әдет-ғұрыптары мен рухани мәдениеті туралы жан-жақты мәліметтер берілген. Ресей зерттеушілері жинақтаған деректер Жетісудың тарихи кеңістігін, қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық құрылымын және көршілес халықтармен байланыстарын зерделеуге мүмкіндік береді.

Ресей зерттеушілерінің Қазақ даласына қызығушылығы ғылыми-танымдық мақсаттармен қатар, империяның әскери-саяси және экономикалық мүдделерімен де байланысты болды. Осыған орай олардың еңбектерінде Жетісу кеңістігін стратегиялық тұрғыдан игеруге, табиғи ресурстарын анықтауға, сауда жолдары мен халықтың орналасу ерекшеліктерін зерттеуге бағытталған ұстанымдар байқалады. Кейбір сипаттамаларда жергілікті қоғамға еуроцентристік көзқараспен баға беру және қазақ халқының дәстүрлі өмір салтын біржақты түсіндіру көрініс тапқан. Бұл жағдай аталған деректерді отарлық дискурс пен империялық білім қалыптастыру үдерісі аясында сыни тұрғыдан талдаудың қажеттілігін көрсетеді.

Сонымен бірге Ресей зерттеушілерінің еңбектерінде сақталған мәліметтер басқа жазба деректермен, архив құжаттарымен, ауызша тарих материалдарымен, археологиялық және этнографиялық зерттеулердің нәтижелерімен салыстырылған жағдайда Жетісу тарихын неғұрлым толық қалпына келтіруге мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижесінде XVIII ғасыр мен XIX ғасырдың басындағы ресейлік авторлардың жазбалары Жетісу өңірінің тарихи дамуын танытатын құнды дереккөз ғана емес, Ресей империясының Қазақ даласы туралы білім қалыптастыру тетіктерін көрсететін тарихи-интеллектуалдық мұра екені тұжырымдалды. Демек, бұл еңбектерді кешенді әрі сыни тұрғыдан зерттеу Жетісудың аймақтық тарихын және Қазақстан тарихының осы кезеңдегі күрделі үдерістерін тереңірек түсінуге ықпал етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. А.С. Байболсынова. Патшалық ресейдің XVIII-XIX ғ-ғы Қазақстанды рухани-мәдени отарлау саясатының негізгі бағыттары мен көріністері. Атырау, 2006 жыл 5-13 бб.

2. Левшин «Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей» А., Санат 1996 .

3. Х.А. Сутеева XVIII-XX ғ. Басындағы Қазақстанның 1917 ж дейінгі орыстық тарихнамасы. А., 2006 ж, 68-95 бб.

4. И.П. Рычков. История Оренбургская (1730-1750). Оренбург, 1896г. 15-22 бб.

5. Н. П. Рычков. Қазақтар әділ де, кең пейіл халық // Қазақстан коммунисі. 1991 ж.,75-78 бб.

ӘОЖ 93

ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЖАУЫНГЕРЛЕРДІҢ ЕРЛІГІ

Каратаева Д. Г., Абдилданова А. К.
Тарих ғылымдарының магистрлері, оқытушы-дәріскерлер,
І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
dkarataeva@bk.ru

Тәуелсіз Қазақстанның тарихына көз жүгіртетін болсақ халықтың ерлігі мен батырлығын сипаттайтын кезең II дүниежүзілік соғыс жылдар екенін ескерген жөн. Зерттеуде осы кезеңде қазақ жауынгерлерінің батырлығы мен ерлігі сонымен қатар стратегиялық, тактикалық жетістіктерге қосқан үлесі деректермен талданылады. Мақаланы жазу барысында архивтік құжаттармен тарихи құжаттарға сүйене отырып жазылған. Зерттеу жұмыстың нәтижесі II дүниежүзілік соғыс тарихындағы қазақстандықтардың рөлін терең түсінумен қатар ұлттық жадыны жаңартуға бағытталған. II дүниежүзілік соғыс жылдарындағы қазақ халқының тарихи тәжірибесін ғылыми-тарихы кешенді зерделеумен, майдандағы ерліктері мен тылдағы еңбек үлесі ашып көрсету. Тарихи деректер негізінде қазақ жауынгерлерінің батырлығын ерліктерін жүйелі талдай отырып мысалдармен айқындау. Деректер негізінде қазақ халқының II дүниежүзілік соғыс жылдарындағы орны мен тарихын кешенді түрде талдау.

Кілт сөздер: *әскер дивизиясы, Ұлы Отан соғысы, гвардия, атқыштар дивизия, фашизм.*

Оглядываясь назад на историю независимого Казахстана, следует отметить, что период, характеризующий мужество и героизм народа, - это годы II Мировой войны. В исследовании анализируется героизм и героизм казахских воинов в этот период, а также вклад в стратегические, тактические достижения. При написании статьи архивные документы были написаны на основе исторических документов. Результаты исследования направлены на обновление национальной памяти наряду с глубоким пониманием роли казахстанцев в истории II Мировой войны. Раскрыть исторический опыт казахского народа в годы II Мировой войны с комплексным научно-историческим изучением, подвигами на фронте и вкладом труда в тылу. Определение героизма казахских воинов на основе исторических данных на примерах с систематическим анализом их подвигов. Комплексный анализ места и истории казахского народа в годы II Мировой войны на основе данных.

Ключевые слова: *военная дивизия, Великая Отечественная война, гвардия, стрелковая дивизия, фашизм.*

Looking back at the history of independent Kazakhstan, it should be noted that the period characterizing the courage and heroism of the people is the years of World War II. The study analyzes the heroism and valor of Kazakh soldiers during this period, as well as their contribution to strategic and tactical achievements. When writing the article, archival documents were written based on historical documents. The results of the study are aimed at renewing national memory along with a deep understanding of the role of Kazakhstanis in the history of World War II. To reveal the historical experience of the Kazakh people during World War II with a comprehensive scientific-historical study, feats at the front, and labor contribution in the rear. Determination of the heroism of Kazakh soldiers based on historical data using examples with a systematic analysis of their feats. A comprehensive analysis of the place and history of the Kazakh people during World War II based on data.

Keywords: *military division, Great Patriotic War, guard, rifle division, fascism.*

Адамзат тарихындағы көптеген қарулы қақтығыстардың ішінде өзінің ауқымы, демографиялық шығындары мен қиратқыш сипаты жағынан Екінші дүниежүзілік соғыс және оның құрамдас бөлігі саналатын Кеңес-Герман (Ұлы Отан) соғысы ең қасіретті кезең болып табылады. Отандық тарихнамада қазақстандықтардың майдандағы ерліктері мен тыл еңбеккерлерінің қажырлы қызметі соғыс жылдарының өзінде-ақ мерзімді баспасөз бен одақтық үгіт-насихат құралдарында кеңінен жариялана бастады. Қазақстан КСР соғыс жағдайына бейімделуі, республика экономикасының трансформациясы және майдангерлердің жауынгерлік жолы алғаш рет 1943 жылы Қазақстан КП Орталық Комитетінің үгіт-насихат бөлімі, ғалымдар мен жазушылардың бірлесуімен жарық көрген екі арнайы жинақта ғылыми-публицистикалық тұрғыдан тұжырымдалды. Сонымен қатар, Екінші дүниежүзілік соғыстың алғышарттары мен оның балама атауы болып табылатын «Ұлы Отан соғысының» тарихы қазіргі отандық ғылымда жаңа әдістемелік тұрғыдан қайта пайымдауды қажет ететін мәселелердің қатарына жатады. 1933 жылы Гитлер билікке келгеннен кейін, геосаяси жағдайларға байланысты КСРО 1939 жылы Кеңес-Герман келісімшартына («Молотов-Риббентроп пактісі») қол қоюға мәжбүр болды. Осы құжаттың құпия хаттамасына сәйкес, тараптар Еуропадағы ықпал ету аймақтарын өзара бөліске салды. Нәтижесінде Балтық жағалауы елдері, Шығыс Польша, Финляндия, Солтүстік Буковина мен Бессарабия КСРО-ның бақылауына өтсе, Еуропаның қалған бөлігі Үшінші Рейхтың құзырына қалдырылды. Аталған стратегиялық уағдаластықтан кейін, 1939 жылдың 1 қыркүйегінде Вермахт күштері Польшаға басып кіріп, жаһандық соғысты тұтандырды. Сол жылдың 28 қыркүйегінде тараптар «Достық және шекаралар туралы» шартқа қол қойып, Польша мемлекеттілігін жоюды және жаңа шекараны «Керзон шебімен» белгілеуді заңдастырды. Осылайша, соғыстың бастапқы кезеңінде агрессор елмен уақытша одақтас болған Кеңес Одағы, араға екі жыл салмай өзі де сыртқы шабуылдың нысанына айналды (Абишев, 1958: 361). Кеңес әскерінің соғыстың алғашқы кезеңіндегі сәтсіздіктеріне 1937–1938 жылдардағы сталиндік репрессия салдарынан кәсіби офицерлік құрамның үштен бірінің жойылуы тікелей әсер етті. Бұл жағдай 1941 жылы кадрлық тапшылық пен стратегиялық қателіктердің орын алуына әкелді. Дегенмен, қазақстандық жауынгерлердің майдан даласындағы жанқиярлық ерлігі отандық көркем және тарихи әдебиеттерде толық көрініс тапты. Солардың ішінде ұлттық әдебиеттің классигі Ғабит Мүсіреповтің «Қазақ солдаты» романы маңызды тарихи-көркемдік дерек көзі ретінде қазақ жауынгерінің бейнесін сомдаудың озық үлгісі болып табылады. Соғыстың бастапқы фазасындағы (1941 жылдың маусым-қараша айлары) стратегиялық дағдарыс салдарынан қысқа мерзімде (5 ай ішінде) 4 миллионға жуық Қызыл Әскер сарбазы неміс әскерінің тұтқынына түсті. Бұл әскери тарихта бұрын-соңды болмаған ауқымды демографиялық және әскери-тактикалық дағдарыс ретінде сипатталады, тіпті германдық қолбасшылық мұндай көлемдегі әскери тұтқындарды логистикалық тұрғыдан орналастыру мен қамтамасыз етуде елеулі қиындықтарға тап болды. Зерттеудің негізгі материалдары мен эмпирикалық базасы ретінде мынадай дереккөздер тобы пайдаланылды: Тарихнамалық және мерзімді баспасөз деректері: Соғыс жылдарындағы (1943 ж. жинақтар) және соғыстан кейінгі кезеңдердегі ресми басылымдар мен КСРО БАҚ материалдары. Әскери-тарихи еңбектер мен монографиялар: Майдандағы әскери қимылдар мен дивизиялардың жасақталуын сипаттайтын М. Абишев (1958), В. Басин (1965), Г. Покровский (1968), Б. Әміров (1971), А.Шакибаев (1972) және В. Малкин (1987) секілді зерттеушілердің еңбектері. Мұрағаттық құжаттар мен жаңа тарихи деректер: Кеңестік кезеңде құпия сақталып, егемендік жылдары ашылған мұрағат қорларының мәліметтері, репатриациялық тізімдер және РФ Мемлекеттік мұражайынан алынған ресми құжаттар (Р. Қошқарбаев пен А. Маслов экипажына қатысты). Көркем және мемуарлық әдебиеттер: Ғ. Мүсіреповтің «Қазақ солдаты» романы, А. Бектің «Волоколамское шоссе» повесі және академик Қ. Сәтбаевтың, профессор Б.Аяғанның ғылыми тұжырымдары мен естеліктері. Жұмыста объективтілік, тарихилық және ғылыми

бейтараптылық принциптерін сақтай отырып, келесі әдістер қолданылды: Тарихи-салыстырмалы әдіс: Кеңестік ресми тарихнамадағы мәліметтер (мысалы, капитан Гастелло мен ресми 28 панфиловшылар туралы нұсқа) мен тәуелсіздік кезеңінде ашылған жаңа деректер (капитан А. Маслов, Б. Бейсекбаев, Б. Момышұлының шынайы ерліктері) өзара салыстырылып, талданды. Статистикалық және сандық талдау әдісі: Майданға аттанған қазақстандықтардың жалпы саны (1,5 млн-нан 2 млн-ға дейін нақтылануы), шығындар (603 мың адам) және марапатталғандар саны (497 Батыр, 142 Даңқ орденінің толық иегері) статистикалық өңдеуден өткізілді. Тарихи-ретроспективті және құжаттық талдау (Content Analysis): Тұтқындар тағдыры, «Молотов-Риббентроп пактісінің» құпия хаттамалары және КСРО-ның соғысқа дайындық деңгейі секілді «ақтаңдақтар» тарихи тұрғыдан қайта қарастыру басшылыққа алынды. Алынған нәтижелерді талдау барысында соғыс тарихындағы бірқатар идеологиялық және саяси мәселелердің («ақтаңдақтардың») беті ашылып, ғылыми тұрғыдан жаңаша баға берілді. Тарихи фактілер КСРО-ның 1939 жылғы «Молотов-Риббентроп пактісі» мен «Достық және шекара туралы» келісімшарттары арқылы фашистік Германиямен Еуропаны ықпал ету аймақтарына бөлісіп, соғыстың тұтануына жанама түрде үлес қосқанын көрсетеді. Профессор Б. Аяғанның тұжырымына сүйенсек, Сталиннің 1937-1938 жылдардағы репрессиясы кәсіби офицерлер құрамының үштен бірін жойып жіберген. Соның салдарынан 1941 жылы халық соғысқа мүлдем дайындықсыз әрі «үш адамға бір винтовкадан» келетін тактикалық сауатсыздықпен кірді. Бұл соғыстың алғашқы 5 айында 4 миллионға жуық Қызыл Әскердің тұтқынға түсуіне әкеп соқтырған негізгі фактор ретінде айқындалады. Кеңестік тоталитарлық идеология үлкен ерлік көрсеткен қазақ батырларының еңбегін ұлтына және «саяси сенімділігіне» қарай іріктеп, көлегейлеп отырған. Оған дәлел: Батальонын қоршаудан бірнеше рет шығынсыз алып шыққан Бауыржан Момышұлына көзі тірісінде атақтың берілмеуі (тек 1990 жылы берілді); Рейхстагқа ең алғаш болып Жеңіс туын тіккен Рақымжан Қошқарбаевтың ерлігі саяси себептермен еленбей, тек 1999 жылы «Халық қаһарманы» мәртебесін алуы және Мәскеудің бұл тарихи қателікті араға ондаған жылдар салып барып мойындауы; Жалғыз оқты винтовкамен 341 жауды жойған мерген Ыбырайым Сүлейменовке және 397 дұшпанның көзін жойған Төлеуғали Әбдібековке (әкесінің інісі «халық жауы» болғаны үшін) Батыр атағының қиылмауы. Жүргізілген зерттеу жұмысының нәтижесінде Қазақстанның Екінші дүниежүзілік және Ұлы Отан соғысына қосқан әскери, демографиялық және экономикалық үлесі бойынша келесідей нақты көрсеткіштер айқындалды: Қазақстан аумағында соғыс жылдары 14 атқыштар және атты әскер дивизиясы, 6-7 бригада, 1 зенит полкі, 12 құрылыс және 2 автобатальон, сондай-ақ 50-ге жуық жекелеген полктер мен батальондар жасақталған. Майданға жалпы саны 1 196 164-тен (іс жүзінде 2 миллионға жуық) астам қазақстандық аттанып, республиканың әрбір бесінші тұрғыны қару ұстаған. Ладога өзені («Өмір жолы») арқылы Ленинградты қамтамасыз еткен жүргізушілердің жартысына жуығы қазақстандықтар болды.

Соғыс жылдарында Қазақстан аумағында 12 атқыштар және 4 атты әскер дивизиясы, 7 атқыштар бригадасы, сондай-ақ 50-ге жуық дербес полк пен батальон жасақталып, майдан шебіне жолданды. Осы әскери құрамалар алғашқы стратегиялық шайқастардан бастап жоғары жауынгерлік дайындық пен төзімділік танытты. Әсіресе, Мәскеу түбіндегі қорғаныс операциясында қазақстандық сарбаздардың көрсеткен ерлігі әскери тарихта ерекше орын алады. Волоколамск бағытындағы маңызды стратегиялық торапты қорғауда Алматы қаласында құрылған, генерал-майор И.В. Панфилов басқарған 316-атқыштар дивизиясы айрықша табандылық көрсетті. Бұл құрама қысқа мерзім ішінде қарсыластың танк, моторлы және екі жаяу әскер дивизиясының екпінін тежеп, оларға елеулі соққы берді. Осы шайқаста саяси жетекші В.Г. Клочков бастаған 28 панфиловшыдан тұратын бөлімше жаудың 50 танкісінің шабуылына тойтарыс беріп, жауынгерлік міндетін жанқиярлықпен атқарды. Көрсеткен ерен еңбегі үшін 1941 жылдың 17 қарашасында дивизияға 8-

гвардиялық мәртебесі беріліп, кейіннен Қызыл Ту, Ленин ордендерімен, ал Рига қаласын азат етудегі жетістіктері үшін II дәрежелі Суворов орденімен марапатталды. Осы операцияда жауапты шепті қорғаған 28 жауынгерге және Волоколамск маңындағы ұрыста қаза тапқан дарынды қолбасшы, дивизия командирі И.В. Панфиловқа Кеңес Одағының Батыры атағы берілді (Басин, 1965: 164). Панфилов дивизиясының құрамында аға лейтенант Б. Момышұлы өзі басқарған батальонмен тактикалық қоршауды үш рет бұзып шығып, әскери тактиканың озық үлгісін көрсетті. Соғыстың соңғы кезеңінде ол полковник шенімен 9-гвардиялық атқыштар дивизиясының командирі қызметін атқарды. Б.Момышұлының Мәскеу түбіндегі жауынгерлік жолы орыс жазушысы А. Бектің «Волоколамск тас жолы» (Волоколамское шоссе) повесінің негізгі желісіне айналды. Соған қарамастан, батырдың майдандағы еңбегі өз уақытында тиісті бағасын алмай, тек 1990 жылы республика Президенті Н.Ә. Назарбаевтың тікелей қолдауымен оған қайтыс болғаннан кейін Кеңес Одағының Батыры атағы ресми түрде берілді. Академик Қаныш Сәтбаев Б. Момышұлының тұлғалық және қолбасшылық қырын жоғары бағалай отырып, 1941 жылғы Мәскеу қорғанысының бүкіл дүниежүзілік тарихи маңызын және ондағы Қазақстанда жасақталған дивизияның жауапкершілігін ерекше атап өткен. Ғалым полковник Б. Момышұлының сұрапыл ұрыстардың бел ортасында болып, жетекші командир ретінде жинақтаған тәжірибесі мен естеліктері келешек ұрпақ пен зерттеушілер үшін құнды тарихи дереккөз болып табылатынын көрсетті (Покровский, 1968: 74). Сонымен қатар, осы дивизия сапында шайқасқан М. Ғабдуллин бастаған сарбаздар Бородино селосын стратегиялық тұрғыдан кері қайтарып, жаудың басым күшіне 7 сағат бойы төтеп берді, бұл ерлігі үшін ол 1943 жылы Батыр атағын иеленді. Мәскеу бағытындағы шайқастарға Т. Тоқтаров, Р. Жанғозин, Р. Елебаев сынды қазақстандықтар 238-дивизия мен 19-атқыштар бригадасы құрамында белсене қатысты. Майдандардағы ерлік пен Еуропаны азат ету миссиясы. 1942 жылдың 19 желтоқсанында Боковская-Пономаревка ауданындағы әуе ұрысы кезінде қарағандылық ұшқыш Н. Әбдіров оқ тиіп өртенген ұшағын жаудың әскери техникасы шоғырланған шепке бағыттап, экипажымен бірге қаза тапты. Н. Әбдіровпен қатар минометші К. Сыпатаев пен Р. Рамазанов Сталинградты қорғаудағы теңдессіз табандылықтары үшін жоғары мемлекеттік марапаттарға ие болды. Қазақстандық әскери құрамалар Шығыс Еуропа халықтарын нацистік езгіден азат ету операцияларына да белсене араласты. Мысалы, Шығыс Пруссия аумағындағы шайқастарда көрсеткен қаһармандығы үшін 20 қазақстандық жауынгерге (олардың ішінде В.А. Андреев, Л.И. Беда, П.Т. Брилин, Т.К. Әбілов, В.Г. Козенков, И.И.Корнев, И.В. Кутурга және т.б.) Кеңес Одағының Батыры атағы берілді. Словакияны азат етуде 4-Украина майданының құрамындағы қазақстандық 8-атқыштар дивизиясы маңызды рөл атқарды. Осы құраманың 62-артиллериялық Карпат полкі Қызыл Ту орденімен, 151-Карпат полкі III дәрежелі Кутузов орденімен, ал 310-атқыштар полкі III дәрежелі Суворов орденімен марапатталды. Венгрия, Оңтүстік Чехия және Австрия жерлерін азат етуде 72-ші және 73-ші гвардиялық атқыштар дивизияларының сарбаздары көзге түсті. Алматылық М.А. Пупков Батыр атағын алса, Австриядағы ұрыстарда 105-гвардиялық дивизияның жауынгерлері А. Мудрагель, Г. Сливных және Ж. Әминов ерекше қаһармандық танытты. Чехословакия аумағында 2, 5 және 8-әуе армиялары құрамында қазақстандық ұшқыштар әуе шайқастарын жүргізді. Олардың қатарында С.А. Батенков пен П.Ф. Железняков соғыстан кейін Батыр атағын иеленсе, Т.Я. Бигельдинов, И. Павлов, С.Д.Луганский және Л.И. Беда бұл жоғары атақты екі мәрте алды. Кейіннен жүргізілген тарихи-архивтік зерттеулер нәтижесінде соғыстың алғашқы күндері (1941 жылдың 26 маусымы) аты аңызға айналған әуе ерлігі капитан Гастеллоның емес, капитан А. Маслов экипажының үлесінде екені анықталды. Осы экипаж мүшесі, қазақстандық Б. Бейсекбаевқа араға 56 жыл салып, 1998 жылы Ресей Федерациясының Батыры атағы берілді. Берлин стратегиялық операциясына қазақстандық 118, 313-атқыштар дивизиялары мен 209-

атқыштар полкі қатысты. Қала ішіндегі көше ұрыстарында И.Б. Мадин белсенділік көрсетсе, Берлин ратушасына взвод командирі, лейтенант К. Мәденов (Р. Қарамановпен бірге), ал Рейхстаг қабырғасына алғашқылардың бірі болып Р. Қошқарбаев (Г. Булатовпен бірге) Жеңіс туын тікті. Сондай-ақ, Айтпенбет Нақыповтың басқаруындағы танк қала алаңына тарихи ескерткіш ретінде орнатылды. Берлин жорығында көрсеткен асқан ерлігі үшін 27 қазақстандық жауынгерге, соның ішінде Берлин шайқасына өз бөлімшесін бастап кірген болашақ Қазақстан Республикасының Қорғаныс министрі С. Нұрмағамбетовке және Есжанов, И.Я. Сянов, Х. Қайдаусов, З. Тұрарбеков, Х. Көбеков, А. Еремеев, Н. Шелихов тәрізді сарбаздарға жоғары құрмет көрсетілді.

Қазақ қыздарының майдандағы үлесі және Партизандық қозғалыс. Соғыстың алғашқы кезеңінен бастап қазақ әйелдері мен қыздары өз еркімен майданға аттануға өтініш білдірді. Статистикалық мәліметтерге сүйенсек, Қарағанды әскери комиссариатына 10 мыңнан астам, Семей қаласы бойынша 3 мың, ал Алматы қаласының Фрунзе ауданынан 112 қыз-келіншектен өтініш түскен. Майдан шебіне аттанған әйелдердің басым бөлігі медициналық-санитарлық батальондар мен госпитальдарда қызмет етті. Алайда, олардың арасында тікелей ұрыс алаңында қару алып шайқасқандары да аз емес. Шығыс әйелдері арасынан алғашқы болып Ленин орденімен және «Алтын Жұлдыз» медалімен марапатталғандар пулеметші Мәншүк Мәметова (медицина институтында оқып жүріп өз еркімен майданға сұранған) мен 54-атқыштар бригадасының мергені Әлия Молдағұлова болды. Сондай-ақ, М. Раскова басқарған әйелдер авиация полкінің құрамында 300-ден астам жауынгерлік ұшу тапсырмасын орындаған штурман Х. Доспановаға 2004 жылы Президент жарлығымен «Халық Қаһарманы» атағы берілді. Ленинград майданында қалалық радиостанцияның басшысы ретінде Ж. Сафарбекова ерекше көзге түссе, 1942 жылы Қазақстанда құрылған 34-жеке әйелдер ротасының 300-ге жуық жауынгері Курск иініндегі тарихи шайқасқа қатысып, жоғары марапаттарға ие болды. Басып алынған аумақтардағы партизандық қозғалыстарда да қазақстандықтар елеулі белсенділік танытты. Украина жеріндегі партизан құрамаларында 1500-ге жуық қазақстандық соғысты, оның ішінде М.И. Шукаевтың отрядында 79 қазақ, С.А.Ковпактың құрамасында 70 қазақстандық болды. Ленинград облысында 220-дан астам, ал Белоруссия аумағында әрекет еткен 65 партизандық бригада мен отрядтар сапында 1500-ден астам жерлесіміз шайқасты. Олардың қатарында Ғ. Ахмедьяров, Ғ. Омаров, В. Шарудов, Ә. Шәріпов, Ә. Жангелдин, Ж. Саин, Н. Көшекпаев сынды тұлғалар бар. Украинаның Киев облысындағы астыртын партизан орталығын ұйымдастыруға Павлодар өңірінде ұстаздық еткен Қасым Қайсенов арнайы жолдамамен жіберіліп, кейіннен осы ерен еңбегі үшін оған «Халық Қаһарманы» атағы берілді.

Қазақстанның материалдық-демографиялық үлесі және соғыстың сипаты қазіргі таңда құпия мұрағат қорларының ашылуы мен жаңа тарихи зерттеулердің жүргізілуі Қазақстанның жалпы жеңіске қосқан шынайы демографиялық және экономикалық үлесін нақтылауға мүмкіндік беруде. Бұрынғы кеңестік тарихнамада 1945 жылдың ақпанына дейін Қазақстаннан майданға 1,5 миллионға жуық адам шақырылды деп есептелсе, қазіргі зерттеулер бұл көрсеткіштің нақты еместігін, себебі оған 1938–1940 жылдары әскер қатарына алынғандардың есептелмей қалғанын дәлелдейді. Қазіргі болжамдар бойынша соғысқа қатысқан қазақстандықтардың жалпы саны 2 миллионнан кем емес, бұл республиканың еңбекке жарамды халқының елеулі бөлігін құрайды. Ресми деректер бойынша армия қатарына 1 196 164-тен астам қазақстандық тартылып, іс жүзінде әрбір бесінші тұрғын майданға аттанды. Тылда 2 миллионнан астам адам арнайы әскери даярлықтан өтті. Майдан шебіне 4 ұлттық атты әскер дивизиясы мен ұлттық атқыштар бригадалары (Өскемен, Жамбыл, Ақмола, Алматы және Ақтөбе қалаларында құрылған) жолданды. Жалпы алғанда, республикалық әскери комиссариаттар арқылы майданға 14 атқыштар мен атты әскер дивизиясы, 6-7 бригада, 1 зениттік полк, 12 құрылыс батальоны мен 2 автобатальон аттандырылды. Сонымен қатар, Ладога көліндегі («Өмір жолы»)

Ленинградты қамтамасыз ету жүк тасымалы жүргізушілерінің жартысына жуығы қазақстандықтардан құралғаны белгілі болды.

Экономикалық тұрғыдан Қазақстан КСРО-ның батыс аудандарынан эвакуацияланған 19 ірі қорғаныс кәсіпорнының негізінде әскери өнімдерді жаппай өндіруді жолға қойып, КСРО-ның басты «майдан арсеналына» айналды (Әміров, 1971: 15). Германия тарапынан бұл соғыс шикізат көздерін иемдену мен азық-түлік базасын құру мақсатындағы қуыршақ мемлекеттерді құруды көздеген агрессиялық, жаулап алушылық және әділетсіз сипатта болды. Ал КСРО және оның құрамындағы халықтар үшін бұл өз жерін қорғауға, мемлекеттік егемендікті сақтауға бағытталған әділетті, азаттық Отан соғысы ретінде тарихқа енді. (Шакибаев, 1972: 183)

Соғыстың соңына таман болған маңызды оқиғалар:

1945 жылдың 2 мамырында Берлин гарнизонының тізе бүгуімен қаланы алу операциясы аяқталды. Осы жылдың 8 мамырында нацистік Германияның сөзсіз капитуляциясы туралы актіге қол қойылып, 9 мамыр күні Қызыл Армияның жеңісімен Кеңес-Герман майданындағы соғыс қимылдары ресми түрде тоқтатылды. Алайда, Екінші дүниежүзілік соғыстың соңғы ошағын жою мақсатында, КСРО өзінің одақтастық міндеттемелеріне сәйкес 1945 жылдың 9 тамызында Жапония империясына қарсы соғыс қимылдарын бастады. Қиыр Шығыстағы бұл науқанға қазақстандық әскери құрамалар да белсене тартылды. Тынық мұхит флоты Әскери-әуе күштерінің 12-шабуылдаушы авиация дивизиясының звено командирі, көкшетаулық Михаил Янко 10 тамызда өз ұшағын қарсылас шебіне бағыттап, отты таран жасады. Жапон армиясына қарсы операцияларда Ақтөбе өңірінде жасақталған 74-жеке теңіз атқыштар бригадасының негізінде құрылған 292-атқыштар дивизиясының сарбаздары жоғары жауынгерлік шеберлік танытты. Забайкалье және 1-Қиыр Шығыс майдандары құрамында қазақстандық 129-миномет полкі табысты ұрыс жүргізді. Көрсеткен батылдығы үшін аталған полктің минометшілері 2027 жауынгерлік орден және медальдармен марапатталды. Оның ішінде 14 жауынгер «Кореяны азат еткені үшін», ал 234 сарбаз «Жапонияны жеңгені үшін» медальдарын иеленді. Қызыл Армияның Қиыр Шығыстағы стратегиялық операциясы 24 күнге созылып, 1945 жылдың 2 қыркүйегінде Жапонияның капитуляциялануымен Екінші дүниежүзілік соғыс толық аяқталды.

Марапаттау статистикасы және демографиялық шығындар Кеңес-Герман майданындағы ерліктері үшін жалпы алғанда 11 600 адам Кеңес Одағының Батыры атағын алса, оның 497-сі қазақстандықтар, соның ішінде 97-сі қазақ ұлтының өкілдері болды. Сондай-ақ, бұл жоғары атаққа 2 қазақ қызы ие болды. Т. Бигелдинов, Л. Беда, И. Павлов және С. Луганский бұл атақты екі мәрте иеленсе, Шымкент қаласына эвакуацияланған Чугуев әскери авиация училищесінің түлегі И.Н. Кожедуб үш мәрте Батыр атанды. Мұнымен қоса, 142 қазақстандық «Даңқ» орденінің толық иегері атанса, республика бойынша 96 638 жауынгер түрлі дәрежедегі орден-медалдармен марапатталды. Дегенмен, бұл жеңіс КСРО халықтары үшін үлкен демографиялық шығындармен келді. Соғыс барысында елдің 27 миллионнан астам азаматы қаза тапты, оның ішінде қазақстандықтардың шығыны түрлі деректер бойынша 400 мыңнан 603 мың адамға дейін жетеді. Осылайша, Кеңес халқы мен оның Қарулы Күштері фашизмді талқандап, мемлекеттің егемендігін қорғап қана қоймай, Еуропа халықтарын нацистік оккупациядан азат етуде негізгі рөл атқарды. Бұл ретте «Барлығы майдан үшін, барлығы жеңіс үшін!» ұранымен күн-түн демей еңбек еткен, майдандағы ерлердің орнын басқан тыл еңбеккерлерінің әйелдердің, қарттар мен балалардың патриоттық үлесі шешуші факторлардың бірі болды.

Соғыстан кейінгі репатриация, еңбек ресурстары және басқару жүйесі аяқталғаннан кейін Қазақстанға уақытша қоныс аударған мамандардың басым бөлігі реэвакуацияланып, өз Отандарына қайтты. Соғыс жылдарындағы шығындармен қатар, республика демографиясына 1930–1934 жылдардағы күштеп ұжымдастыру науқаны мен соның

салдарынан орын алған жаппай аштықтың зардаптары да теріс әсерін тигізді. Соғыстан кейінгі кезеңде зауыт пен фабрика жұмысшыларының кәсіби біліктілік деңгейі төмен болды. Жұмыс күшінің тапшылығын жою мақсатында республикада еңбек ресурстары мектептері мен училищелер желісі ұйымдастырылды. Өндіріс пен ауыл шаруашылығындағы кадрлық құрам демобилизацияланған әскери қызметшілер мен фашистік тұтқыннан босап оралған репатрианттар есебінен толықтырылды. 1946 жылы республиканың саяси басқару жүйесінде өзгеріс болып, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы қызметіне Жұмабай Шаяхметов тағайындалды. Осы кезеңде Қазақстан оккупациядан зардап шеккен өңірлерді, атап айтқанда Сталинград, Ленинград және Солтүстік Кавказдың шаруашылық құрылымдарын қалпына келтіру үшін азық-түлік пен материалдық көмек керуендерін жасақтап, белсенді жәрдем көрсетті.

Соғыс тарихына жаңа әдістемелік көзқарас: Тұтқындар тағдыры және саяси іріктеу қазіргі отандық тарихнамада соғыс тарихының «ақтаңдақ беттерін» жаңаша ғылыми пайымдау мәселесі өзекті болып отыр. Профессор Бекіт Аяғанның зерттеулерінде кеңестік жүйенің халықты соғысқа стратегиялық және материалдық тұрғыдан тиісті деңгейде дайындамағаны, соғыстың алғашқы жылдарындағы (1941–1942) үлкен адам шығыны мен жауынгерлердің жаппай тұтқынға түсуіне әкелгені айтылады (Әбдәкімұлы, 2005: 115-118). Тұтқынға түскендердің басым бөлігі қоршауда қалу немесе ауыр жаралану салдарынан осындай жағдайға тап болғанымен, кеңестік идеология оларды ұзақ уақыт бойы «опасыздар» ретінде қарастырып келді. Халықаралық құқық нормалары, атап айтқанда Женева конвенциясы бойынша мемлекеттер өздерінің тұтқындағы азаматтарына гуманитарлық көмек көрсетуге құқылы болған. Тіпті эмиграциядағы Польша үкіметі бұл мүмкіндікті пайдаланғанымен, КСРО бұл конвенцияны мойындамай, өз азаматтарын халықаралық қолдаусыз қалдырды. Осының салдарынан лагерьлердегі көптеген тұтқындар аштық пен ауыр жағдайдан қаза тапты. Бұл саясат соғыстан кейін де жалғасып, одақтастар тарапынан репатриацияланған бұрынғы тұтқындар елге оралған соң идеологиялық қысымға ұшырап, арнайы тексерулерден кейін лагерьлерге (ГУЛАГ) айдалды. Ал батыс елдерінде, мысалы Ұлыбританияда, тұтқыннан аман қалған әскери қызметшілерге құрмет көрсетілген (Әбдәкімұлы, 2005: 385). Сонымен қатар, кеңестік тоталитарлық жүйенің әскери марапаттар мен лауазымдарды үлестіруде ұлттық іріктеу саясатын жүргізгені байқалады. Мәселен, тактикалық қоршаулардан өз бөлімшесін шығынсыз алып шыққан бірегей командир Б. Момышұлының еңбегі идеологиялық кедергілер мен әскери басшылықтың (оның ішінде Г.К. Жуковтың) қызғаншақтық танытуы салдарынан өз уақытында бағаланбады. Тіпті бұл жағдай А. Бектің «Волоколамск тас жолы» кітабына Сталиндік сыйлықтың берілмеуіне де әсер етті. Дәл осындай саяси-идеологиялық іріктеудің кесірінен Рейхстаг қабырғасына алғашқылардың бірі болып Жеңіс туын тіккен Рақымжан Қошқарбаев пен Григорий Булатовтың ерлігі ресми насихатта еленбей қалды, себебі ту тігушілердің этникалық құрамы алдын ала белгіленген саяси нұсқауларға сай келуі тиіс еді. Тек егемендік алғаннан кейін, Қазақстан Президентінің 1999 жылғы 7 мамырдағы Жарлығымен Р. Қошқарбаевқа «Халық қаһарманы» атағы берілді. Кейіннен Ресей Федерациясының әскери-тарихи архивтік құжаттары негізінде Р. Қошқарбаевтың Рейхстагқа алғашқы болып ту тіккені ресми түрде дәлелденіп, тарихи әділдік қалпына келтірілді (Қошқарбаев, 1978: 168).

Екінші дүниежүзілік соғыс тарихында қазақстандық мергендердің (снайперлердің) әскери тиімділігі жоғары көрсеткіштермен сипатталады. Мәселен, 100-ші ұлттық атқыштар бригадасының мергені Ыбырайым Сүлейменов жалғыз оқты винтовкамен қарсыластың 341 сарбазы мен офицерінің көзін жойған. Осындай ауқымды әскери нәтижеге қарамастан, оған жоғары мемлекеттік марапат — Кеңес Одағының Батыры атағы берілмеді. Дәл осындай тарихи әділетсіздік 8-гвардиялық (Панфилов) дивизиясының даңқты мергені Төлеуғали Әбдібековтің де тағдырында көрініс тапты. 1944 жылдың қысында майдан шебінде қаза

тапқан Т. Әбдібековтің ең жоғары дәрежелі атаққа ұсынылмауына немесе оның ерлігінің лайықты бағаланбауына саяси-идеологиялық себептер, атап айтқанда, оның немере ағасы Кемелбайдың «халық жауы» ретінде репрессияға ұшырауы тікелей әсер етті. Бұл жағдай тоталитарлық жүйенің майдандағы патриоттық рухты саяси тұрғыдан шектеуінің айқын көрінісі болып табылады. Әскери хроника мәліметтері бойынша, кеңес әскерінің кәсіби мерекесі қарсаңында Т. Әбдібеков қарсыластың жоғары білікті мергенімен жекпе-жекке шығады. Жауынгердің денсаулығының нашарлығына байланысты (суық тиіп ауырып тұрған кезі) гитлершіл мерген қас-қағым сәтке озып кетіп, бірінші болып оқ атады. Ауыр жараланғанына қарамастан, аға сержант Әбдібеков қарымта оқпен қарсыласын жойып үлгереді. Бұл оның жауынгерлік есебіндегі 397-ші дұшпан еді (Малкин, 1987: 262). Бұл ретте дивизия құрамынан 34 жауынгер Кеңес Одағының Батыры атағын алғаны белгілі. Алайда, Жеңістің 40 жылдығына орай жарық көрген «Панфиловшылар» атты ресми басылымда Т. Әбдібековтің есімі тек кітаптың соңындағы қосымша хроникалық күнтізбеде ғана қысқаша атап өтіледі (Әміров, 1971: 15).

Бір өзі жаудың тұтас бір бөлімшесін жойған сұрмерген Ресейдің Калинин облысы аумағында жерленген, ал оның №2916 нөмірлі снайперлік винтовкасы қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Орталық музейінің қорында жәдігер ретінде сақтаулы. Қазақстан мемлекеттік тәуелсіздік алғаннан кейін кеңестік кезеңдегі тарихи бұрмалаушылықтарды қайта қарау мүмкіндігі туды. Осы орайда Қ. Қайсенов, Р. Қошқарбаев және Х. Доспанова сияқты соғыс ардагерлеріне жоғары «Халық Қаһарманы» атағы берілді. Сондықтан Ы. Сүлейменов пен Т. Әбдібековтің де тарихи бағасын беріп, олардың есімдерін ресми түрде ұлықтау мәселесі бүгінгі күннің өзекті тақырыбына айналып отыр. Ұлттық әскери құрамалардың құрылуы және демографиялық талдайтын болсақ мұрағаттық деректердің ашылуы нәтижесінде соғыс жылдарында Өскемен, Ақмола, Жамбыл қалаларында жасақталған 95-ші, 105-ші, 106-шы ұлттық атты әскер дивизияларының, сондай-ақ Алматыдағы 100-ші және Ақтөбедегі 101-ші ұлттық атқыштар бригадаларының жауынгерлік әлеуеті мен ерлігі тек одақтас қолбасшылық тарапынан ғана емес, қарсылас әскерлерінің құжаттарында да мойындалғаны дәлелденуде. Ұлы Жеңістің мерейтойлары қарсаңында Кеңес Одағы Батырларының санын демографиялық пропорцияға (миллион адамға шаққандағы арасалмаққа) сәйкес ғылыми тұрғыдан талдау жасалған болатын. Статистикалық мәліметтер бойынша, әр миллион тұрғынға шаққандағы батырлар саны келесідей үлесті құрады:

Ұлт өкілдері	**Миллион адамға шаққандағы Батырлар саны**
Қазақтар	35
Түрікмендер	20
Қырғыздар	18
Өзбектер	16
Тәжіктер	14

Бұл көрсеткіш Орталық Азия халықтары арасында қазақ жауынгерлерінің майдан даласындағы белсенділігі мен жанқиярлығының жоғары болғанын айғақтайды. Стратегиялық қателіктер және 100-ші бригаданың шығындарына келетін болсақ Екінші дүниежүзілік соғыстың алғашқы кезеңінде қазақстандық сарбаздардың әскери-тактикалық дайындығының жеткіліксіздігі мен тәжірибенің аздығы адам шығынының күрт артуына әкеп соқты. Мәселен, Калинин майданының 39-шы армиясы құрамындағы 100-ші ұлттық атқыштар бригадасы 1942 жылдың 25 желтоқсанда Молодой Туд ауданындағы жаудың бекініс шебін бұзып өту операциясына тартылды. Құрама 1943 жылдың 15 ақпанына дейін созылған ұрыстар барысында 12 елді мекенді босатқанымен, тактикалық қателіктер мен ауыр жағдайлардың салдарынан зор шығынға ұшырады. Бригада өз құрамының

жартысынан астамынан, яғни 2572 жауынгерінен айырылып, қаза тапқандардың басым бөлігі есепке алынбай, атаусыз қалды. Халық жазушысы, аталған бригаданың зеңбірек командирі болған Әзілхан Нұршайықовтың естеліктерінде әскери басшылықтың кемшіліктері ашық көрсетіледі: «...Бригада командирі, подполковник Шевцов әскери стратегия мен тактика тұрғысынан тиісті біліктілік таныта алмады және моральдық жағынан тұрақсыз болды. Осыған байланысты жоғары қолбасшылық оны қызметінен босатуға мәжбүр болды» («Новая и новейшая история России», 1996, №2). 1942 жылдың желтоқсан айының соңында бригада басшылығына 8-гвардиялық дивизиядан ауысып келген тәжірибелі әрі жігерлі офицер, полковник Ефим Васильевич Воронков тағайындалды. Ол қорғаныс шебін нығайту, танкке қарсы позицияларды тексеру және артиллериялық бөлімшелердің дайындығын бақылау жұмыстарын жедел қолға алды. Алайда, 1943 жылдың 5 қаңтарында полковник Воронковтың ұрыс даласында қаза табуы және дәл сол күні үшінші батареяның толықтай жойылуы жеке құрамның моральдық-психологиялық жағдайына ауыр соққы болып тиді. Осыдан кейін бригада командирі болып тағайындалған полковник Михеев бұл қызметте тек алты күн ғана болды және оның бұл кезеңдегі басқарушылық қызметі туралы нақты мәліметтер сақталмаған. Тек бригаданың жауынгерлік журналының 43-бетінде оның 1943 жылғы 6 қаңтарда сағат 22.00-де міндетіне кіріскені туралы ғана жазба бар. Сондай-ақ, 13 қаңтарда Калинин майданының қолбасшысы генерал-лейтенант М.А. Пуркаевтың бұйрығымен бригадаға жаңа командир — полковник Анатолий Александрович Морецкий жіберілді. Осылайша, аз ғана уақыт ішінде құрама үш рет командир ауыстырды. Жоғары қолбасшылық шағын құрамды ұлттық бригаданы майдан шебіндегі ең күрделі және қауіпті аймақтарға бағыттап, бір позициядан екіншісіне жиі ауыстыру тактикасын қолданды. Жиі қабылданып, қайта өзгертілген бұйрықтардың кесірінен қалжыраған әскер қақаған аяз бен боранда нәтижесіз марштар жасауға мәжбүр болды. Ерекше атап өтетін жағдай, 1943 жылдың 3 қаңтарында Великие Луки іргесіндегі Сахны, Иванцево, Федьково, Горушка елді мекендерінде қорғаныста тұрған бригада 3-ші Екпінді армия штабының бұйрығымен Великие Лукидің оңтүстігіндегі теміржол вокзалына жедел жеткізілді. Қалың қарды кешіп, межелі жерге жеткен соң, жауынгерлер 7,5 сағат бойы ешқандай тапсырмасыз босқа тұрды. Артынша, сағат 13.30-да штаб бастығы Юдинцевтің жаңа бұйрығымен бригада 15-20 шақырымдық аралықты қатты боранда қайта артқа жүріп, бұрынғы позицияларына қайтуға мәжбүр болды. Тұрақсыз басқарудың мұндай көріністері құрама 39-шы және 22-ші армиялар құрамында болғанда да жиі қайталанды. Сонымен қатар, майдан шебінде ұлттық белгілері бойынша кемсітушілік пен әскери этиканың өрескел бұзылу фактілері де орын алды. 1942 жылы Молодой Туд түбіндегі шабуыл операциясы кезінде армия штабының санитарлық қызмет бастығы көршілес орналасқан 46-шы орыс атқыштар бригадасы мен 100-ші қазақ атқыштар бригадасы үшін ортақ жаралыларды қабылдау пунктін ұйымдастыруды бұйырады. Алайда, ұрыс басталып, жаралылар ағыны көбейгенде, ортақ пунктке тек орыс солдаттары ғана қабылданып, қазақ жауынгерлері ішке өткізілмейді. 100-ші бригаданың санрота командирі Істілеу Наурызғалиев жағдайды анықтау барысында орыс күзетшілерінің шанамен әкелінген қазақ жауынгерлерін кері қайтарып жатқанын анықтайды. Күзетшілер тек өз басшыларының бұйрығын орындайтынын айтып, қазақ офицерінің талаптарын елемейді. 46-шы бригаданың санрота командирі де, 100-ші бригаданың санитарлық қызмет бастығы капитан Бушков та бұл мәселені шешуден бас тартады (себебі бригада құрамындағы орыс ұлтынан шыққан жауынгерлер тоқтаусыз қабылданып жатқан болатын). Мұндай әділетсіздік пен өз сарбаздарының медициналық көмексіз қалып, өлімге қиылғанына шыдай алмаған рота командирі І. Наурызғалиев наразылық ретінде өзін-өзі атып өлтіреді. Осы оқиға туралы бригада командирі подполковник Шевцовқа баяндалғанда, ол адамгершілікке жатпайтын реакция танытқан. Бұл қайғылы жағдайды 1975 жылы 12 қыркүйекте 100-ші дербес атқыштар бригадасының дәрігері, капитан Мәриям Сырлыбаева өз естеліктерінде көзіне

жас ала отырып растаған болатын. Кіші командирлердің қазасы мен дер кезінде көмек көрсетілмегендіктен қайтыс болған жүздеген сарбаздардың өлімі соғыс уақытында тиісті деңгейде зерттелмей, жабулы күйінде қалды. Осындай үздіксіз ауыр ұрыстар мен стратегиялық сәтсіздіктердің салдарынан 1943 жылдың қаңтар айының ортасына қарай 100-ші бригаданың жеке құрамының саны шекті деңгейге дейін азайды. Бөлімшелер бойынша тірі қалған жауынгерлердің статистикалық көрсеткіші төмендегідей болды: І-атқыштар батальоны: 36 адам; ІІ-атқыштар батальоны: 41 адам; ІІІ-атқыштар батальоны: 53 адам; IV-атқыштар батальоны: 47 адам; Автоматшылар ротасы: 26 адам; Танкке қарсы дивизион (ПДТ): 35 адам; Байланыс ротасы: 87 адам; Саперлер ротасы: 68 адам; Барлаушылар ротасы: 38 адам. Бригаданың негізгі құрамында барлығы 431 жауынгер ғана қалды. Одан бөлек, 257-ші атқыштар дивизиясының қарамағына арнайы тактикалық тапсырмаларды орындау үшін жіберілген 300 жауынгер (76 мм артиллериялық дивизион мен 120 мм миномет дивизионы) әрекет етті. Бұл мәліметтер ұлттық құрамалардың соғыс жылдарында ең ауыр майдан шептерінде пайдаланылғанын және олардың жауынгерлік құрамының аяусыз шығынға ұшырағанын көрсетеді. 100-ші ұлттық атқыштар бригадасының жауынгерлік жолы Великие Луки бағытындағы операциялар кезінде күрделі тактикалық кедергілермен сипатталды. Құрама қолбасшысы полковник Е.В. Воронковтың бригаданың біртұтастығы мен соққы беру әлеуетін сақтауға тырысқан әрекеттеріне қарамастан, жоғары армиялық басшылық тарапынан тактикалық бөлшектеу (дисперсия) саясаты жүргізілді. Осы шешімнің аясында бригаданың артиллериялық және минометтік дивизиондары 47-ші атқыштар бригадасының жедел басқаруына берілсе, жекелеген батальондары 257-ші және 32-ші атқыштар дивизияларының құрамына бөлінді. Мұндай ведомстволық бөлшектеу жағдайында шақырылған бөлімшелер негізгі күштерді тасалау мақсатында ең қауіпті қорғаныс шептеріне, атап айтқанда, қалалық гарнизонды деблокадалауға ұмтылған қарсыластың брондалған техникаларына қарсы бағытталды. Осы қақтығыстар барысында 100-ші бригаданың үшінші батареясы толықтай жойылып кетті. Климаттық жағдайлардың ауырлығы (төмен температура, тоң басқан топырақ) жаяу әскер бөлімшелеріне инженерлік бекіністер (окоптар) қазуға мүмкіндік бермеді, бұл сарбаздарды ашық алаңда, қардан жасалған уақытша тасаларда қорғаныс ұйымдастыруға мәжбүр етті. Қарсыластың әуеден бомбалауы мен артиллериялық соққылары астында қалған ашық позициядағы бөлімшелер шегінуге мәжбүр болды. Алайда шегіну барысында жауынгерлер қарсыластың танк оғына ұшырады. 100-ші бригаданың тылында алдын ала инженерлік бекіністер дайындаған басқа дивизиялардың тосқауылы жау танктерін қала іргесінде тоқтатқанымен, осы сәтсіздіктердің салдарынан ұлттық құрамаға қатысты «драпбригада» (шегінуші бригада) деген теріс саяси сипаттама қалыптасты. Осындай дағдарысты кезеңде полковник Е.В. Воронков та майдан шебінде қаза тапты. Кеңес Одағының Маршалы Г.К. Жуков өзінің «Воспоминания и размышления» атты мемуарлық еңбегінде атап өткендей: «1942 жылдың 8 желтоқсанында Калинин және Батыс майдандарының алдына 1943 жылдың 1 қаңтарына дейінгі мерзімде Ржев, Сычевка, Оленино, Белый аудандарындағы қарсыластың топтамаларын жою туралы жоғары құпиялы директива жүктелді». Осы стратегиялық міндетті орындауға қазақстандық 101-ші дербес атқыштар бригадасы да тартылды. Құрама Оленино станциясына таяу орналасқан Мишуково елді мекені аумағында ауыр ұрыстар жүргізді. Операцияның аса құпия сипатына байланысты оның ауқымды мақсаттары төменгі буын командирлеріне белгісіз болды. Дегенмен, осы бағыттағы толассыз ұрыстардың нәтижесінде Вермахт басшылығы Сталинград бағытында қоршауда қалған Ф. Паулюс армиясына көмекке бірде-бір дивизия жібере алмады. Бұл 4-ші Екпінді армия құрамындағы 101-ші ұлттық атқыштар бригадасының Сталинградтағы стратегиялық жеңіске қосқан айтарлықтай үлесін айғақтайды. Алайда бұл жетістік үлкен адам шығынымен келді: бригаданың алғашқы сапында болған 8 мың сарбаздың тек 3 мыңы ғана аман қалды (Боздақтар: 614). Соғыс және еңбек ардагері Қимаш Сыздықовтың естеліктерінде кеңестік әскери басқару жүйесіндегі

ресми деңгейде жарияланбаған ұлттық және діни сегрегация (бөлінушілік) элементтері сөз болады. Тарихи деректерге сүйенсек, ұлттық азшылық өкілдерінен құралған бөлімшелер көбіне ең күрделі тактикалық тапсырмаларды орындауға бағытталған. Мысалы, 1942 жылы Сталинград операциясы кезінде Батыс Қазақстан мен Башқұртстан аумақтарынан тек мұсылман дінін ұстанатын жергілікті тұрғындардан арнайы күшейтілген (сандық құрамы 1200 адамға дейінгі) батальон жасақталады. Аталған батальон Паулюс армиясының ілгерілеуін тежеу және уақыт ұту мақсатында неміс әскерлерінің жүру бағытына, Сталинградтан қашық аймаққа әуе десанты ретінде түсіріледі. Негізгі қорғаныс шебінің алдында қалған бұл бөлімше теңсіз ұрыс барысында жаппай шығынға ұшырап, одан тек Тайпақ ауданының тумалары болып табылатын жиырма шақты жауынгер ғана аман қалады. Тұтқынға түсуден бас тартқан сарбаздар радиобайланыс арқылы кеңестік артиллерия отын өздері тұрған позицияға бағыттауды сұрайды. Бұл трагедиялық оқиғадан тек орыс ұлтынан шыққан жалғыз радист аман қалып, кейіннен осы дерек майдангер жазушы Анатолий Ананьевтің «Батальоны просят огня» атты шығармасының тарихи негіздерінің біріне айналды (Бенингиен, 1990: 25). Екінші дүниежүзілік соғыс кезеңінде Кеңес Одағының Батыры атағын алған 11 500 жауынгердің ішіндегі ұлттық үлес көрсеткіші ресми статистикада төмендегідей бөлінді: орыстар: 8160 адам; украиндар: 2069 адам; белорустар: 309 адам; татарлар: 161 адам; еврейлер: 108 адам. Қазақстандық батырлардың ресми саны соғыс аяқталғанда 369 болса, кейінгі мұрағаттық түзетулер нәтижесінде бұл көрсеткіш 1968 жылы 447-ге, ал 1980-жылдары 497-ге жетті (оның ішінде қазақ ұлтынан 97 адам). Алайда бұл статистика тоталитарлық жүйенің саяси конъюнктурасына байланысты нақты ерліктерді толық қамти алмайды. Бұған 1941 жылдың 26 маусымында капитан А.Масловтың экипажы құрамында соғысып, стратегиялық нысанға отты таран жасаған қазақстандық жауынгер Бақтораз Бейсекбаевтың тағдыры дәлел. Көптеген жылдар бойы бұл ерлік кеңестік тарихнамада тек капитан Н. Гастеллоның есімімен ғана байланыстырылып келді. Тек араға 56 жыл салып, ресейлік және беларусьтік тарихшылардың архивтік зерттеулерінің нәтижесінде тарихи әділдік орнап, экипаж мүшелеріне, соның ішінде Б. Бейсекбаевқа Ресей Федерациясының Батыры атағы берілді (Әбдәкімұлы, 2005: 155). Тылдағы диверсиялық және партизандық қозғалыстың көрнекті өкілі, Халық қаһарманы Қасым Қайсенов өзінің «Ұлы Жеңістің 50 жылдығы қарсаңындағы ой» атты мақаласында әскери шендер мен марапаттарды бөлудегі теңсіздіктерді былайша сипаттайды: «1941 жылы арнайы барлау мектебін аяқтап, диверсиялық рота командирі, кейіннен ірі партизан отрядының (стратегиялық маңызы жағынан полкпен тең) жетекшісі болғанымда маған майор шені берілгенімен, соғыстан кейін бұл лауазым ескерусіз қалып, елге ешқандай әскери шенсіз, тек бір ғана медальмен оралдым. Сондай-ақ екі мәрте Батыр атанған Т. Бигелдинов подполковник шенінде ғана қызметін аяқтаса, дәл осындай мәртебе алған орыс ұлтынан шыққан офицерлердің барлығы дерлік генералдық лауазымдарға қол жеткізді». Тоталитарлық басқару жүйесінің ұлттық шектеу саясаты Бауыржан Момышұлының да әскери мансабына тікелей әсер етті. Б. Момышұлы соғыс жылдарында 200-ден астам тактикалық ұрыстарға қатысып, бес рет қоршауды бұзып шықты, бірнеше мәрте жараланып, контузия алды. Соғыс кезінде және одан кейін екі рет жоғары батыр атағына ұсынылғанымен, бұл өтініштер қанағаттандырылмады. Соғыстан кейінгі кезеңде Мәскеудегі Жоғары әскери академияда бес жыл бойы оқытушылық қызмет атқарып, 13 жыл бойы іс жүзінде генералдық деңгейдегі штабтық лауазымдарды атқарғанына қарамастан, оған ресми түрде «генерал-майор» шені берілмеді. Бұл жағдай жоғары әскери-саяси басқару эшелонына ұлттық азшылық өкілдерін жібермеу туралы жасырын кеңестік доктринаның салдары еді. Тек мемлекеттік егемендік қарсаңында, 1991 жылдың 11 желтоқсанында ғана Б. Момышұлына ресми түрде Кеңес Одағының Батыры атағы беріліп, тарихи әділетсіздік ішінара түзетілді (Бенингиен, 1990: 28).

Екінші дүниежүзілік соғыс кезеңінде тоталитарлық басқару жүйесінің солақай саясаты мен ұлттық белгілері бойынша жүргізілген іріктеу процестері көптеген қазақстандық жауынгерлердің әскери еңбегі мен көрсеткен ерен ерліктерінің ресми деңгейде тиісті бағасын алмауына әкеп соқты. Қолда бар мұрағаттық құжаттарды саралау барысында Кеңес Одағының Батыры атағына ұсынылғанымен, саяси конъюнктура мен жүйелік әділетсіздіктің салдарынан бұл мәртебеден тыс қалған жауынгерлердің келесідей қысқаша тізімі мен олардың әскери-тактикалық жетістіктері айқындалды:

1. Біләл Қалиев — 1941 жылдың 8 және 16 тамыз күндері әуе жорығына қатысып, қарсыластың стратегиялық орталығы — Берлин қаласын бомбалау операцияларын сәтті жүзеге асырған. Ерекше қауіпті жағдайда жоғары кәсіби шеберлік пен әскери дайындық үлгісін көрсетті.

2. Балтабек Жетпісбаев — 8-гвардиялық (Панфилов) атқыштар дивизиясының артиллерия полкінің комиссары, кейіннен командирі қызметтерін атқарған. Оның тікелей басшылығымен тиісті батарея қысқа мерзім ішінде қарсыластың 6 танкісін, 13 автокөлігін және 120 сарбазы мен офицерін жойды.

3. Аманша Мендіғалиев — Панфилов дивизиясы құрамындағы батарея командирі. Оның басқаруындағы артиллериялық бөлімше ұрыс қимылдары барысында жаудың 4 танкісін, 5 брондалған машинасын, 18 от нүктесін істен шығарып, 200-ден астам сарбазының көзін жойды.

4. Төлеуғали Әбдібеков — Панфилов дивизиясының даңқты мергені (снайпер). Қарсылас әскерлері арасында жоғары деңгейдегі тактикалық қауіптілігіне байланысты «Қара өлім» деген шартты атауға ие болған. Оның жауынгерлік рекорды — қарсыластың кәсіби мергенімен болған соңғы дуэльді қоса алғанда, 397 дұшпанның көзін жоюмен сипатталады (Малкин, 1987: 262).

5. Сұлтанбай Ысқақов — Жаяу ұрыс жағдайында гранатамен және автомат отымен қарсыластың 52 сарбазын жойып, 2 пулемет ұясы мен танкке қарсы қару есептемесінің (расчетының) белсенділігін тоқтатқан, сондай-ақ 7 неміс солдатын тұтқынға алған. Екі сағаттық тактикалық қақтығыста 25 жауынгерден тұратын топқа жетекшілік етіп, полктің ілгерілеуін қамтамасыз етті.

6. Сембай Қалиев — Будапешт бағытындағы стратегиялық операциялар кезінде қарсыластың 20 брондалған машинасын, 8 танкісін және 12 бронетранспортерін жоюға қол жеткізген артиллериялық батареяның командирі.

7. Оразай Самақов — Оның басқаруындағы батарея жаудың 5 танкісін өртеп, 3 бронда техникасын техникалық тұрғыдан істен шығарды. Снаряд жарылыстары салдарынан артиллеристер бірнеше мәрте топырақ астында қалғанына қарамастан, зеңбіректерді жедел түрде ұрысқа дайындап, қорғанысты жалғастырған.

8. Ораз Әлібаев — Ленинград қоршауын бұзу кезеңінде барлау мақсатында әрекет ете жүріп, Ладога көлі арқылы неміс әскерлерінің 10 мың адамдық десант түсіру туралы стратегиялық жоспарын уақытында анықтап, жоғары штабқа баяндаған. Осы жедел ақпараттың нәтижесінде кеңес әскерлері Ладога көлінің мұз бетінде қарсылас десантын толықтай бейтараптандырды.

9. Ысқақ Уәлиев — Калинин майданының ең тиімді мергендерінің бірі, аға сержант (старшина). Жауынгерлік қызметі үшін екі мәрте «Қызыл Жұлдыз» орденімен марапатталған. Оның жеке есебінде қарсыластың жойылған 227 сарбазы мен офицері тіркелген.

10. Алқар Уигаров — Ұрыс барысында командирлер құрамы қатардан шыққаннан кейін, рота басшылығын өз міндетіне алған аға сержант. Оның жедел басқаруымен жауынгерлер қарсыластың 38 адамын жойып, 61 сарбазын тұтқынға алды.

11. Ғали Әділбеков — Соғыс басталғанға дейін Бронетанк әскерлерінің әскери академиясын тәмамдаған кәсіби офицер, гвардиялық танк полкінің командирі. Оның басшылығындағы полк жаудың 29 танкісі мен бронемашинасын, 20 танкке қарсы бағытталған зеңбірегін және жаяу әскердің 3 батальонын жойды.

12. Ғұсман Ахметқалиев — Орел-Курск доғасындағы стратегиялық шайқас кезінде бөлімше командирі қызметінде жүріп, жаудың 5 сарбазын атып өлтірген, 22-сін граната соққысымен бейтараптандырып, 19-ын тұтқынға алған. Көрсеткен ерлігі үшін «Қызыл Жұлдыз» орденімен марапатталған.

13. Әбен Ахметов — Берлин бағытындағы шайқастарда гвардия лейтенанты Ә.Ахметовтың басқаруындағы зеңбірекшілер тобы қарсыластың жоғары қорғанысты 1 «Тигр», 2 «Пантера» типті ауыр танктерін және 5 брондалған машинасын жойған.

14. Ораз Бұзақаров — Ресми мұрағаттық құжаттарға сәйкес, 1942 жылы Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің төрағасы Нұртас Оңдасынов Мәскеуден Қазақстан Орталық партия Комитетіне жолдаған жеделхатында Кеңес Одағының Батыры атағына ұсынылған Төлеген Тоқтаров, Мәлік Ғабдуллинмен қатар Балтабек Жетпісбаев пен Ораз Бұзақаровтың өмірбаяндық мәліметтерін жедел түрде жіберуді сұраған. Алайда, белгісіз саяси себептерге байланысты Б. Жетпісбаев пен О. Бұзақаровқа бұл атақ берілмей қалған.

15. Алтыншаш Нұрғожинова — 1924 жылы туған, Мәскеу қаласының Сталин аудандық әскери комиссариаты арқылы әскер қатарына шақырылған. 1941 жылы Орал әскери округі жанындағы алты айлық командирлер курсын бітірген қазақ әйелдері арасынан шыққан тұңғыш кәсіби офицер, гвардия лейтенанты. Орталық, Воронеж және Украина майдандарындағы 237-ші және 70-ші атқыштар дивизиялары құрамында батальон комсоргі қызметін атқарған.

Қазақстан аумағында жасақталған ұлттық әскери құрамалардың тарихи рөлі мен оларды пайдалану тактикасы жөнінде академик Манаш Қозыбаев өзінің зерттеулерінде келесідей ғылыми тұжырым жасайды: «Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында одақтас республикаларда ұлттық әскери құрамалардың жасақталғаны тарихи факт. Дегенмен, олардың басым көпшілігі майдан даласында стратегиялық тұрғыдан тиімді пайдаланылмады. Кейбір кавалериялық (атты әскер) құрамалардың тиісті техникалық қолдаусыз, танктерге қарсы ашық шабуылға шығарылуы олардың жедел түрде жойылып кетуіне әкеп соқты. Бұл құбылыс, бір жағынан, орталық биліктің ұлттық кадрларға деген сенімсіздігін көрсетсе, екінші жағынан, елдің демографиялық әлеуетіне, әсіресе жаңа қалыптасып келе жатқан зиялы қауым өкілдеріне бағытталған үлкен зобалаң болды». Соғыстың алғашқы кезеңінде ұйымдастырылған бірқатар әскери құрамалар Вермахттың жойқын соққылары салдарынан таратылса, жоғары қолбасшылықтың (атап айтқанда, И. Сталиннің) арнайы бұйрықтарымен кейбір құрамалардың жетекшілері мен қолбасшылары саяси айыптаулармен тұтқындалып, ату жазасына кесілді. Осының салдарынан олар басқарған дивизиялар, корпустар мен бригадалар таратылып, тірі қалған жеке құрамы басқа әскери бөлімдерге бөлініп берілді. 1941–1945 жылдар аралығында Қазақстан КСР аумағында ұйымдастырушылық жұмыстардың нәтижесінде келесідей әскери күштер жасақталды:

Әскери құрамалардың түрлері	**Саны**	**Оның ішінде ұлттық құрамалар**
Атқыштар дивизиялары	12	жоқ
Кавалериялық (атты әскер) дивизиялар	4	3
Атқыштар бригадалары	7	2
Жеке полктер мен арнайы батальондар	5	жоқ

Бұл құрамалардың, әсіресе 3 атты әскер дивизиясы мен 2 атқыштар бригадасының ұлттық негізде жасақталуы негізінен еріктілер есебінен жүзеге асырылды. Майдан шебіне аттанғанға дейінгі аралықта оларды материалдық-техникалық және қаржылық тұрғыдан қамтамасыз ету шаралары тікелей республикалық бюджет пен халықтың ерікті жарналары (қорлары) есебінен атқарылды. Аталған әскери күштер соғыстың бастапқы кезеңінде қысқа мерзім ішінде жасақталып, жеделдетілген әскери-тактикалық дайындық курстарынан өткеннен кейін, бірнеше айдың ішінде тікелей белсенді майдан аймақтарына жолданды. Бұл

фактор олардың соғыстың алғашқы жылдарындағы бейімделу процесін қиындатып, шығындар деңгейінің жоғары болуына әсер етті.

1941–1945 жылдары болған Ұлы Отан соғысы адамзат тарихындағы ең ауыр және шешуші кезеңдердің бірі болды. Осы соғысқа Кеңес Одағының құрамында болған қазақ халқы да белсене қатысты. Қазақстаннан майданға миллионға жуық адам аттанып, олардың басым бөлігі ұрыс далаларында ерлікпен шайқасты. Қазақ жауынгерлері Мәскеу түбіндегі қорғаныс шайқастарында, Сталинград түбіндегі шешуші ұрыста және Ленинград блокадасын бұзуда ерекше табандылық танытты. Олар тек жеке батырлық көрсетіп қана қоймай, әскери бөлімдердің сапында ұйымдасқан түрде күрес жүргізді. Осы кезеңде қазақ халқы арасынан көптеген даңқты батырлар шықты. Олардың қатарында Бауыржан Момышұлы, Талғат Бигелдинов, Әлия Молдағұлова және Мәншүк Мәметова сынды тұлғалар бар. Бұл батырлар жауынгерлік ерлігімен тарихта өшпес із қалдырды. Сонымен бірге тыл еңбеккерлері де соғыс жеңісіне орасан зор үлес қосты. Қазақстан өнеркәсібі майданды қару-жарақпен, азық-түлікпен және қажетті ресурстармен қамтамасыз етті. Қорытындылай келе, Ұлы Отан соғысы жылдарындағы қазақ халқының ерлігі тарихи маңызы зор оқиға. Бұл ерлік елдің бірлігі мен патриотизмін айқындап, болашақ ұрпақ үшін мәңгілік тағылым болып қалды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Абишев, 1958 — Абишев Г. Казахстан в Великой Отечественной войне.1941-1945. Алматы: Каз.гос.издат, 1958. 361 б.

2. Басин, 1965 — Басин В. Тяжелая промышленность Казахстана в Великой Отечественной войне. Алма-Ата: Наука, 1965. 164 б.

3. Покровский, 1968 — Покровский С. Казахстан в Великой Отечественной войне: очерки. Наука, 1968. 74 б.

4. Әміров, 1971 — Әміров Х. Легионның күйреуі Алматы, 1971. 15 б.

5. Шакибаев, 1972 — Шакибаев С. Падение Большого Туркестана. Алма-Ата, Жазушы, 1972. 288 б.

6. Қошқарбаев, 1978 — Қошқарбаев Р. Жеңіс жалауы. Рақымжан Қошқарбаевтың Ұлы Отан соғысы жайлы естелігі. Алматы: Жалын, 1978. 168 б.

7. Малкин, 1987 — Малкин В. Батырлар қалмас беймәлім: Панфиловшы жауынгерлер туралы деректі-очерктер. Алматы: Қазақстан, 1987. 262 б.

8. Амиров, 1995 — Амиров Т. Крах легиона: документальное повествование. Алматы: Казахстан, 1995. 96 б.

9. Боздақтар — Алматы облысы (Книга памяти. Алматинской области) 2 том Алматы: Әл-Фараби, 1995. 614 б.

10. Судьба военнопленных и депортированных граждан СССР: Материалы комиссии по реоблитации жертв политических репрессий // новая и новейшая история России 1996 № 2, 92 б.

11. Байшуақұлы, 1997 — Байшуақұлы А. Түркістан легионы туралы шындық / Қазақ әдебиеті. 1997. 87 б.

12. Бенингиен, 1990 — Бенингиен А. Лемерье-кельнешей Ш. преса и национальное движения среди мусульман России до 1920 года. /Альманах. Алем, выпуск/ Алматы 1990. 25-28 б.

13. Әбдәкімұлы, 2005 — Әбдәкімұлы Ә. Қазақстан тарихы. А.: Ғылым, 2005. 385 б.

УДК 94 (574)

ОСОБЕННОСТИ ТЕХНОЛОГИИ КРИТЕРИАЛЬНОГО ОЦЕНИВАНИЯ ПРИ ОБУЧЕНИИ ИСТОРИИ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

Касымова Н.Б.
М.г.н., преподаватель-лектор, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
Dano4ka2017@mail.ru

В статье подробно рассмотрены особенности системы критериального оценивания в преподавании истории в вузах. Подчеркнута важность использования критериев, обеспечивающих достоверность и открытость оценки, направленных на развитие у студентов навыков исследовательского и исторического мышления. Кроме того, были проанализированы конкретные модели задач и преимущества, трудности, даны методические рекомендации. Результаты исследования доказывают эффективность системы критериального оценивания в повышении качества исторического образования в вузах Казахстана.

Ключевые слова: *преподавание истории, критериальное оценивание, методология, высшее учебное заведение, историческое мышление, компетентность, качество.*

Мақалада жоғары оқу орындарында тарих пәнін оқыту кезіндегі критериалды бағалау жүйесінің ерекшеліктері егжей-тегжейлі қарастырылады. Бағалаудың сенімділігі мен ашықтығын қамтамасыз ететін, сонымен қатар студенттердің зерттеушілік және тарихи ойлау дағдыларын дамытуға ықпал ететін критерийлерді қолданудың маңыздылығына баса назар аударылады. Сонымен қатар, зерттеуде нақты тапсырма үлгілері, олардың артықшылықтары мен туындайтын қиындықтары талданып, әдістемелік ұсынымдар беріледі. Зерттеу нәтижелері Қазақстан университеттеріндегі тарихи білім беру сапасын арттыруда критериалды бағалау жүйесінің тиімділігін көрсетеді.

Кілт сөздер. *преподавание истории, критериальное оценивание, методология, высшее учебное заведение, историческое мышление, компетентность, качество.*

The article examines in detail the features of a criterion-based assessment system in the teaching of history at the university level. It emphasizes the importance of employing criteria that ensure the reliability and transparency of assessment, while fostering the development of students' research and historical thinking skills. Furthermore, the study analyzes specific task models, their advantages and challenges, and provides methodological recommendations. The research findings demonstrate the effectiveness of a criterion-based assessment system in enhancing the quality of historical education at universities in Kazakhstan.

Keywords:*history teaching, criterion-referenced assessment, methodology, higher education institution, historical thinking, competence, quality.*

Введение

Одной из главных целей современной системы образования является развитие критического мышления студентов, совершенствование их исследовательских способностей и стимулирование к обучению на протяжении всей жизни. В достижении этой цели особую роль играет система оценивания. Особенно в процессе преподавания истории в высших учебных заведениях оценивание выступает не просто инструментом определения объема знаний, а основным механизмом, совершенствующим учебный процесс и развивающим компетентность студента. В этом контексте система критериального

оценивания позволяет оценивать учебные достижения студентов справедливым, прозрачным и ориентированным на результат способом.

Формируется новый облик системы образования, отвечающий требованиям времени. Методы и подходы претерпевают кардинальные изменения, инновационные процессы развиваются динамично. В связи с этим в системе образования широкое распространение получает методика, основанная на конструктивном теоретическом обучении, способная достичь мирового уровня.

Методы и материалы

В ходе исследования для определения эффективности внедрения системы критериального оценивания при обучении истории в высших учебных заведениях были использованы качественно-количественные методы исследования. В качестве материалов были использованы данные педагогических экспериментов, проведенных в нескольких вузах Казахстана, сведения об учебных достижениях студентов, а также результаты анкетирования и интервьюирования преподавателей.

С точки зрения методики, исследование базировалось на конструктивном подходе и сочетало методы сравнения, наблюдения, а также диагностику и анализ. Авторы проанализировали спецификаторы и дескрипторы критериального оценивания по историческим дисциплинам, определив их влияние на развитие критического и исторического мышления у студентов. Фокус внимания исследователей был направлен на оценку письменных и устных работ, их умение оперировать фактами и строить исторические аргументы [1, с. 15–20].

Педагогический эксперимент включал разработку и апробацию тестовых и практических заданий формирующего и суммарного оценивания. Четкие дескрипторы к каждому заданию позволили минимизировать субъективизм при оценке знаний, а статистическая обработка и контент-анализ зафиксировали достоверность результатов.

В совокупности использованные методы подтвердили эффективность внедрения технологии оценивания для улучшения преподавания истории в университетах. Такая методика повышает вовлеченность учащихся, развивает способности к самооценке, логическому обобщению и укрепляет академическую культуру исторического познания.

Основная часть

Под технологией критериального оценивания понимается способ измерения учебных результатов студентов, базирующийся на заблаговременно установленных и прозрачных показателях. Данный подход активно используется в мировой образовательной практике (в частности, в рамках инициатив и стандартов PISA, TIMSS, ЮНЕСКО). К ключевым преимуществам системы относятся:

- Прозрачность и объективность: оценочные параметры и требования известны участникам образовательного процесса заранее;
- Мотивационный потенциал: студент получает четкое представление о собственном прогрессе и зонах роста;
- Развивающая направленность: постоянная обратная связь со стороны преподавателя позволяет корректировать траекторию обучения и намечать дальнейшие шаги.

В преподавании истории ключевым приоритетом оценивания становится проверка не репродуктивных знаний и памяти, а сформированности навыков, сравнения, интерпретации материалов и аргументированного синтеза. Историческая дисциплина выходит за рамки простой хронологической фиксации событий: она требует их осмысления, выявления причинно-следственных зависимостей и контекстуального анализа. Традиционный упор на контроль заученных дат и фактов тормозит развитие критического мышления и исследовательского потенциала студентов. В связи с этим современные контрольные материалы должны носить комплексный и междисциплинарный характер. В частности, эффективными инструментами выступают задания на

текстологический анализ исторических документов, выявление авторской позиции и сопоставление альтернативных источников. Дополнительно работа с картографическими атласами, статистическими выкладками и вариативными версиями исторических процессов способствует развитию аналитических и интерпретационных компетенций обучающихся. Практика применения технологии критериального оценивания в высшей школе по историческим дисциплинам демонстрирует эффективность трех базовых моделей:

1). Проверка уровня усвоения материала. Контрольные измерители строятся на основе таксономии Блума, что позволяет оценивать не только память, но и когнитивные навыки высшего порядка (анализ, синтез, применение). Базовые тесты проверяют узнавание фактов, тогда как сложные задания требуют сопоставления исторических явлений и объяснения их причин. Работа с картами, текстами и статистикой подтверждает умение студентов оперировать информацией на практике.

2). **Оценивание научно-исследовательской деятельности.** Такие форматы, как научное эссе, формируют навыки выстраивания логической аргументации (введение, доказательства, умозаключения). Работа с архивными документами развивает критическое мышление и способность определять позицию автора, а проектная деятельность интегрирует навыки комплексного исследования и публичной защиты результатов.

3). **Развитие коммуникативной навыков.** Оценка устных выступлений и дискуссий стимулирует использование научного стиля речи и уверенное отстаивание своей позиции. Критериями успешности в данном случае служат культура ведения полемики, логика подачи материала, структурированность презентаций и соблюдение норм академической этики при работе с источниками [3].

Представленные модели в комплексе образуют универсальную систему оценивания, охватывающую академические, исследовательские, коммуникативные и профессиональные компетенции обучающихся.

Использование детальных критериев и дескрипторов гарантирует справедливость и прозрачность контроля, позволяя точно фиксировать уровень достижений каждого студента. Это способствует не только мониторингу личностного роста обучающихся, но и гибкому управлению учебным процессом со стороны преподавателя. Каждый критерий определяет конкретный показатель освоения компетенции, а дескрипторы детализируют ступени его выполнения. К примеру, при анализе исторических источников устанавливаются такие критерии, как раскрытие контекста, выделение главной идеи и перекрестное сопоставление данных, степень проработки которых четко разграничивается дескрипторами.

Преимущества метода:

1. Обеспечение валидности и справедливости проверки благодаря заранее известным параметрам оценки.
2. Стимулирование самоанализа и осознанности студентов при планировании учебы.
3. Переход от простого администрирования к развивающему обучению за счет адресной обратной связи и выстраивания индивидуального прогресса [4, с. 490–492].

Барьеры при внедрении:

1. Необходимость серьезной методической подготовки преподавателей, из-за чего разработка критериев может восприниматься как дополнительная нагрузка.
2. Инерция мышления учащихся, привыкших к классической балльной шкале.
3. Необходимость масштабного методического обеспечения, создания типовых инструментов и проведения специализированных курсов для педагогов [5].

Несмотря вышесказанное, можно отметить, что потенциал технологии критериального оценивания высок, однако его полноценная интеграция осуществима лишь при условии системной и всесторонней поддержки образовательного процесса.

Результаты:

Анализ полученных данных подтверждает высокую эффективность использования технологии критериального оценивания при изучении дисциплин по истории. Внедрение этой системы способствовало повышению учебной мотивации у обучающихся, улучшению показателей их вовлеченности и развитию навыков самоанализа. Прозрачность оценочных процедур позволяет учащимся объективно анализировать свой прогресс, видеть зоны роста и целенаправленно планировать дальнейшую работу по освоению предмета.

Прозрачность и четкость критериев и дескрипторов формирует у студентов устойчивое чувство справедливости и уверенности в объективности контроля. При изучении истории такие форматы работы, как эссе, анализ архивных документов, карт и статистики, значительно укрепляют навыки критического осмысления, сопоставления и интерпретации информации. Благодаря тому, что задания строятся с учетом таксономии Блума, технология критериального оценивания выполняет не только контролирующую, но и развивающую функцию, способствуя переходу от простого запоминания к осмыслению, применению и анализу [6, с. 27–33].

Ключевым результатом внедрения новой системы стало усиление критического подхода студентов к анализу исторических фактов. Задания исследовательского характера (эссе, проекты) укрепили навыки логического обоснования и научную аргументацию, в то время как интерактивные формы контроля (дискуссии, презентации) развили коммуникативные способности. Обучающиеся продемонстрировали свободное владение академическим языком и умение аргументированно защищать свои взгляды.

В целом вышесказанное, можно утверждать, что технология критериального оценивания гарантирует не только объективность измерения результатов, но и комплексное развитие аналитических, исследовательских и коммуникативных качеств студентов. Система перестает быть исключительно инструментом надзора, превращаясь в надежный драйвер профессионально-личностного роста. Это дает основания рекомендовать технология критериального оценивания как приоритетный метод повышения качества преподавания истории в высшей школе [7, 8].

Заключение

Интеграция системы критериального оценивания в процесс преподавания истории в вузах выступает одним из ключевых императивов современной высшей школы. Такой подход трансформирует роль обучающегося из пассивного реципиента информации в квалифицированного аналитика исторических процессов, способного к критическому осмыслению фактов и генерации научно обоснованных выводов. По сравнению с традиционными экзаменационными форматами, критериальное оценивание обладает доказанным преимуществом, поскольку измеряет академические достижения не только по итоговому результату, но и через процессуальную активность, поисковую и исследовательскую работу студентов [9].

Данная методика смещает фокус контроля с репродуктивного запоминания на развитие высших когнитивных способностей. Историческая дисциплина предстает не как простая хроника прошлого, а как инструмент постижения причинно-следственных зависимостей, сопоставления альтернативных источников и осмысления будущего сквозь призму исторического опыта. В результате критериальное оценивание знания учащихся через сформированность исторического мышления, аргументации и аналитического потенциала.

Очевидно, что критериальный подход проверяет знания на когнитивном, а не на сугубо профессиональном уровне. Поскольку история учит раскрывать причинно-следственные связи, сопоставлять противоречивые источники и соотносить прошлое с настоящим ради прогнозирования будущего, оценка должна измерять именно культуру исторического мышления, умение доказывать свою позицию и анализировать информацию.

В свою очередь, внедрение данной системы вносит весомый вклад в формирование профессиональной компетентности будущих кадров — преподавателей, исследователей и специалистов культурной сферы. Технология критериального оценивания приучает учащихся к объективной самооценке и глубокой рефлексии, что напрямую стимулирует рост их научной культуры и успешную социализацию в профессиональном сообществе [10].

Применение технологии критериального оценивания играет важную роль в формировании исторического сознания — ментальной способности а также соотносить прошлое, настоящее и будущее. Полноценное развитие этого качества выходит за рамки простого усвоения хроники; оно предполагает критическое переосмысление процессов и способность объяснять их с различных методологических позиций. Данные навыки развиваются через разноплановые задания (анализ источников, эссе, проектную деятельность и дебаты), которые побуждают студентов к самостоятельному мышлению, доказательству гипотез и поиску.

Отдельное внимание в рамках данного подхода уделяется формированию навыков работы с источниками, составляющих фундамент исторического познания. Анализируя текстовые документы, статистические выкладки и карты, студенты учатся оценивать достоверность информации, распознавать интенции авторов и сопоставлять альтернативные точки зрения.

Использование критериального оценивания при подготовке историков в высших учебных заведениях отвечает актуальным запросам времени. Метод позволяет эффективно развивать не только багаж знаний, но и историческое сознание, научно-исследовательские навыки и профессиональные качества обучающихся, способствуя их разностороннему развитию и формированию академической культуры. Масштабирование данного опыта в Казахстане послужит мощным драйвером повышения качества высшей школы, гармонизации национальных стандартов с мировыми практиками и полноценного вхождения в глобальное образовательное сообщество.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Жусупова Д.Ж. Бағалаудың өлшемдік технологиялары пәні бойынша практикум. – Қостанай: ҚМПУ 2020. – 105 б.

2. Оқытудың заманауи теориясы. – Астана: Ы.Алтынсарин атындағы ҚБА. – 2023.- 400 б.

3. Динтаева А.Ж. Тарих сабақтарында критериалды бағалауды қолданудың тиімділігі// https://infourok.ru/tarih-sabatarinda-kriterialdi-baalaudi-oldanudi-tiimdiligi-2529999.html – 2018.

4. Конар, А. А. Критериалды бағалаудың педагогикалық ерекшеліктері / А.А. Конар, А. К. Садыкова, Ю. Ю. Суровицкая. – Текст : непосредственный // Молодой ученый. – 2021. – № 49 (391). – С. 490-492.

5. Мухамадиянова А.М. Тарих сабағындағы критериалды бағалау жүйесінің артықшылығы//https://znanio.ru/media/tarih-sabaynday-kriterialdy-baalau-zhjesn-artyshylyy-2649065

6. Бартлетт С., Бертон Д. Исследования в образовании. Введение. – Алматы: Национальное бюро переводов, 2020. – 464 стр. – (Рухани жаңғыру).

7. Дюсембаева С.З. Оқытудың инновациялық дағдыларын қалыптастыру – әдіс-тәсілдерді саралау// https://ust.kz/word/tarihty_oqytydyng_innovaciyalyq_tasilderi-235558.html - 2020.

8. Алиева А.М. Сейдалиева Г.О. Критериалды бағалаудың негізгі құралдары және оларды оқу процесіне енгізу. ҚазҰҚызПУ Хабаршысы №4(92), 2022. – 48-62 бб.

9. Хлебникова Л.А. Критериальное оценивание на уроках истории и обществознания// https://nsportal.ru/shkola/istoriya/library/2024/12/07/kriterialnoe-otsenivanie-na-urokah-istorii-i-obshchestvoznaniya - 2024.

10. Бычкова С.А.,Радевич Л.В., Сурина Е.А. Критериальное оценивание на уроках гуманитарного цикла// https://cyberleninka.ru/article/n/kriterialnoe-otsenivanie-na-urokah-gumanitarnogo-tsikla

ӘОЖ 94 (574)

«ГЕЙМИФИКАЦИЯ ТЕХНОЛОГИЯСЫ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАРИХ ПӘНІНЕ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ»

Қабылхамит М.Е.
Білімгер, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
makpalkabyl@mail.ru
Ғылыми жетекші: PhD, оқытушы-дәріскер **Калиева Б.Т.**
І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы

Мақалада тарих сабақтарында геймификация технологиялары мен цифрлық платформаларды (Padlet, Quizizz, Kahoot!, Wordwall, т.б.) қолданудың педагогикалық тиімділігі қарастырылады. Авторлар геймификацияның тарихи қалыптасу негіздеріне және К. Вербах ұсынған құрылымдық құрамдас бөліктеріне (ойын элементтері, механикасы, ойыннан тыс контекст) талдау жасайды. Талдықорған қаласындағы №4 орта мектеп оқушылары арасында жүргізілген социологиялық сауалнама нәтижелері негізінде ойын элементтерін оқу үдерісіне енгізудің оң әсері дәлелденген. Зерттеу нәтижесі геймификацияның оқушылардың танымдық белсенділігін, оқу уәждемесін арттыруда, когнитивті-аналитикалық ойлау мен коллаборативті (командалық) дағдыларын қалыптастырудағы жоғары ғылыми-педагогикалық әлеуетін көрсетеді.

Кілт сөздер: *геймификация, цифрлық платформалар, тарихты оқыту, оқу уәждемесі, интерактивті әдістер, икемді дағдылар (soft skills), ойын механикасы.*

В статье рассматривается педагогическая эффективность применения технологий геймификации и цифровых платформ (Padlet, Quizizz, Kahoot!, Wordwall и др.) в обучении истории. Авторами проанализированы генезис концепции геймификации и ее ключевые компоненты по К. Вербаху (игровые элементы, механики, внеигровой контекст). На основе результатов социологического опроса, проведенного среди учащихся средней школы №4 г.Талдыкорган, доказано позитивное влияние игровых методов на учебный процесс. Результаты исследования подтверждают высокий научно-педагогический потенциал геймификации в повышении познавательной активности и учебной мотивации школьников, а также в развитии их когнитивно-аналитического мышления и коллаборативных навыков.

Ключевые слова: *геймификация, цифровые платформы, обучение истории, учебная мотивация, интерактивные методы, гибкие навыки (soft skills), игровая механика.*

This article examines the pedagogical effectiveness of integrating gamification technologies and digital platforms (such as Padlet, Quizizz, Kahoot!, Wordwall, etc.) into history education. The authors analyze the historical origins of gamification and its structural components as defined by C.Werbach (game elements, mechanics, and non-game context). Based on a survey conducted among students at Secondary School No. 4 in Taldykorgan, the positive impact of incorporating game dynamics into the learning process is demonstrated. The study underscores the high scientific and pedagogical potential of gamification in enhancing students' cognitive engagement and learning motivation, as well as fostering their analytical thinking and collaborative skills.

Keywords: *gamification, digital platforms, history teaching, learning motivation, interactive methods, soft skills, game mechanics.*

Кіріспе

Қазіргі білім беру жүйесінде цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы оқыту үдерісін жетілдіруге бағытталған инновациялық әдістерді іздестіруді талап етеді. Бұл ретте

педагогикалық әдістердің тиімділігі білім алушылардың оқу әрекетіне деген қызығушылығын қалыптастырумен, оны тұрақты қолдаумен және оқу материалын терең әрі сапалы меңгеруіне жағдай жасаумен айқындалады. Осы міндеттерді жүзеге асыруда ойын элементтерін білім беру үдерісіне кіріктіруге негізделген геймификация технологиясы ерекше маңызға ие. Аталған тәсіл оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға, оқу мотивациясын ынталандыруға және білім беру үдерісін интерактивті ұйымдастыруға бағытталған заманауи педагогикалық бағыттардың бірі болып саналады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу барысында теориялық талдау, педагогикалық бақылау, сауалнама жүргізу және алынған нәтижелерді сандық-сапалық талдау әдістері қолданылды.

Талдау

«Геймификация» термині тек 2010 жылдан кейін ғана кеңінен танымал болғанымен, ойын технологиялары оқу үдерісінде бұған дейін де қолданылған. Мысалы, 1980 жылы Эссекс университетінің зерттеушісі әрі ойын дизайнері Ричард Бартл әлемдегі алғашқы көппайдаланушыға арналған, виртуалды шындық элементтері бар интерактивті ойын ортасын әзірлеуге қатысуға шақырылған. Сол жылы Том Малоун балалардың компьютерлік ойындар арқылы нені үйрене алатынын және бұл ойындарды мұғалімнің жұмысында қалай пайдалануға болатынын түсіндірді.

Оублингер, Капп және басқа да зерттеушілер бұл инновациялық технологияның көптеген дамыған елдердің білім беру жүйесіне елеулі ықпал ететінін атап көрсетеді. Сонымен қатар геймификация мұғалімдер мен оқушылардың ұрпақтары арасындағы алшақтықты азайтуға көмектесуі мүмкін.

Вербахтың пікірінше, геймификацияның үш негізгі құрамдас бөлігі бар:

1. Ойын элементтері — ойын әсерін қалыптастыратын құралдар жиынтығы. Мысалы, ұпайлар, деңгейлер, аватарлар, тапсырмалар мен миссиялар. 2. Ойын механикасы — ойын элементтерін реттейтін және құрылымдайтын тәсілдер. Оларды әзірлеу ойын дизайны бойынша практикалық дағдыларды қажет етеді. 3. Ойыннан тыс контекст — негізгі мақсаты ойыннан тыс жатқан қызмет. Бұл жағдайда білім алушы басқа әлеуметтік тәжірибелермен байланысты ойын тапсырмаларын орындай отырып, нақты оқу мақсатына жетуге ұмтылады.

Геймификацияның басты идеясы — қалыптасқан оқу үдерісіне белсенді ойын элементтерін енгізу арқылы аудиторияның үйреншікті мінез-құлқын өзгерту және оны оқу әрекетіне тарту.

Қазіргі білім беру жүйесінде цифрлық технологияларды тиімді пайдалану оқыту үдерісін жетілдірудің маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Әсіресе тарих пәнін оқытуда геймификация технологияларын, интерактивті платформалар мен ойын элементтерін қолдану оқушылардың танымдық қызығушылығын арттыруға, сабаққа белсенді қатысуына және тарихи білімді меңгеруіне қолайлы жағдай жасайды. Осы тұрғыдан алғанда, Padlet, Quizizz, Kahoot!, LearningApps, Wordwall, Genially, Mentimeter және Google Forms сияқты цифрлық платформаларды оқу үдерісіне енгізудің педагогикалық маңызы зор.

Зерттеу нәтижесі

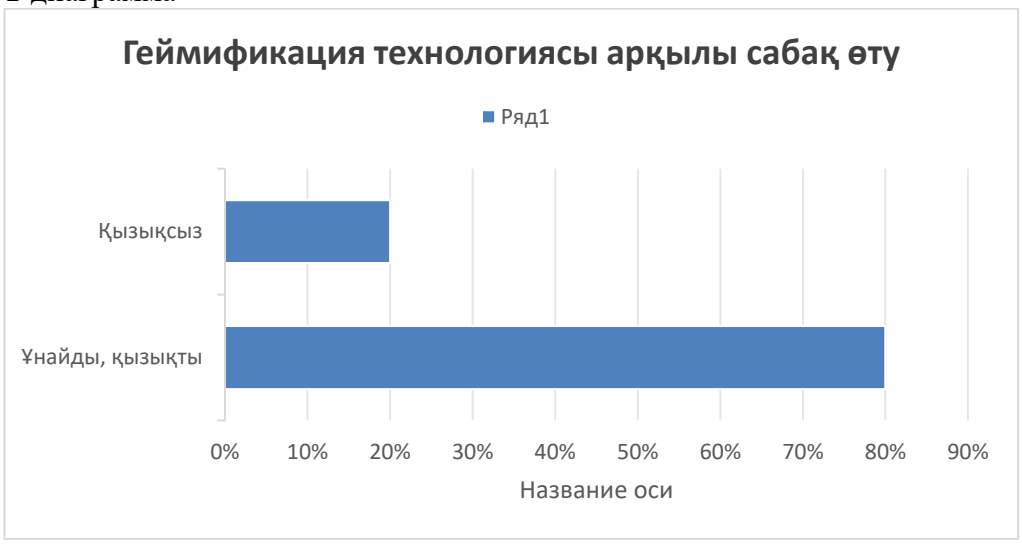
Зерттеу жұмысы аясында Талдықорған қаласындағы №4 орта мектеп оқушылары арасында геймификация технологиясын тарих пәнін оқытуда қолданудың тиімділігін анықтау мақсатында сауалнама жүргізілді. Сауалнаманың негізгі мақсаты — ойын элементтеріне негізделген оқыту әдісінің оқушылардың сабаққа деген қызығушылығына, оқу мотивациясына және сабақ барысындағы белсенділігіне ықпалын анықтау.

Сауалнама нәтижелері оқушылардың геймификация технологиясы арқылы ұйымдастырылған сабақтарға оң көзқараспен қарайтынын көрсетті. Атап айтқанда, оқушылардың ойын элементтері енгізілген сабақтарға қатысуға қызығушылық танытатыны, тапсырмаларды орындау барысында белсенділік танытып, оқу материалын

ойын түрінде меңгеруді ұнататыны анықталды. Бұл тәсіл сабақ үдерісін қызықты әрі тартымды ұйымдастыруға, оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға және олардың оқу материалын меңгеруге деген ынтасын күшейтуге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар геймификация технологиясын қолдану оқушылардың сабаққа белсенді қатысуына, тапсырмаларды орындауға деген ұмтылысының артуына және оқу үдерісіне қызығушылықпен араласуына ықпал ететін педагогикалық тәсіл ретінде бағаланды. Ойын элементтері оқушылардың білім алуын тек ақпаратты қабылдау деңгейінде қалдырмай, оларды тапсырмаларды шешуге, өз білімдерін тексеруге және оқу нәтижелеріне қол жеткізуге ынталандырады.Оны 1-диаграммадан көре аламыз.

1-диаграмма



Осылайша, Талдықорған қаласындағы №4 орта мектеп оқушылары арасында жүргізілген сауалнама нәтижелері геймификация технологиясын тарих сабақтарында қолданудың педагогикалық әлеуеті бар екенін көрсетеді. Аталған әдісті оқу үдерісінде жүйелі пайдалану оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыруға, сабақтағы белсенділігін дамытуға және білімді меңгеру үдерісін тиімді ұйымдастыруға ықпал етуі мүмкін.

Қорытынды

Талдау нәтижелері мектеп тәжірибесінде геймификация технологияларын қолданудың ғылыми-педагогикалық мәнін айқындайды. Ойын технологиялары білім алушылардың уәждемелік-еріктік сферасын ынталандырумен қатар, интеллектуалдық, логикалық және рефлексивті-аналитикалық ойлау қабілеттерін дамытудың тиімді механизмі болып табылады. Ол білім алушылардың коллабаративті дағдыларын (командалық жұмыс, ұжымдық шешім қабылдау) қалыптастырып, білім беру процесіне қатысушылардың мақсатты бағдарларын өзара сәйкестендіру арқылы педагогикалық жобалардың тиімділігін қамтамасыз етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Абдыкеров Ж. С. Геймификация в образовании / Ж. С. Абдыкеров, Д. А. Антипов, О. М. Замятина и др. // Высшее образование сегодня. 2018. № 2. С. 24-27.

2. Балашова М. О. Геймификация как способ повышения мотивации к учебной и научно-исследовательской деятельности студентов-геймеров / М. О. Балашова, И.В.Гужова // Цифровое общество как культурно-исторический контекст развития человека : сборник научных статей и материалов Международной конференции, Коломна, 11-13 февраля 2016 г. / под общей редакцией Р. В. Ершовой. Коломна : Государственный социально-гуманитарный университет, 2016. С. 38-41.

3. Биджиева С. Х. А. Геймификация образования: проблемы использования и перспективы развития / С. Х. Биджиева, Ф. А. Урусова // Мир науки. Педагогика и психология. 2020. № 4.

4. Вербах К. Вовлекай и властвуй. Игровое мышление на службе бизнеса. Москва : Манн, Иванов и Фербер, 2015. 223 с.

5. Волкова Т. Г. Урок-дебаты «Пластмассы: за и против» / Т. Г. Волкова, И.О.Таланова, З. А. Кузьмина // Химия в школе. 2021. № 10. С. 18-21.

6. Зимин В. Игрофикация. Свежий взгляд на мотивацию пользователей // Хабр : Сообщество IT-специалистов.

7. Как технологии VR Education меняют современное образование // Журнал о виртуальной и дополненной реальности.

8. Ким В. И. Геймификация в процессе организации обучения // Трибуна ученого. 2020. № 12. С. 182-189.

9. Корнилов Ю. В. Геймификация и веб-квесты: разработка и применение в образовательном процессе / Ю. В. Корнилов, И. П. Левин // Современные проблемы науки и образования. 2017. № 5. С. 268.

10. Курзаева Л. В. К вопросу о применении технологии виртуальной и дополненной реальности в образовании / Л. В. Курзаева, О. Е. Масленникова, Е. И. Белобородов, Н.А.Копылова // Современные проблемы науки и образования. 2017. № 6.

11. Салин А. Геймификация: как это работает? // Журнал «Православное образование» on-line. 2015.

12. Смирнова А. А. Геймификация в образовательном процессе: технология «деловой игры», построенной с применением чат-ботов / А. А.

ӘОЖ 94(574):305-055.2:37

АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ӘЙЕЛІНІҢ БІЛІМ АЛУЫ МЕН ҚОҒАМДЫҚ ОРНЫ

Қалиберген М.Қ.
Білімгер, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
karibzhan94@mail.ru

Қаратаева Д.Ғ.
Т.ғ.м., оқытушы - дәріскер, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
dkarataeva@bk.ru

Мақалада XX ғасырдың басындағы Алаш зиялыларының еңбектеріндегі әйелдердің білім алуы мен қоғамдық орны мәселелері қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – Алаш қайраткерлерінің әйел теңдігі, білім беру және құқықтық еркіндік туралы көзқарастары анықталады . Зерттеу барысында «Қазақ», «Айқап», «Теңдік» мерзімді басылымдарының материалдары, Алаш зиялыларының еңбектері және отандық зерттеушілердің ғылыми тұжырымдары талданады. Тарихи-салыстырмалы және мазмұндық талдау әдістері қолданылады. Нәтижесінде әйел теңдігі идеясының ұлттық ағартушылықпен, қоғамдық жаңғырумен және қазақ әйелдерінің әлеуметтік белсенділігінің артуымен тығыз байланысты екені анықталады.

Кілт сөздер: *Алаш зиялылары, әйел теңдігі, білім беру, ағартушылық,, қоғамдық орны, ұлттық жаңғыру.*

В статье рассматриваются вопросы образования женщин и их общественного положения в трудах алашских интеллигентов начала XX века. Цель исследования – определить взгляды алашских деятелей на женское равенство, образование и юридическую свободу. В ходе исследования анализируются материалы периодических изданий «Казах», «Айкап», «Тендік», труды алашских интеллигентов и научные выводы отечественных исследователей. Применяются методы историко-сравнительного и содержательного анализа. В результате выявляется, что идея равенства женщин тесно связана с национальным просвещением, общественным обновлением и ростом социальной активности казахских женщин.

Ключевые слова: *Алашская интеллигенция, равноправие женщин, образование, просветительство, общественное положение, национальное возрождение.*

The article looks at the issues of women's education and their place in society in the works of Alash intellectuals at the beginning of the 20th century. The aim of the study is to clarify the views of Alash figures on gender equality, education, and legal freedom. During the research, materials from the periodicals «Kazakh», «Aikap», «Tendik», the works of Alash intellectuals, and scientific conclusions of domestic researchers are analyzed. Historical-comparative and content analysis methods are used. As a result, it is determined that the idea of gender equality is closely linked with national enlightenment, social renewal, and the increasing social activity of Kazakh women.

Keywords*: Alash intelligentsia, gender equality, education, enlightenment, women's social status, national revival.*

Кіріспе

XX ғасырдың басында қазақ қоғамындағы әйелдердің білім алуы, құқықтық жағдайы мен қоғамдық орны өзекті әлеуметтік мәселелердің бірі болды. Алаш зиялылары

әйел теңдігін ұлттық ағартушылық пен қоғамдық жаңғырудың маңызды шарты ретінде қарастырды. Бұл мәселелер «Қазақ», «Айқап» және басқа да мерзімді басылымдарда кеңінен көтеріліп, әйелдердің сауатын ашу, құқықтарын қорғау және қоғамдық өмірге араласуы жөніндегі пікірлер қалыптасты.

Алаш қайраткерлері әйелдің білім алуын ұлт болашағымен және жас ұрпақ тәрбиесімен байланыстыра отырып, қазақ қоғамының рухани дамуына ерекше мән берді. Осы тұрғыдан алғанда, Алаш мұрасындағы әйел мәселесін зерттеу сол кезеңдегі әлеуметтік өзгерістерді, ағартушылық идеяларды және қазақ әйелдерінің қоғамдық белсенділігінің қалыптасуын түсінуге мүмкіндік береді.

Зерттеу өзектілігі

XX ғасырдың басында қазақ әйелдерінің білім алуы, әлеуметтік-құқықтық жағдайы және қоғамдық өмірге қатысуы ұлттық ағартушылық пен қоғамдық жаңғырудың маңызды мәселелерінің біріне айналды. Әйелдердің сауаттылығы мен білім деңгейі отбасы тәрбиесі, ұрпақтың қалыптасуы және қоғамның мәдени дамуымен тығыз байланысты болды. Осы кезеңде Алаш зиялылары әйелдердің білім алуын қолдап, олардың қоғамдық белсенділігі мен әлеуметтік мәртебесіне қатысты өз ойларын әдеби және публицистикалық еңбектерінде кеңінен көтерді. Мерзімді баспасөз беттерінде әйел теңдігі, неке, отбасы, білім беру және әйелдердің қоғамдық қызметі мәселелері талқыланды. Сондықтан Алаш зиялыларының әйел мәселесіне қатысты көзқарастарын әдеби-публицистикалық мұрасы мен мерзімді баспасөз материалдары негізінде зерттеу қазақ қоғамындағы әлеуметтік өзгерістер мен ұлттық жаңғыру үдерістерін түсінуде маңызды.

Зерттеудің мақсаты – Алаш зиялыларының еңбектеріндегі қазақ әйелінің білім алуы мен қоғамдық орны туралы көзқарастарды ғылыми тұрғыдан жүйелеп, олардың ұлттық ағартушылық және қоғамдық жаңғыру идеясымен байланысын анықтау.

Зерттеудің міндеттері:

- Алаш зиялыларының әйел теңдігі мәселесіне қатысты көзқарастарын зерделеу.
- Мерзімді баспасөздегі әйелдердің білім алуы мен құқықтарын қорғау мәселелерін талдау.
- Қазақ әйелдерінің ағартушылық және қоғамдық қызметін тарихи тұрғыдан бағалау.
- Әйел теңдігі идеясының Алаш қозғалысының ұлттық жаңғыру ұстанымдарымен байланысын анықтау

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеудің дереккөздік негізін XX ғасырдың басындағы «Қазақ», «Айқап», «Теңдік» мерзімді басылымдарында жарияланған мақалалар, Алаш зиялыларының публицистикалық еңбектері, тарихи құжаттар және тақырыпқа қатысты ғылыми зерттеулер құрайды. Атап айтқанда, К. Нұрпейісовтің «Алаш һәм Алашорда» еңбегі, М. Қойгелдиевтің Алаш қозғалысының тарихына қатысты зерттеулері, Жауынбай Жылқыбайұлының «Алаш идеясындағы әйел теңдігі» мақаласы, Елдос Тоқтарбайдың «Алаштың асыл арулары» атты мақаласы және Байдавлетова Мадина Досбергеновнаның қазақ зиялылары еңбектеріндегі этноәлеуметтік және этномәдени мәселелерге арналған диссертациялық зерттеуі пайдаланылды. Сонымен қатар Нәзипа Құлжановаңың ағартушылық бағыттағы жарияланымдары мен қазақ әйелдерінің қоғамдық қызметін сипаттайтын тарихи материалдар қарастырылды.

Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы, тарихи-жүйелеу, деректанулық және мазмұндық талдау әдістері қолданылды. Тарихи-салыстырмалы әдіс Алаш зиялыларының әйел теңдігі мен білім беру мәселелеріне қатысты көзқарастарын салыстыруға, деректанулық талдау мерзімді баспасөз материалдарының мазмұны мен тарихи маңызын анықтауға мүмкіндік берді. Тарихи-жүйелеу және мазмұндық талдау әдістері әйелдердің білім алуы, құқықтық мәртебесі және қоғамдық қызметі мәселелерін өзара байланыста қарастыру үшін қолданылды. Бұл әдістер зерттеу тақырыбын тарихи контексте зерделеуге

және Алаш зиялыларының әйел мәселесіне қатысты ағартушылық ұстанымдарын ғылыми тұрғыдан бағалауға негіз болды.

Талдау

«Қазақ» газеті (1913–1918) ұлттық ағартушылық пен қоғамдық-саяси пікірталастың маңызды алаңына айналды. Басылым беттерінде білім беру, отбасы тәрбиесі, әйелдердің әлеуметтік жағдайы және ұлттық дамуға қатысты мәселелер көтерілді. Әйелдердің сауатын ашу қажеттілігі олардың жеке басының дамуы ғана емес, бүкіл халықтың мәдени және рухани өркендеуімен байланысты қарастырылды. Бұл бағыт Алаш зиялыларының білімді ұрпақ тәрбиелеу және қоғамның зияткерлік әлеуетін арттыру жөніндегі көзқарастарымен үндес болды [1].

Әйелдердің білім алу мәселесін Нәзипа Құлжанованың ағартушылық қызметі арқылы да ашуға болады. Оның 1923 жылғы 20 қаңтарда «Теңдік» газетінде жарияланған мақаласында қазақ әйелдеріне мерзімді басылымдарды оқуға, білімге ұмтылуға және қоғамдық өмірге белсенді араласуға үндеу жасалады. Автордың: «Газет-журналды алыңдар, алғызыңдар, оқытыңдар! ...Ал, әйел бауырлар! Сілкініңдер! Ұмтылыңдар! ...Тұрмыс күйбеңінен жоғарырақ ойлап, қанаттарыңды қағыңдар!» деген сөзі әйелдердің дүниетанымын кеңейтіп, қоғамдық белсенділігін арттыруға бағытталған ағартушылық ұстанымын айқын көрсетеді («Теңдік», 1923 жыл, 20 қаңтар). Бұл үндеуде баспасөз білім көзі ғана емес, әйелдердің қоғамдық мәселелерден хабардар болуына және өз құқықтарын түсінуіне ықпал ететін құрал ретінде бағаланады [2].

Алаш қозғалысының тарихын зерттеуде Мәмбет Қойгелдиев пен Көшім Нұрпейісовтің ғылыми еңбектері маңызды орын алады. К. Нұрпейісовтің «Алаш һәм Алашорда» атты іргелі зерттеуінде Алаш партиясы мен Алашорда үкіметінің құрылуы, қызметі және ұлттық саяси элита өкілдерінің қоғамдық-саяси қызметі жүйелі түрде қарастырылған. Автордың еңбегі Алаш қозғалысының қалыптасуы мен даму кезеңдерін тарихи тұрғыдан зерделеуге мүмкіндік береді. Алаш қайраткерлерінің есімдерін анықтау мен олардың тарихи мұрасын жинақтау ісі де біртіндеп кеңейе түсті. 1991 жылы жарияланған «Алаштың азаматтары. Олар кімдер еді?» атты материалда 189 адамның есімі қамтылса, К. Нұрпейісовтің 1995 жылғы «Алаш һәм Алашорда» кітабында бұл көрсеткіш 271 адамға дейін толықтырылған. Кейінгі зерттеулерде Алаш қозғалысына қатысушылар туралы мәліметтер жаңа деректер негізінде кеңейтіліп, М. Қойгелдиев, Д. Қамзабекұлы, Е.Тілешов және басқа да зерттеушілер алаштану ғылымының дамуына үлес қосты [3].

Тарихшы М. Қойгелдиевтің «Ұлт зиялылары және ұлттық идея (XX ғасырдың алғашқы ширегі)» атты еңбегінде қазақ ағартушылығының ұлттық даму мен қоғамдық жаңғырудағы маңызы қарастырылады. Автордың пайымдауынша, білім мен ғылым қазақ қоғамын әлеуметтік-экономикалық мешеуліктен және отарлық тәуелділіктен арылтудың негізгі құралдарының бірі болды. Ол ұлттық мәдениеттің дамуын және білім деңгейінің көтерілуін өркениетті елдермен тең дәрежеге жетудің маңызды шарты ретінде бағалайды [4].

М. Қойгелдиевтің «Алаш қозғалысы. Жүз жылдан соң...» атты мақаласында Алаш қозғалысының ұлттық ағартушылықпен және қоғамдық жаңғырумен байланысы қарастырылады. Автордың пайымдаулары Алаш зиялыларының қызметін ұлттық сананы қалыптастыру, мәдениетті дамыту және қазақ қоғамын жаңғырту үдерістерімен байланыстыра зерттеуге негіз болады. Осы тұрғыдан алғанда, әйелдердің білім алуы мен қоғамдық орны мәселесі де Алаш қозғалысының ағартушылық мұраттарымен сабақтас қарастырылуы тиіс [5, 26 бет, 13].

Қазақ қоғамындағы әйелдің әлеуметтік мәртебесі, білім алуы және құқықтық жағдайы XX ғасырдың басында мерзімді баспасөз беттерінде кеңінен талқыланды. Бұл мәселелердің көтерілуіне қоғамдағы әлеуметтік өзгерістер, ұлттық сананың өсуі және ағартушылық идеялардың таралуы ықпал етті. Байдавлетова Мадина Досбергеновнаның « XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың алғашқы онжылдықтарындағы

Қазақстанның этноәлеуметтік және этномәдени мәселелердің қазақ зиялылары еңбектерінде зерттелуі» тақырыбындағы диссертациялық зерттеуінде қазақ зиялыларының дәстүрлі қоғамдық қатынастарға, соның ішінде ерте атастыру, құдалық, әмеңгерлік және көп әйел алу мәселелеріне қатысты көзқарастары қарастырылады. Зерттеуде әйелдердің сауатын ашу, құқықтарын ерлермен теңестіру және қоғамдық жұмыстарға қатысуына мүмкіндік жасау мәселелеріне де назар аударылады [6, 123-бет74]. Бұл тұжырымдар әйелдің білім алуы мен қоғамдық мәртебесінің өзгеруі қазақ қоғамындағы әлеуметтік жаңғыру үдерісімен тығыз байланысты болғанын көрсетеді.

Алаш қайраткерлерінің әйел мәселесіне қатысты көзқарастарын зерттеуде олардың төл еңбектері мен мерзімді баспасөз материалдарын өзара салыстыру маңызды. Әйелдердің құқықтық мәртебесі, некедегі еркіндігі және әлеуметтік теңдігі туралы пікірлерді Жауынбай Жылқыбайұлының «Алаш идеясындағы әйел теңдігі» атты мақаласы аясында да қарастыруға болады. Автор Алаш бағдарламасындағы әйелдердің саяси құқықтары мен неке еркіндігі мәселелеріне назар аударады. Қалыңмалға қатысты ұстанымдар, некеге тұруда екі жақтың келісімін ескеру және әйелдің құқықтарын қорғау мәселелері сол кезеңдегі қоғамдық қатынастарды өзгертуге бағытталған талаптар ретінде сипатталады. Бұл мәселелер әйелдің жеке бас бостандығын мойындау және оның қоғамдағы құқықтық мәртебесін көтеру идеяларымен сабақтасады [7].

Алаш әйелдерінің ағартушылық және қоғамдық қызметін ашуда Елдос Тоқтарбайдың «Алаштың асыл арулары» атты мақаласының да маңызы бар. Автор XX ғасырдың басындағы қазақ әйелдерінің ұлттық идеяларды таратуға, білім мен мәдениетті дамытуға қосқан үлесіне тоқталады. Нәзипа Құлжанова, Гүлсім Асфендиярова, Аққағаз Досжанова, Ғайнижамал Дулатова және басқа да әйел қайраткерлердің қызметі қазақ әйелдерінің қоғамдық өмірге араласу мүмкіндіктерінің кеңейе бастағанын көрсетеді. Олардың ағартушылық қызметі, мәдени іс-шараларға қатысуы және ұлттық мұраны насихаттауы әйелдердің қоғамдағы рөлін өзгертуде маңызды болды [8].

Зерттеу нәтижесінде осы деректерді салыстыра талдау Алаш зиялылары мен қазақ ағартушыларының әйел мәселесін бірнеше бағытта қарастырғанын аңғартады. Біріншіден, әйелдердің құқықтарын қорғау және неке қатынастарындағы еркіндігін қамтамасыз ету мәселелері көтерілді. Екіншіден, әйелдердің білім алуына жағдай жасау ұлттық дамудың маңызды шарты ретінде бағаланды. Үшіншіден, әйелдердің қоғамдық және мәдени өмірге қатысуы қазақ қоғамының жаңғыруымен байланыстырылды. Бұл бағыттар әйел теңдігі мәселесінің тек әлеуметтік талап қана емес, ағартушылық, құқықтық және қоғамдық өзгерістерді қамтыған кешенді мәселе болғанын көрсетеді.

Алаш зиялыларының әйелдің білім алуы мен қоғамдық орнын ұлттық жаңғыру идеясымен байланыстыра қарастырғаны анықталады. Мерзімді баспасөз материалдары мен зерттеушілердің еңбектері әйелдердің сауатын ашу, құқықтарын қорғау және қоғамдық белсенділігін арттыру мәселелерінің өзара сабақтас болғанын көрсетеді. Әйелдің білімді болуы отбасы тәрбиесімен ғана шектелмей, ұлттық мәдениеттің дамуына және қоғамның зияткерлік әлеуетінің артуына ықпал ететін фактор ретінде бағаланды. Осылайша, Алаш зиялыларының ағартушылық мұрасы қазақ қоғамындағы әйел теңдігі идеясының қалыптасуы мен дамуын тарихи тұрғыдан түсіндіруге мүмкіндік береді [9, 272 бет].

Қорытындылай келе, XX ғасырдың басындағы Алаш зиялыларының әйел теңдігі мәселесін ұлттық ағартушылық пен қоғамдық жаңғырудың маңызды құрамдас бөлігі ретінде қарастырғанын көрсетті. Мерзімді баспасөз материалдары мен ғылыми еңбектерді талдау әйелдердің білім алуы, құқықтық мәртебесі және қоғамдық қызметі өзара байланысты мәселелер болғанын айқындайды. Алаш қайраткерлері әйелдердің сауатын ашу мен құқықтарын қорғауды қазақ қоғамының әлеуметтік және мәдени дамуының қажетті шарты деп білді.

Сонымен қатар әйелдердің неке еркіндігі, дәстүрлі әлеуметтік қатынастардағы теңсіздік және қоғамдық белсенділігі туралы пікірлер сол кезеңдегі қоғамдық сананың өзгеруін көрсетеді. Нәзипа Құлжанова және басқа да ағартушы қайраткерлердің қызметі әйелдердің білімге ұмтылуы мен ұлттық мәдениетті дамытудағы рөлін айқындайды. «Қазақ», «Айқап», «Теңдік» басылымдарында көтерілген мәселелер әйел теңдігі идеясының қоғамдық пікір қалыптастырудағы маңызын дәлелдейді.

Осылайша, Алаш зиялыларының әйел мәселесіне қатысты көзқарастары жеке әлеуметтік талаптармен шектелмей, қазақ қоғамын жаңғыртуға бағытталған кең ауқымды идеялармен сабақтасты. Олардың мұрасы әйелдердің білім алу тарихын, қоғамдық қызметін және құқықтық мәртебесінің өзгеруін зерттеуде маңызды ғылыми негіз болып табылады. Зерттеу тұжырымдары Алаш қозғалысының ағартушылық бағытын әйел теңдігі мәселесімен байланыстыра қарастырудың маңызын көрсетеді

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. «Қазақ» газеті (1913–1918). – Орынбор.
2. Құлжанова Н. «Теңдік» газеті, 1923 жылғы 20 қаңтардағы
3. К.Нұрпейісов«Алаш Һәм Алашорда» атты Алматы 1995жыл 256 бет
4. Мәмбет Қойгелдиевтің «Алаш қозғалысы. Жүз жылдан соң...» атты мақаласында
5. М. Қойгелдиевтің «Ұлт зиялылары және ұлттық идея (XX ғасырдың алғашқы ширегі)» атты еңбегі 26бет-13бет
6. Байдавлетова М.Д. XIX ғ. II жартысы – XX ғ. алғашқы онжылдықтарындағы Қазақстандағы этноәлеуметтік және этномәдени мәселелердің қазақ зиялылары еңбектерінде зерттелуі: диссертациялық зерттеу. Алматы 2011 https://e-history.kz/kz/library/ 123 бет 74
7. Жылқыбайұлы Ж. Алаш идеясындағы әйел теңдігі // Алаш қозғалысы мен ұлттық жаңғыру мәселелеріне арналған мақала. Алаш идеясындағы әйел теңдігі
8. Тоқтарбай Е. Алаштың асыл арулары // Алаш қайраткерлері мен қазақ әйелдерінің қоғамдық қызметіне арналған мақала. АЛАШТЫҢ АСЫЛ АРУЛАРЫ - ruh.kz.
9. Мұхамедов С. Алаш қозғалысы: тарихнамасы мен дереккөздері. — Алматы: Ғылым, 2007. — 272 б.

ӘОЖ 930.1 (574.5)«1850/1917»

XIX Ғ. ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ – XX Ғ. БАСЫНДАҒЫ ЖЕТІСУ ОБЛЫСЫНЫҢ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІ ОТАНДЫҚ ЖӘНЕ ШЕТЕЛДІК ТАРИХНАМАДА

Қарақұлұлы О.
Магистрант, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
karakululyo@gmail.com

Буланов Е.О.
Т.ғ.к.., оқытушы-дәріскер, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
erzhan_bulanov@mail.ru

Мақалада XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басындағы Жетісу облысының білім беру жүйесінің отандық және шетелдік тарихнамада зерттелуі талданады. Тақырыпқа қатысты еңбектер революцияға дейінгі, кеңестік, тәуелсіздік кезеңіндегі қазақстандық және шетелдік зерттеулер болып төрт топқа жіктелді. Әр кезеңдегі ғылыми тұжырымдар мен әдіснамалық ұстанымдардың ерекшеліктері анықталып, отарлық білім беру саясатына берілген бағалар салыстырылды. Ресей империясының өлкедегі орыс-қазақ, орыс-түзем мектептері мен мұсылмандық оқу орындарына қатысты саясатының зерттелу бағыттары сараланды. Тарихнамадағы негізгі жетістіктер, пікірталасты мәселелер және толық зерттелмеген қырлар айқындалды.

Кілт сөздер: *Жетісу облысы, білім беру, отарлық саясат, тарихнама, Ресей империясы, мектептер.*

В статье анализируется изучение системы образования Семиреченской области во второй половине XIX – начале XX века в отечественной и зарубежной историографии. Труды по данной теме классифицированы по четырём группам: дореволюционные работы, исследования советского периода, казахстанские исследования периода независимости и зарубежные исследования. Выявлены особенности научных концепций и методологических подходов каждого периода, сопоставлены оценки колониальной образовательной политики. Рассмотрены основные направления изучения политики Российской империи в отношении русско-казахских, русско-туземных школ и мусульманских учебных заведений региона. Определены основные достижения, дискуссионные вопросы и недостаточно изученные аспекты историографии.

Ключевые слова: *Семиреченская область, образование, колониальная политика, историография, Российская империя, школы.*

The article analyzes how the educational system of the Semirechye Region in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries has been studied in national and international historiography. The relevant works are classified into four groups: pre-revolutionary scholarship, Soviet-era historiography, Kazakhstani studies of the independence period, and international research. The article identifies the distinctive scholarly concepts and methodological approaches of each period and compares interpretations of colonial education policy. It examines research on the Russian Empire's policies toward Russian-Kazakh and Russian-native schools, as well as Muslim educational institutions in the region. The principal achievements, contested issues, and underexplored aspects of the historiography are identified.

Keywords: *Semirechye Region, education, colonial policy, historiography, Russian Empire, schools.*

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында Ресей империясының Жетісу облысында жүргізген білім беру саясаты аймақты отарлық басқару жүйесіне

бейімдеудің маңызды құралдарының бірі болды. Өлкеде орыс-түзем мектептерінің, приходтық училищелердің, мұғалімдер семинарияларының және басқа да зайырлы оқу орындарының ашылуы жергілікті халыққа білім беру ісінің дамуына ықпал еткенімен, бұл үдеріс империяның әкімшілік-саяси, мәдени және идеологиялық мүдделерімен тығыз байланысты жүзеге асырылды.

Жетісу облысындағы оқу-ағарту жүйесінің қалыптасуы мен дамуы әр кезеңдегі зерттеулерде әртүрлі әдіснамалық ұстанымдар негізінде қарастырылды. Империялық кезең авторлары білім беру ісін көбінесе Ресейді «өркениет таратушы» мемлекет ретінде көрсету тұрғысынан бағаласа, кеңестік тарихнамада патша үкіметінің отарлық саясаты сынға алынып, халық ағарту ісінің таптық сипатына басымдық берілді. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақстандық зерттеулерде ұлттық мүдде, отарлық басқару, мәдени ықпал, орыстандыру және жергілікті халықтың дәстүрлі білім беру жүйесінің өзгеруі мәселелері жаңаша пайымдала бастады. Сонымен қатар қазіргі шетелдік зерттеулерде білім беру саясаты империялық ықпал ету, мәдени трансформация және жергілікті қоғамды басқару тетігі ретінде қарастырылуда.

Осыған байланысты әртүрлі тарихи кезеңдерде қалыптасқан ғылыми көзқарастарды жүйелеу, олардың тұжырымдары мен әдіснамалық ерекшеліктерін салыстыру, сондай-ақ Жетісу облысындағы отарлық білім беру саясатының тарихнамасында жеткілікті зерттелмеген мәселелерді анықтау өзекті болып табылады. Тақырыптың тарихнамалық тұрғыдан зерттелуі империялық білім саясатының мазмұнын тереңірек түсінуге және оның Жетісу өңірінің әлеуметтік-мәдени дамуына тигізген ықпалын объективті бағалауға мүмкіндік береді.

Зерттеу барысында Жетісу облысындағы отарлық білім беру саясатының империялық, кеңестік және посткеңестік кезеңдердегі зерттелу ерекшеліктерін кешенді түрде талдау және мәселенің зерттелмеген қырларын анықтау мақсат етілді.

Ресей империясының билігі тұсындағы Жетісу облысының оқу жүйесі отандық және шетелдік тарихнамада бірқатар зерттеулерде қарастырылғанымен, білім беру ісін отарлық басқарудың құрамдас бөлігі ретінде арнайы әрі кешенді зерттеу жеткілікті деңгейде жүргізілген жоқ. Қолда бар ғылыми еңбектерде мәселенің жекелеген қырлары – Ресей империясының Түркістан өлкесіндегі ағарту саясаты, орыс-түзем мектептерінің қызметі, мұсылмандық мектептер мен медреселер, жәдидтік қозғалыс, миссионерлік-ағартушылық тәжірибе, қазақ зиялыларының қалыптасуы және өлкедегі мәдени өзгерістер аясында талданады. Осыған байланысты мәселенің зерттелу тарихын шартты түрде төрт кезеңге бөліп қарастыруға болады: революцияға дейінгі еңбектер; кеңестік кезеңдегі зерттеулер; тәуелсіздік жылдарындағы қазақстандық тарихнама; шетелдік зерттеулер.

1) Революцияға дейінгі еңбектер:

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында жарық көрген еңбектердің басым бөлігі ғылыми зерттеуден гөрі әкімшілік-статистикалық, этнографиялық және публицистикалық сипатта болды. Оларды тақырыптың тікелей тарихнамасы ретінде ғана емес, сонымен бірге патша өкіметінің білім беру саласындағы ұстанымдарын көрсететін дереккөздер ретінде қарастырған жөн.

Бұл кезеңдегі авторлардың қатарында Н.И. Ильминский [1], Н.А. Бобровников [2], Н.П. Остроумов [3], В.П. Наливкин [4], А.Е. Алекторов [5], Н.П. Остроумов [6], А.Н.Краснов [7] сияқты шығыстанушыларды, педагогтерді және патша әкімшілігіне жақын қызметкерлерді атауға болады. Олардың еңбектерінде Ресей империясындағы мұсылман халықтарын оқыту, жергілікті халықтарға арналған мектептерді ұйымдастыру, орыс тілін тарату, мұғалім даярлау және миссионерлік қызмет мәселелері көтерілді.

Аталған авторлардың ішінде В.П. Наливкиннің еңбегінде тұтастай Түркістан өлкесі мен Орта Азиядағы дәстүрлі мектептер, медреселер, оқыту мазмұны және орыс-түзем мектептерін ұйымдастыру мәселелері қарастырылған.

Жетісу облысына тікелей қатысты мәліметтер Түркістан генерал-губернаторлығының есептерінде, Жетісу облыстық шолуларында, оқу округтері мен училищелер

инспекторларының есептерінде, 1897 жылғы Бірінші жалпыимпериялық халық санағының материалдарында, сондай-ақ «Туркестанские ведомости» және «Семиреченские областные ведомости» басылымдарында кездеседі [8; 9; 10]. Бұл жарияланымдарда мектептердің саны, түрлері, оқушылардың әлеуметтік және этностық құрамы, қаржыландыру, мұғалімдермен қамтамасыз ету және оқу орындарының аумақ бойынша орналасуы жөнінде деректер берілді. Дегенмен әкімшілік есептердің басым бөлігі империялық мекемелер қызметінің нәтижелілігін көрсету мақсатында жасалғандықтан, оларды сыни тұрғыдан пайдалану қажет.

Осылайша, революцияға дейінгі еңбектер Жетісудағы оқу жүйесінің институционалдық қалыптасуын зерттеуге қажетті мол дерек ұсынады, бірақ оларда отарлық биліктің мақсаттары көбіне «ағартушылық», «өркениеттендіру» және «бұратана халықтарды дамыту» ұғымдары арқылы ақталды.

2) Кеңестік кезеңдегі тарихнама:

Кеңестік дәуірде Қазақстан мен Түркістандағы білім беру тарихын зерттеу жүйелі сипат ала бастады. Алайда кеңестік тарихнама маркстік-лениндік әдіснамаға сүйеніп, революцияға дейінгі оқу жүйесін таптық және идеологиялық өлшемдер арқылы бағалады. Патша өкіметінің саясаты отаршылдық және орыстандырушы сипатта көрсетілгенімен, мұсылмандық мектептер мен медреселер көбіне «діни-кертартпа» оқу орындары ретінде біржақты сипатталды.

К.Е. Бендриковтың «Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865–1924 годы)» [11] атты еңбегі Түркістан өлкесіндегі білім беру тарихына арналған іргелі зерттеулердің бірі болып саналады. Автор патша өкіметі тұсында құрылған оқу орындарының түрлерін, басқару жүйесін, орыс-түзем мектептерін, мұғалім даярлау ісін және революциядан кейінгі білім саласындағы өзгерістерді кең көлемде қарастырды. Еңбектің құндылығы — Түркістан өлкесінің әртүрлі облыстары, соның ішінде Жетісу бойынша статистикалық және әкімшілік материалдардың қамтылуында. Сонымен қатар зерттеу кеңестік идеологиялық ұстанымдарға тәуелді болды: патшалық мектеп отарлық үстемдіктің құралы, ал кеңестік білім жүйесі түбегейлі жаңару ретінде көрсетілді.

Қазақстандағы мектеп пен педагогикалық ой тарихын зерттеген Т.Т. Тәжібаев [12], Ә.И.Сембаевтың «Очерки по истории казахской советской школы» атты еңбегінің бірінші тарауы арнайы біз қарастырып отырған кезеңге қатысты «Казахская школа в дореволюционной России» деп аталады [13, 7-33 бб.; 14] және басқа зерттеушілердің еңбектерінде XIX ғасырдың екінші жартысындағы оқу-ағарту ісі, орыс-қазақ мектептері және ағартушы-педагогтердің қызметі қарастырылды. Әсіресе Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин және Абай Құнанбайұлының ағартушылық мұрасына ерекше назар аударылды.

1930-жылдардан бастап Қазақ төңкерісіне дейінгі кезеңдегі Қазақстандағы мектептер тарихы мен оқу-ағарту және білім беру ісіне қатысты бірқатар кандидаттық диссертациялар қорғалды. Олардың қатарында Ш.Қ. Қоқымбаевтың «Русско-киргизская (казахская) школа» (1937 ж.), Л.П. Герасимованың «Из истории педагогического образования в Казахстане» (1950 ж.), И.Я. Гармстың «Народное образование среди казахов дореволюционной России» (1958 ж.), сондай-ақ М.Ф. Думенко (1953) ж., В.Т. Кочарованың (1953 ж.) есімдерін атап өтуге болады. Бұл еңбектерде Қазақстандағы мұғалімдер семинарияларының қалыптасуы, мектептік білім берудің дамуы және халыққа білім беру ісінің тарихи мәселелері қарастырылды. Атап көрсетілген диссертациялардың қысқаша мазмұны Т.Т. Тәжібаевтың монографиясында берілген [12, 9-12 бб.],

Кеңестік еңбектерде Ресейден келген демократиялық ойлы мұғалімдер мен ағартушылардың қызметі жағымды бағаланып, патша әкімшілігі мен миссионерлік ұйымдардың әрекеттері сынға алынды. Алайда бір оқу жүйесінің ішінде қатар өмір сүрген орыс мектептері, казак-орыс оқу орындары, шіркеу-приход мектептері, орыс-түзем училищелері, мұсылмандық мектептер мен медреселер арасындағы өзара байланыс кешенді түрде ашылмады. Сонымен қатар Жетісудың көпэтносты құрамы — қазақтар, қырғыздар, орыстар, ұйғырлар, дүнгендер және татарлардың білім беру тәжірибелері — көбіне жеке-жеке немесе жалпы Түркістан тарихының құрамында ғана баяндалды.

3) Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақстандық зерттеулер

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін отарлық дәуір тарихын ұлттық мүдде мен жаңа әдіснамалық ұстанымдар негізінде қайта қарастыру басталды. Зерттеушілер Ресей империясының әкімшілік реформалары, қоныс аудару саясаты, рухани отарлау, орыстандыру, миссионерлік қызмет және ұлттық интеллигенцияның қалыптасуы мәселелеріне баса назар аударды.

К.Қ. Құнантаеваның Қазақстандағы халыққа білім беру ісінің дамуына арналған еңбегінде әр тарихи кезеңдегі мектеп жүйесінің қалыптасуы мен оқу орындарының негізгі түрлері жүйеленді [15]. Зерттеудің хронологиялық ауқымы кең болғандықтан, патшалық дәуірдегі Жетісу облысының ерекшеліктері арнайы зерттеу нысанына айналмағанымен, еңбек Қазақстандағы білім беру жүйесінің жалпы эволюциясын түсінуге мүмкіндік береді.

Тарихшы-ғалым М.Қ. Қойгелдиевтің ұлттық саяси элита мен Алаш қозғалысына арналған зерттеулері империялық мектептерде білім алған қазақ жастарының жаңа ұлттық интеллигенцияға айналу үдерісін түсіндіруге ықпал етті [16-17]. Бұл еңбектер білім беру мекемелерінің тек отарлық аппаратқа қызметкерлер даярлап қана қоймай, империялық саясатты сынайтын ұлттық зиялылардың қалыптасуына да жағдай жасағанын көрсетеді.

Тақырыпқа қатысты Ә.Қ. Садықованың «Кәсіби педагогикалық білім беру оқу орындарының тарихы (XIX ғасырдың екінші жартысы – 1917 жылдардағы Жетісу және Сырдария облыстарының мысалында)» атты PhD диссертациясында Жетісудағы мұғалімдер даярлау жүйесі мен оқу орындарының қызметі кеңінен қарастырылған. Бұл еңбек Мамания мектебінің өңірдегі жалпы білім беру жүйесіндегі орнын анықтауға көмектеседі [18].

Г.М. Сұлтанғалиеваның еңбектерінде Ресей империясының қазақ даласындағы басқару саясаты, татарлардың делдалдық қызметі, мұсылмандық институттар және қазақ қоғамының империялық кеңістікке бейімделуі қарастырылды [19-20]. Бұл зерттеулер Жетісу өңіріндегі оқу жүйесін әкімшілік саясат, дін және мәдени коммуникациямен сабақтастыра талдауға мүмкіндік береді.

Мәселеге қатысты отандық тарихнамада бірқатар ғылыми мақалалар жарияланып, халық ағарту ісінің қалыптасуы мен даму ерекшеліктері біршама зерттелді. Олардың қатарында О. Мухатова мен Г. Тлеубекова [21], Р.Р. Оспанова, Қ.М. Мурзаходжаев [22], М.Абдрахимның [23] мақалаларын атап өтеміз. Зерттеушілер еңбектерінде патшалық Ресейдің білім беру саясаты, орыс-қазақ мектептерінің қызметі, мұсылмандық оқу орындарының жағдайы және ағартушылық қозғалыстың қоғамдық дамуға ықпалы талданады. Сонымен қатар бұл жарияланымдар халық ағарту жүйесінің қазақ қоғамындағы әлеуметтік-мәдени өзгерістерге әсерін айқындауға мүмкіндік береді.

Тәуелсіздік кезеңіндегі зерттеулерде мұсылмандық білім мен жәдидтік қозғалысқа жаңаша баға берілді. Бұрын «діни-кертартпа» құбылыс ретінде түсіндірілген мектептер мен медреселер енді дәстүрлі білімді, жазба мәдениетті және ұлттық бірегейлікті сақтаған институттар ретінде қарастырыла бастады. Жәдидтік мектептер дәстүрлі мұсылмандық білім мен жаңа зайырлы пәндерді ұштастырған жаңғыртушы құбылыс ретінде бағаланды. Зерттеушілер Исмаил бей Гаспринский идеяларының қазақ даласына таралуын, жаңа әдіспен оқыту тәжірибесін және татар баспасөзі мен оқулықтарының ықпалын атап көрсетеді. Қазақстандық тарихнамада жәдидтік оқу үдерісі мен оқулықтардың мазмұны әлі де толық зерттелмегені де көрсетілген.

4) Шетелдік зерттеулер. Соңғы жылдары постколониалдық бағыттағы зерттеулердің дамуына байланысты Ресей империясының білім саясаты жаңа қырынан қарастырыла бастады. Бұл бағыттағы зерттеулердің қатарында Д.Ю. Арапов [24], А.В.Ремнев пен Н.Г. Суворованың [25], Д.В. Васильевтің [26] еңбектерін атауға болады. Аталған авторлардың зерттеулері Жетісу облысының оқу жүйесіне тікелей арналмағанымен, өлкедегі білім беру саясатының әкімшілік, конфессиялық және отарлық негіздерін түсіндіруге мүмкіндік береді.

Шетелдік тарихшылар Адиб Халид [27], Роберт П. Джераси [28-29], Марианна Камп [30], еңбектерінде Түркістан өлкесіндегі білім беру жүйесі империялық басқару тетіктерінің бірі ретінде қарастырылады. Зерттеушілердің пікірінше, білім беру мекемелері тек ағартушылық қызмет атқарып қана қоймай, жергілікті халық арасында ресми тіл мен империялық құндылықтарды тарату құралына айналды.

Қорыта айтқанда, Жетісу облысындағы білім беру жүйесінің тарихнамасы бірнеше кезеңнен өтіп, әр дәуірдің саяси-идеологиялық және әдіснамалық ұстанымдарына сәйкес қалыптасты. Революцияға дейінгі авторлардың еңбектері ғылыми талдаудан гөрі әкімшілік, статистикалық, этнографиялық және публицистикалық сипатымен ерекшеленді. Оларда империялық білім беру саясаты «ағартушылық» және «өркениеттендірушілік» қызмет ретінде түсіндіріліп, отарлық биліктің саяси және мәдени мақсаттары көбіне ашық көрсетілмеді.

Кеңестік кезеңде Қазақстан мен Түркістан өлкесіндегі халық ағарту ісінің тарихын зерттеу жүйелі сипат алып, деректік база едәуір кеңейді. Кеңестік зерттеушілер патша үкіметінің білім беру саясатының отаршылдық және орыстандыру сипатын көрсетуге ұмтылды. Алайда маркстік-лениндік әдіснаманың үстемдігі революцияға дейінгі оқу жүйесін біржақты бағалауға алып келді. Соның салдарынан мұсылмандық мектептер мен медреселер «діни-кертартпа» институттар ретінде сипатталды.

Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақстандық тарихнамада отарлық білім беру саясатын ұлттық мүдде тұрғысынан қайта бағалау үдерісі жүрді. Зерттеушілер патша өкіметінің әкімшілік саясатын, орыстандыру мен миссионерлік қызметті, мұсылмандық білім беру жүйесін, жәдидтік қозғалысты және ұлттық интеллигенцияның қалыптасуын өзара сабақтастықта қарастыра бастады.

Ресейлік және шетелдік зерттеулер империялық білім беру саясатын әкімшілік басқару, конфессиялық саясат, мәдени ықпал және жергілікті қоғамның өзгеруі тұрғысынан түсіндіретін жаңа теориялық тұжырымдар ұсынды. Оларда мектеп империялық биліктің ықпал ету құралы ғана емес, билік пен жергілікті қоғамның өзара әрекеті, бейімделуі және қарсылығы байқалған әлеуметтік-мәдени кеңістік ретінде қарастырылады. Алайда бұл зерттеулердің көпшілігі Ресей империясы немесе тұтас Түркістан өлкесі аясында жазылғандықтан, Жетісу облысының аймақтық ерекшеліктері толық ашылмаған.

Осылайша, Жетісу облысындағы білім беру жүйесінің тарихнамасын талдау мәселенің зерттелуінде елеулі ғылыми нәтижелермен қатар бірқатар әдіснамалық және тақырыптық олқылықтардың бар екенін көрсетеді. Бұл жағдай XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы Жетісудағы оқу жүйесін империялық саясат пен жергілікті қоғамның өзара ықпалы негізінде, әртүрлі оқу орындарының қызметін және көпэтносты халықтың білім алу тәжірибесін кешенді түрде қарастыру қажеттігін айқындайды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Ильминский Н.И. Самоучитель русской грамоты для киргизов. – Казань: Университетская типография, 1861. – 129 с.

2. Остроумов Н.П. Китайские эмигранты в Семиреченской области Туркестанского края и распространение среди них православного христианства. – Казань: Типография Императорского университета, 1879. – 117 с.

3. Бобровников Н.А. Русско-туземные училища, мектебы и медресы Средней Азии: путевые заметки. – СПб.: Сенатская типография, 1913. – 90 с.

4. Наливкин В.П. Что даёт среднеазиатская мусульманская школа в общеобразовательном и воспитательном отношениях? // Туркестанский литературный сборник в пользу прокажённых. – СПб.: Типография А. Бенке, 1900. – С. 215–278.

5. Алекторов А.Е. Очерк народного образования в Тургайской области: летопись, 1744–1898 гг. – Оренбург: Типо-литография Ф.Б. Сачкова, 1900. – Вып. 1-3. – 277 с.

6. Остроумов Н.П. Мусульманские мактабы и русско-туземные школы в Туркестанском крае // Журнал Министерства народного просвещения. – Новая серия. – Ч. I. – 1906. – Февраль. – СПб.: Сенатская типография, 1906. – С. 113–166.

7. Краснов А.Н. Очерки быта семиреченских казахов // Известия Русского географического общества. – Т. 23. – СПб.: Типография А.С. Суворина, 1888. – С. 436-481.

8. Пален К.К. Отчет по ревизии Туркестанского края. Учебное дело. – СПб.: Сенатская типография, 1910. – 177 с.

9. Журнал Междуведомственного Совещания о постановке школьного образования среди инородческого, инославного и иноверного населения. – СПб., 1912. – 181 с.

10. Новый метод в мусульманских мектебах // Русский Туркестан. – 1905. – 200 с.

11. Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865–1924 гг.). – М.: Изд-во Академии педагогических наук РСФСР, 1960. – 512 с.

12. Тажибаев Т.Т. Просвещение и школы Казахстана во второй половине XIX века. – Алма-Ата: Казгосполитиздат, 1962. – 507 с.

13. Сембаев А.И. Очерки по истории казахской советской школы. – Алма-Ата: Казахское гос-ое учебно-педаг-ое изд-во, 1958. – 327 с.

14. Сембаев А.И., Храпченков Г.М. Очерки по истории школ Казахстана (1901–1917 гг.) / под редакцией Е.И. Шехтермана. – Алма-Ата: Мектеп, 1972. – 164 с.

15. Кунантаева К.К. К вершинам знаний: развитие женского образования в Казахстане (1920–1977 гг.). – Алма-Ата: Казахстан, 1978. – 136 с.

16. Қойгелдиев М. Ұлттық саяси элита. Қызметі мен тағдыры (XVIII–XX ғғ.). Зерттеулер. – Алматы: Жалын баспасы, 2004. – 400 б.

17. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы: екі томдық монография. – Алматы: Мектеп, 2008. – 1-том. – 480 б.

18. Садықова Ә.Қ. Кәсіби педагогикалық білім беру оқу орындарының тарихы (XIX ғасырдың екінші жартысы – 1917 жылдардағы Жетісу және Сырдария облыстарының мысалында). Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация: 6D011400 – Тарих. – Алматы, 2022. – 166 б.

19. Султангалиева Г.С. Деятельность татарских переводчиков, толмачей Оренбургской пограничной комиссии в Казахской степи (XVIII–XIX вв.) // Научный Татарстан. – 2009. – № 7. – С. 125–138.

20. Султангалиева Г.С. Общее и особенное в развитии просветительства тюркоязычных народов Волго-Уральского района и Казахстана (вторая половина XIX века) // Этнопанорама. – 2001. – № 7. – С. 34–38.

21. Mukhatova O., Tleubekova G. Enlightening Activities of the Tsarist Government in Semirechye in the Early 20th Century (According to the Documents from the Fund of the Head of the Semirechye Region's Resettlement Administration) // ҚазҰУ Хабаршысы: Тарих сериясы. – 2020. – №2 (97). – 75-85 бб.

22. Ospanova R.R., Murzakhodzhayev K.M. Activities of Secular and Muslim Educational Institutions in the Semirechye Region at the Turn of the XIX–XX Centuries (Interdisciplinary Analysis Based on Archival Documents) // Asian Journal «Steppe Panorama». – 2026. – Т. 13. – № 3. – 753–771 бб.

23. Абдрахим М.Е. «Жетісу облысындағы отарлық білім беру Ресей империясының әлеуметтік тәжірибелері ретінде (XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басы)» // Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Тарихи ғылымдар сериясы. – 2023. – №3 (144). – 119-137 бб.

24. Арапов Д.Ю. Система государственного регулирования ислама в Российской империи (последняя треть XVIII – начало XX вв.): монография. – М.: МПГУ, 2004. – 287 с.

25. Ремнев А.В., Суворова Н.Г. Колонизация Азиатской России: имперские и национальные сценарии второй половины XIX – начала XX века: монография. – Омск: Издательский дом «Наука», 2013. – 246 с.

26. Васильев Д.В. Поступь империи: политика России в Центральной Азии. XIX – начало XX века. – М.; СПб.: Нестор-История, 2022. – 636 с.

27. Khalid, Adeeb. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. Berkeley. – Los Angeles: University of California Press, 1998. – 400 p.

28. Geraci, Robert P. Window on the East: National and Imperial Identities in Late Tsarist Russia. – Ithaca: Cornell University Press, 2001. – 389 p.

29. Geraci, Robert P. Russian Orientalism at an Impasse: Tsarist Education Policy and the 1910 Conference on Islam // Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1700–1917. – Bloomington: Indiana University Press, 1997. – P. 138–167.

30. Kamp, Marianne. The New Woman in Uzbekistan: Islam, Modernity, and Unveiling under Communism. – Seattle: University of Washington Press, 2006. – 332 p.

ӘОЖ 94

«БАРЛЫБЕК СЫРТТАНОВ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЗАҢ САЛАСЫНДАҒЫ ЕҢБЕГІ»

Маратұлы А.
Білімгер, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекші: т.ғ.м., оқытушы-дәріскер **Қуанғанұлы Ө.**
І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
Onerbek_86@mail.ru

Мақалада XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының көрнекті өкілі Барлыбек Сырттановтың (1866–1914) өмірі, мемлекеттік және ағартушылық қызметі, заң саласындағы еңбегі қарастырылады. Басты назар 1911 жылы жазылған «Қазақ елінің Уставына» аударылады. Деректанулық және тарихи-салыстырмалы талдау негізінде оның тегі, білімі, қызмет кезеңдері мен Уставтың тарихи маңызы айқындалады. Зерттеу барысында қызмет жылдарына қатысты дерек көздері арасындағы айырмашылықтар да көрсетіледі.

Кілт сөздер: *Барлыбек Сырттанов, қазақ зиялылары, «Қазақ елінің Уставы», алғашқы Конституция жобасы, құқықтық ой, ағартушылық.*

В статье рассматриваются жизнь, государственная и просветительская деятельность Барлыбека Сыртанова (1866–1914), видного представителя казахской интеллигенции конца XIX – начала XX века, а также его вклад в правовую сферу. Основное внимание уделено «Уставу казахского народа», написанному в 1911 году. На основе источниковедческого и историко-сравнительного анализа определяются его происхождение, образование, периоды службы и историческое значение Устава. Отмечаются также расхождения между источниками в датировке его службы.

Ключевые слова: *Барлыбек Сыртанов, казахская интеллигенция, «Устав казахского народа», проект первой Конституции, правовая мысль, просветительство.*

The article examines the life, public service, educational work and legal legacy of Barlybek Syrtanov (1866–1914), a prominent figure of the Kazakh intelligentsia at the turn of the 20th century. It focuses on the «Charter of the Kazakh People» written in 1911, often regarded as the first draft of a Kazakh constitution. Using source-study and comparative-historical methods, the article clarifies his origin, education, periods of service and the historical significance of the Charter. It also points out discrepancies between sources regarding the dates of his service.

Keywords: *Barlybek Syrtanov, Kazakh intelligentsia, Charter of the Kazakh People, first constitutional draft, legal thought, enlightenment.*

Кіріспе

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басы қазақ қоғамы үшін терең өзгерістер кезеңі болды. Осы тұста білім алып, өз халқының болашағын заң мен ағартушылық арқылы айқындауға ұмтылған зиялылар легі қалыптасты. Солардың бірі – шығыстанушы, мемлекеттік қызметкер, қоғам қайраткері Барлыбек Сырттанов. Ол «Қазақ елінің Уставының» авторы, яғни алғашқы қазақ Конституциясының жобасын жасаған адам ретінде аталады. Оның өмірі мен қызметі соңғы жылдары алаштанушылар мен тарихшылардың назарына ілікті, бірақ жеке тұлға ретінде толық және жүйелі зерттелді деп айту қиын.

Өзектілігі

Бүгінгі тәуелсіз Қазақстанның конституциялық және құқықтық дәстүрінің тарихи тамырларын анықтау – тарих ғылымының маңызды міндеттерінің бірі. Сырттановтың Уставы

қазақ халқының өз тағдырын заң арқылы айқындауға ұмтылғанын көрсетеді, сондықтан ол ұлттық мемлекеттілік пен конституциялық ой тарихын түсіну үшін құнды. Сонымен қатар оның тұлғасы жоғары білім алған алғашқы қазақтардың бірі ретінде де, қазақ балаларының оқуына қамқор болған ағартушы ретінде де қазіргі жастарға үлгі бола алады. Тақырыптың өзектілігін Алматыдағы оның тұрған үйі туралы қоғамдық пікірталас та көрсетеді.

Мақсаты мен міндеттері

Мақсаты – Барлыбек Сырттановтың өмірі мен қызметін, заң саласындағы еңбегін, әсіресе «Қазақ елінің Уставының» тарихи маңызын анықтау.

Міндеттері:

1. Сырттановтың тегі мен білімін қарастыру;
2. оның мемлекеттік қызметі мен ағартушылық жұмысын жүйелеу;
3. «Қазақ елінің Уставының» құқықтық және тарихи мәнін бағалау;
4. дерек көздеріндегі қайшылықтарды (қызмет жылдары) көрсету.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің дерек негізін мыналар құрады: Б. Кәрібаевтың ҚазҰУ Хабаршысында (2017) жарияланған «Барлыбек Сыртанов туралы» мақаласы; алаштанушы Е. Тоқтарбайдың «Барлыбек туралы бірер сөз…» кітабы туралы жарияланымдар; З. Москаудың «Қазақстанская правда» газетіндегі мақаласы; «Алаш» цифрлық кітапханасындағы өмірбаяндық мәлімет және Сырттановтың Алматыдағы үйі туралы ақпараттық хабарлар. «Қазақ елінің Уставының» түпнұсқа мәтіні осы жұмыста тікелей талданған жоқ, оның мазмұны туралы тұжырымдар зерттеушілердің пайымдауына сүйенеді.

Зерттеуде деректанулық талдау (дерек көздерін салыстыру және сын тұрғысынан бағалау), тарихи-салыстырмалы және хронологиялық әдістер, сондай-ақ мәліметтерді жүйелеу әдісі қолданылды.

Талдау

Тегі мен білімі. Сырттанов 1866 жылы Жетісу облысының Қапал уезінде туған. Кәрібаевтың мәліметінше, ол Найманның Матай руынан шыққан, Қаптағай мен Бөрібай батырлардың ұрпағы. Ол Верныйдағы ер балалар гимназиясына он жасында түсіп, 1886 жылы үздік бітірді. Гимназия директоры Д. Новак оның қабілетін байқап, Петербургте оқуына грант сұратқан. 1886 жылы ол Петербург университетінің шығыстану факультетіне қабылданып, 1890 жылы араб-парсы және түрік-татар тілдері мамандығы бойынша үздік дипломмен бітірді. Ол Жетісу өңірінен шыққан, университеттік білім алған алғашқы қазақ саналады.

Мемлекеттік қызметі. Университеттен кейін Сырттанов Жетісу облыстық әкімшілігінде қызмет етті. Дерек көздері қызмет мерзімін әртүрлі көрсетеді: «Алаш» цифрлық кітапханасында 1889–1908 жылдар, ал Кәрібаев мақаласында 1891–1909 жылдар аталады. Бұл айырмашылық нақты жылдарды көрсету үшін архив құжаттарымен салыстыру қажет екенін аңғартады. 1903–1907 жылдары ол Ресей мен Қытай арасындағы шекара белдеуін зерттеуге қатысқан.

Ағартушылық жұмысы. 1909 жылы Қапалда қазақ балаларына арналған Сейітбаттал Маманов мектебіне грант табуға жәрдемдесті. Кейін Маманов пен Сырттановтар мектеп салып, қазақ жастарының қамқоршысы болды. 1911–1915 жылдары Троицкіде қазақ тілінде шығатын «Айқап» журналымен ынтымақтасты. Кәрібаев бұл кезеңді оның баспасөз арқылы ел болашағына қызмет еткен кезеңі деп бағалайды.

«Қазақ елінің Уставы». Сырттановтың заң саласындағы басты еңбегі – 1911 жылы жазылған Устав. Кәрібаевтың пайымдауынша, ол қазақ елінің болашақ Ата заңының мазмұнын айқындап берген. Сондықтан оны алғашқы қазақ Конституциясы деп атау қалыптасқан. Бұл атау құжаттың ұлттық мемлекеттілік туралы идеяны заң тілінде жеткізуге деген алғашқы ұмтылыстардың бірі екенін көрсетеді. Дегенмен құжаттың нақты баптары мен мазмұнын түпнұсқа бойынша жеке зерттеу қажет.

Зерттеу нәтижесі

Зерттеу нәтижесінде мынадай тұжырымдар жасалды:

1. Сырттанов (1866–1914) – Жетісу өңірінен шыққан, Петербург университетінде шығыстану бойынша үздік білім алған алғашқы қазақтардың бірі.

2. Оның қызметі үш бағытты біріктірді: облыстық әкімшіліктегі мемлекеттік қызмет, қазақ балаларының білім алуына қамқорлық және баспасөз арқылы қоғамдық жұмыс.

3. Заң саласындағы негізгі еңбегі – 1911 жылы жазылған «Қазақ елінің Уставы», ол қазақ елінің болашақ Ата заңының мазмұнын айқындаған құжат ретінде бағаланады.

4. Дерек көздері арасында қызмет мерзімі (1889–1908 және 1891–1909) бойынша айырмашылық бар, оны архив материалдарымен нақтылау қажет.

5. Устав мәтінін құқықтық тұрғыдан талдайтын арнайы зерттеулер әлі де қажет.

Қорытынды

Барлыбек Сырттанов – қазақ зиялыларының алдыңғы буынының көрнекті өкілі. Ол шығыстанушы, мемлекеттік қызметкер, ағартушы және заңгер ретінде халқының білім алуы мен құқықтық болашағына қызмет етті. Оның «Қазақ елінің Уставы» қазақ мемлекеттілігі мен конституциялық ой тарихында ерекше орын алады. Алайда тұлғаның өмірбаяны мен Устав мәтіні әлі де толық зерттелмеген: қызмет жылдарын архив деректерімен нақтылау және Уставты құқықтық тұрғыдан талдау болашақ зерттеулердің міндеті болып қала береді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Кәрібаев Б.Б. Барлыбек Сыртанов туралы // ҚазҰУ Хабаршысы. «Тарих» сериясы. – 2017.

2. Тоқтарбай Е. Барлыбек туралы бірер сөз… – кітап.

3. Москау З. Барлыбек Сырттанов – автор первой казахской Конституции // Казахстанская правда (kazpravda.kz).

4. Syrtanov Barlybek (1866–1914) // Digital Library «Alash» (alash.semeylib.kz).

5. Спор вокруг исторического дома разгорелся в Алматы // Azattyq Rýhy (rus.azattyq-ruhy.kz).

ӘОЖ 94

ӘЛИХАН БӨКЕЙХАН МҰРАСЫ ЖӘНЕ ТАРИХИ ЖАСАНДЫ БҰРМАЛАУЛАР

Айтбек Ә.К., Мухтайыр М.Т.
Білімгерлер, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
aitbek.anet05@gmail.com
Ғылыми жетекшісі: PhD, оқытушы-дәріскер **Калиева Б.Т.**
І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы

Бұл мақалада ұлт көшбасшысы Әлихан Бөкейханның саяси және ғылыми мұрасы мен оның тарихи ақиқатын қорғау мәселелері қарастырылады. Кеңестік тоталитарлық жүйе кезіндегі «Торғай ісі» сияқты қолдан ұйымдастырылған саяси қаралау науқандары мен бүгінгі цифрлық дәуірдегі жасанды зерде мүмкіндіктері арқылы жасалатын бейнебұрмалаулар (дипфейктер), текстологиялық фальсификациялар және жалған қолжазбалар арасындағы байланыстар мен параллельдер сарапталады. Мақалада тарихи шындықты цифрлық отарлаудан қорғау, архивтік деректердің түпнұсқалығын сақтау және ұлттық ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жолдары айқындалады. Сондай-ақ цифрлық сутаңбалар мен блокчейн технологияларын қолдану, ғылыми сараптама жүргізу сияқты тиімді алдын алу шаралары ұсынылып, жас буынның тарихи санасын қалыптастырудағы деректердің шынайылығы мен академиялық көзқарастың маңызы көрсетіледі.

Кілт сөздер: *Алаш қозғалысы, тарихи бұрмалау, цифрлық дәуір, дипфейк, текстологиялық фальсификация.*

В данной статье рассматриваются политическое и научное наследие лидера нации Алихана Букейхана, а также вопросы защиты его исторической правды. Анализируются параллели и связи между искусственно организованными политическими кампаниями клеветы советского тоталитарного периода, такими как «Торгайское дело», и современными искажениями цифровой эпохи, осуществляемыми с помощью возможностей искусственного интеллекта — видеоподделками (дипфейками), текстологическими фальсификациями и фальшивыми рукописями. В статье определяются пути защиты исторической правды от цифровой колонизации, обеспечения национальной информационной безопасности. Также предлагаются эффективные превентивные меры, такие как использование цифровых водяных знаков и блокчейн-технологий, проведение научной экспертизы, а также показывается важность достоверности данных и академического подхода в формировании исторического сознания молодого поколения.

Ключевые слова: *движение Алаш, историческое искажение, цифровая эпоха, дипфейк, текстологическая фальсификация.*

This article examines the political and scientific legacy of the Leader of the Nation, Alikhan Bokeikhan, and issues surrounding the defense of historical truth regarding his life and work. It analyzes the parallels and connections between the politically orchestrated smear campaigns of the Soviet totalitarian era—such as the "Torgay Affair"—and the distortions prevalent in today's digital age, including AI-generated deepfakes, textual falsifications, and fabricated manuscripts. Furthermore, it proposes effective preventive measures—such as the use of digital watermarks, blockchain technology, and rigorous scholarly analysis—while highlighting the importance of data authenticity and an academic perspective in shaping the historical consciousness of the younger generation.

Keywords: *Alash movement, historical distortion, digital age, deepfake, textological falsification, Torgay affair.*

Кіріспе

Тарих – тек өткен күннің сарғайған парақтары немесе архивтегі шаң басқан құжаттар жиынтығы емес. Ол – бүгінгі саяси санамыздың берік тірегі, ұлттық болмысымыздың алтын тамыры және ертеңгі бағдарымызды айқындайтын рухани компасымыз. XX ғасырдың басында отаршылдық қысым мен қараңғылық қалыпын бұзып, қазақ мемлекеттілігінің саяси, ғылыми әрі рухани негізін қалаған Алаш арыстарының, әсіресе ұлт көшбасшысы Әлихан Бөкейханның саяси мұрасы – халқымыздың баға жетпес мәңгілік қазынасы. Әлиханның «Қыр баласы» болып жазған әрбір мақаласы, ғылыми экспедициялардағы ізденістері мен саяси күресі қазақ жерінің тұтастығы мен халықтың дербестігін дәлелдеп берді. Алайда, ұлт мүддесі үшін жанын пида еткен тұлғалардың тарихи ақиқаты әр дәуірде әртүрлі саяси, идеологиялық сындардан өтіп келеді. Кешегі кеңестік тоталитарлық режим Алаш зиялыларын саяси аренадан ысырып, халық санасынан өшіру үшін «Торғай ісі» сияқты қолдан ұйымдастырылған сот процестерін, газеттік саяси жалаларды және идеологиялық цензураны шебер пайдаланды. Халыққа пана болған арыстарды «халық жауы» мен «буржуазиялық ұлтшыл» етіп көрсету – сол дәуірдің басты медиа-манипуляциясы еді. Бүгінгі XXI ғасыр – цифрлық технологиялар мен жасанды зерде дәуірі тарихи санаға қарсы мүлде жаңа, көрінбейтін әрі әлдеқайда қауіпті қатерлерді алып келді. Кешегі кеңестік газеттік жала мен цензура бүгінде:

- бейнебұрмалауларға (дипфейктерге) және дауысты жасанды симуляциялауға;
- текстологиялық фальсификацияға (цифрлық архивтік құжаттарды, «Қазақ» газетінің мәтіндерін білдіртпей өзгерту);
- жалған қолжазбалар мен «құпия күнделіктерді» қолдан жасап, желіде таратуға ұласып отыр.

Егер кешегі идеология Алаш арыстарының атын ашықтан-ашық өшіруді мақсат етсе, бүгінгі цифрлық бұрмалаулар олардың түпнұсқа идеяларын заманауи геосаяси мүдделерге икемдеп, тұлғалық бейнесін танылмастай етіп өзгертуді көздейді. Бұл мақалада жас тарихшы-зерттеуші ретінде кеңестік кезеңдегі «Торғай ісі» мысалындағы саяси-идеологиялық қаралау науқаны мен бүгінгі цифрлық дәуірдегі жасанды зерде арқылы жасалатын бұрмалаулардың арасындағы параллельді терең сараптаймын.

Талдау

Әлихан Бөкейханның өмірі мен қоғамдық-саяси қызметін, сондай-ақ Алаш қозғалысына қарсы жүргізілген кеңестік идеологиялық науқандар мен тарихи бұрмалаулардың сипатын жан-жақты зерделеу үшін бірқатар іргелі зерттеулер мен архивтік дереккөздерге сүйену қажет.

XX ғасырдың басындағы саяси-партиялық ұйымдардың қызметі мен Алаш зиялыларына көрсетілген жүйелі идеологиялық қысымдар В.К. Григорьев, Н.Р. Джагфаров және В.Г. Осиповтің еңбегінде кеңінен талданған [1, 99 б.]. Бұл зерттеу 1922 жылдан бастап бұрынғы Алашорда қайраткерлерін жоғары мемлекеттік органдарға жібермеу және оларды жан-жақты тексеруден өткізу туралы қабылданған саяси шешімдердің тарихи астары мен барысын айқындауға негіз болады [1, 100 б.].

Тарихи процестердің құжаттық негіздері мен нақты фактілерін ашуда архив материалдары шешуші рөл атқарады [2, 37 б.]. Атап айтқанда, 1921–1922 жылдардағы алапат аштық кезіндегі халыққа көмек көрсету науқанының барысы және оның кейіннен билік тарапынан бұрмаланып, «байлар мен кулактарға берілді» деген негізсіз айыптауларға ұшырағаны архив құжаттарында нақты көрсетілген [2, 37 б.]. Осы кезеңдегі саяси қуғын-сүргіндер мен жалаларға қарсы арыстардың ұстанымын айқындайтын маңызды мерзімді баспасөз дерегі ретінде Жүсіпбек Аймауытовтың «Қазақ тілі» газетінде жарияланған «Жауап» атты мақаласын атап өтуге болады [3]. Аталған мақалада қайраткердің әлеумет алдындағы азаматтық ұстанымы мен уақыттың әділдігіне сенім білдірген көзқарастары көрініс тапқан [3].

Алаш зиялыларына тағылған саяси айыптар мен тоталитарлық жүйенің әдістерін ашып көрсетуде М. Қойгелдиев пен Т. Омарбековтің еңбегінің ғылыми мәні жоғары [4, 90 б.]. Авторлар кеңестік жүйенің халық мүддесін қорғаған зиялыларға қарсы қолдан ұйымдастырған сот процестері мен алғашқы ашық медиа-манипуляцияларының тетіктерін терең сараптайды [4, 90-91 бб.].

Сонымен қатар, кеңестік цензураның Әлихан Бөкейханның мол мұрасына қарсы жүргізген идеологиялық саясатын айқындауда Н. Тимофеев пен С. Брайниннің мақаласы маңызды дереккөз болып табылады [5, 73 б.]. Бұл зерттеуде ұлт көшбасшысының еңбектеріне «халық жауының мұрасы» деген жала жабылып, олардың кітапхана қорларында өртелуі мен архивтардың «спецхран» бөлімдерінде жасырын ұсталғаны баяндалған [5, 73–75 бб.].

Зерттеу нәтижесі

Жүргізілген тарихи-деректанулық және салыстырмалы талдау нәтижелері кеңестік тоталитарлық кезеңдегі идеологиялық қысымдар мен бүгінгі цифрлық дәуірдегі ақпараттық қатерлердің арасында тікелей сабақтастық бар екенін көрсетті [1, 99 б.]. Тарихи деректерді жүйелеу барысында келесі негізгі нәтижелер анықталды:

Кеңестік кезеңдегі саяси қаралау науқандарының жүйелілігі: 1922 жылдан бастап бұрынғы Алашорда қайраткерлерін жоғары мемлекеттік органдарға жібермеу және оларды жан-жақты тексеруден өткізу туралы шешімдер қабылданып [1, 99 б.], бұл үдеріс біртіндеп күшейтілді [1, 100 б.]. Осының айқын көрінісі ретінде 1923–1926 жылдар аралығындағы 12 томдық «Торғай ісі» сот процесі тікелей медиа-манипуляция мен қолдан ұйымдастырылған саяси жаланың үлгісі болды [4, 90 б.].

«Торғай ісі» және аштық науқанының бұрмалануы: 1921–1922 жылдардағы алапат аштық кезінде Семей губерниясынан Торғай уезінің ашыққан халқына жиналған 7000 бас малдың 4249 басы Жүсіпбек Аймауытовтың төрағалығымен аш елге үлестірілген болатын [2, 37 б.]. Алайда 1922 жылдың қарашасында арнайы комиссия құрылып, бұл көмекті «байлар мен кулактарға берілді» деп теріс бағалап, саяси айыптар тақты [2, 37 б.]. Осындай әділетсіздікке қарсы Жүсіпбек Аймауытов «Қазақ тілі» газетіндегі қаралауларға қатысты өз ұстанымын білдіріп, уақыттың әділдігіне сенім артты [3]. Сот шешімімен ақталып шыққанымен, бұл процесс зиялыларға қарсы жасалған алғашқы ашық соққылардың бірі еді [4, 90-91 бб.].

Әлихан Бөкейхан мұрасына жасалған идеологиялық цензура: Ұлт көшбасшысы Әлихан Бөкейханның мол ғылыми, саяси және публицистикалық мұрасы кеңестік цензураның қатаң қайшысына түсті [5, 73 б.]. Мәскеуде айдауда жүрген кезінде де, 1937 жылы атылып кеткеннен кейін де оның еңбектеріне «халық жауының мұрасы» және «буржуазиялық ұлтшылдықтың көрінісі» деген негізсіз жала жабылып, кітапхана қорларында өртеліп, архивтардың «спецхран» бөлімдерінде құпия түрде ұсталды [5, 73–75 бб.]. Цифрлық дәуірдегі жаңа қатерлер мен қорғау тетіктері: Кешегі кеңестік газеттік жалалар мен қолдан жасалған тергеу хаттамалары бүгінгі XXI ғасырда бейнебұрмалауларға (дипфейктерге), текстологиялық фальсификацияларға және жалған қолжазбалар мен күнделіктерге ұласып отыр. Осыған байланысты тарихи шындықты цифрлық отарлаудан қорғау, архивтық құжаттарды блокчейн және цифрлық сутаңбалар (watermark) арқылы қорғау, сондай-ақ ғылыми сараптама жүйесін күшейту басты міндет болып табылады.

Қорытынды

Зерттеу барысында қарастырылған мәселелерді қорытындылай келе, XX ғасырдың басындағы Алаш қозғалысының жетекшісі, ұлт көшбасшысы Әлихан Бөкейханның саяси-ғылыми мұрасын зерделеу және оның тарихи ақиқатын қорғау – бүгінгі тәуелсіз Қазақстанның ақпараттық әрі рухани қауіпсіздігінің басты кепілі екендігі анықталды. Кеңестік тоталитарлық жүйенің «Торғай ісі» сияқты қолдан ұйымдастырылған сот процестері мен мерзімді басылымдардағы саяси жала жабу науқандары Алаш зиялыларын қоғамдық

санадан өшіруді көздеген болса [1, 99 б.; 4, 90 б.], бұл идеологиялық репрессиялар кейіннен қайраткерлердің еңбектерін «спецхрандарда» құпия ұстау мен өртеуге ұласты [5, 73 б.]. Алайда сараптама көрсеткендей, бұл тарихи бұрмалаулар мен медиа-манипуляция әдістері жойылып кеткен жоқ, ол бүгінгі XXI ғасырдағы цифрлық технологиялар мен жасанды зерде дәуірінде сапалық жағынан мүлде жаңа, әлдеқайда қауіпті сипатқа ие болып отыр.

Бүгінгі таңда орын алып жатқан бейнебұрмалаулар (дипфейктер), текстологиялық фальсификациялар және қолдан жасалған «құпия күнделіктер» сияқты цифрлық қатерлер тарихи шындықты бұрмалап, ұлттық тарихи санамызға нұқсан келтіруді көздейді. Осыған байланысты мақалада ұсынылған архивтық құжаттарды блокчейн технологиясымен және цифрлық сутаңбалармен (watermark) қорғау, академизм мен ғылыми сараптама жүйесін күшейту, сондай-ақ жас буынның бойында деректердің түпнұсқалығын ажырата білу мәдениетін қалыптастыру – тарихи шындықты цифрлық отарлаудан қорғаудың тиімді жолдары болып табылады.

Жалпы алғанда, Әлихан Бөкейхан мен Алаш арыстарының артында қалған асыл мұрасын сақтау – тек тарихи еңбектерді қайта басып шығарумен шектелмей, олардың түпнұсқа идеялары мен азаматтық бейнесін заманауи цифрлық бұрмалаулардан қорғауды талап етеді. Тарихи ақиқатты ғылыми негізде қорғау – ұлттық ақпараттық қауіпсіздікті, тарихи сабақтастық пен рухани тәуелсіздігімізді нығайтудың берік іргетасы.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Григорьев В.К., Джагфаров Н.Р., Осипов В.Г. Идейно-политическая работа партийных организаций Казахстана (1917–1925 гг.). – Алма-Ата: Казахстан, 1989. – 174 с.
2. Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік мұрағаты (ҚР ОММ). 251-қ., 4-т., 4-іс.
3. Аймауытов Ж. Жауап // Қазақ тілі. – 1923. – №42.
4. Қойгелдиев М., Омарбеков Т. Тарих тағылымы не дейді? – Алматы: Ана тілі, 1993. – 205 б.
5. Тимофеев Н., Брайнин С. О националистической агентуре японо-германской разведки (историческая справка) // Большевик Казахстана. – 1937. – №9-10. – С. 73–81.
6. Абдильдинова Л.Б., Касымова Н.Б., Калелова Ж.У. Тарихты оқытудағы инновациялық технологиялар. Оқу құралы. – Алматы: Лантар Трейд, 2021. – 150 б.
7. Максимова В.Н. Межпредметные связи и совершенствование процесса обучения: Книга для учителя. – Москва: Просвещение, 2012. – 754 с.

УДК 101.8:316.3(574)+128

ОБРАЗОВАННОСТЬ КАК МЕРА ДУХОВНОСТИ В ФИЛОСОФИИ АЛЬ-ФАРАБИ

Л.С. Нурбосынова
К.филос.н., преподаватель-лектор, Жетысуский университет им.И. Жансугурова, г. Талдыкорган, Республика Казахстан
73256@inbox.ru

Мера духовности, берущая свое начало через всесторонние знания о многомерном мире, как любовь к мудрости была предложена аль-Фараби. Разум, справедливость, гуманизм, образованность как мера духовности являются основополагающими счастья и фундаментальными принципами, присущими человеческому бытию. Смысл жизни человека тесно переплетен с созданием добродетельного государства, которое бы в наибольшей степени соответствовало бы человеческой природе, способствовало бы раскрытию творческих возможностей человека, с целью реализовать себя и принести пользу своему народу, обществу, Вселенной. В учениях Аль-Фараби зачастую проходит мысль о разумности как целенаправленном деятельном осуществлении гармонии с миром. Путь разумности состоит в осознанном совершенствовании деятельных способностей, углублении и развитии своих связей с миром, с целью его благостного преображения.

Ключевые слова: *Аль Фараби, разум, духовность, образованность, счастье, смысл жизни, человеческое бытие.*

Даналыққа деген сүйіспеншілікті әл-Фараби ұсынғандай, көп өлшемді әлем туралы жан-жақты білім арқылы пайда болатын руханилық өлшемі. Рухани өлшем ретінде ақыл, әділеттілік, гуманизм, білім адам болмысына тән негізгі бақыт пен іргелі принциптер болып табылады. Адам өмірінің мәні адам табиғатына барынша сәйкес келетін, өзін-өзі жүзеге асыру және өз халқына, қоғамына, ғаламға пайда келтіру мақсатында адамның шығармашылық мүмкіндіктерін ашуға ықпал ететін изгілікті мемлекет құрумен тығыз байланысты. Әл-Фараби ілімдерінде әлеммен үйлесімділікті мақсатты түрде жүзеге асыру ретінде парасаттылық туралы ой жиі өтеді. Парасаттылық жолы - белсенді қабілеттерді саналы түрде жетілдіру, оның әлеммен байланысын тереңдету және дамыту, оны жақсы өзгерту мақсатында.

Кілт сөздер: *Әл Фараби, ақыл, руханият, білім, бақыт, өмірдің мәні, адам болмысы.*

The measure of spirituality, which originates from comprehensive knowledge of the multidimensional world, as a love of wisdom, was proposed by al-Farabi. Reason, justice, humanism, and education as a measure of spirituality are the fundamental foundations of happiness and the fundamental principles inherent in human existence. The meaning of human life is closely intertwined with the creation of a virtuous state that would be as consistent as possible with human nature, would contribute to the realization of a person's creative potential, with the aim of fulfilling oneself and bringing benefit to one's people, society, and the Universe. In Al-Farabi's teachings, the idea of rationality as a purposeful, active realization of harmony with the world often emerges. The path of rationality consists in the conscious improvement of active abilities, in deepening and developing one's connections with the world, with the aim of its beneficial transformation.

Keywords: *Al-Farabi, reason, spirituality, education, happiness, the meaning of life, human existence.*

Философская мысль казахов связана с таким всемирно известным именем как Абу Наср аль-Фараби. Будучи тюркского происхождения, родившийся в городе Фарабе (Отрар) на Сыр-Дарье, Аль-Фараби (870-950) – первый философ арабо-язычного Востока, у

которого мы находим систему философских воззрений, охватывающих все стороны действительности. Свидетельством тому служат уже названия основных его работ: «О том, что должно предшествовать изучению философии», «Рассуждение Второго Учителя Аль-Фараби о значении (слова) интеллект», «Об общности взглядов двух философов – Божественного Платона и Аристотеля», «Слово о классификации наук», «Трактат о взглядах жителей добродетельного города». Конкретизации этико-социальной доктрины Аль-Фараби посвятил и другие свои работы: «Указание пути к счастью», «О достижении счастья», «Гражданская политика».

Наиболее трудная и ответственная проблема, которую решал Аль-Фараби – это проблема возникновения мира и человека из бога. Аль-Фараби считает душу сущностью, полностью отличной от тела, где деятельность тела невозможна без направляющих сил души. В отличие от душ растений и животных, людские души обладают духовными функциями – осознанием красоты и совершенства, гармонии и самодостаточности. Познавательная функция человеческой души не может осуществляться без опоры на чувства. Восприятие и воображение – главные орудия чувственного знания. Оно неспособно к постижению сущностей, или интеллигибельных форм, как главных определений бытия. Это под силу только разуму, а он, согласно автору «Существа вопросов», есть «сила, которая действует без посредства телесного органа» [1,с.173]. Далее он пишет, что «после смерти тело и душа испытывают и блаженство, и страдания. Эти состояния у различных душ бывают разными, в зависимости от того, чего они заслужили. И все это определяется необходимостью и справедливостью. Так, например, от того, хорошо ли следит человек за здоровьем своей плоти, зависит приход в его тело болезни» [2,с.303].

Мера духовности, берущая свое начало через всесторонние знания о многомерном мире, как любовь к мудрости была предложена аль-Фараби. Осознание и постановка разрешения данной проблемы имеет фундаментальное значение, которое было положено в основу бытия человека и общества. В гносеологии рассматривались пути разумно-рассудочной, интуитивно-творческой деятельности, дающее подлинность существования человека. Логика данного процесса возможна лишь в совместной жизни людей. Эта фундаментальная мысль Аристотеля сохраняет всю свою силу и у Аль-Фараби, которая получает развитие в совершенно новых реалиях общественного бытия.

Вслед за «Первым учителем» Аль-Фараби исходил из убеждения, что знания о многомерном мире, уровень образованности дает человеку полноту его бытия, а соответственно и меру духовности. Смысл человеческого существования нецелесообразен без познания. Основными условиями научного гностицизма являются воля и ее свобода. Воля с необходимостью связана с чувственным познанием, ее свобода – с логическим рассуждением, которые и открывают возможность того или иного выбора. Ограниченность человеческих способностей и неограниченность потребности с необходимостью порождают общежитие, в его условиях «Человек может приобрести то совершенство, к которому он предназначен по своей природе» [3,С.145]. Человеку как части необходимо соизмерять свои возможности и находиться в гармонии с целым, общим. Общество, в понимании Аль-Фараби, - это человек в больших масштабах. По Аль-Фараби, в космосе абсолютным началом и всеобщей целью является бог, осуществляющий внеприродное единство. В произведении «О жителях добродетельного града» такого же рода началом и целью выступает у Аль-Фараби глава города. Соединение духовной и светской власти в руках багдадского халифа послужило определяющим примером для изображения теократического абсолютизма главы города. Как глава города служит высшей целью для всех его жителей, так и каждый из высших классов – образец для следующего класса, который должен обслуживать стоящий над ним. На долю же низких слоев остается только трудиться.

В комментарии к «Этике» Аристотеля выдающийся среднеазиатский мыслитель Фараби писал, что высшее благо находится лишь на земле и только безумные полагают, что

оно находится вне ее. Аль-Фараби утверждал, что только человеческий разум решает, что хорошо и что плохо, а это в свою очередь зависит от приобретенных знаний. Исходя из этого мера образованности будет всегда определять меру духовности. Это как две стороны одной монеты. Аль-Фараби мечтал о появлении такого государства, где под руководством просвещенного правителя, любящего науки, все люди будут доброжелательны (соответственно только через образованность). Наряду с этим Аль-Фараби признавал, что "религиозные установки могут оказать и оказывают влияние на моральное совершенствование людей". Он полагал, что религиозная нравственность содержит ценности, необходимые для формирования духовного мира личности и считал религию и религиозные науки одним из средств для достижения счастья [4,с.11]. По его мнению, и философия, и религия, занимаются предельными основаниями бытия и конечной целью человеческого существования, что создает видимость их родства, но в действительности, между ними имеется принципиальная разница, где философия как наука, доказывает, а "вероучение" утверждает, т.е. взаимодополняют друг друга.

Учение о достижении счастья, как цели человеческой жизни, у аль-Фараби неразрывно связано с его учением о разуме. Счастье есть некое совершенство, к которому человек стремится инстинктивно и которое необходимо для достижения человеком гармонии с самим собой. Деля счастье на категории и провозглашая высшим счастьем быть мудрецом, философом, аль-Фараби связывает степень человеческого счастья с мерой образованности человека. Счастье как основной смысл в жизни человека возможен только в городе-государстве или сообществе людей. Мыслитель считает человека необходимой частью государства, которое невраждебно человеческой природе, напротив, оно есть единственно возможный для человека способ полноценного существования. Один из важных путей дальнейшего совершенствования народов, по Фараби, - социальный фактор, ибо "человек относится к тем видам (существ), которые могут достичь необходимого в делах и наивысшее совершенство только через объединение многих людей в одном месте проживания". А значит, необходимым и неотъемлемым фактором человеческого существования является социум, как условие "наивысшего совершенства". Далее развивая идею гармонии общества и индивида, Фараби приходит к выводу, что смысл жизни человека состоит в создании такого государства, которое бы в наибольшей степени соответствовало бы человеческой природе, способствовало бы раскрытию творческих возможностей человека, с целью реализовать себя и принести пользу своему народу, обществу, Вселенной. Вслед за Аристотелем аль-Фараби считает, что разумность заключается не в абстрактном отношении к миру и не в созерцательном возвышении над ним, а в деятельном осуществлении гармонии с миром. Поэтому и путь разумности состоит в неустанном совершенствовании деятельных способностей, углублении и развитии своих связей с миром, а не в отречении от него. В своих трактатах он принимает довод о том, что по своей природе человек устроен таким образом, что для существования и удовлетворения своих потребностей, телесных и духовных, он нуждается в совместном существовании и совместной трудовой деятельности с другими людьми. Поэтому практическое осуществление счастья возможно исключительно в добродетельном городе, являющимся местом, в котором объединение людей имеет своей целью взаимопомощь в делах, коими обретается истинное счастье, где люди помогают друг другу в целях достижения счастья. Жители такого города стремятся помогать друг другу для достижения богатства, не как средства, а как цели дальнейшего совершенствования. Эта его мысль актуальна и сегодня, что главное - создание достойных условий человеческого существования во имя раскрытия сущностных сил человека.

Аль-Фараби постоянно подчеркивает, что человек, если он хочет достичь счастья, благополучия, может реализовать только в созидательном труде, с помощью добрых людей. Бездействие уничтожает человека, поэтому он призывает людей к активной деятельности,

умелому преодолеванию встречающихся трудностей, жизненных и социальных препятствий. Разум, справедливость, гуманизм, как основополагающие счастья, выступают в учении Аль-Фараби фундаментальными принципами, присущими человеческому бытию. Категорию счастья аль-Фараби рассматривал наряду с такими категориями как "смысл жизни", "благополучие" в трактатах "О счастье", "О достижении счастья", "Социально-этические трактаты", "О добродетельном граде" и другие. Счастье, по аль-Фараби, это наивысшее благо, которое способен получить человек. Оно достигается только посредством "знания и действия". Человек может понять, что такое счастье, только если он знает, что такое добродетель. Только в добродетельном государстве человек способен достичь счастья [5].

Мир нравственных ценностей Аль-Фараби является неотъемлемой духовной частью современной культуры казахского народа.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока IX-XIV вв. М.,1961.
2. Аль-Фараби. Философские трактаты. А.,1970.
3. Арифханова С.М. Религия в философской системе Абу Наср аль-Фараби. В сб-ке: Аль-Фараби и духовное наследие. А.: “Кайнар”,1994. – 239с.
4. Бурабаев М.С. Выдающийся мыслитель средневековья Абу Наср аль-Фараби./вступител. слово/. В кн.: Аль-Фараби. Избранные трактаты. А.:Гылым,1994. – 448с.
5. Фараби. Избранные трактаты. Пер. с арабского. А.:Гылым,1994. – 448с.

ӘОЖ 94

«РУНАҒА ДЕЙІНГІ ЖАЗУ:ТҮРІК РУНАСЫНЫҢ ПАЙДА БОЛУЫ»

Оралбек З.Е.
Білімгер, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі: т.ғ.к.,оқытушы-дәріскер **Буланов Е.О.**
І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы

Мақалада түрік руна жазуынан бұрынғы жазу жүйелері (сына жазу, финикия-арамай әліпбиі,соғды жазуы) мен олардың түрік жеріне жетуі қарастырылады. Руна жазуы не себепті " құпия" болып саналды, оны не үшін жасады және түріктер неге бұрыннан бар жазуды немесе басқа тілді қолданып жазба қалдырмады деген сұрақарға ғылыми деректер негізінде жауап анықталады. Зерттеу Күлтегін, Енисей, Жетісу, Талас жазбаларында және түрік қағанатының соғды тілінде жазылған Бугут ескерткішіне сүйенеді.Руна жазуының "құпиясы" оның оқылмай қалуымен байланысты екені, ал оның жасалуына түрік тілінің дыбыстық құрылымы мен мемлекеттің саяси-мәдени дербестігі әсер еткені корсетіледі.

Кілт сөздер: *Руна жазуы , көне түрік жазуы,соғды жазуы,Орхон-Енисей ескерткіштері*

В данной статье рассматриваются системы письма, предшествовавшие тюркскому руническому письму — такие как клинопись, финикийско-арамейский алфавит и согдийское письмо, — а также пути их проникновения на тюркские территории. Опираясь на научные данные, автор анализирует, почему руническое письмо считалось «тайным», с какой целью оно было создано и почему тюркские народы не ограничились заимствованием уже существующих систем письма или других языков для фиксации своей истории. В исследовании используются материалы памятников Кюль-тегина, енисейских, семиреченских и таласских надписей, а также памятника из Бугута — документа эпохи Тюркского каганата, составленного на согдийском языке. В работе показано, что «таинственность» рунического письма объясняется тем, что оно долгое время оставалось нерасшифрованным, а его возникновение было обусловлено фонетической структурой тюркского языка, а также политической и культурной автономией тюркского государства.

Ключевые слова: *руническое письмо, древнетюркское письмо, согдийское письмо, орхоно-енисейские памятники*

This article examines writing systems that predated the Turkic runic script—such as cuneiform, the Phoenician-Aramaic alphabet, and the Sogdian script—and how they reached Turkic territories. Based on scholarly evidence, the article addresses questions regarding why the runic script was considered "secret," why it was created, and why the Turkic peoples did not simply adopt existing writing systems or other languages to record their history. The research draws upon the Kul Tigin, Yenisei, Zhetysu, and Talas inscriptions, as well as the Bugut monument—a record from the Turkic Khaganate composed in the Sogdian language. It demonstrates that the "secrecy" of the runic script stems from the fact that it remained undeciphered for a long period, while its creation was influenced by the phonetic structure of the Turkic language and the political and cultural autonomy of the Turkic state.

Keywords: *Runic script, Old Turkic script, Sogdian script, Orkhon-Yenisei monuments*

Кіріспе

Көне түркі руна жазуы — түркі халықтарының тарихын, тілін және дүниетанымын зерттеудегі маңызды жазба дерек.**Түркі халықтарының рунаға (Орхон-Енисей) дейінгі жазу мәдениеті** байырғы тайпалық таңбалардан, пиктограммалардан және көршілес

өркениеттерден келген ертедегі әліпбилік жүйелерден бастау алады.Ғалымдар Көне түркі руна жазуы (VI-VIII ғғ.)пайда болғанға дейін Орталық Азия мен Қазақстан аумағында бірнеше жазу мен таңбалау жүйелері қолданылғанын дәлелдеген. Бұл жазу жүйесі негізінен VIII ғасырдағы Орхон ескерткіштері арқылы белгілі. Күлтегін, Білге қаған және Тонықөк жазбалары Түрік қағанатының саяси тарихын,ел басқару жүйесін және қоғамдық көзқарастарын сипаттайды.Б**.з.б. V–IV ғасырларға** жататын күміс тостағандағы **26 таңбадан** тұратын жазу.Бұл – Қазақстан аумағындағы рунаға дейінгі ең көне әліпбилік жазу ескерткіші. Көшпелі тайпалар (сақ, үйсін, қаңлы, ғұн) өздерінің мал-мүлкін, жерін белгілеу үшін **рулық таңбаларды** қолданған. Кейіннен бұл сызықтық белгілер руна әріптерінің дизайнына тікелей ықпал етті.



Руна жазуының пайда болуы әлі де ғылыми пікірталас тудыратын мәселе. Зерттеушілер оның қалыптасуын соғды жазуымен, арамей жазу дәстүрімен және Орталық Азия көшпелілерінің төл жазу тәжірибесімен байланыстырады. Сондықтан түркі рунасының шығу тарихын түсіну үшін көне түркілердің жазуға дейінгі таңбалық мәдениетін және көрші халықтармен байланысын бірге қарастыру қажет.

Өзектілігі

Көне түркі руна жазуының пайда болуын зерттеу түркі халықтарының жазба мәдениетінің қалыптасу жолдарын анықтауға мүмкіндік береді. Бұл мәселенің өзектілігі жазудың шығу тегіне қатысты ғылыми көзқарастардың әртүрлі болуымен байланысты. Руна жазуының алғашқы нұсқалары туралы деректер шектеулі болғандықтан, оның нақты қай кезеңде және қандай жағдайда қалыптасқаны толық анықталмаған.Сонымен қатар жазуға дейінгі таңбалар мен руна таңбаларының арақатынасын зерттеу ежелгі түркілердің ақпарат жеткізу тәсілдерін түсінуге көмектеседі. Бұл бағыттағы зерттеулер Қазақстан мен Орталық Азия аумағындағы көне мәдениеттердің жазу тарихындағы орнын анықтау үшін маңызды.

Мақсаты мен міндеті

Мақсаты: көне түркі руна жазуының пайда болуын зерттеу және оның қалыптасуына ықпал еткен тарихи-мәдени факторларды анықтау**.**

Міндеттері:

1. Руна жазуына дейінгі таңбалық мәдениетті сипаттау.
2. Көне түркі жазуының пайда болуы туралы негізгі ғылыми көзқарастарды салыстыру.
3. Соғды жазуы мен түркі руна жазуының байланысын қарастыру.
4. Орхон-Енисей ескерткіштерінің тарихи маңызын анықтау.
5. Түркі руна жазуының өзіндік ерекшеліктерін көрсету.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу материалдары ретінде Орхон-Енисей жазба ескерткіштері, Бугут жазуы туралы ғылыми мәліметтер және көне түркі жазуының шығу тегіне арналған зерттеулер пайдаланылды. Сонымен қатар Unicode стандартының көне түркі жазуына арналған сипаттамасы және Encyclopaedia Iranica басылымындағы түркі-соғды жазба байланыстары

туралы материалдар қарастырылды. Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы, деректанулық және талдау әдістері қолданылды. Тарихи-салыстырмалы әдіс жазу жүйелерінің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтауға бағытталды. Деректанулық әдіс жазба ескерткіштердің мерзімі мен мазмұнын қарастыру үшін пайдаланылды. Талдау әдісі әртүрлі ғылыми көзқарастарды салыстырып, олардың дәлелдерін бағалауға мүмкіндік берді. Ғылыми еңбектер: руна жазуын 1893 жылы оқыған В. Томсен, оны зерттеген В.Радлов, С. Малов, Дж. Клосон сияқты ғалымдардың тұжырымдары.

Талдау. 1. Вильгельм Томсен. Ғалым көне түркі жазуын алғаш оқып, 1893 жылы оның түркі тілінде жазылғанын анықтады. Ол жазудың шығу тегін арамей жазу дәстүрімен байланыстырды.

2. В.А. Лившиц. Ғалым «О происхождении древнетюркской рунической письменности» атты еңбегінде көне түркі руна жазуының пайда болуы туралы ғылыми болжамдарды қарастырды. Ол жазудың тамғалардан, суретті белгілерден және арамей жазуынан таралуы туралы пікірлерді талдады.

3. Жерар Клосон. Ғалым The Origin of the Turkish “Runic” Alphabet атты зерттеуінде көне түркі әліпбиінің шығу тегін қарастырды. Ол түркі жазуының қалыптасуына арамей жазуының бір түрі негіз болуы мүмкін деген пікір білдірді.

4. Андраш Рона-Таш. Ғалым On the Development and Origin of the East Turkic “Runic” Script атты еңбегінде көне түркі руна жазуының қалыптасуы мен даму мәселелерін зерттеді. Ол жазудың шығу тегіне қатысты ғылыми болжамдарды қарастырып, оның графикалық жүйесін тарихи тұрғыдан түсіндіруге назар аударды.

5. Қаржаубай Сартқожа мен Жәнтегін Харжаубай. Ғалымдар The Appearance and Formation of the Ancient Turkic Written Language атты 2020 жылғы мақаласында руна жазуының пайда болуы туралы үш негізгі көзқарасты салыстырды. Олар көне түркі жазуын Орталық Азия көшпелілерінің төл туындысы ретінде қарастыратын пікірді қолдады.

Зерттеу нәтижесі

1. Көне түркі руна жазуының қалыптасуына арамей және соғды жазу дәстүрлері ықпал етуі мүмкін. Алайда оның нақты шығу тегі туралы ғылыми пікірталас әлі де жалғасуда.

2. Руна жазуы әдейі құпияландырылмаған. Оны қолдану дәстүрінің тоқтауы мен жазуды оқи алатын адамдардың болмауы салдарынан оның оқылуы ұмытылған. 1893 жылы Вильгельм Томсен жазудың кілтін ашты.

3. Көне түркі жазуы түркі тілінің дыбыстық ерекшеліктерін, соның ішінде жуан және жіңішке дыбыстардың айырмашылығын ескерді. Ол түркілердің тарихи оқиғаларын, мемлекеттік идеясын және дүниетанымын жазбаша жеткізуге мүмкіндік берді.

4. Түркілер басқа халықтардың жазу дәстүрлерімен таныс болған. Дегенмен көне түркі руна жазуы түркі тілінің ерекшеліктеріне бейімделген өзіндік жүйе ретінде қалыптасты.

Қорытынды

Түрік руна жазуынан бұрынғы жазу жүйелері (сына жазу, финикия-арамай әліпбиі,соғды жазуы) мен олардың түрік жеріне жетуі қарастырылды. Руна жазуы не себепті “ құпия” болып саналды, оны не үшін жасады және түріктер неге бұрыннан бар жазуды немесе басқа тілді қолданып жазба қалдырмады деген сұрақарға ғылыми деректер негізінде жауап анықталды. Зерттеу Күлтегін, Енисей, Жетісу, Талас жазбаларында және түрік қағанатының соғды тілінде жазылған Бугут ескерткішіне сүйеніп нәтиже шығарылды.Руна жазуының “құпиясы” оның оқылмай қалуымен байланысты екені, ал оның жасалуына түрік тілінің дыбыстық құрылымы мен мемлекеттің саяси-мәдени дербестігі әсер еткені корсетілді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Thomsen V. Déchiffrement des inscriptions de l'Orkhon et de l'Iénisseï. Copenhague, 1894. Жазуды оқу тарихы (1893).

2. Радлов В.В. Атлас древностей Монголии. СПб., 1892–1899. Орхон ескерткіштерінің алғашқы басылымы.

3. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.–Л., 1951. Мәтіндер мен аудармалар.

4. Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М., 1964. Тарихи сипаты.

5. Кызласов И.Л. Рунические письменности евразийских степей. М., 1994. Руна шығу тегі, тамға теориясы.

6. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII–IX вв. Л., 1980.

7. Tekin T. A Grammar of Orkhon Turkic. Bloomington, 1968.

9. Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford, 1972.

10. Дирингер Д. Алфавит. М., 1963. Жазудың жалпы тарихы.

11. Daniels P., Bright W. (eds.) The World's Writing Systems. Oxford, 1996. Арамей, соғды жазулары туралы тараулар.

ӘОЖ 94

ДЕСМОНД ДОСС: СОҒЫС ЖӘНЕ ГУМАНИЗМ

Сағатбек А.А.
Білімгер, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
sagatbekasylzhan6@gmail.com
Ғылыми жетекшісі: т.ғ.м., оқытушы-дәріскер **Қаратаева Д.Ғ.**
І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы

Бұл мақалада Екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі американдық әскери санитар Десмонд Томас Достың өмірі мен әскери қызметі қарастырылады. Зерттеудің негізгі назарында Десмонд Достың діни және адамгершілік көзқарастары, қару қолданудан бас тартуы, соған қарамастан әскери қызметке ерікті түрде қатысуы және майдандағы медициналық көмек көрсетуі тұр. 1945 жылы Окинава шайқасы кезінде ол жараланған сарбаздарға медициналық көмек көрсетіп, олардың өмірін сақтап қалуға үлес қосты. Осы ерлігі үшін Десмонд Дос Америка Құрама Штаттарының ең жоғары әскери марапаттарының бірі – «Құрмет» медалімен (Medal of Honor) марапатталды. Мақалада оның тұлғасы соғыс жағдайындағы гуманизм, ар-ожданға адалдық және адам өмірінің құндылығы тұрғысынан талданады. Сонымен қатар Десмонд Достың әскери тарихтағы орны мен оның өмір жолының қазіргі қоғам үшін тарихи-адамгершілік маңызы қарастырылады.

Кілт сөздер: *Десмонд Дос, Екінші дүниежүзілік соғыс, Окинава шайқасы, әскери медицина, гуманизм, Құрмет медалі.*

В данной статье рассматриваются жизнь и военная служба Десмонда Томаса Досса, американского военного санитара времён Второй мировой войны. Основное внимание уделяется религиозным и нравственным убеждениям Десмонда Досса, его отказу от применения оружия, добровольному участию в военной службе, несмотря на этот отказ, а также оказанию медицинской помощи на фронте. Во время битвы за Окинаву в 1945 году он оказывал медицинскую помощь раненым солдатам и способствовал спасению их жизней. За этот подвиг Десмонд Досс был награждён Медалью Почёта (Medal of Honor), одной из высших военных наград Соединённых Штатов Америки. В статье его личность анализируется с точки зрения гуманизма в условиях войны, верности своим убеждениям и ценности человеческой жизни. Кроме того, рассматриваются место Десмонда Досса в военной истории и историко-нравственное значение его жизненного пути для современного общества.

Ключевые слова: *Десмонд Досс, Вторая мировая война, битва за Окинаву, военная медицина, гуманизм, Медаль Почёта.*

This article examines the life and military service of Desmond Thomas Doss, an American combat medic during World War II. The study focuses primarily on Desmond Doss's religious and moral convictions, his refusal to use weapons, his voluntary participation in military service despite this refusal, and his provision of medical assistance on the battlefield. During the Battle of Okinawa in 1945, he provided medical care to wounded soldiers and helped save their lives. For his extraordinary bravery, Desmond Doss was awarded the Medal of Honor, one of the highest military decorations of the United States. The article analyzes his character in terms of humanitarianism in wartime, fidelity to personal convictions, and the value of human life. It also examines Desmond Doss's place in military history and the historical and moral significance of his life for contemporary society.

Keywords: *Desmond Doss, World War II, Battle of Okinawa, military medicine, humanitarianism, Medal of Honor.*

Екінші дүниежүзілік соғыс адамзат тарихындағы ең ірі әскери қақтығыстардың бірі болды. Қарулы қақтығыстардан басқа, соғыс кезіндегі басты мақсат жараланған сарбаздардың өмірін сақтап қалу және оларға медициналық көмек көрсету болды. Осыған байланысты американдық әскери дәрігер Десмонд Досстың (1919–2006) ерлігі соғыс кезіндегі гуманизмнің нақты көрінісі ретінде ерекше қызықты.

Десмонд Томас Досс (Desmond Thomas Doss) 1919 жылы 7 ақпанда АҚШ-тың Вирджиния штатындағы Линчберг қаласында дүниеге келген. Әкесі Уильям Томас Досс ағаш ұстасы, ал анасы Берта Эдвардс Досс үй шаруасындағы әйел болған. Ол қарапайым отбасында тәрбиеленіп, бала кезінен жетінші күн адвентистері діни қауымының мүшесі болды. Десмонд Досс Линчберг қаласындағы Park Avenue Seventh-day Adventist мектебінде білім алды. Кейін білімін жалғастырумен қатар, отбасына көмектесіп, жұмыс істеді. 1942 жылы Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде АҚШ армиясының қатарына шақырылды. Діни көзқарасына байланысты қару ұстаудан бас тартып, әскери санитар ретінде қызмет атқарды. Соғыстан кейін Дороти Шуттке үйленіп, отбасын құрды. Өмірінің соңғы жылдарын АҚШ-та өткізді. Десмонд Досс 2006 жылы 23 наурызда Алабама штатындағы Пьемонт қаласында 87 жасында қайтыс болды.

Гуманизмнің негізгі қағидаларының бірі – адам өмірін жоғары құндылық ретінде тану және адамның қадір-қасиетін қорғау. Десмонд Досстың әрекеттері бұл қағидаттардың соғыс кезінде де сақталғанын көрсетеді. Діни және моральдық сенімдеріне байланысты ол қару қолданудан бас тартып, өлтірудің орнына өмірді құтқару мақсатында әскери қызметті таңдады. Әскери дәрігер ретінде ол жараланған сарбаздарға көмектесуді және олардың өмірін сақтап қалуды өзінің негізгі міндеттерінің бірі деп санады. Өз өмірін қатерге тіге отырып, басқаларды құтқаруы оның гуманистік ұстанымының нақты әрекеттері ретінде көрініс табады.

Десмонд Досс туралы зерттеулер оның діни сенімдерін, моральдық таңдауларын, әскери қызметін және батырлығын әртүрлі тұрғыдан қарастырды. Дегенмен, оның қызметін соғыс уақытында қалай болғанын қарастыру маңызды, оны гуманизм ұғымымен, адам өмірін қорғау ұстанымымен, мейірімділікпен, жауапкершілікпен және зорлықтан бас тартуымен байланыстыру керек. Бұл зерттеудің негізгі мақсаты - Екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі американдық әскери дәрігер Десмонд Досстың жұмысын гуманистік тұрғыдан зерттеу және оның адам өмірін сақтауға бағытталған моральдық қағидалары мен әрекеттерінің тарихи және этикалық маңыздылығын анықтау.

Зерттеудің материалдық негізін Десмонд Досстың өмірі мен әскери қызметіне арналған ғылыми мақалалар, сондай-ақ оның тұлғасы мен моральдық таңдауы бейнеленген Hacksaw Ridge (2016) көркем фильміне арналған зерттеулер құрайды. Атап айтқанда, William C. Puddy, Lisa A. Blankinship, Joshua Bernstein және Basil H. Aboul-Enein авторларының «Revisiting Desmond Doss (1919–2006): Merging Combat Medicine and Benevolence on the Battlefield» атты мақаласы, Michael E. Telzrow-дың «Desmond Doss: His Only Weapon Was His Conscience» еңбегі, Hana Theresya Nisa, Ahmad Muhid және Eko Heriyanto авторларының діни сенім мен моральдық табандылықты қарастыратын зерттеуі, Aulia Putri мен M. Maulana Saifurrohman-ның «Dessmond Doss' Struggle in Defending his Value in "Hacksaw Ridge" Movie» мақаласы және Gloria Viona Matulessy, Muhammad Ainul Yaqin мен Novi Sriwulandari авторларының «An Analysis of Desmond T. Doss' Struggle in Hacksaw Ridge Movie» зерттеуі пайдаланылды.

Зерттеуде тарихи-сипаттамалық, салыстырмалы-тарихи, деректанулық және сапалық мазмұнды талдау қолданылды. Тарихи-сипаттамалық әдіс Десмонд Досстың әскери қызметі мен өмірін тарихи контексте қарастыруға мүмкіндік береді. Салыстырмалы-тарихи әдіс соғыс кезіндегі әскери қызмет пен жеке тұлғаның жеке моральдық сенімдері арасындағы қақтығысты анықтау үшін қолданылды. Деректанулық тәсіл тарихи оқиғалар туралы ақпарат пен көркем фильмдерде бейнеленген оқиғаларды ажыратуға тырысты. Сапалы мазмұнды талдау зерттеуде адам өмірінің құндылығы, зорлық-зомбылықсыздық, ар-ождан бостандығы, мейірімділік және жанқиярлыққа қатысты көтерілген мәселелерді жүйеледі.

Зерттеудің теориялық негізі адам өмірін жоғары құндылық деп танитын, жеке тұлғаның қадір-қасиетін құрметтейтін және басқаларға мейірімділікпен қарайтын гуманизм қағидаттарына негізделген. Десмонд Досстың қызметі соғыс кезіндегі осы қағидаттардың көрінісі ретінде қарастырылды. Оның діни сенімдері мен гуманистік әрекеттері арасындағы байланысқа назар аударылды. Десмонд Досстың зерттеулерін үш негізгі бағытқа бөлуге болады: әскери медицина және гуманизм, дін мен ар-ождан бостандығы және моральдық таңдау мен жеке құндылықтарды қорғау.

William C. Puddy және оның әріптестері «Revisiting Desmond Doss (1919–2006): Merging Combat Medicine and Benevolence on the Battlefield» мақаласында Досстың әскери медицинадағы қызметі мен жараланған сарбаздарға көмек көрсетуін қарастырады [1, 114–119-бб.]. Michael E. Telzrow өз еңбегінде оның ар-ождан мен моральдық ұстанымдарына назар аударады [2].

Hana Theresya Nisa және оның әріптестері Досстың діни сенімі мен моральдық табандылығын зерттесе [3], Aulia Putri мен M. Maulana Saifurrohman, сондай-ақ Gloria Viona Matulessy және оның әріптестері Hacksaw Ridge фильміндегі кейіпкердің өз құндылықтарын қорғауы мен моральдық күресін талдайды [4; 5].

Аталған еңбектерді салыстыру Десмонд Досстың қызметін гуманизм тұрғысынан кешенді қарастырудың маңызын көрсетеді. Бұл зерттеуде оның адам өмірін сақтау, ар-ождан бостандығы және моральдық жауапкершілік қағидаларына ерекше назар аударылады.

Зерттеу Десмонд Досстың әскери қызметіндегі гуманизмнің бірнеше негізгі аспектілерін анықтады: адам өмірін сақтау, өз ар-ұжданына бағыну, моральдық жауапкершілік және қиын жағдайларда басқаларға көмектесу. Бұл қасиеттер оның әскери борышын қалай орындағанынан және жеке сенімдерінен көрінеді [1; 2].

Біріншіден, Досстың қызметі адам өмірін өте құнды деп тану қағидасымен сипатталады. Ол Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде АҚШ армиясында жауынгерлік фельдшер болып қызмет етті және қару қолданудан бас тартты. Оның ұстанымы әскери борышты орындау мен адам өлтіруден бас тарту міндетті түрде қайшы келмейтінін көрсетті. Жараланған сарбаздарға медициналық көмек көрсету арқылы ол тіпті соғыс уақытында да адам өмірін қорғауға әрекет етті. Бұл қорытынды Puddy мен әріптестерінің әскери медицина мен қайырымдылық арасындағы байланыс туралы зерттеулеріне сәйкес келеді [1, 114–119 беттер].

Екіншіден, зерттеу нәтижелері Досстың әрекеттерінде ар-ұждан бостандығы маңызды рөл атқарғанын көрсетті. Оның қару қолданудан бас тартуы оның жеке сенімдеріне негізделген. Бұл шешім әскери ортада қиындықтар тудырғанымен, ол өз ұстанымын сақтап, медицинамен айналысуды жалғастырды. Осы тұрғыдан алғанда, Досстың мінезі адамның моральдық таңдауының сыртқы талаптар мен әлеуметтік қысымға қарамастан маңызды екенін көрсетеді. Telzrow жұмысыны оның жеке басын ар-ождан және моральдық сенім тұрғысынан түсіндіруге де негіз болады [2].

Үшіншіден, Досстың әрекеттері гуманизмнің практикалық сипатын көрсетеді. Гуманистік ұстаным адам өмірін қорғау қажеттілігін мойындаумен шектелмейді, нақты әрекеттер арқылы жүзеге асырылады. Досстың жараланған сарбаздарға көмектесуі және өз қауіпсіздігіне қауіп төнген кезде де медициналық міндеттерді орындауы осы қағиданың көрінісі болып табылады. Сондықтан, гуманизмді зерттеген кезде тек жеке тұлғаның көзқарасын ғана емес, сонымен қатар сол көзқарастың практикалық салдарын да ескеру қажет.

Төртіншіден, Досстың мінезі діни сенім мен гуманистік құндылықтардың өзара байланыстылығын көрсетеді. Жетінші күн адвентистік дәстүріне негізделген оның діни ұстанымы оның қару қолданудан бас тартуына ықпал етті. Дегенмен, оның әрекеттерінің гуманистік маңыздылығы тек діни сенімдермен шектелмеуі керек. Жараланғандарға көмек көрсету, олардың өмірін сақтап қалуға деген ұмтылыс және адами қадір-қасиетті құрметтеу де жалпыға бірдей этикалық құндылықтармен байланысты.

Бесіншіден, зерттеулерді салыстыру Досстың жеке басын түсіндіру кезінде тарихи және көркем материалдарды ажыратудың маңыздылығын көрсетті. Puddy мен әріптестерінің мақаласы оның әскери қызметі мен медициналық көмегіне қатысты тарихи деректерге негізделген болса, «Hacksaw Ridge» фильмін зерттеу моральдық таңдау мен зорлық-зомбылықсыз әрекет идеясының көркемдік бейнесін талдайды. Демек, фильм гуманистік құндылықтарды түсіндіруге көмектескенімен, тарихи фактілерді зерттеуді алмастыра алмайды.

Осылайша, зерттеу нәтижелері Десмонд Досстың гуманистік қағидаттарының үш негізгі деңгейде көрінгенін анықтауға мүмкіндік береді: жеке сенімдер деңгейінде - өлтіруден бас тарту; кәсіби қызмет деңгейінде - жараланғандарға медициналық көмек көрсету; және моральдық әрекет деңгейінде - адам өмірін қорғауды жеке қауіпсіздіктен жоғары қоюға дайын болу. Бұл сипаттамалар соғыс уақытындағы гуманизмді тек теориялық ұғым ретінде ғана емес, сонымен қатар нақты әрекеттерде көрінетін моральдық ұстаным ретінде қарастыруға негіз береді [1–5].

Зерттеу барысында Десмонд Досстың Екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі қызметі гуманизм қағидаттарына тарихи тұрғыдан қарайтыны анықталды. Оның жауынгерлік фельдшер ретіндегі қызметі, қару қолданудан бас тартуы және жараланған сарбаздарға қамқорлық жасауы адам өмірін қорғау мен жеке ар-ождан арасындағы байланысты көрсетеді.

Досстың мінезі соғыс уақытындағы моральдық таңдау мәселесін түсіну үшін маңызды. Ол әскери борышын өлтірумен байланыстырмай, медициналық көмек көрсету арқылы орындауға тырысты. Бұл әрекет адам өмірін бағалы ретінде тану, адамның қадір-қасиетін құрметтеу және қиын жағдайларда да ізгілік қағидаттарын сақтау сияқты гуманизмнің негізгі қағидаттарына сәйкес келеді.

Шолу жасалған жұмыстарды салыстыру Десмонд Досстың мінезін әртүрлі ғылыми тұрғыдан түсіндіруге болатынын көрсетті. Әскери медицинаны зерттеу оның нақты әрекеттеріне бағытталған болса, ар-ождан мен діни сенімге қатысты жұмыстар оның моральдық таңдауының негіздерін ашады. «Hacksaw Ridge» фильмін зерттеу оның гуманистік қағидаттарының көркемдік көрінісін талдауға мүмкіндік береді. Бұл тәсілдердің өзара байланысы Досстың шығармашылығын тарихи және этикалық тұрғыдан жан-жақты зерттеуге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, Досстың гуманистік қағидаттарын бағалаған кезде оның діни сенімдері мен жалпыадамзаттық құндылықтарды ажырата білу қажет. Оның әрекеттері діни сенімдерден туындағанымен, адам өмірін сақтау және зардап шеккендерге көмек көрсету қағидаттары кеңірек гуманистік маңызға ие. Бұл оның тарихи тәжірибесін әртүрлі дүниетаным тұрғысынан қарастыруға мүмкіндік береді.

Қорытындылай келе, Десмонд Досстың өмірі моральдық қағидаттарды сақтау соғыс уақытында да мүмкін екенін көрсететін тарихи мысал келтіреді. Оның ерлігі гуманизмнің мәні тек ізгілік идеяларын танумен ғана шектелмейтінін, сонымен қатар бұл құндылықтарды нақты әрекеттерде жүзеге асыруды талап ететінін көрсетеді. Осыған байланысты Досстың тұлғасы адам өмірінің құндылығын, ар-ұждан бостандығын және моральдық жауапкершілікті зерттеуде маңызды орын алады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Puddy, W. C., Blankinship, L. A., Bernstein, J., & Aboul-Enein, B. H. (2019). Revisiting Desmond Doss (1919–2006): Merging Combat Medicine and Benevolence on the Battlefield. The Journal of Emergency Medicine, 56(1), 114–119. https://doi.org/10.1016/j.jemermed.2018.10.004

2. Telzrow, M. E. (2016). Desmond Doss: His Only Weapon Was His Conscience. New American, 32, 34–38.

3. Nisa, H. T., Muhid, A., & Heriyanto, E. (2022). Desmond Doss' Biblical Determination to Defend His Faith in The Hacksaw Ridge Movie. Philosophica, 5(2). https://doi.org/10.35473/po.v3i2.711

4. Putri, A., & Saifurrohman, M. M. (2018). Dessmond Doss' Struggle in Defending his Value in "Hacksaw Ridge" Movie. ANGLO-SAXON: Journal of the English Language Education Study Program, 9(1).

5. Matulessy, G. V., Yaqin, M. A., & Sriwulandari, N. (2025). An Analysis of Desmond T. Doss' Struggle in Hacksaw Ridge Movie. Horizon: Journal of Language, Literature and Linguistics, 3(2), 23–37.

ӘОЖ 94

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ УРБАНИЗАЦИЯ

Серікбайұлы Т.
Білімгер, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
serikbaiulytileuberdi@gmail.com
Ғылыми жетекшісі: PhD, оқытушы-дәріскер **Калиева Б.Т.**
І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
tynysbekovna@mail.ru

Мақалада Қазақстандағы урбанизацияның қазіргі жағдайы мен даму ерекшеліктері қарастырылады. Зерттеудің негізгі мақсаты — 2026 жылғы қолжетімді статистикалық деректер негізінде қала халқының өсуін, өңірлер арасындағы урбанизация деңгейінің айырмашылықтарын және халықтың ірі қалаларға шоғырлану үрдістерін талдау. Зерттеудің ақпараттық негізін Қазақстан Республикасы Ұлттық статистика бюросының ресми мәліметтері, Дүниежүзілік банк дерекқоры және Біріккен Ұлттар Ұйымының урбанизация жөніндегі материалдары құрайды. Зерттеу барысында статистикалық, салыстырмалы және динамикалық талдау әдістері қолданылады. Сонымен қатар ішкі көші-қонның, демографиялық өзгерістердің және әлеуметтік-экономикалық факторлардың урбанизация үдерісіне ықпалы қарастырылады. Зерттеу нәтижелері Қазақстандағы урбанизацияның негізгі бағыттарын бағалауға, өңірлік ерекшеліктерін анықтауға және қалалардың тұрақты дамуына қатысты мәселелерді түсінуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: *урбанизация, Қазақстан, қала халқы, ішкі көші-қон, демографиялық өзгерістер, өңірлік даму, қалалық инфрақұрылым, тұрақты даму.*

В статье рассматриваются современное состояние и особенности развития урбанизации в Казахстане. Основная цель исследования — анализ роста городского населения, различий в уровне урбанизации между регионами и тенденций концентрации населения в крупных городах на основе доступных статистических данных за 2026 год. Информационную основу исследования составляют официальные данные Бюро национальной статистики Республики Казахстан, база данных Всемирного банка и материалы Организации Объединённых Наций по вопросам урбанизации. В ходе исследования применяются статистический, сравнительный анализ и анализ динамики показателей. Также рассматривается влияние внутренней миграции, демографических изменений и социально-экономических факторов на процессы урбанизации. Результаты исследования позволяют оценить основные направления урбанизации в Казахстане, выявить её региональные особенности и определить актуальные проблемы устойчивого развития городов.

Ключевые слова: *урбанизация, Казахстан, городское население, внутренняя миграция, демографические изменения, региональное развитие, городская инфраструктура, устойчивое развитие.*

The article examines the current state and key features of urbanization in Kazakhstan. The main objective of the study is to analyze the growth of the urban population, regional differences in urbanization levels, and trends in population concentration in major cities based on available statistical data for 2026. The study draws on official data from the Bureau of National Statistics of the Republic of Kazakhstan, the World Bank database, and United Nations publications on urbanization. Statistical analysis, comparative analysis, and trend analysis are used in the research. The study also examines the influence of internal migration, demographic changes, and

socioeconomic factors on urbanization processes. The findings provide an opportunity to assess the main trends in urbanization in Kazakhstan, identify regional differences, and better understand key challenges related to sustainable urban development.

Keywords: *urbanization, Kazakhstan, urban population, internal migration, demographic changes, regional development, urban infrastructure, sustainable development.*

Кіріспе

Қазіргі кезеңде урбанизация әлемнің әлеуметтік-экономикалық және демографиялық дамуына ықпал ететін маңызды үдерістердің бірі болып табылады. Халықтың қалаларға шоғырлануы, елді мекендердің кеңеюі және экономикалық белсенділіктің ірі қалаларда жинақталуы қоғамның өмір сүру салтына, еңбек нарығына, тұрғын үй жағдайына және қоршаған ортаға тікелей әсер етеді. Осыған байланысты урбанизацияны зерттеу тек халық санының өзгерісін анықтаумен шектелмей, оның экономикалық, әлеуметтік және аумақтық даму ерекшеліктерін кешенді түрде қарастыруды талап етеді.

Қазақстан үшін урбанизация мәселесі ерекше өзектілікке ие. Елдегі демографиялық өзгерістер, ішкі көші-қон және ірі қалалардың экономикалық тартымдылығы халықтың аумақ бойынша орналасуына ықпал етуде. Урбанизация үдерісі қалалардың экономикалық әлеуетін арттыруға, жаңа жұмыс орындарының қалыптасуына, білім беру мен медициналық қызметтердің қолжетімділігін кеңейтуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар халықтың ірі қалаларға шоғырлануы тұрғын үйге сұраныстың артуы, көлік жүктемесінің көбеюі, инженерлік және әлеуметтік инфрақұрылымға түсетін қысым, экологиялық мәселелер сияқты бірқатар міндеттерді алға шығарады. Бұған қоса, Қазақстан өңірлеріндегі урбанизация деңгейінің әркелкілігі қала мен ауыл арасындағы әлеуметтік-экономикалық айырмашылықтарды, халықтың аумақтық орналасу ерекшеліктерін және өңірлік дамудың теңгерімділігін зерттеуді қажет етеді. Сондықтан урбанизацияны халық санының өсуі ретінде ғана емес, қалалық ортаның сапасы мен тұрақты даму мүмкіндіктеріне әсер ететін кешенді үдеріс ретінде қарастырған жөн.

Зерттеудің өзектілігі

2026 жылғы статистикалық мәліметтерді пайдалана отырып, Қазақстандағы урбанизацияның қазіргі бағыттарын анықтау, оның негізгі факторларын бағалау және қалалардың дамуымен байланысты мәселелерді талдау қажеттілігімен түсіндіріледі. Бұл ретте Қазақстанның ресми статистикалық деректерін Дүниежүзілік банк пен Біріккен Ұлттар Ұйымының халықаралық дерекқорларымен салыстыру урбанизация үдерісін кеңірек бағалауға мүмкіндік береді. Халықаралық деректерді пайдалану кезінде статистикалық көрсеткіштерді есептеу әдістері мен қала ұғымының анықтамаларындағы айырмашылықтарды да ескеру маңызды.

Осы мақаланың мақсаты — 2026 жылғы қолжетімді статистикалық деректер негізінде Қазақстандағы урбанизацияның қазіргі жағдайын зерттеу, оның негізгі даму үрдістерін анықтау және әлеуметтік-экономикалық салдарын талдау. Зерттеу мақсатына сәйкес қала және ауыл халқының арақатынасы, өңірлер бойынша урбанизация деңгейінің айырмашылықтары, ішкі көші-қонның ықпалы және халықтың ірі қалаларға шоғырлану ерекшеліктері қарастырылады. Сонымен қатар урбанизацияға байланысты туындайтын инфрақұрылымдық, әлеуметтік және экологиялық мәселелерді бағалауға назар аударылады.

Талдау

Қазақстандағы урбанизация үдерісін бағалау үшін қала және ауыл халқының арақатынасын, халық санының өзгеруін және елді мекендер бойынша халықтың орналасу ерекшеліктерін талдау қажет. Бұл көрсеткіштер урбанизация деңгейін ғана емес, оның даму қарқыны мен аумақтық ерекшеліктерін де сипаттайды.

Қазақстан Республикасы Ұлттық статистика бюросының мәліметтері бойынша, 2026 жылғы 1 қыркүйектегі жағдайға сәйкес, ел халқының жалпы саны 20 618 796 адамды

құрады. Оның ішінде қала халқының саны 13 236 041 адамға, ауыл халқының саны 7 382 755 адамға жетті. Осы көрсеткіштер негізінде есептегенде, қала тұрғындарының үлесі шамамен 64,2%, ал ауыл тұрғындарының үлесі 35,8%-ды құрайды [1].

Бұл деректер Қазақстан халқының басым бөлігі қалалық жерлерде тұратынын көрсетеді. Қала халқының үлесі елдің демографиялық және аумақтық құрылымында маңызды орын алады. Дегенмен урбанизация деңгейін тек қала тұрғындарының жалпы халық санындағы үлесімен бағалау жеткіліксіз. Оның мазмұны халықтың қай қалаларда шоғырланғанын, қандай өңірлерден көшіп келетінін және қалалық инфрақұрылымның халық санының өсуіне қаншалықты сәйкес дамитынын да қамтиды.

Қазақстандағы урбанизацияның ұзақ мерзімді динамикасы да осы үдерістің маңызын растайды. 2021 жылғы ұлттық халық санағының қорытындылары бойынша, қала халқының үлесі 2009 жылғы 56,1%-дан 2021 жылы 61,2%-ға дейін өскен. Осы кезеңде қала халқының саны 2,7 млн-нан астам адамға артқан [2]. Ал 2024 жылы Қазақстандағы урбанизация деңгейі шамамен 63%-ды құрағаны туралы ресми статистикалық материалда көрсетілген [3]. 2026 жылғы қыркүйектегі көрсеткіштің 64,2%-ға жетуі қала халқы үлесінің өсуі жалғасып отырғанын көрсетеді.

Халықаралық деректерді салыстыру кезінде статистикалық көрсеткіштердің есептік кезеңі мен әдіснамасын ескеру қажет. Дүниежүзілік банктің World Development Indicators дерекқорында Қазақстандағы қала халқының үлесі 2025 жыл үшін шамамен 62% деңгейінде көрсетіледі [4]. Бұл мәнді 2026 жылғы ұлттық статистикамен тікелей бірдей кезеңнің көрсеткіші ретінде қарастыруға болмайды. Халықаралық статистикалық қатарлар белгілі бір есептік кезеңге, деректердің жаңартылуына және қолданылатын бағалау тәсілдеріне байланысты ерекшеленуі мүмкін. Біріккен Ұлттар Ұйымының World Urbanization Prospects 2025 материалдарында да урбанизацияны бағалау кезінде мемлекеттердің қала және ауыл ұғымдарын айқындау ерекшеліктерін ескеру қажеттігі атап өтіледі [5].

Қазақстандағы урбанизацияның маңызды ерекшеліктерінің бірі — халықтың ірі қалаларға шоғырлануы және өңірлер бойынша урбанизация деңгейінің біркелкі болмауы. Бұл айырмашылықтар елді мекендердің тарихи қалыптасуына, экономиканың салалық құрылымына, еңбек нарығына және халықтың көші-қон бағыттарына байланысты қарастырылуы мүмкін.

2026 жылғы 1 қыркүйектегі ресми статистика бойынша, Алматы қаласының халқы 2 387 896 адамды, Астана қаласының халқы 1 700 385 адамды, ал Шымкент қаласының халқы 1 316 888 адамды құрады [1]. Үш қаланың жалпы халқы 5 405 169 адамға тең. Бұл Қазақстан халқының шамамен 26,2%-ы аталған үш қалада тұратынын білдіреді. Басқаша айтқанда, ел тұрғындарының төрттен бірінен астамы осы үш ірі қалалық орталықта шоғырланған. Мұндай шоғырлану ірі қалалардың елдің әлеуметтік-экономикалық жүйесіндегі рөлін көрсетеді. Қалаларда білім беру, денсаулық сақтау, қаржы, сауда, басқару және басқа да қызмет салаларының кең шоғырлануы халықты тартатын факторлардың бірі болып саналады. Алайда халықтың шектеулі аумақта шоғырлануы тұрғын үйге, көлікке, инженерлік желілерге және әлеуметтік инфрақұрылымға түсетін жүктемені де арттыруы мүмкін.

Өңірлер арасындағы айырмашылықтарды қала халқының облыс халқы ішіндегі үлесі арқылы нақтылауға болады. 2026 жылғы 1 қыркүйектегі статистикалық мәліметтер бойынша, Қарағанды облысында қала халқының үлесі 82,8%, Ұлытау облысында 79,7%, Ақтөбе облысында 76,7% болды. Ал Алматы облысында бұл көрсеткіш 19,4%, Түркістан облысында 25,5%-ды құрады [6].

Бұл айырмашылықтарды түсіндіруде өңірдің экономикалық мамандануы мен қоныстану жүйесін ескеру маңызды. Өнеркәсіптік орталықтары қалыптасқан өңірлерде қала халқының үлесі жоғары болуы мүмкін. Ал ауыл шаруашылығы мен ауылдық елді мекендердің үлесі басым өңірлерде урбанизация көрсеткіші салыстырмалы түрде төмен болады.

Қала халқының көбеюі тұрғын үй құрылысының, инженерлік желілердің және әлеуметтік инфрақұрылымның дамуына қойылатын талаптарды арттырады. Халық саны артқан жағдайда тұрғын үй қорының жеткіліктілігі, жаңа құрылыс нысандарының орналасуы және олардың көлік пен әлеуметтік қызметтерге қолжетімділігі қалалық дамудың маңызды мәселелеріне айналады.

Ұлттық статистика бюросының мәліметтері бойынша, 2026 жылғы қаңтар–қыркүйекте Қазақстанда пайдалануға берілген тұрғын ғимараттардың жалпы ауданы 13 197 688 шаршы метрді құрады. Бұл 2025 жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 2,7%-ға көп. Оның ішінде 8,56 млн шаршы метрі көппәтерлі тұрғын үйлерге, ал 4,59 млн шаршы метрі жеке тұрғын үйлерге тиесілі [9]

Тұрғын үй құрылысының жалпы көлемі елдегі тұрғын үй қорының толығуын сипаттайтын маңызды көрсеткіш болып табылады. Алайда құрылыс көлемінің өсуі халықтың баспанаға деген қажеттілігі толық қамтамасыз етілді деген тұжырым жасауға жеткіліксіз. Бұл үшін тұрғын үй бағасының өзгерісін, үй шаруашылықтарының табысын, жалдау ақысының деңгейін, тұрғын үйге қолжетімділікті және халық санының өсу қарқынын қатар салыстыру қажет.

Өңірлік мәліметтер тұрғын үй құрылысының едәуір бөлігі ірі қалаларға шоғырланғанын көрсетеді. 2026 жылғы қаңтар–қыркүйекте Астана қаласында 3,05 млн шаршы метр, Алматыда 2,03 млн шаршы метр, Шымкентте 853,2 мың шаршы метр тұрғын үй пайдалануға берілді [9]. Осы үш қаланың үлесіне ел бойынша пайдалануға берілген тұрғын үй ауданының шамамен 44,9%-ы тиесілі.

Урбанизация жағдайында тұрғын үй құрылысының орналасуы да маңызды. Егер жаңа тұрғын аудандар қоғамдық көлік, мектептер, емханалар және жұмыс орындарынан алыс орналасса, қаланың шетке қарай ретсіз кеңеюі мен көлікке тәуелділік күшеюі мүмкін. Керісінше, тұрғын үй құрылысын қоғамдық көлікпен, инженерлік желілермен және әлеуметтік қызметтермен кешенді жоспарлау қалалық ортаның сапасын арттыруға ықпал етеді.

Қазақстандағы қалалық саясатқа арналған Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымының (ЭЫДҰ) шолуында да тұрғын үймен қамтамасыз ету, коммуналдық инфрақұрылым, қалалық көлік және кеңістіктік жоспарлау урбанизацияны басқарудағы негізгі бағыттар ретінде қарастырылған [10]. Бұл мәселелер қазіргі Қазақстан үшін де өзекті, өйткені тұрғын үй құрылысының көлемі ғана емес, оның қолжетімділігі мен аумақтық ұйымдастырылуы да маңызды.

Урбанизация экономикалық мүмкіндіктердің кеңеюіне және халыққа көрсетілетін қызметтердің шоғырлануына жағдай жасайды. Қалаларда білім беру ұйымдары, медициналық мекемелер, қаржы қызметтері және әртүрлі жұмыс орындары көбірек шоғырлануы мүмкін. Бұл халықтың қалаға көшуіне ықпал ететін факторлардың бірі болып саналады. Сонымен бірге қала халқының өсуі әлеуметтік қызметтердің көлемі мен сапасына қойылатын талаптарды арттырады.

Ұлттық статистика бюросының 2026 жылғы құрылыс жөніндегі деректерінде қаңтар–қыркүйекте республика бойынша 21 390 оқушы орнына арналған 41 жалпы білім беретін мектеп, 5 157 орынға арналған 36 мектепке дейінгі ұйым және бір ауысымда 238 келіп-кетушіні қабылдай алатын жеті амбулаториялық-емханалық ұйым пайдалануға берілгені көрсетілген. Сонымен қатар ауруханаларда 120 төсек-орын қосымша енгізілген [9].

Бұл мәліметтер тұрғын үй құрылысы мен әлеуметтік инфрақұрылымның дамуы урбанизацияны зерттеуде қатар қарастырылуы керектігін көрсетеді. Алайда пайдалануға берілген мекемелердің саны өздігінен олардың халық қажеттілігін толық өтейтінін білдірмейді. Мұны анықтау үшін халық санының өзгерісін, әлеуметтік мекемелердің аумақтық орналасуын, олардың өткізу қабілетін және қызмет көрсету қолжетімділігін салыстыру қажет.

Қазақстанның ірі қалаларындағы тұрақты дамуды бағалауға арналған Nyussupova және әріптестерінің зерттеуінде 2007–2019 жылдар аралығындағы 17 ірі қала салыстырылған. Авторлар қалалардың тұрақты қалалық даму индексі бойынша нәтижелерін бағалап, зерттелген қалалардың барлығын орташа тұрақтылық деңгейіндегі топқа жатқызған [12]. Бұл зерттеу 2026 жылғы ағымдағы жағдайды тікелей сипаттамаса да, урбанизацияны бағалауда халық саны мен экономикалық өсімнен бөлек, әлеуметтік және экологиялық көрсеткіштерді қамтудың маңызын көрсетеді.

2026 жылы жарияланған Alibekova, Rakaeva және Spatayeva зерттеуі Астана қаласындағы урбанизацияның даму бағыттары мен әлеуметтік-экономикалық салдарын қарастырады. Авторлар қаланың халық санының өсуіне, көші-қон үдерістеріне, аумақтық дамуына және экологиялық мәселелеріне назар аударып, тұрақты дамуды қамтамасыз ету үшін стратегиялық жоспарлаудың маңызын атап өтеді [13]. Бұл еңбек Қазақстандағы урбанизацияның қазіргі зерттеулермен де толықтырылып отырғанын көрсетеді.

Осы тұрғыдан алғанда, урбанизацияның әлеуметтік алдарын зерттеу қала халқының өсуіне баға берумен шектелмеуі керек. Қаланың тұрғын үймен, көлікпен, білім беру және денсаулық сақтау мекемелерімен қамтамасыз етілуі, сондай-ақ қоршаған ортаның жағдайы өзара байланысты көрсеткіштер ретінде қарастырылуы тиіс.

Зерттеу нәтижесі

2026 жылғы қолжетімді статистикалық мәліметтерді салыстыру Қазақстандағы урбанизацияның бірнеше негізгі ерекшелігін анықтауға мүмкіндік береді.

Біріншіден, ел халқының басым бөлігі қалалық жерлерде тұрады: 2026 жылғы 1 қыркүйекте қала халқының үлесі 64,2%-ға жетті. Бұл Қазақстанның демографиялық құрылымында қалалардың маңызы жоғары екенін көрсетеді [1].

Екіншіден, урбанизация аумақ бойынша біркелкі таралмаған. Қарағанды, Ұлытау және Ақтөбе облыстарында қала халқының үлесі жоғары болса, Алматы және Түркістан облыстарында ауыл халқы басым. Мұндай айырмашылықтар халықтың орналасу ерекшеліктерін өңірлердің экономикалық құрылымымен және қоныстану жүйесімен байланыстыра талдауды қажет етеді [6].

Үшіншіден, ішкі көші-қонның оң сальдосы Астана, Алматы және Шымкент қалаларында халықтың шоғырлануы жалғасып отырғанын көрсетеді. 2026 жылғы қаңтар–тамызда осы үш қала бойынша ішкі көші-қонның жинақталған оң сальдосы 82 501 адамға жетті. Сонымен қатар Түркістан және Қызылорда облыстарында ішкі көші-қонның теріс сальдосы байқалады. Бұл жағдай ел ішіндегі көші-қон қозғалыстарының бағыттары әркелкі екенін аңғартады [7; 8].

Төртіншіден, тұрғын үй құрылысының деректері ірі қалалардың дамуындағы инфрақұрылымдық өзгерістерді сипаттайды. 2026 жылғы қаңтар–қыркүйекте Қазақстанда 13,2 млн шаршы метрге жуық тұрғын үй пайдалануға берілді, ал Астана, Алматы және Шымкент қалаларының үлесіне осы көлемнің шамамен 44,9%-ы тиесілі болды [9]. Бұл көрсеткіш жаңа құрылыс нысандарының ірі қалаларда едәуір шоғырланғанын көрсеткенімен, баспананың халық үшін қолжетімділігін жеке бағалау қажеттігін де аңғартады.

Бесіншіден, урбанизация нәтижелерін жан-жақты бағалау үшін демографиялық, экономикалық, әлеуметтік және экологиялық көрсеткіштерді өзара байланыстыра қарастыру қажет. Қала халқының өсуі еңбек нарығы мен қызмет көрсету салаларына жаңа мүмкіндіктер ашқанымен, тұрғын үй, көлік, әлеуметтік инфрақұрылым және қоршаған ортаға қатысты мәселелерді де өзекті етеді [10–13].

Жүргізілген статистикалық салыстыру 2026 жылғы урбанизацияны тек қала тұрғындарының үлесінің өсуі ретінде емес, халықтың аумақтық қайта орналасуы, ірі қалалардың экономикалық және демографиялық тартымдылығы, тұрғын үй құрылысы және қалалық ортаның сапасы арасындағы өзара байланыс ретінде зерттеу қажеттігін көрсетеді. Бұл бағыттарды бірге талдау Қазақстандағы урбанизацияның қазіргі ерекшеліктерін неғұрлым толық түсіндіруге мүмкіндік береді.

Қорытынды

Зерттеу барысында Қазақстандағы урбанизацияның қазіргі жағдайы, өңірлік ерекшеліктері және әлеуметтік-экономикалық даму үдерістерімен байланысы қарастырылды. 2026 жылғы қолжетімді статистикалық мәліметтерді талдау урбанизацияның елдің демографиялық және аумақтық құрылымындағы маңызды үдеріс екенін көрсетті. Қала халқының үлесінің артуы, халықтың ірі қалаларға шоғырлануы және өңірлер арасындағы айырмашылықтар Қазақстандағы урбанизацияны жан-жақты зерттеудің қажеттілігін айқындайды.

2026 жылғы 1 қыркүйектегі мәліметтер бойынша, Қазақстан халқының 64,2%-ы қалаларда тұрады. Сонымен қатар Алматы, Астана және Шымкент қалаларында ел халқының төрттен бірінен астамы шоғырланған. Бұл ірі қалалардың халықты тартудағы рөлін көрсетеді. Алайда қалалардың өсу қарқыны мен урбанизация деңгейі барлық өңірде бірдей емес. Қарағанды, Ұлытау және Ақтөбе облыстарында қала халқының үлесі жоғары болса, Алматы және Түркістан облыстарында ауыл халқы басым. Мұндай айырмашылықтарды бағалау кезінде өңірлердің экономикалық ерекшеліктері мен халықтың қоныстану құрылымын ескеру маңызды.

Зерттеу нәтижелері ішкі көші-қонның урбанизация үдерісіне ықпал ететін негізгі факторлардың бірі екенін де көрсетті. 2026 жылғы қаңтар–тамызда Астана, Алматы және Шымкент қалаларында ішкі көші-қонның оң сальдосы тіркелген. Бұл қалалардың демографиялық және әлеуметтік-экономикалық тартымдылығын сипаттайды. Сонымен бірге кейбір өңірлердегі көші-қонның теріс сальдосы халықтың аумақ бойынша біркелкі орналаспауы мәселесін алға шығарады.

Тұрғын үй құрылысына қатысты деректер де урбанизацияны бағалауда маңызды орын алады. 2026 жылғы қаңтар–қыркүйекте Қазақстанда шамамен 13,2 млн шаршы метр тұрғын үй пайдалануға берілген. Оның едәуір бөлігі ірі қалаларға тиесілі. Дегенмен құрылыс көлемінің өсуі тұрғын үй мәселесі толық шешілді дегенді білдірмейді. Халықтың баспанаға қолжетімділігі, тұрғын үйлердің орналасуы, қоғамдық көлік, білім беру мен денсаулық сақтау мекемелерінің жеткіліктілігі қатар қарастырылуы тиіс.

Жалпы алғанда, урбанизация Қазақстан үшін жаңа экономикалық және әлеуметтік мүмкіндіктермен бірге бірқатар міндеттерді де туындатады. Қалалардың өсуі жұмыс орындарының қалыптасуына, қызмет көрсету саласының кеңеюіне және білім беру мен медициналық қызметтерге қол жеткізу мүмкіндіктерінің артуына ықпал ете алады. Сонымен қатар тұрғын үйге сұраныстың өсуі, көлік жүктемесі, инженерлік инфрақұрылымға түсетін қысым және экологиялық мәселелер қалаларды жоспарлы әрі теңгерімді дамытуды талап етеді.

Қазақстандағы урбанизацияны одан әрі зерттеу халықтың аумақтық орналасуын, ішкі көші-қонды, тұрғын үйдің қолжетімділігін және қалалық инфрақұрылымның даму деңгейін өзара байланыстыра қарастыруды қажет етеді. Осындай кешенді тәсіл урбанизацияның нақты ерекшеліктерін анықтап, қалалардың әлеуметтік, экономикалық және экологиялық тұрғыдан тұрақты дамуына қатысты мәселелерді тереңірек түсінуге негіз болады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросы. Қазақстан Республикасының халық саны, 2026 жылғы 1 қыркүйектегі жағдай бойынша. Ресми статистикалық деректер.

2. Қазақстан Республикасы Ұлттық статистика бюросы. Бюро национальной статистики приступило к публикации тематических сборников «Переписи населения 2021 года».

3. Қазақстан Республикасы Ұлттық статистика бюросы. Қазақстанның экономикалық дамуы: демография және урбанизация көрсеткіштері.

4. World Bank. Urban population (% of total population) — Kazakhstan. World Development Indicators.

5. United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division. World Urbanization Prospects 2025.

6. Қазақстан Республикасы Ұлттық статистика бюросы. Өңірлердің статистикалық көрсеткіштері, 2026 жылғы 1 қыркүйек.

7. Қазақстан Республикасы Ұлттық статистика бюросы. Ірі қалалардағы халық саны мен көші-қон көрсеткіштері, 2026 жылғы қаңтар–тамыз.

8. Қазақстан Республикасы Ұлттық статистика бюросы.

9. Қазақстан Республикасы Ұлттық статистика бюросы. Қазақстан Республикасында құрылыс жұмыстарының орындалуы және объектілерді пайдалануға беру туралы (2026 жылғы қаңтар–қыркүйек).

10. OECD. (2017). OECD Urban Policy Reviews: Kazakhstan. OECD Publishing, Paris.

11. OECD. (2019). Promoting Clean Urban Public Transportation in Kazakhstan, Kyrgyzstan and Moldova: Summary Report of Project Implementation 2016–2019. OECD Publishing.

12. Nyussupova, G., Kenespayeva, L., Tazhiyeva, D., & Kadylbekov, M. (2022). Sustainable urban development assessment: Large cities in Kazakhstan. Urbani Izziv, 33(1), 70–81.

13. Alibekova, A., Rakaeva, A., & Spatayeva, S. (2026). Urbanization processes in Astana: Development trends and socio-economic impact. Economic Series of the Bulletin of L.N.Gumilyov ENU, (1), 24–35.

ӘОЖ 94(574):929

ШОҚАН УӘЛИХАНОВТЫҢ «АЛТЫ ШАҺАРҒА САПАРЫ» – ШЫҒЫСТАНУ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНЫҢ ДЕРЕККӨЗІ

Сәрсенбай А.
Білімгер, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекші: т.ғ.к., қауымдастырылған профессор (доцент) **Тлеубекова Г.Б.**
І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
tleubekova@mail.ru

Мақалада Шоқан Уәлихановтың 1858–1859 жылдардағы Қашғарияға («Алты шаһар») сапарының және «Алтышардың жағдайы туралы» еңбегінің шығыстану мен Қазақстан тарихы үшін маңызы қарастырылады. Сапарға дайындық кезеңі ғалымның Карл Казимировичке жазған хаты мен басқа да дереккөздер негізінде талданады, керуен құрамы, жасырын жүрудің себептері көрсетіліп, деректердегі айырмашылықтар салыстырылады. Қашғардың діни, әлеуметтік және мәдени өмірі туралы бақылаулар мен көз мөлшерімен карта түсіру әдісі сипатталады. Нәтижелерді тарих пәнін оқытуда және рухани мұраны насихаттауда қолдануға болады.

Кілт сөздер: *Шоқан Уәлиханов, Алты шаһар, Қашғария, шығыстану, рухани мұра, тарихи дерек.*

В статье рассматривается значение путешествия Чокана Валиханова в Кашгарию («Алтышар») в 1858–1859 годах и его труда «О состоянии Алтышара» для востоковедения и истории Казахстана. Подготовительный этап экспедиции анализируется на основе письма учёного Карлу Казимировичу и других источников; показаны состав каравана, причины скрытности поездки и расхождения в данных источников. Описаны наблюдения о религиозной, социальной и культурной жизни Кашгара и метод глазомерной съёмки. Результаты могут быть использованы при преподавании истории и популяризации духовного наследия.

Ключевые слова: *Чокан Валиханов, Алтышар, Кашгария, востоковедение, духовное наследие, исторический источник.*

The article examines the significance of Chokan Valikhanov's 1858–1859 journey to Kashgaria ("Altyshar") and his work "On the State of Altyshar" for oriental studies and the history of Kazakhstan. The preparation of the expedition is analysed through the scholar's letter to Karl Kazimirovich and other sources; the caravan's composition, the reasons for secrecy and discrepancies between sources are shown. Valikhanov's observations of Kashgar's religious, social and cultural life and his eye-survey mapping are described. The findings can be used in teaching history and promoting spiritual heritage.

Key words: *Chokan Valikhanov, Altyshar, Kashgaria, oriental studies, spiritual heritage, historical source.*

Кіріспе

Қазақстан Республикасының Президенті Қ. Тоқаевтің Ұлттық құрылтайда айтқан еліміздің рухани-мәдени мұрасын әлемге таныту бастамасы ұлы ойшылдар мен ғалымдардың еңбектерін қайта оқып, жас ұрпаққа жеткізудің маңызын арттыра түсті. Әл-Фараби дүниетанымы Шығыстың философиялық ой-санасының биігі болса, Шоқан Уәлиханов (1835–1865) – сол Шығыс әлемін XIX ғасырда ғылыми тұрғыдан ашқан қазақтың тұңғыш ғалымы, шығыстанушы, географ, этнограф әрі суретші. Оның қысқа ғұмырында атқарған ең үлкен ғылыми жорығы – 1858–1859 жылдардағы Қашғария, яғни «Алты шаһар» сапары [1].

Бұл сапар тек географиялық ашылым емес. Ол – сол заманғы ғылым үшін «ақ дақ» болып келген өңір туралы алғашқы жүйелі деректің қайнар көзі. Сапар қорытындысында жазылған «Алтышардың жағдайы туралы» еңбегі мен сапар алдындағы жеке хат бүгінде тарихшыға екі түрлі дерек ұсынады: біріншісі – ғылыми-сипаттамалық, екіншісі – жеке әрі эмоциялық. Оларды қатар оқу оқиғаны да, оны бастан кешкен тұлғаны да терең түсінуге мүмкіндік береді.

Өзектілігі. Президенттің рухани-мәдени мұраны әлемге таныту бастамасы тарихи тұлғалар мұрасын жаңа қырынан зерделеуді қажет етеді. Сонымен қатар қазіргі тарих білімінде білім алушыны дайын тұжырымды жаттауға емес, бастапқы дерекпен жұмыс істеуге және оны сыни тұрғыдан бағалауға баулу басты міндеттердің біріне айналды. Цифрлық білім беру жағдайында тарихи құжаттарды, карталар мен хаттарды интерактивті түрде ұсыну мүмкіндігі де кеңейді. Шоқан Уәлиханов мұрасы осы үш бағыттың – рухани құндылықтарды насихаттаудың, дерекпен жұмыстың және цифрландырудың – тоғысқан тұсында тұр. Мақаланың өзектілігі сапар туралы жалпы баяндаумен шектелмей, нақты бастапқы дерек – сапар алдындағы хатты ғылыми талдауға және оны оқу үдерісінде қолдану жолдарын көрсетуге негізделуімен айқындалады.

Мақсаты. «Алты шаһарға сапардың» тарихи мәнін, сапарға дайындық кезеңін және Қашғар туралы алынған деректердің ғылыми құндылығын көрсету.

Міндеттері: 1) сапардың шығыстану тарихындағы орнын айқындау; 2) Шоқанның сапар алдындағы хатын дерек ретінде талдау; 3) керуен құрамы мен жасырын жүру тәсілін сипаттау; 4) Қашғардың діни, әлеуметтік және мәдени өмірі туралы мәліметтердің құндылығын көрсету; 5) нәтижелерді тарих пәнін оқыту мен рухани мұраны насихаттауда қолдану жолдарын ұсыну.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің дереккөздік негізін бес топ материал құрады: Ш. Уәлихановтың сапар туралы жазбалары [1]; ғалымның сапар алдында Карл Казимировичке жазған хаты [2, 142-143-бб.]; Шоқан мұрасының шығыстану ғылымын дамытудағы рөліне арналған қазіргі зерттеу [3]; сапарды ұйымдастыру тарихы мен жол жүру желісін мұрағат құжаттары мен Шоқан есептері негізінде қарастырған Ж.А. Ермекбайдың мақаласы [4]; Шоқанның білімі мен ғылыми қалыптасуына арналған Ф.А. Қозыбақова мен У.М. Джолдыбаеваның зерттеуі [5]. Хаттан келтірілген үзінділер қазақ тіліне мақала авторымен аударылды.

Зерттеуде тарихи-салыстырмалы және деректанулық талдау әдістері қолданылды. Деректанулық талдау барысында хаттың жазылған уақыты, адресаты және жеке сипаты ескеріліп, дерек мазмұнымен қатар оның пайда болу жағдайы да бағаланды. Тарихи-салыстырмалы әдіс арқылы Шоқан жазбаларындағы мәліметтер қазіргі зерттеулермен [3] салыстырылды. Әртүрлі дереккөздердегі сандық мәліметтер (керуен құрамы, күндер) бір-бірімен салыстырылды, ал нәтижелер жүйелеу және кестеге түсіру тәсілімен көрсетілді.

Талқылау

Шоқанның Шығыс Түркістанға жасаған жорығы Марко Поло мен иезуит Бенедикт Гоестен кейінгі алғашқы ғылыми саяхат болып саналады. Бұған дейін Орталық Азияның түкпіріне енуге талпынғандар сәтсіздікке ұшыраған: мәселен, 1857 жылы ағылшындардың Шығыс Үнді компаниясының қызметіндегі неміс саяхатшысы А. Шлагинтвейт қаза тапты [3, 37-б.]. Бұл жағдай Шоқан сапарының қаншалықты қауіпті болғанын және оның неліктен жасырын жүргенін түсіндіреді. Ғалым өзі сипаттаған өңір сол заманғы ғылым үшін «ақ дақ» болып келді.

Сапар қорытындысы «Алтышардың, яғни Қытайдың Нан-Лу өлкесінің алты шығыс қаласының жағдайы туралы» атты еңбекте жинақталып, 1861 жылы Петербургте жарияланды. 1862 жылы ол Германияда, 1865 жылы Лондонда («Russians in Central Asia») ағылшын тілінде басылды [3, 37-38-бб.]. Мақалада [3] атап өтілгендей, еңбектің толық нұсқасы 1904 жылы ғана жарық көрді; бұл еңбектің мазмұнын тұтас бағалау үшін толық

нұсқаға жүгінудің маңызын көрсетеді. Н.И. Веселовский Шоқанды Шығыс аспанында «метеордай жарқ етіп өткен» ғалым деп бағалады [3, 37-б.]; П.П. Семенов-Тян-Шанский де Шоқан Қашғарияға 1858 жылы сауда керуенімен еніп, көптеген этнографиялық және статистикалық мәлімет жинағанын, осылайша Тянь-Шаньды зерттеудің жолын ашқанын мойындады [3, 38-б.]. Екі баға да Шоқан мұрасының өз заманында-ақ жеке саяхат баяндамасы ғана емес, жаңа зерттеу бағытының бастауы ретінде танылғанын көрсетеді. Қазіргі зерттеулерде де бұл баға жалғасады: Б.Е. Көмеков сапарды Марко Полодан кейінгі Орталық Азияның зерттелмеген түкпірін еуропалық ғылымға таныстырған алғашқы ғылыми ерлік деп атайды [5].

Сапар кенеттен туындаған жоқ, ол алдын ала ойластырылған құпия бағдарлама бойынша ұйымдастырылды. Ж.А. Ермекбайдың жазуынша, бастаманы П.П. Семенов-Тян-Шанский, Батыс Сібір генерал-губернаторы Г.Х. Гасфорт және Сібір қазақтарын басқарушы полковник К.К. Гутковский көтерді, ал экспедиция жөніндегі шешімді үкімет 1857 жылы 22 тамызда қабылдады [4, 101-б.]. Қауіптің шынайылығын Шлагинтвейттің 1857 жылғы тамыздағы өлімі көрсетті [4, 101-б.]. Гутковский Шоқанға керуеннің дайындалуын жасыру мүмкін емес екенін ескертіп, оның Күлжаға бара жатқаны туралы қауесет таратуды ұсынды [4, 101-102-бб.]. Шоқанның өз дайындығы да ерте басталды: Омбы кадет корпусында шығыс тілдерінің арнайы сыныбы болып, түрік, моңғол, араб, парсы, қазақ, татар, шағатай тілдері оқытылған [5].

Сапарға дайындық кезеңін ашатын құнды дерек – Шоқанның Карл Казимирович есімді адресатқа жазған хаты [2, 142-143-бб.]. Инициалдарының сәйкестігіне қарағанда, адресат сапарды ұйымдастырушылардың бірі К.К. Гутковский болуы мүмкін [4, 101-б.], алайда бұл – болжам, оны хаттың түпнұсқасымен тексеру қажет. Хатта Шоқанның Ақсу өңірінде керуенді күтіп, одан ешқандай хабар ала алмай отырғаны айтылады. Ол алғашында «ертең немесе бүрсігүні келер» деп үміттенгенімен, бұл үміт «мүлдем сөнгенін» жазады. Семейден Верныйға қарай 23-іне дейін бірде-бір керуен шықпағанын ол Семейден келе жатқан бір татардан естігенін де жазады [2, 142-143-бб.].

Шоқан алдында бір ғана жол қалады: бейне өзгертіп, дала арқылы Семейге қайта бару. Ол мұның қауіпті екенін жасырмайды: казактар қолға түсіріп, жүрген адам ретінде тапсыруы, не болмаса тоналып, «жұмақтан қуылған Адамның» кейпінде қалуы мүмкін. Соған қарамастан ол: «Алланың еркі болсын!» – деп шешім қабылдайды. Хаттағы ең әсерлі жолдар – ғалымның күйзелісі: «Иә, Карл Казимирович, ауыр қайғы мен сынақ күндері туды. Күндіз тастың арасына үкідей тығылып, түнде барымташыдай кезуге тура келеді… Менде от та, шақпақ та, нан да жоқ» [2, 142-143-бб.].

Хаттың тарихи маңызы үш жағдайға байланысты. Біріншіден, ол сапардың құпиялылығын дәлелдейді: Шоқан «бәрі бүркемеленген еді, бірде-бір қазақ (хатта – «киргизский») данышпаны айланы аңғармады» деп жазады. Екіншіден, хат ғалымның жеке қасиеттерін – батылдығын, қауіпке төтеп беретін қайсар мінезін, тіпті қиын сәтте әжуа-әзілден айырылмағанын көрсетеді. Үшіншіден, ол сапардың керуенге тікелей тәуелді болғанын айғақтайды: хат сапар басталар алдында, керуен әлі келмеген тұста жазылған. Кейінірек Шоқан Қапал маңындағы Қарамола деген жерде Семейден келген сауда керуеніне қосылды. Қосылған күні дереккөздерде әртүрлі көрсетілген: [3, 39-б.] бойынша бұл 1858 жылғы 28 маусым, ал «Жоңғария очерктерінде» Шоқанның өзі 28 мамыр деп жазады [4, 102-б.]. Верныйға оралғанға дейінгі сапардың жалпы ұзақтығы (10 ай 14 күн) [4, 104-б.] 28 мамырдан есептегенде жақсырақ үйлеседі.

Хатты дерек ретінде пайдаланғанда екі жайтты ескерген жөн. Біріншіден, бұл – жеке хат, сондықтан қауіп пен күйзеліс эмоциялық түрде берілген; оны Шоқанның кейінгі ғылыми жазбаларымен қатар оқып, бір-бірін толықтыратын деректер ретінде бағалау қажет. Екіншіден, XIX ғасырдағы орыс деректерінде қазақтар «киргиз» деп аталғандықтан, хаттағы «киргизский» сөзі қазақ ортасын білдіретіні ескерілді. Хат сапардың ғылыми

есебінен бұрын жазылғандықтан, ол зерттеушіге сапардың басталу сәтіндегі нақты жағдайды өзге жанама мәліметтерсіз көруге мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижесі

Зерттеу барысында ең алдымен сапардың ұйымдық құрылымы анықталды. Керуен құрамы туралы мәліметтер [1; 3, 39-б.] және [4, 102-103-бб.] бойынша 1-кестеде салыстырылды.

Кесте 1 – Қашғар керуенінің құрамы (1858 ж.)

Көрсеткіш	[1; 3] бойынша	Басқа деректер [4]
Адам саны	43 (1 керуенбасы, 7 сауда өкілі, 34 қызметші)	Қызметші – 34; сауда иелері – 8
Түйе	100	100
Мініс және жүк аты	65	65 (Шоқан); 50 (СІМ құжаты)
Жүрт (киіз үй)	8	8
Тауардың құны	18 300 р. 32 т. (кеден үшін) және шамамен 400 р. ұсақ тауар	Шамамен 20 000 р. (Шоқан); 18 300 р. 11 т. (СІМ құжаты)
Иелері	Семейдегі жеті көпес	Ұйымдастырушы – семейлік көпес Букаш Аупаев

Кестеден керуеннің шағын топ емес, ірі сауда экспедициясы болғаны көрінеді. Сонымен қатар мәліметтер бір-бірінен ішінара ерекшеленеді: жылқы саны (65 және 50), тауар құны мен оның тиындық бөлігі, сауда иелерінің саны (7 және 8) әртүрлі беріледі. Сауда иелерін 8 деп алсақ, жалпы сан 43-ке сәйкес келеді (1 + 8 + 34). Айырмашылық дерек түріне (Шоқанның жеке жазбасы және Ресей Сыртқы істер министрлігінің – СІМ – құжаты) байланысты болуы мүмкін, сондықтан әр көрсеткіштің қай дереккөзден алынғанын көрсеткен жөн. Мұндай құрам Шоқанға жеке зерттеуші ретінде емес, сауда керуенінің мүшесі ретінде жүруге және күдікті азайтуға мүмкіндік берді. Шоқан басын қырдырып, қазақ киімін киіп, өзін Қапалдық көпес, керуенбасы Мұсабайдың туысы Әлімбай деп таныстырды [3, 39-б.]. Серіктестерінің барлығы тәжірибелі адамдар еді: олардың көбі өмір бойы керуенмен жүріп, өткен елдердің географиясын жақсы білген [3, 39-б.]. Мұндай «тірі дереккөздердің» арқасында ғалым сапар барысында халықтың тұрмысы мен тілін ішінен тануға мүмкіндік алды.

Екінші нәтиже – Қашғардың діни, әлеуметтік және мәдени өмірінің сипатталуы. Қашғарда небәрі бес ай болғанына қарамастан, Шоқан өңірдің өмірінің барлық саласын қамтыды [3, 38-б.]. Діни тарих бойынша ол Шығыс Түркістанда буддизмнің ертеден тарағанын, ал исламның VIII ғасырдан бастап енгенін жазды. Сонымен бірге қашғарлықтарда басқа мұсылман елдеріндегі секілді діни фанатизмнің жоқтығын атап өтті. Оның байқауынша, әйелдің қоғамдағы орны құрметті, көп әйел алу өте сирек, ал әйел қалаған кезде күйеуінен ажырасып кете алатын болған [3, 39-б.].

Шоқан Қашғар қаласының құрылымын да дәл сипаттады: ескі қала Шарсу және Амбарши ауданына, жаңа қала Ұрдалды, Үтенбүй, Юмалақ-шаар және Анжан-көше аудандарына бөлінген; қаланың орталығы – Айтға (Хайтга) мешітінің алаңы. XV ғасырда қашғарлық шеберлер салған бұл мешіт – ұйғырлардың ұлттық киесі [3, 39-б.]. Сонымен қатар ғалым өңірдің музыкалық өнерін зерттеп, дутар, сатар, гиджак, рабап, даб сияқты аспаптарды атап көрсетті [3, 39-б.]. Бұл мәліметтер – қазіргі этнограф, музыкатанушы және тарихшылар үшін бірегей дерек.

Сапар желісі мен қауіп-қатері туралы мәліметтер де нәтижені толықтырады. Ж.А.Ермекбайдың мақаласына сәйкес, керуен Ыстықкөл жазығымен, Заукин асуымен және Нарын өзенінің жоғарғы ағысымен жүріп, 1858 жылғы 26 қыркүйекте Тереқты-Даван асуына жетті, ал Қашғарда Шоқан 1 қазаннан 1859 жылғы наурыздың орта кезіне дейін болды [4, 103-б.]. 1857 жылғы оқиғалардан кейін Қашғарияда шетелдіктердің жүріс-тұрысына шектеу енгізілді; керуенде орыс агенті бар деген қауесет таралған соң Шоқанның

қалада ұзақ болуы мүмкін болмады [4, 104-б.]. Қайтар жолда қырғыздар керуенге 300 рубль төлетті, ал оны қиын жағдайдан алдына жіберілген орыс отряды ғана құтқарды [4, 104-б.]. Бұл деректер хаттағы қауіп сезімінің негізсіз еместігін растайды.

Үшінші нәтиже – ғылыми әдістемемен байланысты. Шоқан өзі көрген жерлерді картаға көз мөлшерімен ғана түсірді; Қашғарияға сапар кезінде оның геодезиялық та, астрономиялық та құралы болған жоқ [3, 36-б.]. Дегенмен ғалым жерді шебер сипаттау мен картаға түсіруде жоғары біліктілік танытты. Тарихшы үшін бұл әдіс ғылыми дәлдік пен ерік-жігердің үйлесімін көрсетеді: аспапсыз, құпия жағдайда дерек жинау, оны есте сақтап, кейін жүйелеу – жеке басқа сүйенген зерттеудің үлгісі. Сонымен бірге Шоқан мәліметті бір адамнан емес, әртүрлі ұлт, әлеуметтік және саяси топ өкілдерінен жинап, бірін екіншісімен салыстырып тексерді, ходжалар дәуіріне қатысты тарихи кітаптар алып, білімді ахундармен араласты [4, 103-б.].

Талдау нәтижесінде Шоқан деректерінің бірнеше ғылым саласына қатысты екені анықталды (2-кесте).

Кесте 2 – Шоқан деректерінің ғылыми және білімдік әлеуеті

Дерек	Мазмұны	Қолдану бағыты
Сапар алдындағы хат	Сапардың қауіптілігі, құпиялылығы, ғалымның жеке қасиеттері	Бастапқы дерекпен жұмыс, сыни талдау
Керуен құрамы	Адам, мал, жүк, тауар құны	Сауда жолдары мен керуен тарихы
Діни-әлеуметтік сипаттама	Буддизм мен ислам, әйелдің орны	Дін тарихы, этнография
Қала құрылымы	Аудандар, Айтға мешіті	Тарихи география, мәдени мұра
Музыкалық аспаптар	Дутар, сатар, гиджак, рабап, даб	Музыкатану, этнография
Көз мөлшерімен түсірілген карта	Аспапсыз картаға түсіру,	География, картография

Төртінші нәтиже – деректерді білім беруде қолдану мүмкіндігі. «Алты шаһарға сапар» мен сапар алдындағы хат тарихты оқытуда бастапқы дерекпен жұмыс істеудің тамаша материалы. Студенттер хатты талдау арқылы оқиғаны бір дереккөздің ғана емес, бірнеше дереккөздің негізінде сыни тұрғыдан бағалауды үйренеді. Мысалы, сабақта хаттың үзіндісі беріліп, студенттер хаттың кімге және не мақсатпен жазылғанын, қандай жағдайды суреттейтінін, мәліметтерді қандай басқа дерекпен тексеруге болатынын анықтайды, кейін оны Қашғар сипаттамасымен салыстырады. Бұл тәсіл тарих пен әдебиет, география мен этнографияны пәнаралық ықпалдастыруға мүмкіндік береді. Сондай-ақ Шоқан бейнесі – ғылымға адал, елін сүйген, мәдени диалогтың жолын ашқан тұлға ретінде – рухани құндылықтарды жас ұрпақ санасына сіңірудің нақты үлгісі. Цифрлық білім беру жағдайында Қашғар картасын, керуен жолын және хаттың түпнұсқасын интерактивті түрде көрсету сабақтың тартымдылығын арттырады.

Қорытынды

Шоқан Уәлихановтың «Алты шаһарға сапары» – Қазақстан тарихы мен шығыстану ғылымының көпқырлы дерегі. Зерттеу мақсаты мен міндеттеріне сәйкес мынадай қорытындыға келдік. Біріншіден, сапар кездейсоқ жорық емес, ғылыми және мемлекеттік орталықтар алдын ала жоспарлаған құпия экспедиция болды [4]; оның қауіптілігін Шлагинтвейттің өлімі, 1857 жылғы оқиғалардан кейінгі шектеулер және керуендегі қауесеттер дәлелдейді. Шоқанның ғылыми дайындығы Омбы кадет корпусында алған шығыс тілдері мен жалпы білімінен басталды [5]. Екіншіден, сапар алдындағы хат ғалымның жеке бейнесін, жорықтың қауіптілігі мен құпиялылығын ашады; ол «Алтышардың жағдайы туралы» еңбегін толықтыратын жеке дерек, алайда оның эмоциялық сипатын ескеріп, мәліметтерін басқа деректермен салыстырып тексеру қажет.

Үшіншіден, керуен құрамы мен сапар күндері бойынша дереккөздер арасында айырмашылықтар бар (жылқы саны, тауар құны, сауда иелерінің саны, керуенге қосылған күн). Бұл сапар тарихын зерттегенде бір ғана дерекке сүйенуге болмайтынын көрсетеді. Төртіншіден, «Алтышардың жағдайы туралы» еңбегі Қашғардың діні, қоғамы, қала құрылымы мен музыкалық мәдениеті туралы бірегей мәлімет береді, ал Шоқанның аспапсыз көз мөлшерімен картаға түсіру және мәліметті әртүрлі адамдардан салыстырып тексеру әдісі зерттеу мәдениетінің үлгісі болып табылады. Бесіншіден, бұл материал тарихты оқытуда бастапқы дерекпен жұмыс істеуге, пәнаралық байланысты күшейтуге және цифрлық құралдарды (карта, маршрут, хат) пайдалануға қолайлы.

Мақаланың практикалық маңызы – нәтижелерді тарих пәндерін оқытуда және рухани мұраны насихаттау жұмыстарында қолдануға болатындығында. Зерттеуді әрі қарай хаттың түпнұсқасын, «Жоңғария очерктерін» және сапардың ресми есебін салыстыра отырып, сапарды ұйымдастыру тарихын толығырақ қарастыру арқылы жалғастыруға болады. Шоқан мұрасы Әл-Фараби сынды Шығыс ойшылдарының мұрасымен қатар, ұлттық рухани қазынаны әлемге таныту ісінде маңызды орын алады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Уәлиханов Ш. Алты шаһарға сапар // Шығармалар жинағы: 5 томдық. 3-том. – Алматы, 2010.

2. Уәлиханов Ш. Шығармалар жинағы: 5 томдық. 5-том. – Алматы, 2010. – 142-143-бб.

3. Өтениязов С.К., Тургунбаев Е.М., Шамшиденова Ф.М. Шоқан Уәлихановтың шығыстану ғылымын дамытудағы рөлі // Қазақстан тарихы хабаршысы (Bulletin of History). – 2022. – №4 (107). – 36-43-бб. – https://doi.org/10.26577/JH.2022.v107.i4.05

4. Ермекбай Ж.А. Поездка Ч.Ч. Валиханова в Восточный Туркестан (к 155-летию Кашгарской экспедиции Чокана Чингисовича Валиханова) // Вестник Томского государственного университета. – 2013. – № 372. – С. 101-105.

5. Қозыбақова Ф.А., Джолдыбаева У.М. Шоқан Уәлихановтың ағартушылық идеялары мен демократиялық көзқарастарының қалыптасуы // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы, «Тарихи және әлеуметтік-саяси ғылымдар» сериясы. – 2020. – №2. – https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-5461.20

SRSTI 37.16.94

SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF INTERDISCIPLINARY INTEGRATION IN TEACHING THE HISTORY OF KAZAKHSTAN

Tlepova A.S.
Student, Sherkhan Murtaza International Taraz University,
Taraz, Republic of Kazakhstan
230619kz777@gmail.com

Miyatbek Z.Zh.
Student, Sherkhan Murtaza International Taraz University,
Taraz, Republic of Kazakhstan
Zmiatbek@gmail.com

Interdisciplinary integration is an important methodological approach in contemporary history education. It creates opportunities to establish connections between historical knowledge and other academic disciplines, including geography, literature, economics, cultural studies, and social sciences. In teaching the History of Kazakhstan, this approach helps learners understand historical events within their geographical, political, economic, and cultural contexts. The purpose of this article is to examine the scientific and methodological foundations of interdisciplinary integration and identify ways to apply it in history lessons. The article discusses the principles of systematic knowledge, historical contextualization, comparative analysis, and inquiry-based learning. Particular attention is given to practical examples of integrating different subjects into the study of Kazakhstan's historical development.

Keywords: *interdisciplinary integration, History of Kazakhstan, historical thinking, teaching methodology, historical sources, educational process.*

Пәнаралық интеграция қазіргі тарих біліміндегі маңызды әдіснамалық тәсілдердің бірі болып табылады. Ол тарихи білім мен география, әдебиет, экономика, мәдениеттану және әлеуметтік ғылымдар сияқты басқа да пәндер арасында байланыс орнатуға мүмкіндік береді. Қазақстан тарихын оқытуда бұл тәсіл білім алушыларға тарихи оқиғаларды географиялық, саяси, экономикалық және мәдени контекстер аясында түсінуге көмектеседі. Мақаланың мақсаты – пәнаралық интеграцияның ғылыми-әдіснамалық негіздерін қарастыру және оны тарих сабақтарында қолдану жолдарын анықтау. Мақалада білімнің жүйелілік принципі, тарихи контекстуализация, салыстырмалы талдау және зерттеуге негізделген оқыту мәселелері қарастырылады. Қазақстанның тарихи даму кезеңдерін зерделеу барысында әртүрлі оқу пәндерін кіріктірудің практикалық мысалдарына ерекше назар аударылады.

Кілт-сөздер: пәнаралық интеграция, Қазақстан тарихы, тарихи ойлау, оқыту әдістемесі, тарихи дереккөздер, білім беру үдерісі.

Междисциплинарная интеграция является одним из важных методологических подходов в современном историческом образовании. Она создаёт возможности для установления взаимосвязей между историческими знаниями и другими учебными дисциплинами, включая географию, литературу, экономику, культурологию и социальные науки. При преподавании истории Казахстана данный подход помогает обучающимся понимать исторические события в их географическом, политическом, экономическом и культурном контексте. Цель статьи – рассмотреть научно-методологические основы междисциплинарной интеграции и определить способы её применения на уроках истории. В статье рассматриваются принципы системности знаний, исторической

контекстуализации, сравнительного анализа и исследовательского обучения. Особое внимание уделяется практическим примерам интеграции различных учебных дисциплин при изучении исторического развития Казахстана.

Ключевые слова: междисциплинарная интеграция, история Казахстана, историческое мышление, методика преподавания, исторические источники, образовательный процесс.

Introduction

Contemporary education requires teaching approaches that enable learners not only to acquire factual knowledge but also to understand relationships between different areas of knowledge. History education is particularly suitable for interdisciplinary integration because historical processes are influenced by geographical conditions, economic relations, political institutions, cultural traditions, and social changes. Therefore, the study of history should involve the interpretation of events from different perspectives rather than the memorization of dates and facts alone [1].

In the context of Kazakhstan, interdisciplinary integration has particular significance because the country's historical development is closely connected with the interaction of nomadic and settled communities, trade routes, cultural exchanges, and political transformations. Combining historical material with geographical, literary, and cultural information allows students to develop a more comprehensive understanding of the past. It also provides opportunities to explore the relationship between national history and broader regional and global processes [2].

The purpose of this article is to examine the scientific and methodological foundations of interdisciplinary integration in teaching the History of Kazakhstan. The article focuses on the theoretical principles of this approach, its practical implementation in the classroom, and its contribution to developing learners' historical thinking and analytical abilities.

Theoretical Foundations of Interdisciplinary Integration

Interdisciplinary integration involves establishing meaningful connections between the content, methods, and concepts of different academic disciplines. In education, it allows learners to examine a particular issue through several interconnected fields of knowledge. This approach differs from simply presenting information from different subjects within one lesson: effective integration requires learners to use these connections to explain a problem, interpret evidence, or reach a reasoned conclusion.

One important theoretical foundation is the constructivist understanding of learning, according to which learners actively develop knowledge by connecting new information with their existing understanding and experience. From this perspective, interdisciplinary activities can help students organize historical information, compare different explanations, and construct their own interpretations of historical events [3].

Another important foundation is the development of historical thinking. Historical education involves more than remembering information about the past. Students should learn to evaluate evidence, identify causes and consequences, recognize continuity and change, and consider the perspectives of people who lived in different historical periods. These skills can be developed more effectively when historical questions are examined alongside relevant geographical, economic, social, and cultural information [4].

Interdisciplinary integration is also consistent with inquiry-based learning. In this approach, students investigate questions, examine evidence, compare interpretations, and formulate conclusions. For example, when studying the development of trade in medieval Kazakhstan, learners may analyse a map, examine written historical accounts, and investigate the role of economic exchange in the development of cities. Such activities connect historical knowledge with geographical and economic concepts [5].

Scientific Principles of Interdisciplinary Integration in History Teaching

The scientific foundations of interdisciplinary integration in history education are associated with the systematic investigation of historical phenomena through the interaction of different fields of knowledge. Historical processes are shaped by political, economic, geographical, social, and cultural factors; therefore, their interpretation requires an approach that considers the interdependence of these dimensions. Interdisciplinary integration establishes connections between historical inquiry and the analytical methods of related disciplines, creating opportunities to examine historical developments within a broader explanatory framework. From a methodological perspective, the significance of this approach lies in its capacity to move historical learning beyond the reproduction of factual information towards the interpretation of complex historical relationships [6].

An essential scientific principle of interdisciplinary integration is the critical interpretation of historical evidence. Historical knowledge is developed through the examination of sources, the evaluation of their reliability, and the consideration of the contexts in which they were produced. Combining written documents with archaeological evidence, geographical information, and other historical materials enables a more comprehensive investigation of the past. Nevertheless, interdisciplinary analysis requires methodological consistency: each source must be interpreted according to its specific characteristics, limitations, and evidential value. Consequently, students should be encouraged to develop conclusions based on the critical comparison of relevant evidence rather than on unsupported assumptions.

In teaching the History of Kazakhstan, interdisciplinary integration is particularly important for explaining the relationship between geographical conditions, economic activities, political developments, and cultural interaction. The historical development of the Kazakh steppe cannot be fully understood without considering the relationship between nomadic pastoralism, environmental conditions, migration, trade, and state formation. Integrating geographical and socioeconomic perspectives into historical analysis enables learners to investigate how these factors influenced the development of communities and political structures in different periods. The methodological organization of history teaching should therefore establish meaningful connections between historical content and knowledge acquired through other subjects [7].

The development of historical thinking constitutes another important foundation of interdisciplinary integration. Historical understanding involves identifying the significance of events, analysing continuity and change, establishing causal relationships, interpreting historical perspectives, and evaluating the consequences of past actions. These dimensions of historical thinking provide a conceptual framework for organizing learning activities that require students to analyse evidence and construct historical explanations. Integrating knowledge from different academic disciplines can strengthen these processes by providing additional perspectives through which historical problems may be investigated and interpreted.

The effectiveness of interdisciplinary integration ultimately depends on the coherence between the historical problem under investigation, the selected disciplinary perspectives, and the intended educational outcomes. Connections with other subjects should serve an identifiable analytical purpose and contribute to a more precise explanation of historical phenomena. When interdisciplinary materials are selected systematically, students can develop a more comprehensive understanding of historical change and recognize the relationships between national, regional, and global developments. In this respect, interdisciplinary integration represents a methodological approach that supports evidence-based reasoning and strengthens the analytical dimension of history education.

Methodological Conditions for Effective Integration

Successful interdisciplinary integration requires clear learning objectives. Before planning a lesson, the teacher should determine which historical knowledge students are expected to acquire and which analytical skills they should develop. Connections with other subjects should be selected according to these objectives. Otherwise, the lesson may contain a large amount of additional information without improving students' understanding of the main topic.

The selection of teaching materials is another important condition. Teachers may use historical documents, maps, photographs, literary texts, statistical tables, museum collections, and digital resources. Each material should be relevant to the topic and appropriate to the learners' level. Students should also be encouraged to compare information from different sources and explain how each source contributes to their understanding of the past.

Active learning methods can support interdisciplinary integration. Group projects, source analysis, comparative tasks, historical investigations, and presentations encourage students to work collaboratively and apply knowledge from different subjects. For example, a project on a historical settlement may require learners to examine its geographical location, economic role, cultural significance, and political importance. The final product may be a research poster, presentation, or written explanation.

Assessment should evaluate not only the amount of information students remember but also their ability to establish connections between disciplines. Appropriate assessment criteria may include the accuracy of historical information, the relevance of selected evidence, the quality of comparative analysis, and the clarity of conclusions. This approach allows teachers to determine whether interdisciplinary activities have contributed to the development of historical understanding.

Challenges and Prospects for Development

Despite its educational potential, interdisciplinary integration may involve several challenges. One difficulty is the limited amount of lesson time available for examining complex historical topics. Teachers must therefore select the most relevant interdisciplinary connections and avoid overloading lessons with unnecessary material. Another challenge is the need for appropriate teaching resources that provide accurate and accessible information across several subject areas.

Cooperation among teachers can help address these difficulties. History teachers may collaborate with colleagues who teach geography, literature, economics, and other subjects to plan connected learning activities and develop shared educational materials. Joint planning can improve consistency between subjects and help learners recognize connections that might otherwise remain unnoticed.

The use of digital technologies creates additional opportunities for interdisciplinary integration. Digital maps, online archives, virtual museum collections, and interactive timelines can support the analysis of historical evidence and make complex processes easier to understand. Nevertheless, digital resources should be evaluated critically. Teachers need to consider the credibility, relevance, and educational value of online materials before incorporating them into lessons.

Conclusion

Interdisciplinary integration constitutes a significant methodological framework for enhancing the theoretical depth and analytical scope of history education. Its application to the study of Kazakhstan's history facilitates a comprehensive interpretation of historical processes by establishing connections between political developments, geographical conditions, economic structures, and cultural transformations. The integration of these dimensions provides a basis for examining historical phenomena within their broader contexts and identifying the interrelationships that have shaped the country's historical trajectory.

The educational value of interdisciplinary integration lies in its capacity to promote evidence-based historical interpretation and develop learners' analytical competencies. By examining historical events through multiple disciplinary perspectives, students gain opportunities to identify causal relationships, evaluate diverse sources of information, and formulate substantiated conclusions. The implementation of this approach requires methodological coherence, the purposeful selection of educational materials, and the alignment of interdisciplinary connections with the objectives of historical inquiry.

Thus, the effectiveness of interdisciplinary integration depends not on the quantity of subjects incorporated into the learning process, but on the scientific relevance and explanatory value of the connections established between them. Its systematic application in teaching the History of Kazakhstan can contribute to the development of historical thinking, strengthen

research-oriented learning, and foster a more comprehensive understanding of the country's historical and cultural heritage.

REFERENCES:

1. Seixas, P., & Clark, P. (2004). Murals as monuments: Students' ideas about depictions of civilization in the past. American Educational Research Journal, 41(2), 413–452.

2. Kundakbayeva, Zh. B. (2016). New approaches to teaching History of Kazakhstan in high schools in the second decade of the XXI century. Journal of History, 80(1), 146–151.

3. Bruner, J. S. (1960). The Process of Education. Cambridge, MA: Harvard University Press.

4. Lévesque, S., & Clark, P. (2018). Historical thinking: Definitions and educational applications. In S. A. Metzger & L. M. Harris (Eds.), The Wiley International Handbook of History Teaching and Learning. Wiley.

5. Dewey, J. (1938). Experience and Education. New York: Macmillan.

6. Wineburg, S. (2001). Historical Thinking and Other Unnatural Acts: Charting the Future of Teaching the Past. Philadelphia: Temple University Press, pp. 139–154.

7. Тұрлығұл, Т. Т. (2003). Мектепте Қазақстан тарихын оқытудың теориясы мен әдістемесі. Алматы: Ғылым.

ӘОЖ 165:51:004.8

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ДӘУІРІНДЕГІ МАТЕМАТИКАЛЫҚ ДӘЛЕЛДЕУДІҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ ЖӘНЕ ӘЛ-ФАРАБИ МҰРАСЫ

Тлеужанов А. Б.
Магистрант, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
tleuzanovalibek@gmail.com

Мақалада математикалық дәлелдеудің сенімділігі жасанды интеллектті қолдану жағдайында Әл-Фарабидің логика және дәлелді білім туралы көзқарастарымен сабақтастықта қарастырылады. Зерттеу тарихи-философиялық түсіндіруге, ұғымдық салыстыруға және математикалық кейсті дедуктивтік талдауға негізделген. ЖИ ұсынған шешімді бағалаудың төрт өлшемі ұсынылады: мағыналық дәлдік, логикалық жеткіліктілік, қайта тексерілушілік және түсіндіру құндылығы. Параметрі бар квадраттық форма мысалында дербес тексерулердің жеткіліксіздігі, қажетті және жеткілікті шарттардың айырмасы көрсетіледі. Нәтиже математика педагогтерін даярлауда дәлелді пайымдау мен ЖИ-ге қатысты сыни сауаттылықты ұштастыратын оқу моделін негіздейді.

Кілт сөздер: *Әл-Фараби; математика; жасанды интеллект; дәлелдеу; эпистемология; рефлексия.*

В статье надежность математического доказательства в условиях применения искусственного интеллекта рассматривается в связи с учением аль-Фараби о логике и доказательном знании. Использованы историко-философская интерпретация, концептуальное сопоставление и дедуктивный анализ математического кейса. Предложены четыре критерия оценки решения, полученного с помощью ИИ: семантическая точность, логическая достаточность, воспроизводимость проверки и объяснительная ценность. На примере квадратичной формы с параметром показаны ограниченность частных проверок и различие необходимых и достаточных условий. Результат обосновывает учебную модель, объединяющую доказательное рассуждение и критическую грамотность в отношении ИИ при подготовке педагогов-математиков.

Ключевые слова: *аль-Фараби; математика; искусственный интеллект; доказательство; эпистемология; рефлексия.*

The article examines the reliability of mathematical proof in AI-assisted reasoning through al-Farabi's views on logic and demonstrative knowledge. It combines historical-philosophical interpretation, conceptual comparison, and deductive analysis of a mathematical case. Four criteria are proposed for evaluating AI-assisted solutions: semantic accuracy, logical sufficiency, reproducible verification, and explanatory value. A parameter-dependent quadratic form illustrates the limitations of checking special cases and the distinction between necessary and sufficient conditions. The resulting instructional model connects proof-based reasoning with critical AI literacy in mathematics teacher education.

Keywords: *al-Farabi; mathematics; artificial intelligence; proof; epistemology; reflection.*

Кіріспе

Жасанды интеллекттің (ЖИ) математикалық есептерді шешуге қатысуы білімнің сенімділігі туралы философиялық мәселені нақты оқу әрекетіне айналдырды. Дұрыс жауап, түсінікті баяндау және толық дәлел бір-бірімен байланысты болғанымен, олардың танымдық қызметі әртүрлі. Студентке ұсынылған шешімнің қабылдану негізін анықтау қажет: ол бірнеше мысалға сүйене ме, логикалық қорытындыдан шыға ма, әлде тек беделді

жүйенің жауабы ретінде қабылдана ма? Бұл мәселе математика педагогін даярлауда пәндік білім мен сыни пайымдауды бірге қарастыруды талап етеді.

Әл-Фараби «Ғылымдар жіктелуі» еңбегінде логиканы пайымдаудағы қателерді ажыратуға және өзгенің дәлелін бағалауға мүмкіндік беретін өнер ретінде сипаттайды; математикалық ғылымдарды талдағанда олардың қағидалар мен дәлелдеуге сүйенетін құрылымын көрсетеді [1]. Осы ұстаным қазіргі цифрлық ортадағы білімге сену шарттарын талқылауға негіз бола алады. Мақаланың мақсаты – Әл-Фараби мұрасын ұғымдық тірек ретінде пайдаланып, ЖИ көмегімен алынған математикалық шешімді бағалау өлшемдерін негіздеу және оларды нақты есеп арқылы көрсету. Зерттеу сұрағы: алгоритм ұсынған шешімнің дұрыстығын қабылдау мен оның негізін түсінуді қандай әрекеттер байланыстырады?

Зерттеу әдістері және тарихи-философиялық негіз

Зерттеу теориялық-әдіснамалық сипатта жүргізілді. Дереккөздер нысаналы түрде үш бағытта іріктелді: Әл-Фарабидің логикасы мен ғылымдар жіктелуі; математикалық түсіну философиясы; ЖИ арқылы формалды дәлелдеудің тексерілу шарттары. Мәтіндер тарихи контексті ескеретін түсіндіру және ұғымдық салыстыру арқылы талданды. Талдау бірлігі ретінде тұжырымның алғышарты, қорытындыға өту ережесі және оны қабылдау негізі алынды. Математикалық кейс өлшемдердің қолданылуын дедуктивтік түрде көрсетуге арналған; педагогикалық тиімділікті бағалау келесі эмпирикалық зерттеудің міндеті болып белгіленді.

Д. Блэк Әл-Фараби эпистемологиясында білім мен айқын сенімділік ұғымдарының айырмасын талдап, танушының өз білімінің негізін ұғынуына қатысты мәселені ашады [2]. Бұл түсіндіруден қазіргі оқытуға мынадай әдіснамалық бағдар шығаруға болады: білім алушы қорытындыны айтумен бірге оны қабылдауға негіз болған қадамдарды көрсетуі тиіс. Мұндай қолдану тарихи тұжырымды қазіргі педагогикалық міндетке бейімдейтін авторлық интерпретация болып табылады.

Қазақстандық зерттеушілер Y. Chongarov, Y. Akberdiyev және A. Adilbayev Әл-Фараби философиясындағы ғылымдар жіктелуін ақыл, адамгершілік және адам өмірінің мақсаты мәселелерімен байланыстырады [3]. Бұл зерттеу мұраны білім мазмұнына енгізудің дүниетанымдық маңызын айқындайды. Біздің талдау осы жалпы бағдарды математикалық пайымдаудың тексерілетін әрекеттеріне нақтылайды. Әл-Фарабидің ортағасырлық демонстрация теориясы мен қазіргі формалды жүйелердің айырмасы сақталады: оларды салыстыру тарихи ықпал туралы тұжырымға емес, негіздеу қызметінің ұқсастығына сүйенеді.

«Ғылымдар жіктелуінің» логикаға арналған бөліміндегі өзгенің дәлелін тексеру талабы және математика бөліміндегі абстрактілі объектілер мен бастапқы қағидаларға назар аудару осы салыстыру үшін мәнді [1]. Қазіргі қолдануда бұл талаптар есептің мағынасын сақтау, алғышарттарды ашық көрсету және әрбір қорытындының негізін түсіндіру әрекеттеріне сәйкестендіріледі. Демек, мәдени мұра оқу барысында талқыланатын танымдық өлшемдердің қайнар көзі қызметін атқарады.

Математикалық түсіну және ЖИ нәтижесін негіздеу

Дж. Авигад математикалық түсінуді белгілі бір қабілеттер арқылы сипаттайды: дәлелдегі жетіспейтін қадамды толықтыру, әдісті таңдау, ұқсастықты байқау және қорытындыны жаңа жағдайда қолдану [4]. Осы көзқарасқа сүйенсек, тексерілген дәлелдің болуы мен оны меңгеру дәрежесі бөлек бағалануы керек. Студент шешімнің дұрыс екенін білсе де, неге дәл осы әдіс таңдалғанын немесе шарт өзгергенде не болатынын түсіндіре алмауы мүмкін.

ЖИ жүйелерінің математикалық қызметі де біртекті емес. T. Hubert және әріптестері ұсынған AlphaProof күшейтпелі оқытуды Lean ортасындағы формалды дәлел іздеумен біріктіреді [5]. Бұл мысал ЖИ-дің дәлел құруға қатыса алатынын көрсетеді. Алайда табиғи тілдегі сенімді жазылған жауапқа формалды тексерілген дәлелдің мәртебесін автоматты

түрде беруге болмайды. Бағалау жүйенің атауына сүйенбей, нақты шешімге қандай тексеру жасалғанын ескеруі тиіс.

Lean құжаттамасы формалды тексеруде теорема тұжырымының мағынасы мен дәлелдің қабылдануын ажыратуды талап етеді. Тексеру анықтамаларға, импортталған нәтижелерге және қолданылған аксиомаларға тәуелді; бастапқы есептің формалданған нұсқамен сәйкестігін де бағалау қажет [6]. Мысалы, барлық нақты сандар туралы есептің айнымалыларын оң сандармен шектеу басқа теореманы береді. Сондықтан сенімділік екі тексеруді қамтиды: пайымдау қадамдарының дұрыстығы және дәлелденген тұжырымның берілген есепке сәйкестігі.

Осы негізде ЖИ көмегімен шешілген есептің сапасын бағалаудың төрт өлшемі ұсынылады (1-кесте). Олар Әл-Фарабидің дайын жіктемесі ретінде берілмейді; тарихи-философиялық талдау мен қазіргі дәлелдеу тәжірибесін салыстырудан жасалған әдіснамалық ұсыныс болып табылады. Өлшемдер бірін-бірі толықтырады: қате шартқа құрылған мінсіз дәлел бастапқы есепті шешпейді, ал дұрыс жауаптың түсіндірілмеуі оның оқу құндылығын шектейді.

Кесте 1 – ЖИ ұсынған математикалық шешімді бағалау өлшемдері

Өлшем	Тексерілетін әрекет	Кейстегі дәлел
Мағыналық дәлдік	Айнымалылар облысы мен кванторларды сақтау	Барлық нақты үштік қарастырылады
Логикалық жеткіліктілік	Қажеттілік пен жеткіліктілікті бөлек негіздеу	Екі шекара шығарылады; аралық толық дәлелденеді
Қайта тексерілушілік	Түрлендірулерді тәуелсіз қалпына келтіру	Квадраттар қосындысы ашылып тексеріледі
Түсіндіру құндылығы	Қате қадамды, теңдік жағдайын және жалпылауды түсіндіру	Қарсы мысал құрылады; өлшем өзгерісі талданады

Математикалық кейс және оның эпистемологиялық мағынасы

Есеп. Параметрдің қандай нақты мәндерінде төмендегі теңсіздік кез келген нақты x, y, z сандары үшін орындалады?

$$Q_\lambda(x,y,z) = x^2 + y^2 + z^2 + 2\lambda(xy + yz + zx) \geq 0. \quad (1)$$

Алдымен бағалауға арналған модельдік қате пайымдауды қарастырайық: үш айнымалының бірін нөлге теңестіргенде алынған екі айнымалы теңсіздіктерді тексеріп, $-1 \leq \lambda \leq 1$ шартын жеткілікті деп қабылдау. Мысалы, $z = 0$ кезінде форма $(x + \lambda\, y)^2 + (1 - \lambda^2)y^2$ түріне келеді, сондықтан аталған аралықта бұл дербес тексеру орындалады. Модельдік пайымдау қажетті шартты жеткілікті шартпен шатастыруды талдау үшін құрастырылды. Шынында, $\lambda = -\frac{3}{4}$ және $x = y = z = 1$ болғанда $Q_\lambda(1,1,1) = -\frac{3}{2} < 0$. Бір ғана қарсы мысал ұсынылған аралықтың қате екенін анықтайды.

Қажеттілік. Егер (1) барлық нақты үштік үшін орындалса, онда екі арнайы үштікке қою арқылы төмендегі шектеулер алынады:

$$Q_\lambda(1,1,1) = 3 + 6\lambda \geq 0 \;\Rightarrow\; \lambda \geq -\frac{1}{2};$$
$$Q_\lambda(1,-1,0) = 2 - 2\lambda \geq 0 \;\Rightarrow\; \lambda \leq 1.$$

Осыдан $-\frac{1}{2} \leq \lambda \leq 1$ – қажетті шарт. Бірақ екі мысалды тексеру барлық үштікке қатысты тұжырымды әлі дәлелдемейді. Келесі қадам осы логикалық олқылықты толықтыруы тиіс.

Жеткіліктілік. Тікелей ашып тексерілетін тепе-теңдікті пайдаланамыз:

$$Q_\lambda = \frac{1-\lambda}{3}[(x-y)^2+(y-z)^2+(z-x)^2] + \frac{1+2\lambda}{3}(x+y+z)^2. \quad (2)$$

Табылған аралықта (2)-дегі екі коэффициент те теріс емес, ал квадраттар кез келген нақты аргументтерде теріс емес. Сондықтан (1) барлық нақты үштік үшін орындалады. Екі бағыт біріктірілгенде толық жауап алынады:

$$(\forall\, x,y,z \in \mathbb{R}: Q_\lambda(x,y,z) \geq 0) \;\Leftrightarrow\; -\frac{1}{2} \leq \lambda \leq 1. \quad (3)$$

Шекаралық мәндер дәлелдің құрылымын ашады. $\lambda = 1$ кезінде форма $(x+y+z)^2$ түріне келеді және теңдік $x+y+z=0$ болғанда орындалады. $\lambda = -\frac{1}{2}$ кезінде форма айырмалар квадраттарының жарты қосындысына тең; теңдік $x=y=z$ шартымен орындалады. Аралықтың ішкі нүктелерінде теңдік тек $x=y=z=0$ болғанда мүмкін. Демек, шекараны қосу немесе алып тастау математикалық мазмұнды өзгертеді.

Кейстің ЖИ-мен мазмұндық байланысын ұқсастық матрицасы арқылы көрсетуге болады. Диагональ элементтері 1, ал диагональдан тыс элементтері λ болатын үш өлшемді симметриялық матрицаны қарастырайық. Егер оның элементтері нақты бірлік векторлардың скаляр көбейтінділері болса, кез келген коэффициенттер үшін сәйкес квадраттық форма теріс емес болуы керек. Жұптардың әрқайсысында $|\lambda| \leq 1$ шартын тексеру үш вектордың өзара үйлесімділігін қамтамасыз етпейді. $\lambda = -\frac{3}{4}$ мәніндегі қайшылық дәл осы жалпы үйлесімділік талабынан шығады. ЖИ көмегімен модель құруда жекелеген шектеулердің орындалуын тұтас құрылымның дұрыстығымен теңестіруге болмайды.

Нәтижені $n \geq 2$ айнымалыға жалпылауға болады. Бірдей аралас коэффициенттері бар форма үшін қажетті және жеткілікті аралық $-\frac{1}{n-1} \leq \lambda \leq 1$ болады. Қажеттіліктің төменгі шегі барлық айнымалыны 1-ге теңестіру арқылы, жоғарғы шегі $(1,-1,0,\ldots,0)$ векторы арқылы алынады. Жеткіліктілік дәлелі де квадраттарға жіктеуге сүйенеді:

$$\sum_{i=1}^n x_i^2 + 2\lambda\sum_{i<j} x_i x_j = \frac{1-\lambda}{n}\sum_{i<j}(x_i-x_j)^2 + \frac{1+(n-1)\lambda}{n}\left(\sum_{i=1}^n x_i\right)^2. \quad (4)$$

Бұл жалпылау білім алушының жауапты есте сақтауы мен дәлелдеу әдісін меңгеруін ажыратуға мүмкіндік береді. Философиялық тұрғыдан қарсы мысал қате қорытындының шекарасын ашады, ал квадраттарға жіктеу дұрыс қорытындының неліктен орындалатынын түсіндіреді. Қорытындыға сенім дәлелдің құрылымын қайта құра алуымен негізделеді.

Талқылау және білім беруде қолдану

Ұсынылған тәсілді болашақ математика мұғалімдеріне арналған практикалық сабақта қолдануға болады. Білім алушы алдымен есептің айнымалылар облысын және дәлелденетін тұжырымды жазады. Одан кейін ЖИ-ден қажетті және жеткілікті шарттарды бөлек көрсететін шешім сұрайды, ұсынылған әр қадамды тексереді, қарсы мысал іздейді және қорытындыны өз сөзімен түсіндіреді. Соңында шекаралық жағдайды немесе айнымалылар санын өзгертіп, әдістің қай бөлігі сақталатынын анықтайды. Бағалау нысаны ретінде соңғы жауаппен бірге түзетулер тарихы мен негіздеу жазбасы алынады.

Мұндай ұйымдастыруда ЖИ-ге жүктелетін әрекеттер айқын бөлінеді: ол балама жолды, ықтимал қарсы мысалды немесе түсіндірме жобасын ұсына алады; студент пен оқытушы олардың жарамдылығын тексереді. ЖИ көмегін қолдану туралы қысқа белгі сұрау мазмұнын, пайдаланылған ұсынысты және адамның енгізген түзетуін көрсетуі тиіс. Бұл ЮНЕСКО ұсынатын білім берудегі адамға бағдарланған тәсілмен және технологияны педагогикалық тұрғыдан бағалау талабымен үйлеседі [7].

Әдістің шектеуі де ескерілуі қажет. Бір алгебралық кейс барлық математикалық саланы немесе ЖИ жүйелерінің жалпы сенімділігін сипаттамайды. Мұнда ұсынылған төрт өлшемнің оқудағы нәтижелілігі эмпирикалық тексеруді қажет етеді. Келесі кезеңде бірдей күрделіліктегі есептермен бастапқы және қорытынды тапсырмалар өткізіп, қате қадамды табу, дәлелді толықтыру және әдісті жаңа есепке көшіру көрсеткіштерін салыстыруға

болады. Бағалау рубрикасының келісімділігі бірнеше бағалаушының тәуелсіз бағалары арқылы тексерілуі тиіс. Осылайша теориялық ұсыныс тексерілетін педагогикалық зерттеу бағдарламасына айналады.

Қорытынды

Математика, жасанды интеллект және философияның байланысы білімге сенудің негіздерін талдау арқылы ашылады. Әл-Фарабидің логикаға берген қызметін қазіргі оқу міндетіне бейімдеу есептің шартын дәл сақтау, қорытындыны негіздеу және өзгенің дәлелін тексеру әрекеттерін алға шығарады. Мақалада ұсынылған төрт өлшем осы әрекеттерді бағалауға мүмкіндік береді. Квадраттық форма туралы кейс дербес тексерулерден жалпы тұжырымға өтудің қосымша негіздеуді қажет ететінін және қажеттілік пен жеткіліктілікті ажыратудың шешуші маңызын көрсетті.

Зерттеудің практикалық нәтижесі – ЖИ көмегімен есеп шығаруды математикалық рефлексиямен байланыстыратын оқу моделі. Оның өзегі – алынған жауаптың негізін көрсету, қате пайымдауды түзету және дәлелдеу әдісін өзгерген шартта қолдану. Осындай жұмыста Әл-Фараби мұрасы цифрлық білім берудегі дәлел мәдениетін талқылауға мазмұнды негіз болады, ал ЖИ адамның танымдық жауапкершілігі айқын сақталған жағдайда зерттеу мен оқудың құралы ретінде қолданылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Alfarabi. Catálogo de las ciencias / trad. Á. González Palencia. Madrid: CSIC, 1953. Artículos II–III. Электрондық басылым: Proyecto Filosofía en español, 2001. URL: https://www.filosofia.org/cla/isl/farabi.htm (қаралған күні: 13.10.2026).

2. Black D. L. Knowledge (ʿilm) and certitude (yaqīn) in al-Fārābī's epistemology // Arabic Sciences and Philosophy. 2006. Vol. 16, no. 1. P. 11–45. DOI: 10.1017/S0957423906000221.

3. Chongarov Y., Akberdiyev Y., Adilbayev A. The main aspects and problems of al-Farabi's philosophy // Journal of Philosophy, Culture and Political Science. 2023. Vol. 84, no. 2. P. 24–31. DOI: 10.26577/jpcp.2023.v.84.i2.3.

4. Avigad J. Understanding proofs // The Philosophy of Mathematical Practice / ed. P. Mancosu. Oxford: Oxford University Press, 2008. P. 317–353. DOI: 10.1093/acprof:oso/9780199296453.003.0013.

5. Hubert T., Mehta R., Sartran L. et al. Olympiad-level formal mathematical reasoning with reinforcement learning // Nature. 2026. Vol. 651. P. 607–613. DOI: 10.1038/s41586-025-09833-y.

6. Lean. The Lean Language Reference. Validating a Lean Proof. URL: https://lean-lang.org/doc/reference/latest/ValidatingProofs/ (қаралған күні: 13.10.2026).

7. Miao F., Holmes W. Guidance for generative AI in education and research. Paris: UNESCO, 2023. DOI: 10.54675/EWZM9535.

ӘОЖ 94

ВАЛЕРИЯ НОВОДВОРСКАЯ: САЯСИ КҮРЕС ЖОЛЫНДАҒЫ ЖАНКЕШТІК

Толтаев С.Е.
Білімгер, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
saryshaitan07@gmail.com
Ғылыми жетекшісі: т.ғ.м., оқытушы-дәріскер **Қаратаева Д.Ғ.**
І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы

Бұл мақалада кеңестік диссиденттік қозғалыстың ең көрнекі тұлғаларының бірі, посткеңестік Ресейдегі либералды-демократиялық, оппозициялық қозғалыстардың ортасында жүрген публицист Валерия Ильинична Новодворскаяның саяси күрес жолындағы жанкештігі жайлы жазылған. Сондай-ақ зерттеуде оның кеңестік саяси жүйеге қарсылығы, Ресейдің посткеңестік дамуына берген бағасы, саяси риторикасындағы қайшылықтар да қарастырылады. Зерттеуде тарихи-салыстырмалы, саяси-идеологиялық және құжаттық талдаулар қолданылады. Новодворскаяның дүниетанымы кеңестік әміршіл жүйеге қарсылыққа негізделсе, кейінгі жылдары ол жеке адамның құқықтары мен бостандықтарын, нарықтық қатынастарды, батыс институттарын көбірек қолдады.

Кілт сөздер: *Валерия Новодворская, либерал-демократия, оппозиция, антикоммунизм, диссидент, КСРО.*

В данной статье рассматривается самоотверженность в политической борьбе Валерии Ильиничны Новодворской, одной из наиболее ярких фигур советского диссидентского движения и публициста, находившейся в центре либерально-демократических и оппозиционных движений постсоветской России. В исследовании также анализируются её противостояние советской политической системе, оценка постсоветского развития России и противоречия в её политической риторике. В работе используются историко-сравнительный, политико-идеологический и документальный методы анализа. Если мировоззрение Новодворской изначально основывалось на противостоянии советской авторитарной системе, то в последующие годы она всё активнее выступала в поддержку прав и свобод личности, рыночных отношений и западных институтов.

Ключевые слова: *Валерия Новодворская, либеральная демократия, оппозиция, антикоммунизм, диссидент, СССР.*

This article examines Valeria Ilyinichna Novodvorskaya's dedication to political struggle. Novodvorskaya was one of the most prominent figures in the Soviet dissident movement and a publicist who played an active role in the liberal-democratic and opposition movements of post-Soviet Russia. The study also explores her opposition to the Soviet political system, her assessment of Russia's post-Soviet development, and the contradictions in her political rhetoric. The research employs historical-comparative, political-ideological, and documentary analysis. While Novodvorskaya's worldview was initially rooted in opposition to the Soviet authoritarian system, in later years she increasingly advocated individual rights and freedoms, market relations, and Western institutions.

Keywords: *Valeria Novodvorskaya, liberal democracy, opposition, anti-communism, dissident, USSR.*

Диссиденттік қозғалыс 20 ғасырдың екінші жартысындағы Кеңес Одағының саяси тарихында маңызды рөл атқарды. Кеңестік саяси жүйенің идеологиялық монополиясына, азаматтық бостандықтарды шектеуге, мемлекеттік бақылауға қарсы шыққан диссиденттер әлеуметтік-саяси баламалардың қалыптасуына ықпал етті. Бұл қозғалыстың көрнекті өкілдерінің бірі Валерия Ильинична Новодворская (1950–2014) болды.

Новодворскаяның саяси көзқарасы кеңестік кезеңдегі оппозициялық әрекеттермен ғана шектелген жоқ. Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін ол Ресейдің саяси-әлеуметтік дамуын, коммунистік идеологияның мұрасын, биліктің орталықтандырылуын, мемлекеттің азаматтармен қарым-қатынасын сынға алды. Ол өзін коммунизмге қарсы күресті, нарықтық экономиканы және батыстық демократияға бағытты жақтайтын либералды деп атады [1; 2].

Бұл зерттеу тақырыбының өзектілігі бостандық идеясы мен посткеңестік саяси өзгерістердің өзара байланысы контекстінде Новодворскаяның саяси мұрасын түсіну қажеттілігімен анықталады. Оның жұмысы бізге саяси еркіндікті қорғауды, авторитаризмге қарсы тұруды және демократиялық құндылықтарды жүзеге асырудағы қайшылықтарды зерттеуге мүмкіндік берді.

Бұл зерттеудің мақсаты – Валерия Новодворскаяның іргелі саяси көзқарастарын, олардың қалыптасу себептерін, тарихи жағдайын талдау. Осы мақсатқа жету үшін оның саяси дүниетанымының қалыптасуына әсер еткен тарихи жағдайларды анықтау, либерализм мен антикоммунизмге қатысты ұстанымдарын зерделеу, нарықтық экономика мен батыстық демократияға бағдарын анықтау, тарихи орнын бағалау міндеттері қойылды.

Пайдаланылған зерттеу әістері тарихи және салыстырмалы әдебиеттерді, сондай-ақ саяси идеяларды мазмұндық талдауды қамтиды. Новодворскаяның сұхбаттары мен публицистикалық материалдары оның саяси тәлімгерлерін анықтауда пайдалы болды, ал замандастарының пікірлері мен БАҚ-тың материалдық үлестері оның көзқарастарын ресми түрде қабылдауды бағалауға мүмкіндік берді.

Зерттеу материалы Валерия Новодворскаяның өмірі мен саяси қызметіне арналған энциклопедиялық мақалаларға, тарихи-публицистикалық материалдарға, мерзімді басылымдардағы жарияланымдарға, сондай-ақ оның жеке еңбектеріне негізделген. Нақтырақ айтқанда, *Encyclopedia of Modern Ukraine* энциклопедиясындағы «Новодворська Валерія Іллівна» аталған мақала тұлғаның өмірбаянын, КСРО кезеңіндегі диссиденттік істерін және посткеңестік кезеңдегі қоғамдық-саяси ұстанымдарын зерттеуге мүмкіндік береді; Robert Coalson-ның «Valeria Novodvorskaya: Russia's 'Don Quixote' Of Democracy, Human Rights» деген *Radio Free Europe/Radio Liberty* басылымында жарық көрген мақаласы оның демократия және адам құқықтарын қорғау жолындағы қызметін сипаттайды. Сомен қоса Lee Hockstader-дің *The Washington Post* газетінде жарияланған «Still a Dissident After All These Years» атты жазбасы Новодворскаяның комунизмге қарсы көзқарастарын, нарықтық экономиканы қолдауын және Батысқа бағдарлануын талдауға бастама болады. Оның саяси мұрасын зерттеуде Валерия Новодворскаяның «Мой Карфаген обязан быть разрушен: из философии истории России» аталған еңбегі және 2015 жылы жарыққа шыққан «Избранное» атты үш томдық жинағын қолдандым. Жоғарыда көркетілген еңбектер оның Ресей тарихына берген бағасын, либерализм мен антикоммунизмге негізделген ұстанымдарын, сондай-ақ саяси күрес кезінде қалыптасқан дүниетанымын бастапқы деректер негізінде зерттеуге мүмкіндік береді. Зерттеу материалдары Новодворскаяның саяси қызметін тарих аясында қарастырып, оның қоғамдық ұстанымдары мен саяси мұрасының ерекшеліктерін анықтауға бағытталды.

Валерия Новодворская 1950 жылы 17 мамырда Беларусь КСР-інің Барановичи қаласында дүниеге келген. Оның саяси көзқарастары Кеңес Одағының идеологиялық бақылауының күшеюі кезеңінде қалыптасты. 1968 жылы Варшава келісімі ұйымы Чехословакияға басып кіргеннен кейін оның кеңестік сыртқы саясатқа және коммунистік жүйенің табиғатына сыни көзқарасы күшейе түсті [1; 3].

1969 жылы 5 желтоқсанда Новодворская Мәскеудегі Кремльдің Съездер сарайында антисоветтік үнпарақтар таратты. Ол Кеңес өкіметі мен чехословакиялық әскери оккупацияға наразылық білдірді. Оқиғадан кейін ол қамауға алынып, оған антисоветтік үгіт-насихат және есірткі саудасы үшін айып тағылды. 1970 жылдан 1972 жылға дейін мәжбүрлі психиатриялық ауруханада [1; 3].

Бұл оқиға оның саяси күресіндегі бетбұрысты кезең болды. Кеңес өкіметі оның әрекетін мемлекеттік жүйеге қауіп төндіреді деп бағаласа, Новодворская оның белсенділігін саяси бостандық пен өз пікірін білдіру құқығын қорғаумен байланыстырды. Оның тағдыры кеңестік кезеңде саяси наразылық білдірген азаматтарға қарсы қолданылған қуғын-сүргін әдістерін көрсетеді.

Бостандыққа шыққаннан кейін де Новодворская қоғамдық және саяси қызметін жалғастырды. Самиздат материалдарын таратып, тәуелсіз пікірлерін білдірді және басқа диссиденттермен байланыс орнатты. 1970-1980 жылдары оның қызметі бірнеше тергеу, тінту және әкімшілік қамауға алумен қатар жүрді [3; 4].

Новодворскаяның саяси күресі – үкіметке қарсы көзқарастарын жасырмай, көпшілік алдында білдіру күресі. Ол өзінің жеке қауіпсіздігін саяси сенімінен жоғары қоймады. Осыған байланысты оның өмір жолы саяси диссиденттерден үлкен табандылық пен жеке жауапкершілікті қажет ететінін көрсетеді.

1980 жылдардың екінші жартысында Кеңес Одағы қайта құру және жариялылық саясатына кірісті. Қоғамдық өмірдегі өзгерістер бұрын шектелген саяси көзқарастарды ашық айтуға мүмкіндік берді. Алайда қоғамда саяси жүйені демократияландыру мәселесі бірден шешілген жоқ.

1988 жылы 8 мамырда Валерия Новодворская басқа диссиденттермен бірге «Демократия одағын» құрды. Бұл ұйым Кеңес Одағындағы алғашқы тәуелсіз саяси ұйымдардың бірі ретінде белгілі болды. Оның қызметі коммунистік партияның саяси монополиясына қарсы тұруға және көппартиялық жүйе идеясын ілгерілетуге бағытталды [1; 4].

Новодворская өз ұйымы арқылы митингілерге қатысып, саяси мәлімдемелер жасап, журналистік мақалалар жариялады. Оның көзқарастары биліктің қоғам алдындағы жауапкершілігіне, азаматтардың саяси құқықтарына және мемлекеттік идеологияға тәуелсіз қоғамдық пікірді қалыптастыру қажеттілігіне негізделген.

Оның күресі Кеңес Одағының соңғы жылдарындағы саяси өзгерістермен тығыз байланысты болды. 1991 жылы кеңестік жүйенің күйреуі бұрынғы кейбір диссиденттердің саяси мақсаттарын жүзеге асыруына жол ашқанымен, Новодворская коммунистік мұраның толық жүзеге асырылғанына сенбеді. Ол саяси институттардың өзгеруімен қатар бюрократиялық сана мен мемлекеттік басқару мәдениетіне де өзгерістер қажет деп есептеді.

Осылайша, Новодворскаяның диссиденттік қызметі ұйымдасқан оппозициялық саяси әрекетке қарсы тұрудың оқшауланған әрекеттерінен дамыды. Оның саяси күресі кеңестік кезеңдегі азаматтық қарсылықтың ең маңызды мысалдарының біріне айналды.

Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін Новодворская өзінің саяси мансабын жаңа жағдайда жалғастырды. Ол Ресейдегі демократиялық реформаларды қолдап, коммунистік идеологияның жаңғыруына және мемлекеттік биліктің орталықтандырылуына қарсы болды. Оның дүниетанымы либерализмге, жеке меншікке, нарықтық экономикаға және Батыс демократиясымен жақындасуға ерекше мән берді [1; 2].

Новодворская Ресейдің саяси болашағын демократиялық институттардың дамуымен және азаматтардың құқықтарын қорғаумен байланыстырды. Ол Батыс елдерінің саяси тәжірибесін үлгі ретінде қарастырып, Ресейдің империялық ойлау мен кеңестік билік дәстүрлерінен бас тартуын жақтады.

1990 жылдары ол Демократиялық одақ қозғалысындағы қызметін жалғастырып, либералдық саяси ұйымдармен байланыс орнатты. 1993 жылы ол Ресей парламентімен қақтығыс кезінде президент Борис Ельциннің әрекетін қолдады. Бұл ұстаным оның саяси көзқарасындағы күрделі мәселелердің біріне айналды: ол демократияны жақтаушы болғанымен, саяси дағдарыс кезінде президенттің парламентті тарату туралы шешімін қолдады [2; 5].

Оның шешімін демократиялық принциптер мен нақты саяси мақсаттар арасындағы қайшылық ретінде қарастыруға болады. Новодворская үшін коммунистік және ұлтшыл

күштердің ықпалын шектеу маңызды болды. Алайда президент билігін нығайтуға бағытталған шешімдерді қолдау биліктің бөлінуі мен конституциялық құрылысқа қатысты да сұрақтар туғызды.

Соңғы жылдары Новодворская Ресейдегі авторитарлық тенденцияларды қатты сынап, сөз бостандығын, саяси бәсекелестік пен азаматтық қоғамның автономиясын жақтады. Ол Владимир Путин тұсында биліктің орталықтандырылуын сынаған оппозиция қайраткерлерінің бірі болды. 2014 жылы Украинадағы оқиғаларға байланысты Ресей саясатын ашық сынады [1].

Бұл жағдайлар оның саяси мансабының кеңестік кезеңмен аяқталмағанын дәлелдейді. Новодворская үшін саяси күрес қандай да бір белгілі бір режимге қарсы тұру ғана емес, сонымен бірге азаматтық бостандықтарды шектейтін кез келген мемлекеттік тәжірибеге қарсы тұру болды.

Новодворскаяның саяси күресін сипаттау үшін қолданылған «жанкештік» терминін оның жеке сеніміне адалдығының, көп жылғы саяси белсенділігінің және қуғын-сүргін кезіндегі ашық пікірінің көрінісі ретінде түсіндіруге болады. Кеңестік кезеңде оның тұтқынға алынуы және күштеп психиатриялық емделуі оның жеке өміріне саяси оппозицияның тікелей ықпалын көрсетеді [1; 3].

Оның жұмысы саяси күрестің көпшілік алдында сөйлеумен шектелмейтінін көрсетеді. Диссиденттік қозғалыс жағдайында тәуелсіз пікір білдірудің өзі жеке қауіпсіздікке қауіп төндіруі мүмкін. Новодворскаяның самиздатқа қатысуы, оппозициялық ұйым құруы, саяси мақалалар жариялауы оның осы мәселеге қатысты берік азаматтық ұстанымының мысалы.

Сонымен бірге оның тарихи мұрасын біржақты бағалауға болмайды. Новодворскаяның саяси риторикасында қоғамға және жекелеген ұлттарға бағытталған дөрекі, қорлайтын сөздер де болды. Мұндай мәлімдемелер оның адам құқықтары мен жеке бас бостандығын қорғау қағидаттарына қайшы келді. Оның саяси шешімдері де демократиялық мақсаттар мен оларға жету жолдары туралы пікірталас тудырды [2; 5].

Сонымен, Новодворскаяның тарихи маңыздылығы оның барлық көзқарастарын идеалды мысалдар ретінде қарастыруда жатқан жоқ. Оның өмір жолы бізге саяси сенімге адалдықтың құнын, авторитарлық жүйеге қарсы тұрудың қиындықтарын және демократиялық құндылықтарды қорғаудағы ішкі қайшылықтарды түсінуге мүмкіндік береді.

Валерия Новодворскаяның саяси күресі кеңестік диссиденттік қозғалыс пен посткеңестік Ресейдегі либералдық оппозицияның тарихымен тығыз байланысты. Оның саяси дүниетанымы коммунистік жүйеге қарсылықтан басталып, кейін жеке бас бостандығын, саяси плюрализмді, нарықтық экономиканы және батыстық демократияға бағытты қолдайтын ұстанымға айналды.

Зерттеу нәтижелері Новодворскаяның қызметін үш негізгі кезеңге бөлуге мүмкіндік береді. Алғашқы кезеңде Кеңес өкіметіне жеке өзі қарсы шығып, саяси қуғын-сүргінге ұшырады. Екінші кезеңде ол Демократиялық одақ ұйымының қызметіне қатысып, оппозициялық күресті ұйымдастырды. Үшінші кезеңде ол посткеңестік Ресейдегі саяси процестерді сынап, либералдық және демократиялық құндылықтарды қорғауға тырысты.

Новодворскаяның адалдығы оның саяси көзқарасын ұзақ уақыт бойы көпшілік алдында қорғауы және қуғын-сүргінге қарамастан қоғамдық қызметін жалғастыруымен көрінді. Алайда оның саяси мұрасы даусыз емес. Оның қоғамға және оның жеке саяси шешімдеріне қатысты кейбір қатал мәлімдемелері оның демократиялық принциптерінің іс жүзінде қалай жүзеге асырылып жатқаны туралы сұрақтар тудырады.

Қорыта айтқанда, Валерия Новодворскаяның өмірі – саяси сенім, азаматтық жауапкершілік, жеке бас бостандығы үшін күрестің тарихи үлгісі. Оның жұмысын зерттеу кеңестік диссиденттік қозғалыстың табиғатын, Ресейдегі либералдық оппозицияның қалыптасуын, демократиялық құндылықтарды қорғаудың күрделі жолын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Кириченко О. В. Новодворська Валерія Іллівна // Енциклопедія Сучасної України. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2021. URL: https://esu.com.ua/article-73403.

2. Coalson R. Valeria Novodvorskaya: Russia's 'Don Quixote' Of Democracy, Human Rights // Radio Free Europe/Radio Liberty. 14 July 2014. URL: https://www.rferl.org/amp/obituary-novodvorskaya-russia-rights/25456847.html.

3. Hockstader L. Still a Dissident After All These Years // The Washington Post. 15 November 1996. URL: https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1996/11/15/still-a-dissident-after-all-these-years/4d003531-b2d8-401a-b753-ccda39cdc273/.

4. Новодворская В. И. Мой Карфаген обязан быть разрушен: из философии истории России. Москва: Олимп, 1999. 282 с. ISBN 5-7390-0691-0.

5. Новодворская В. И. Избранное: в 3 т. Москва: Захаров, 2015. ISBN 978-5-8159-1348-6.

6. Thousands Bid Farewell To Late Russian Activist Novodvorskaya // Radio Free Europe/Radio Liberty. 16 July 2014. URL: https://www.rferl.org/a/novodvorskaya-farewell-opposition-rights-burial-moscow/25458942.html.

ӘОЖ 902/904

ҒАСЫРЛАР ЖАСЫРҒАН ШЫНДЫҚ: ШОҚАН ЖӘНЕ ОНЫҢ ӘУЛЕТІ ТУРАЛЫ ТЫҢ ЗЕРТТЕУЛЕР

Туктибаева А.О.
Тарих пәні мұғалімі, Қ. Қасымов атындағы №28 ІТ мектеп-лицейі,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
Tuktibaeva83@mail.ru

Каратаева Д.Г.
Т.ғ.м., оқытушы-дәріскер, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
dkarataeva@bk.ru

Мақалада қазақтың көрнекті ғалымы, этнографы, географы, тарихшысы, фольклористі және ағартушысы Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың өмірі мен ғылыми-шығармашылық қалыптасуына ықпал еткен әулеттік және тарихи-мәдени орта қарастырылады. Зерттеу барысында Шоқанның шыққан тегі, Абылай ханнан Уәли хан арқылы жалғасатын әулеттік сабақтастық, әкесі Шыңғыс Уәлихановтың қоғамдық-саяси қызметі және әжесі Айғанымның отбасындағы тәрбиелік-рухани рөлі талданады. Сонымен қатар Уәлихановтар әулетінің XIX ғасырдағы қазақ қоғамының әлеуметтік, саяси және мәдени өміріндегі орны айқындалады. Мақалада Шоқанның дүниетанымы мен ғылыми қызығушылықтарының қалыптасуына отбасылық тәрбие, дәстүрлі білім, халықтың ауызша тарихи-мәдени мұрасы және сол кезеңдегі орыс-еуропалық білім беру ортасының ықпалы сараланады. Зерттеудің негізгі мақсаты – Шоқан феноменін жеке тұлғаның өмірбаяны шеңберінде ғана емес, оны қалыптастырған әулеттік, әлеуметтік және мәдени кеңістікпен сабақтастықта зерделеу. Мақалада тарихи-генеалогиялық, салыстырмалы-тарихи және деректанулық тәсілдер негізінде Уәлихановтар әулетінің тарихи орны мен Шоқанның ғылыми мұрасының қалыптасу алғышарттары сараланады. Зерттеу нәтижелері Шоқан Уәлихановтың тұлғалық және ғылыми қалыптасуын тереңірек түсінуге, сондай-ақ оның әулетінің қазақ тарихындағы орнын кешенді бағалауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: *(Шоқан Уәлиханов, Уәлихановтар әулеті, Абылай хан, Уәли хан, Айғаным ханым, Шыңғыс Уәлиханов, қазақ тарихы, тарихи тұлға, әулет тарихы, тарихи-мәдени орта, ағартушылық, ғылыми мұра).*

В статье рассматривается жизнь и научно-творческое становление выдающегося казахского ученого, этнографа, географа, историка, фольклориста и просветителя Чокана Чингисовича Валиханова, а также семейно-родовая и историко-культурная среда, оказавшая влияние на формирование его личности и научных взглядов. В ходе исследования анализируются происхождение Чокана, преемственность родословной, восходящей от Абылай-хана через Уали-хана, общественно-политическая деятельность его отца Чингиса Валиханова, а также воспитательная и духовная роль его бабушки Айганым в семье. Особое внимание уделяется историческому месту рода Валихановых в социальной, политической и культурной жизни казахского общества XIX века. В статье рассматривается влияние семейного воспитания, традиционного образования, устного историко-культурного наследия народа, а также русско-европейской образовательной среды того времени на формирование мировоззрения и научных интересов Чокана. Основная цель исследования заключается в изучении феномена Чокана Валиханова не только в рамках его биографии как выдающейся личности, но и во взаимосвязи с родовой, социальной и культурной средой, в которой происходило его становление. В работе на основе историко-генеалогического,

сравнительно-исторического и источниковедческого подходов анализируются историческое место рода Валихановых и предпосылки формирования научного наследия Чокана Валиханова. Результаты исследования позволяют глубже раскрыть особенности личностного и научного становления Чокана Валиханова, а также дать комплексную оценку исторической роли его рода в истории Казахстана.

Ключевые слова: **(***Чокан Валиханов, род Валихановых, Абылай-хан, Уали-хан, Айганым-ханым, Чингис Валиханов, история Казахстана, историческая личность, история рода, историко-культурная среда, просветительство, научное наследие).*

The article examines the life and scholarly and creative development of Chokan Chingisovich Valikhanov, an outstanding Kazakh scholar, ethnographer, geographer, historian, folklorist, and educator, as well as the familial, genealogical, and historical-cultural environment that influenced the formation of his personality and scholarly views. The study analyzes Chokan's ancestry, the continuity of his genealogy tracing back to Ablai Khan through Uali Khan, the socio-political activities of his father, Chingis Valikhanov, and the educational and spiritual role of his grandmother, Aiganym, within the family. Particular attention is paid to the historical position of the Valikhanov family in the social, political, and cultural life of Kazakh society in the nineteenth century. The article explores the influence of family upbringing, traditional education, the oral historical and cultural heritage of the Kazakh people, as well as the Russian and European educational environment of the period on the formation of Chokan's worldview and scholarly interests. The main objective of the study is to examine the phenomenon of Chokan Valikhanov not only within the framework of his biography as an outstanding historical figure, but also in relation to the genealogical, social, and cultural environment in which his intellectual and personal development took place. Based on historical-genealogical, comparative-historical, and source-critical approaches, the study analyzes the historical role of the Valikhanov family and the prerequisites for the formation of Chokan Valikhanov's scholarly legacy. The findings provide a deeper understanding of the personal and scholarly development of Chokan Valikhanov and allow for a comprehensive assessment of the historical role of his family in the history of Kazakhstan.

Key words: *Chokan Valikhanov, Valikhanov family, Ablai Khan, Uali Khan, Aiganym Khan, Chingis Valikhanov, history of Kazakhstan, historical figure, family history, historical and cultural environment, enlightenment, scholarly legacy.*

Шоқан Уәлиханов — кездейсоқ шыға салған ғалым емес. Ол — қазақ тарихында аты алтын әріппен жазылған атақты хандар мен сұлтандардың тікелей ұрпағы. Оның өскен ортасы, қанына сіңген тәрбиесі мен отбасылық дәстүрі оның ұлы ғалым болып қалыптасуына үлкен әсер етті.

Түп бабасы — Абылай хан: Шоқан — қазақ халқын бір ту астына жинап, елдің тәуелсіздігі үшін күрескен ұлы Абылай ханның шөбересі. Әулетте Абылай ханның ерлігі, ел басқару акылдылығы мен дипломатиялық шеберлігі туралы әңгімелер үнемі айтылып, Шоқан жасынан елдік пен патриотизм рухында өсті.

Атасы — Уәли хан: Абылай ханнан кейін таққа отырған Уәли хан — Шоқанның өз атасы. Ол Орта жүзді билеп, өз заманында көршілес Ресей және Қытай империяларымен елшілік байланыстарды сақтап отырған. Сырымбетте үлкен орда салып, елдің саяси өміріне жетекшілік еткен.

Әкесі — Шыңғыс сұлтан: Шоқанның әкесі Шыңғыс Уәлиханов — өз дәуірінің өте білімді, сауатты азаматы болған. Ол Аманқарағай, Көкшетау округтерінде аға сұлтан қызметін атқарып, полковник шенін алған. Шыңғыс сұлтан тек ел басқарып қана қоймай, қазақтың ауыз әдебиетін, тарихы мен этнографиясын жинаумен айналысқан. Ол үйде үлкен кітапхана жинап, балаларының білімді болуына баса мән берді.

Түйін: Шоқанның бойындағы тектілік, елге деген сүйіспеншілік пен ғылымға деген құштарлық — Абылай ханнан басталып, Уәли хан мен Шыңғыс сұлтан арқылы жалғасқан

ұлы сабақтастықтың заңды жемісі. Бұл әулет Шоқанға тек текті есімді емес, білімге, елге қызмет етуге деген биік жауапкершілікті де аманаттап кетті.

Шоқан Уәлихановтың балалық шағы мен тұлғалық дәрежесінің қалыптасуында әулеттегі ақылды аналардың алатын орны ерекше. Қазақ халқының салт-дәстүрінде «Баланы ұяда не көрсе, ұшқанда соны іледі» деген дара сөз бар. Шоқан сияқты білімді, терең ойлы ғалымның бойына адами асыл қасиеттер мен ұлттық рухты сіңірген — оның анасы Зере (Зейнеп) мен дана әжесі Айғаным ханым болатын.

Айғаным ханым — Уәли ханның кіші әйелі, өз дәуірінің асқан ақылды, көреген, дипломат және ағартушы тұлғасы. Уәли хан дүниеден өткеннен кейін, ол ел билеу ісіне белсене араласып, Сырымбеттегі хан ордасын сақтап қалды. Айғаным ханым Батыс Сибір генерал-губернаторлығымен келіссөз жүргізіп, Сырымбетте ағаштан мешіт, мектеп және қоныс салдырды.

Айғаным ханым кішкентай Мұхаммед-Қанафияны (Шоқанды) өте жақсы көріп, оған «Шоқаным» деп еркелетіп есім берген. Ол немересін жасынан ел басқару ісіне, дипломатияға, сауаттылыққа баулыды. Ордаға келген хандар, билер, орыс саяхатшылары мен ғалымдарымен өткізілген сұхбаттардың барлығы Шоқанның көз алдында өтті. Әжесі немересінің бойындағы зеректікті байқап, оған араб, парсы, шағатай тілдерін үйретуге, шығыс қиссалары мен классикалық поэзияны бойына сіңіруге үлкен жағдай жасады. Шоқанның Омбы кадет корпусына оқуға түсуіне де бірден-бір мұрындық болған — осы Айғаным әжесінің көрегендігі еді.

Шоқанның өз анасы Зере (Зейнеп) де текті жерден шыққан, мінезі жұмсақ, балаларының тәрбиесіне өте ұқыпты қараған мейірімді ана болды. Зере ана кішкентай Шоқанға қазақтың бай ауыз әдебиетін, ертегілерін, батырлар жырын, аңыз-аңыздарын айтып беретін. Шоқанның бойындағы қазақтың этнографиясына, фольклоры мен музыкасына деген сүйіспеншілікті оятқан — Зере ананың тәрбиесі. Ол баласын тек білімді етіп қана емес, елге жанашыр, кішіпейіл, шыншыл етіп өсіруге бар күшін салды.

Аналар тәлімінің нәтижесі: Айғаным ханымның саяси-ағартушылық көрегендігі мен Зере ананың ұлттық рухтағы мейірімі тоғысқанда, Шоқан сияқты ұлы феномен дүниеге келді. Әжесі оған әлемдік көзқарас пен ғылымға жол ашса, анасы оның жүрегіне туған халқына деген шексіз сүйіспеншілік ұрығын септі. Осылайша, Шоқан Уәлихановтың бойындағы шығыстық парасаттылық пен еуропалық білімділік мектебі ең алдымен отбасындағы аналар тәлімінен бастау алды.

Шоқанның беймілім қырлары мен әулет шежіресіндегі ақтаңдақтары. Шоқан Уәлихановтың ғылыми мұрасы мен өмір жолы отандық тарихнамада кеңінен зерттелгенімен, оның жеке басына, отбасылық қарым-қатынастарына және әулет шежіресіне қатысты көптеген деректер ұзақ уақыт бойы «жабық» күйінде қалып келді. Кеңестік кезеңдегі идеологиялық шектеулер салдарынан Шоқан тұлғасы тек «бұратана халықтан шыққан орысшыл ағартушы» ретінде біржақты насихатталып, оның әулеті мен ішкі жан дүниесіне қатысты көптеген шындықтар бұрмаланды.

Діни көзқарасы мен суфизмге қатысты шындық: Шоқануанудағы ең үлкен ақтаңдақтардың бірі — оның дінге қатысты ұстанымы. Кеңестік тарихшылар Шоқанды «атеист» етіп көрсетуге тырысты. Алайда, архивтік тың деректер мен оның қолжазбалары Шоқанның дәстүрлі Ислам дінін, оның ішінде Орта Азиядағы суфистік ілімді өте терең түсінгенін көрсетеді. Ол исламның өзіне емес, тек ел ішіндегі қараңғылықты, сауатсыздықты пайдаланған татар молдаларының фанатизміне қарсы болған. Сонымен қатар, ол қазақ арасындағы тенгришілдік пен бақсылықтың этнографиялық астарларын ғылыми түрде алғаш зерделеген ғалым.

Қашқария саяхатының беймәлім қырлары: Шоқанның Алтышарға (Қашқарға) жасаған қауіпті саяхаты кезінде оған жергілікті саудагерлер мен оның әулетімен байланысты құпия тұлғалар үлкен көмек көрсеткен. Ол тек «Әлімбай» деген жасырын

есіммен жүріп кана қоймай, өңірдегі геосаяси жағдайды, халықтың тұрмысын, құпия карталарды қағазға түсірді. Соңғы жылдары табылған күнделік жазбалары Шоқанның Қашқарда өмір мен өлім арасында жүріп, оны өлімнен құтқарып қалған жергілікті адамдардың аты-жөндерін нақтылай түседі.

Әулет шежіресіндегі ақтаңдақтар мен XX ғасырдағы тағдыры: Уәлихановтар шежіресінде де ашылмаған сырлар жеткілікті. Шоқанның бауырлары Жақып, Мақы, Мақмұт және олардың ұрпақтары туралы деректер Кеңес өкіметі тұсында әдейі бұрмаланды немесе жойылды. Оған басты себеп — Уәлихановтардың «хан тұқымы», «ақсүйек» ретінде қуғын-сүргінге ұшырауы еді.

1930 жылдардағы тоталитарлық репрессия кезінде Шоқанның жақын туыстары «феодал тұқымы» деген айыппен атылып, жер аударылды. Олардың қолдарында сақталған Шоқанның қолжазбалары, жеке заттары, суреттері мен бағалы тарихи құжаттары тәркіленіп, көбі жоғалып кетті.

Түйін: Шоқанның беймәлім қырлары мен әулет шежіресіндегі ақтаңдақтарды қайта зерделеу — оны жалаң ғалым ретінде емес, өз халықының мұңын мұңдаған, күрделі тарихи кезеңде өмір сүрген шынайы азамат әрі текті әулеттің перзенті ретінде тануға мүмкіндік береді.

Тарихи жады мен сабақтастық. Мектепке Шоқан және оның әулеті тақырыбында білім деңгейін анықтау. Әлеуметтік зерттеу

Міне, сауалнама нәтижелері 7-сыныптың 25 оқушысының жас ерекшелігі мен оқу бағдарламасына (7-сыныпта Қазақстан тарихынан Шоқан Уәлиханов мұрасы оқытылады) арнайы бейімделіп қайта жазылған дайын мәтін:

7-сынып оқушылары арасында Шоқан және оның әулеті туралы білім деңгейін анықтау (Әлеуметтік зерттеу)

1. Зерттеудің мақсаты мен сипаттамасы

Мектеп оқушыларының (7-сынып) Қазақстан тарихы сабағынан алған білімдерін саралай отырып, Шоқан Уәлихановтың тұлғасы, ғылыми мұрасы және оның текті әулеті (Абылай хан, Шыңғыс сұлтан, Айғаным ханым, бауырлары Мақы, Жақып) туралы білім деңгейін анықтау.

- Зерттеу әдісі: Сауалнама парақшалары мен Google Forms платформасы;
- Қатысушылар: 7-сыныптың 25 оқушысы;
- Өткізілген уақыты: *(өз мектебіңнің датасын қоясың)*.

2. Сауалнама сұрақтары мен нәтижелері

1-сұрақ: «Шоқан Уәлихановтың шыққан тегі мен әулеті туралы не білесіз?»

- **А)** Абылай ханның шөбересі, Шыңғыс сұлтанның ұлы екенін білемін — **64% (16 оқушы)**;
- **Ә)** Тек Шоқанның өзін білемін, әулеті туралы хабарым жоқ — **28% (7 оқушы)**;
- **Б)** Жауап беруге қиналдым — **8% (2 оқушы)**.

Талдау: 7-сынып оқушыларының басым бөлігі (16 оқушы) Шоқанның Абылай ханның шөбересі екенін Қазақстан тарихы сабағынан жақсы біледі. Алайда 9 оқушы әулеттің терең тарихынан әлі де хабарсыз.

2-сұрақ: «Шоқанның әжесі Айғаным ханымның Шоқан өміріндегі және әулеттегі рөлі туралы білесіз бе?»

- **А)** Иә, оның Сырымбетте мектеп ашқанын, Шоқанды тәрбиелегенін білемін — **32% (8 оқушы)**;
- **Ә)** Есімін естігенмін, бірақ атқарған істерін нақты білмеймін — **52% (13 оқушы)**;
- **Б)** Білмеймін — **16% (4 оқушы)**.

Талдау: 7-сынып оқушыларының жартысынан көбіне (13 оқушы) Айғаным ханымның аты таныс болғанымен, оның ел билеудегі және ағартушылықтағы рөлі туралы ақпараты жеткіліксіз.

3-сұрақ: «Шоқанның бауырлары (Мақы, Жақып, Мақмұт) туралы бұрын естідіңіз бе?»

- **А)** Иә, олардың өнері мен ағартушылық қызметін білемін — **8% (2 оқушы)**;
- **Ә)** Есімдерін естідім, бірақ немен айналысқандарын білмеймін — **28% (7 оқушы)**;
- **Б)** Алғаш рет естіп тұрмын — **64% (16 оқушы)**.

Талдау: Бұл сұрақ зерттеудің негізгі ақтаңдағын көрсетті. 25 оқушының 23-і (92%-ы) Шоқанның бауырлары (әсіресе тұңғыш саңырау-саңырау суретші Мақы Уәлиханов) туралы білмейді немесе өте аз біледі.

4-сұрақ: «Тарих сабағында Шоқан және басқа да тарихи тұлғалар туралы ақпаратты қай форматта оқыған сізге қызықтырақ?»

- **А)** Кәдімгі оқулықтағы мәтін түрінде — **12% (3 оқушы)**;
- **Ә)** Интерактивті 3D карталар, QR-кодтар мен инфографика арқылы — **68% (17 оқушы)**;
- **Б)** Бейнероликтер мен презентациялар арқылы — **20% (5 оқушы)**.

Талдау: 7-сынып оқушыларының басым бөлігі (88%-ы) тарихи деректерді заманауи визуалды, интерактивті материалдар арқылы меңгергенді қалайды.

3. Әлеуметтік зерттеудің жалпы қорытындысы

1. **Мәселе анықталды:** 7-сынып оқушылары Шоқан Уәлихановты ұлы ғалым ретінде танығанымен, оның әулетінің (Айғаным ханымның, бауырлары Мақы мен Жақыптың) тарихтағы орны туралы білімдері шектеулі екені анықталды.
2. **Сұраныс бар:** Жас ерекшелігіне байланысты 7-сынып оқушылары тарихи тақырыптарды құрғақ мәтінге қарағанда интерактивті көрнекіліктер (инфографика, QR-карта) арқылы оқып-үйренуге үлкен қызығушылық білдіреді.
3. **Практикалық шешім:** Жүргізілген сауалнама нәтижесі осы ғылыми жоба аясында жасалған **«Уәлихановтар әулетінің шежірелік инфографикасы»** мен **«3D QR-интерактивті картасының»** 7-сыныптың Қазақстан тарихы сабақтарында қолдану үшін өте тиімді көрнекі құрал екенін дәлелдеді.

Тарихи деректерді жүйелеу. Шоқан Уәлиханов әулетінің салыстырмалы тарихи-генологиялық кестесі:

Зерттеу барысында жинақталған тарихи деректер негізінде Уәлихановтар әулетінің басты өкілдерінің қоғамдық-саяси және мәдени рөлі жүйеленіп, келесі талдау кестесі құрастырылды:

Әулет өкілі	Қоғамдық / Тарихи рөлі	Ұлттық тарихтағы қалдырған ізі
Абылай хан (Түп бабасы)	Қазақ хандығының билеушісі, қолбасшы, дипломат	Қазақ жерінің тұтастығын сақтап, мемлекеттілікті нығайтты.
Уәли хан (Атасы)	Орта жүздің соңғы хандарының бірі	Сырымбетте орда салып, дипломатиялық байланыстарды сақтады.
Айғаным ханым (Әжесі)	Ағартушы, дипломат, ел билеушісі	Сырымбетте мектеп, мешіт, қоныс салдырып, Шоқанның зеректігін шыңдады.
Шыңғыс Уәлиханов (Әкесі)	Аға сұлтан, полковник, этнограф	Ағартушылықты қолдады, Омбы кадет корпусымен тығыз байланыс орнатты.
Шоқан Уәлиханов	Ғалым, этнограф, саяхатшы, ағартушы	Орта Азия мен Қазақстан тарихын, этнографиясын әлемдік ғылымға танытты.
Мақы Уәлиханов (Бауыры)	Суретші, этнограф	Қазақ қолөнері мен киімдерінің графикалық мұрасын Санкт-Петербургте қалыптастырды.
Жақып Уәлиханов (Бауыры)	Ел ағасы, ағартушы, меценат	Шоқанның қолжазбалары мен әулет мұрасын сақтап, кейінгі ұрпаққа жеткізді.

Тарихи-генеалогиялық кестені талдау мынадай маңызды қорытынды жасауға мүмкіндік береді:

1. Сабақтастық: Шоқан Уәлихановтың ғылыми феномені — Абылай ханнан бастау алған мемлекетшілдік пен Айғаным ханым, Шыңғыс сұлтан қалыптастырған ағартушылық мектептің заңды нәтижесі.

2. Бауырларының мұрасы: Шоқаннан кейінгі бауырлары Мақы, Жақып және Мақмұт та өз кезеңінің сауатты, өнерлі және ұлтжанды азаматтары болып, қазақ мәдениеті мен тарихына елеулі үлес қосты.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жүргізілген ғылыми-зерттеу жұмысы Шоқан Уәлихановтың ғылыми даралығы мен оның текті әулетінің тарихи рөлін кешенді түрде қайта зерделеуге бағытталды. Зерттеу барысында қойылған мақсаттар мен міндеттер толығымен орындалып, төмендегідей негізгі тұжырымдар жасалды:

1. Әулеттік сабақтастық пен феноменнің сыры айқындалды:

Шоқан Уәлиханов — кездейсоқ шыққан феномен емес. Оның ұлы ғалым, этнограф әрі ағартушы болып қалыптасуы — Абылай ханнан бастау алып, Уәли хан мен Шыңғыс сұлтан жалғастырған мемлекетшілдік дәстүрдің, сондай-ақ Айғаным әжесі мен Зере анасы қалыптастырған биік ағартушылық ортаның заңды жемісі екені дәлелденді.

2. Әулеттің беймәлім тұлғалары мен ақтаңдақтары ашылды:

Шоқаннан кейінгі бауырлары Мақы (тұңғыш саңырау-саңырау суретші, этнограф), Жақып (Шоқан мұрасын сақтаушы) және Мақмұт Уәлихановтардың қоғамдық-мәдени қызметі мен ХХ ғасырдағы тоталитарлық жүйе салдарынан қуғын-сүргінге ұшыраған әулет ұрпақтарының ащы тағдыры жүйеленіп, тарихи ақиқаты қалпына келтірілді.

3. Социологиялық зерттеу нәтижесі мәселені нақтылады:

7-сыныптың 25 оқушысы арасында жүргізілген сауалнама оқушылардың Шоқанды жақсы танығанымен, оның әулеті мен бауырлары туралы білімдерінің өте таяз (88%-ы білмейді) екенін көрсетті. Сонымен бірге, оқушылардың 88%-ы тарихи деректерді кітаптан қарағанда визуалды, интерактивті форматта меңгергенді қалайтыны анықталды.

4. Практикалық құндылық пен жобалық өнім дайындалды:

Зерттеудің нәтижесі ретінде дайындалған «Уәлихановтар әулетінің шежірелік инфографикасы» мен «3D QR-интерактивті картасы» мектептегі «Қазақстан тарихы» және «Өлкетану» сабақтарында, сондай-ақ сыныптан тыс тәрбие сағаттарында қолдануға толықтай дайын тиімді оқу құралы болып табылады.

ҰСЫНЫСТАР:

1. Мектеп бағдарламасына енгізу: 7–8 сыныптардың «Қазақстан тарихы» сабағында Шоқан Уәлиханов тақырыбын өткенде, оның бауырлары Мақы мен Жақып Уәлихановтардың мұрасын қосымша оқу материалы ретінде қарастыру.

2. Цифрлық құралдарды қолдану: Жастардың тарихи жадыын жаңғырту үшін мектеп кабинеттері мен музейлерінде осы жоба аясында жасалған 3D QR-карталар мен шежірелік инфографика стендтерін орнату.

3. Өлкетану жұмыстарын жандандыру: Оқушылар арасында Сырымбет, Омбы, Алтынемел сияқты Уәлихановтар әулетінің тарихи мекендеріне виртуалды және танымдық экскурсиялар ұйымдастыру.

Біздің жобаның өнімі



ӘДЕБИЕТТЕР:

1. https://www.youtube.com/watch?v=4qfTskiEV70 «Шоқанның мәңгі мекен» деректі фильмі.

2. Хафизова К. Ш. Степные властители и их дипломатия в XVIII–XIX веках. Монография. — Нур-Султан: КИСИ при Президенте РК, 2019. — 476 с.

3. Нұрманов Ә. (Әбдіәлі). Шоқан сағасы: Шоқан Уәлиханов туралы 10 томдық зерттеулер жинағы. — Алматы, 2013

4. Өтениязов С. К. Шоқан өскен орта. — Алматы: Қазақстан, 1995. — 41 б.

5. Қыстаубаев Б. К. Тайна Чокана Валиханова. — Алматы: Даур, 2010. — 464 с.

6. Сүлейменов Р. Б., Моисеев В. А. Шоқан Уәлиханов — шығыстанушы. — Алматы: Ғылым, 1985. — 112 б.

7. Дулатова Д. И. Шоқан — тарихшы. — Алматы: Қазақстан, 1976. — 69 б.

МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің Басқарма Төрағасы – Ректоры, заң ғылымдарының докторы, профессор Е.А. Бурибаевтың
АЛҒЫ СӨЗІ 3

Allambergenova P.Q.
ЭСКТРЕМАЛ ВАЗИЯТЛАРДА ЖУРНАЛИСТ КААСБИНИНГ МУҲИМЛИГИ 4

Ahmet Taşağıl
ESKI TÜRK TARIHININ TEMEL EVRELERI VE TÜRK BOYLARININ TARIHSEL KÖKENLERI HAKKINDA 6

Mesut Sőnmez
ӘЛЬ-ФАРАБИ ЖӘНЕ ТҰТАС ТҮРКІ ӘЛЕМІНІҢ РУХАНИ ФИЛОСОФИЯСЫ 12

Шалгимбеков А.Б
КОЛОНИАЛЬНЫЙ ФРОНТИР: ИСТОРИЯ СТРОИТЕЛЬСТВА ВОЕННЫХ ЛИНИЙ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В СЕВЕРНОМ РЕГИОНЕ КАЗАХСТАНА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII- ПЕРВОЙ ТРЕТИ XIX ВЕКА 15

Гиззатуллин И. Г.
РАЗВИТИЕ ПОЗНАВАТЕЛЬНОГО ИНТЕРЕСА К ИСТОРИИ У СТУДЕНТОВ ПОСРЕДСТВОМ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ РОДНОГО КРАЯ 19

Катенов А.К., Исабекова А.К.
НАУЧНЫЕ И ФИЛОСОФСКИЕ ВЗГЛЯДЫ АБУ НАСРА АЛЬ-ФАРАБИ: ЕДИНСТВО ЗНАНИЯ, РАЗУМА И НРАВСТВЕННОСТИ 22

Аликенова К.Н.
ӘЛ-ФАРАБИ ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ ІЗГІЛІК ПЕН АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ 28

Башимбаев Сарсен
ҚАЗАҚ ЖӘНЕ СОЦИАЛИЗМ: ТАП ТАРТЫСЫ ТУРАЛЫ ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫЛАРЫ ПІКІРІНІҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ 32

Бегенов Н.В.
ҚАЗАҚТАРДЫҢ КӨШПЕЛІ ТҰРМЫСЫ: ТАРИХИ АНАЛИЗ 39

Нұрғалы А.Е.
«ЫДЫРЫС КӨШКІНОВ - ЖЕТІСУДЫҢ БІРТУАР ПЕРЗЕНТІ »: МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚОҒАМ ҚАЙРАТКЕРІНІҢ ӨМІРІ МЕН ҚЫЗМЕТІ 44

Абдраманова П.А.
ҚАЗАҚ РОМАНДАРЫНДАҒЫ ҚАЙСАР ӘЙЕЛ БЕЙНЕСІ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ РУХ 49

Абылхан Қ.
XIX–XX ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ҚАЗАҚ ЖЕРІНДЕГІ ЖӘРМЕҢКЕЛЕРДІҢ ҚОҒАМДЫҚ ӨМІРГЕ ӘСЕРІ ЖӘНЕ АЛАШ ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫМЕН БАЙЛАНЫСЫ 54

Азимхан.Н.К.
КЕҢЕСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚАЗАҚ ЖАСТАРЫНЫҢ СПОРТТЫҚ МӘДЕНИЕТІ: 1950–1980 ЖЫЛДАР 59

Айтбек. А.А.
1920-1930 ЖЫЛДАРДАҒЫ ЖЕТІСУ ӘЙЕЛДЕРІНІҢ ҚОҒАМДЫҚ ӨМІРГЕ АРАЛАСУЫ: “ЖЕТІСУ ӘЙЕЛІ” ЖУРНАЛЫ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ 62

Берикова А.К., Нурбосынова Л.С.
ПУТИ ДОСТИЖЕНИЯ СЧАСТЬЯ В СОЦИАЛЬНО-ЭТИЧЕСКОЙ КОНЦЕПЦИИ АЛЬ-ФАРАБИ 72

Жеңісбаев Е.Б.
СОЦИАЛИСТІК ЕҢБЕК ЕРЛЕРІ(САРЫСУ АУДАНЫ НЕГІЗІНДЕ): ТАРИХИ ЗЕРТТЕЛУІ ЖӘНЕ СЛАНОВ ӘБІТАЙДЫҢ ЕҢБЕК ЖОЛЫ 77

Жолдасқан Ә.Е.
1916 ЖЫЛҒЫ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ КӨТЕРІЛІСТІ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ АРҚЫЛЫ ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ 86

Жұмаділ Қ.
ДӘСТҮРЛІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІМЕН ЖАҢА БІЛІМ БЕРУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫНЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МҮМКІНДІКТЕРІ 90

Kalelova Zh. U., Kaliyeva B. T.
THE STRUCTURE OF STATE ADMINISTRATION AMONG THE TURKS DURING THE GOLDEN HORDE PERIOD 97

Кайруллаев М.Е.
ТҰРАР РЫСҚҰЛОВ: КЕҢЕСТІК ЖҮЙЕ АЯСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ҚЫЗМЕТ МӘСЕЛЕСІ 105

Калиева Б.Т., Калелова Ж.У.
XVIII-XIX ҒАСЫРЛАР БАСЫНДАҒЫ РЕСЕЙ ЗЕРТТЕУШІЛЕРІ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ДАЛАСЫ: ЖЕТІСУ ӨҢІРІНІҢ ТАРИХЫ 109

Каратаева Д. Г., Абдилданова А. К.
ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЖАУЫНГЕРЛЕРДІҢ ЕРЛІГІ 114

Касымова Н.Б.
ОСОБЕННОСТИ ТЕХНОЛОГИИ КРИТЕРИАЛЬНОГО ОЦЕНИВАНИЯ ПРИ ОБУЧЕНИИ ИСТОРИИ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ 128

Қабылхамит М.Е.
ГЕЙМИФИКАЦИЯ ТЕХНОЛОГИЯСЫ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАРИХ ПӘНІНЕ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ 133

Қалиберген М.Қ., Қаратаева Д.Ғ.
АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ӘЙЕЛІНІҢ БІЛІМ АЛУЫ МЕН ҚОҒАМДЫҚ ОРНЫ 137

Қарақұлұлы О. Т., Буланов Е.О.
XIX Ғ. ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ – XX Ғ. БАСЫНДАҒЫ ЖЕТІСУ ОБЛЫСЫНЫҢ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІ ОТАНДЫҚ ЖӘНЕ ШЕТЕЛДІК ТАРИХНАМАДА 142

Маратұлы А.
БАРЛЫБЕК СЫРТТАНОВ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЗАҢ САЛАСЫНДАҒЫ ЕҢБЕГІ 148

Айтбек Ә.К., Мухтайыр М.Т.
ӘЛИХАН БӨКЕЙХАН МҰРАСЫ ЖӘНЕ ТАРИХИ ЖАСАНДЫ БҰРМАЛАУЛАР 151

Нурбосынова Л.С.
ОБРАЗОВАННОСТЬ КАК МЕРА ДУХОВНОСТИ В ФИЛОСОФИИ АЛЬ-ФАРАБИ 155

Оралбек З.Е
«РУНАҒА ДЕЙІНГІ ЖАЗУ:ТҮРІК РУНАСЫНЫҢ ПАЙДА БОЛУЫ» 159

Сағатбек А.А.
ДЕСМОНД ДОСС: СОҒЫС ЖӘНЕ ГУМАНИЗМ 163

Серікбайұлы Т.
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ УРБАНИЗАЦИЯ 167

Сәрсенбай А.
ШОҚАН УӘЛИХАНОВТЫҢ «АЛТЫ ШАҺАРҒА САПАРЫ» – ШЫҒЫСТАНУ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНЫҢ ДЕРЕККӨЗІ 174

Tlepova A.S., Miyatbek Z.Zh.
SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF INTERDISCIPLINARY INTEGRATION IN TEACHING THE HISTORY OF KAZAKHSTAN 180

Тлеужанов А. Б.
ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ДӘУІРІНДЕГІ МАТЕМАТИКАЛЫҚ ДӘЛЕЛДЕУДІҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ ЖӘНЕ ӘЛ-ФАРАБИ МҰРАСЫ 185

Толтаев С.Е.
ВАЛЕРИЯ НОВОДВОРСКАЯ: САЯСИ КҮРЕС ЖОЛЫНДАҒЫ ЖАНКЕШТІК 190

Туктибаева А.О., Каратаева Д.Г.
ҒАСЫРЛАР ЖАСЫРҒАН ШЫНДЫҚ: ШОҚАН ЖӘНЕ ОНЫҢ ӘУЛЕТІ ТУРАЛЫ ТЫҢ ЗЕРТТЕУЛЕР 195

«ӘЛ-ФАРАБИ ДҮНИЕТАНЫМЫ: ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ИДЕЯЛАР МЕН ТАРИХИ КОНТЕКСТ»
атты халықаралық ғылыми- тәжірибелік конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ

МАТЕРИАЛЫ
международной научно-практической конференции
«МИРОВОЗЗРЕНИЕ АЛЬ-ФАРАБИ: ФИЛОСОФСКИЕ ИДЕИ И ИСТОРИЧЕСКИЙ КОНТЕКСТ»

MATERIALS
International Scientific and Practical Conference
«AL-FARABI'S WORLDVIEW: PHILOSOPHICAL IDEAS AND HISTORICAL CONTEXT»

Компьютерлік қалыптаушы – Жепенова Г.М.
Мұқабының дизайны – Айдарбеков Р.А.

(Тапсырыс беруші файлынан басылды)

Басуға қол қойылды 29.10.2026 ж.
Әріп түрі «Times New Roman». Қалыбы 60х84/8. SvetoCopy қағазы
Таралымы 10 дана. Ш.т.б. 25.63. Тапсырыс № 00642
І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Оқу-өндірістік цех
040009, Талдықорған, Жансүгіров көшесі, 187а

(Распечатано с файла заказчика)

Подписано в печать 29.10.2026 г.
Гарнитура «Times New Roman». Формат 60х84/8. Бумага SvetoCopy.
Тираж 10 экз. У.п.л. 25.63. Заказ № 00642
Жетысуский университет им. И. Жансугурова, Учебно-производственный цех
040009, Талдыкорган, ул. Жансугурова, 187а